НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКИЙ КОМІТЕТ СЛАВІСТІВ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ІМ. О. О. ПОТЕБНІ
ІНСТИТУТ МИСТЕЦТВОЗНАВСТВА, ФОЛЬКЛОРИСТИКИ
ТА ЕТНОЛОГІЇ ІМ. М. Т. РИЛЬСЬКОГО
УКРАЇНСЬКИЙ МОВНО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ФОНД
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ / ЄВРОПЕЇЗАЦІЯ І РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ КУЛЬТУР

МАТЕРІАЛИ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
ДО ДНЯ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ І КУЛЬТУРИ

(КИЇВ, 24 ТРАВНЯ 2016 р.)

КИЇВ 2016

УДК 316.32(=16):80:93/93(08)

Збірник містить тези доповідей Міжнародної наукової конференції «Глобалізація / європеїзація і розвиток національних слов'янських культур» (до Дня слов'янської писемності і культури). Студії присвячено актуальним проблемам комплексного вивчення слов'янського мовознавства, літературознавства, мистецтвознавства, фольклористики, етнології та історичної славістики. Окремий підрозділ складають наукові розвідки, присвячені історіографії славістичних досліджень.

У збірнику також представлені матеріали книгознавчих читань з нагоди 400-ліття заснування друкарні Києво-Печерської лаври.

Видання розраховане на науковців, викладачів, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів гуманітарного профілю, а також усіх, хто цікавиться проблемами історичного та сучасного слов'янознавства.

Глобалізація / європеїзація і розвиток національних слов'янських культур : матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 24 травня 2016 р.) / НАН України, Укр. ком. славістів, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т укр. мови, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні, Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка, Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, Укр. мовно-іформ. фонд; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2016. – 420 с.

Редакційна колегія:

О. С. Онищенко, академік НАН України, д-р філос. наук (голова); Л. А. Дубровіна, чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук (заст. голови); Н. П. Бондар, канд. іст. наук; Л. К. Вахніна, канд. філол. наук; В. В. Горєва, канд. іст. наук; П. Ю. Гриценко, д-р філол. наук; Л. І. Даниленко, канд. філол. наук; Н. М. Зубкова, канд. істор. наук; Г. Ю. Калініч, канд. іст. наук; Н. Ф. Клименко, чл.-кор. НАН України, д-р філол. наук; Г. І. Ковальчук, д-р іст. наук; Г. П. Півторак, академік НАН України, д-р філол. наук; В. І. Попик, чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук; Л. І. Шевченко, д-р філол. наук; В. А. Широков, академік НАН України; М. А. Філіпович, канд. іст. наук.

Автори несуть повну відповідальність за підбір та точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв, бібліографічних посилань та інших відомостей.

Затверджено до друку вченою радою
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
Протокол № 5 від 6 квітня 2016 р.

ISBN 978-966-02-7914-8

© Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського, 2016

З М І С Т

Онищенко О. С. Розвиток славістики в контексті сучасних трансформацій слов'янського світу 13

СЛАВІСТИЧНЕ МОВОЗНАВСТВО

Баракатова Н. А. Засвоєння національної специфіки польської фразеології білінгвальним мовцем 23

Бевзюк Є. В. Мова як модус національного словацького пробудження 26

Булах М. Б. Медійний перифраз як вияв динаміки розвитку слов'янських літературних мов 30

Вербиненко Ю. І. Multilingual terminographic lexicographic systems 33

Дергач Д. В. Інтерпретація жанрів медійної аналітики у слов'янській стилістиці 37

Колесник В. О. Южноболгарские говоры в Украине 40

Осінчук Ю. В. «Історичний словник українського язика» за ред. Є. Тимченка як джерело дослідження релігійної лексики XIV–XVIII ст. 43

Остапова І. В. Etymology in the landscape of digital lexicography 46

Процик І. Р. Вплив глобалізаційних процесів на розвиток соціолекту футбольних фанатів у слов'янських культурах (на прикладі української та польської мов) 50

Пуряєва Н. В. Греко-католицький митрополит Сильвестр Сембратович і народна мова в церкві 54

Сизонов Д. Ю. Стилістична інтерпретація фразеологізму в медіа: слов'янська проблематика 59

Старишко Ю. В. Проблема лінгвістичних неоднозначностей при створенні лексикографічних систем корпусного типу 63

Царалунга І. Б. Система службових частин мови у текстах Вижвівської міської книги XVII ст. 67

Черниш Т. О. Академік О. С. Мельничук в історії світової славістики (до 95-річчя з дня народження) 72

Шевченко Л. І. Час культури у слов'янській стилістиці 75

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО В СЛАВІСТИЦІ

Гдакович М. С. Етноідентифікаційне та етнооб'єднувальне значення української літератури на Закарпатті у 20–30-х роках XX ст. (за матеріалами преси) 79

Гуменюк В. І. Крим у поетичному світі Тараса Шевченка 83

Дядищева-Росовецька Ю. Б. Повтори в Кирило-Мефодіївському перекладі «Пісні над піснями» 88

Карпінчук Г. В. Шевченкіана у рецензіях М. М. Новицького (1923–1962) 91

Михед П. В. «Гайдамаки» Т. Шевченка vs «Тараса Бульби» М. Гоголя: метаісторичний вимір 95

Пелешенко Ю. В. Особливості поетики Сербської «Александрії» (на основі українських списків XV–XVII ст.) 99

Руда Т. П. Видатні літературознавці в документальному фільмі 101

Сайковська О. Ю. Фантастичні риси у літературі болгарського діаболізму 103

Сквіра Н. М. Функціонування та рецептивні стратегії ідеї релігійного переродження в російській літературі XIX ст. 107

Сулима В. І. Українська проповідь XI–XIX ст. у дослідженнях Івана Яковича Франка 110

Трембіцький А. М. Поетичний світ Марини Приходько 115

Чумакова Г. А. Багатозначність лейтмотивних слів у контексті роману М. Дочинця «Вічник» 119

Хайдер Т. В. Від Рабарбару до Грінпойта: візія глобалізації Едварда Редлінського 123

Якубовська М. С. Архетип моделі світу в творчості Тараса Григоровича Шевченка 126

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО, ФОЛЬКЛОРИСТИКА, ЕТНОЛОГІЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ТРАДИЦІЙ

Бобровницька Н. В. Поетика українських народних жартівливих пісень: вербальний компонент 131

Вахніна Л. К. Роль етнічних фестивалів у збереженнні ідентичності слов'янських культур в умовах глобалізаційних викликів 135

Волковічер Т. М. Абсолютна і відносна синонімія сюжетно-епіграфічних рушників 137

Голованова Н. В. Слов'яномовний діалог у поліетнічному просторі світу 143

Головатюк В. Д. Фольклор Підляшшя у збирацькій та видавничій діяльності Інституту мистецтв ПАН 147

Гуменюк О. М. Український і російський фольклорист Олексій Олесницький – дослідник кримськотатарських народних ліричних та епічних творів 149

Добровольська Т. С. Філософські пошуки театрального режисера Вадима Сікорського на прикладі вистави «Історія коня» М. Розовського за повістю Л. Толстого «Холстомєр» 153

Єфремова Л. О. Соціально-побутові пісні Полтавщини: минуле та сучасність 157

Кімакович І. В. Суб'єкт культури постмодерну та його фольклорна свідомість 161

Козар Л. П. Праці з історії української фольклористики на сторінках журналу «Киевская старина» 164

Кривенко О. В. Формула замовляння: структурно-маркувальний аспект 169

Куцир Т. В. Декор вбрання Опілля як джерело для розвитку сучасного дизайну одягу 173

Новікова Л. Є. Образ України і українців у зарубіжному кіно 177

Сінельнікова В. В. Семантика та символіка деяких весільних обрядів українців Нижнього Поволжя 180

Ставицька Я. В. Білоруські та українські народні сонники кінця XIX ст. у порівняльно-історичній перспективі 184

Станкевіч А. А. Паралелізм як стылістычны прыём узмацнення вобразнасці ў вясельна-песеннай традыцыі Гомельшчыны 188

Тимошик Г. В. Міфічні Рахмани та їхнє свято Рахманський Великдень в «Галицько-руських народних приповідках» Івана Франка 192

Требик О. С. Персонажний код кумулятивної казки «Лисиця» 196

Федорчук О. С. Етнічна мистецька традиція як об'єкт теорії декоративного мистецтва 199

Хазанава К. Л. Персаніфікацыя абрадавых намінацый у паэтычным фальклоры ўсходніх славян 203

Халюк Л. М. Сучасний фольклорний наратив: історія дослідження 207

Чебанюк О. Ю. Концепт саду в календарно-обрядовому фольклорі східних слов'ян 211

Шевчук Т. М. Місяць у семантичному полі усної снотлумачної традиції 213

Шпак О. Д. Культурно-інтеграційні чинники етномистецької традиції українського малярства на склі 216

Юдкін-Ріпун І. М. Сонети Леопольда Стаффа як сценічні етюди 219

ІСТОРИЧНА СЛАВІСТИКА

Антонюк Т. Д. Афон як духовно-культурний центр слов'янства: значення для утвердження міжнародної суб'єктності України 225

Богданов Г. О. Лужичани – слов'янський народ в Східній Німеччині 229

Булатова С. О. Невідомі автографи польського літератора XIX ст. Яна Прусіновського у зібранні Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського 232

Бургомістренко Т. А. Особливості атрибуції та кодикологічного опису української кириличної рукописної книги XVII ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського 236

Горбач Т. С. Дипломатичне протистояння Польського королівства і Німецького ордену на Вроцлавському рейхстазі (1419–1420) 239

Горська Н. О. Унікальні провенієнції на примірнику книги Михайла Грушевського «Украинство в России, его запросы и нужды» (Санкт-Петербург, 1906) 243

Грищенко Ю. В. До питання щодо Одеського болгарського настоятельства 247

Дзира І. Я. Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 р. як джерело вивчення контактів запорозьких козаків і південних слов'ян у середині XVIII ст. 250

Дзира О. І. Діяльність гетьманців-державників в українській діаспорі Канади (1918–1939 рр.) 254

Долотова О. А. Симон Петлюра в Журнале «Украина». Обзор по материалам журнала 259

Жбанова К. Ю. М. С. Грушевський – політичний діяч доби Української революції (за матеріалами колекції листівок відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ) 264

Іваненко О. А. Діяльність польських шкіл на теренах Київського навчального округу у 80-ті роки XIX ст. (за матеріалами Центрального державного історичного архіву України, м. Київ) 268

Іванова О. А. Власницькі записи в кириличних рукописах XVI ст., що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського 271

Кошель О. М., Старенький І. О. Історія українських земель у листуванні Михайла Грушевського та Юхима Сіцінського 274

Моця О. П., Рафальський О. О. Роль Кирило-Мефодієвського братства в контексті українського ренесансу XIX ст. 277

Парацій В. М. Про нормативну традицію міжнаціонального порозуміння на землях Східної Галичини кінця 1930-х років 280

Росул Т. І. Рецепція ідеології слов'янофільства у діяльності Ужгородського «Общества св. Василия Великого» 283

Шорсткіна О. Ф. Прижиттєві видання творів М. С. Грушевського з фондів відділу стародруків та рідкісних видань національної бібліотеки України імені В І. Вернадського 287

Яворський А. А. Діяльність професійних організацій українських інженерів-емігрантів у Чехословаччині в 30-х роках XX ст. 292

ІСТОРІЯ СЛАВІСТИКИ

Алєксєєнко М. В. Книжковий дар славіста В. І. Григоровича Рішельєвському ліцею – Новоросійському університету ..299

Горєва В. В. Українознавчі студії на Першому міжнародному з'їзді слов'янських філологів у Празі (1929 р.) 303

Індиченко Г. В. Науково-інформаційний обмін між гуманітарними академічними установами України і Болгарії (друга половина 50-х – 60-ті рр. XX ст.) 307

Лісова О. М. Юрій Костюк – збирач і дослідник народнопісенної творчості українців Словаччини 311

Мартинов А. Ю. Соціокультурні дослідження процесу європейської інтеграції слов'янських країн 314

Мех Н. О. Збереження Кирило-Мефодіївських традицій в українській культурі в умовах глобалізації 316

Міщук С. М., Міщук Г. А. Зарубіжне слов'янознавство на III Археологічному з'їзді у Києві (1874 р.) 320

Мушкетик Л. Г. Славістична фольклористика в Угорщині поміж двома світовими війнами 325

Новак В. С. Лакальна-рэгіянальны кірунак даследавання фальклорна-этнаграфічнай спадчыны беларусаў 329

Осіння Н. В. Вчені-геологи Новоросійського (Одеського) університету в контексті розвитку етнографії, краєзнавства і лінгвістики Півдня України та Криму (книгознавчий і бібліографічний аспекти) 333

Самойленко Н. І. Болгарія напередодні Першої світової війни у розвідках В. А. Жебокрицького 337

Солонська Н. Г. Слов'янська емігрантологія та бібліографія українського поселення в Канаді 340

Старовойт С. В. Міжнародний з'їзд славістів у Києві: історико-джерелознавчий аспект 343

Шип Н. А. Подвижники Л. Куби та А. Степовича на ниві слов'янського музично-пісенного фольклору 348

КНИГОЗНАВЧІ ЧИТАННЯ З НАГОДИ 400-ЛІТТЯ ЗАСНУВАННЯ ДРУКАРНІ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

Бондар Н. П. Папір кириличних видань друкарні Києво-Печерської лаври першої половини XVII ст. 355

Волощенко С. А. Києво-Печерські кириличні стародруки XVII–XVIII ст. у фондах Львівської центральної провінційної бібліотеки Отців Василіян при Свято-Онуфріївському монастирі 360

Гальченко О. М. Києво-Печерська лавра та розвиток українського інтролігаторства 365

Гончаренко А. В. Книжні риси в мові Києво-Печерського патерика 368

Заболотна Н. В. До питання про співробітництво друкарень Києво-Печерської лаври та Почаївського Успенського монастиря наприкінці XVIII – на початку XIX ст. 371

Ковальчук Г. І. Видавнича діяльність друкарні Києво-Печерської лаври першої половини XIX ст. (пам'яті Є. В. Рукавиціної) 375

Курганова О. Ю. Роль дескриптивної епіграми в богослужбових виданнях XVII ст. друкарні Києво-Печерської лаври 379

Лабынцев Ю. А. Вслед за давней киевской традицией: листовые издания типографии Е. И. Фесенко 384

Німенко Н. А. Дослідження української книги XVI–XVIII ст. у науковому доробку М. О. Макаренка 387

Рудакова Ю. К. Латиношрифтні видання друкарні Києво-Печерської лаври XVII–XVIII ст. 391

Соколов В. Ю. Видання календарів друкарні Києво-Печерської лаври XVIII ст. 395

Фрис В. Я. Книгознавчі студії Ярослава Ісаєвича 401

Черниш Н. І. «Лексикон словенороський» П. Беринди в контексті розвитку української енциклопедичної справи 404

Шаповал А. І. До історії видання праці В. М. Перетца «Слово о полку Ігоревім. Пам'ятка феодальної України-Русі XII віку» 408

Щавинская Л. Л. Два настенных листа типографии Е. И. Фесенко с произведениями Хрисанфа Саковича 412

Онищенко Олексій Семенович,
академік НАН України, доктор філософських наук
(Україна, м. Київ)

РОЗВИТОК СЛАВІСТИКИ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ СЛОВ'ЯНСЬКОГО СВІТУ

Слов'янські країни і культури розвиваються нині під впливом трьох основних чинників – глобалізації, європеїзації і національного відродження, до останнього додаються ще й регіональні чинники. Всі вони взаємопереплетені і діють на слов'янські етноси і культури неоднозначно. Глобалізація несе з собою інтернаціоналізацію та інтеграцію способів життя і культурних орієнтацій, формує єдиний інформаційний простір, утверджує загальнопланетарну, космополітичну свідомість. Одночасно відбувається процес витіснення на другий план національної самобутності, ідентичності, розмивання традиційного духовного середовища. Європеїзація означає розширення та урізноманітнення зв'язків між слов'янськими народами, зв'язків між народами слов'янськими і неслов'янськими, освоєння загальноєвропейських цінностей і стандартів життя; вплив останніх на національне життя слов'янських народів зростає. Збагачується уявлення слов'янських народів та слов'янських і неслов'янських один про одного. Національне відродження відбувається в атмосфері глобалізації та європеїзації, а головне – акумуляції, напрацювання, реалізації власного культурного потенціалу, несучи в собі збереження, зміцнення, розвиток самобутніх слов'янських цивілізаційних пластів.

Славістика як комплекс наук, точніше, як комплекс комплексів наук про мову, літературу, культуру, духовність, історію слов'янських народів, – щоб виправдати своє родове призначення має враховувати всю складність внутрішніх трансформацій слов'янських країн і їхніх зв'язків з європейською спільнотою та виборювати власне місце у світових суспільних зрушеннях. Бо саме глобалізація, європеїзація і

національне відродження диктують славістиці нові проблеми і нові парадигми досліджень. І це стосується всіх її галузей: від первісної і незмінно фундаментальної складової – палеославістики до найновіших напрямів, пов'язаних з комп'ютерною лінгвістикою та соціолінгвістикою чи етнокультурологією. Життя слов'янських народів зазнає суттєвих змін, примножуються інструментарії соціогуманітарних досліджень, і славістика об'єктивно повинна виходити на нові витки розвитку. Криза славістики, про яку багато говорять (і часто безпідставно), полягає не в її внутрішньому науковому арсеналі, а в організації досліджень, зміні соціального замовника. В період існування та ідеологічного протиборства двох соціальних систем (капіталістичної і соціалістичної) основним замовником слов'янознавчих досліджень в обох таборах була політична влада. І там, і там вона сприймала славістику як наукову аргументацію для ідеологічної боротьби, хоча і там, і там зберігалися традиційні осередки незаангажованої, власне наукової славістики. З розпадом соціалістичної системи і, відповідно, зі згортанням ідеологічної боротьби політичне замовлення на славістику зникло. Славістика залишилася суто академічним (університетським) явищем у системі країнознавства, народознавства, націєзнавства, європознавства. Слов'янський етнос – один з найбільших в Європі і займає помітне місце в європейській історії і культурі. Значною мірою він визначав і визначатиме європейську ситуацію. Тому інтерес слов'ян до самопізнання і інтерес до пізнання слов'ян з боку неслов'янських народів Європи залишатиметься актуальним для європейської соціогуманітаристики. Все це незмінно живитиме слов'янознавчу думку. Її розмах і глибина багато в чому залежатимуть від ефективності відповідей на виклики часу, від враховування стимулів і перешкод, спричинених глобалізацією європеїзацією, регіоналізацією.

Глобалізація – наднаціональне, наддержавне, загальноцивілізаційне явище. Національне під її тиском почувається некомфортно. Але в глобалізації національне отримує для себе і нові можливості та стимули розвитку. Доступ до інформації через Світову Мережу дає можливість слов'янам знайомитися з передовим соціальним, технологічним, культурним досвідом інших народів, пристосовувати його до своїх умов і потреб. Глобалізація оновлює орієнтири на стандарти життя. Слов'янські, як і всі інші народи постійно відчувають її мегавплив. Таким чином постійно розширюється загальна соціокультурна база розвитку слов'янських етносів. А щоб глобалізація не поглинула національну

самобутність, потрібен її критичний аналіз, ретельний відбір того, що сприяє розвитку національного єства слов'янських народів. Відгородитися від глобалізації неможливо, але можна з успіхом використати її позитивні моменти. Особливо це стосується її гуманістичних, культурологічних, технологічних, екологічних складових. Адаптація глобального до національного – одне з основних завдань славістики. Це її найсучасніше соціальне замовлення, і в цьому новий шанс її всебічного розвитку.

Європеїзація, мабуть, має більше стимулів для розвитку слов'янських країн і народів, ніж глобалізація. Слов'янські народи заново, хоч і по-різному, інтегруються в загальноєвропейський простір. Щоправда, тут їх теж підстерігає чимало моментів, які нівелюють національне: загальні стандарти ЄС, що стосуються більшості сфер суспільного життя; вимоги адаптувати національне законодавство до європейського і міжнародного; західноєвропейське інформаційне і культурне середовище, де переважає неслов'янський змістовий компонент; панування англійської мови як мови міжнародного спілкування та недостатня присутність слов'янських мов в інтернеті; орієнтація на західноєвропейські, а не на міжслов'янські зв'язки тощо. І все ж взаємодія слов'янських та слов'янських і неслов'янських країн і етносів в межах ЄС як міждержавного об'єднання сприяє і надалі сприятиме самоусвідомленню кожного зі слов'янських народів і всіх разом, їхній внутрішній консолідації і пошукам зміцнення державності, щоб гідно представляти себе в загальноєвропейському співтоваристві. Стабілізація слов'янських країн і етносів у загальноєвропейському середовищі супроводжуватиметься відновленням широких міжслов'янських економічних, культурних, туристичних, міжлюдських зв'язків. Нові запити на славістику підуть і від державних структур та громадських організацій, і від бізнесу, і, звичайно ж, від освіти та науки.

Національне відродження слов'ян криє в собі попит на славістику. Всі слов'янські країни орієнтовані на зміцнення національної державності, збереження і розвиток національної самобутності і культури, піднесення економіки, власне утвердження в європейському просторі в ролі значущого суб'єкта міжнародних відносин. Все це неминуче привертає увагу як слов'янських країн одна до одної, так і неслов'янських країн до слов'янських. Вивчення трансформацій у слов'янському світі важливе і для вироблення та здійснення політик національного розвитку слов'янських держав, і для загальноєвропейської взаємодії. Слов'янознавство, таким чином, помітно розширює масштаб свого значення.

У цьому плані для розвитку славістики зростає потреба у ширшому залученні наук політико-правового і соціально-економічного профілю. Традиційно славістика тяжіє до філології. На міжнародних з'їздах славістів переважає мовознавча, літературознавча, фольклористична тематика. Частково, за спаданням, включаються проблеми етнографії, мистецтвознавства, археології, історії славістики. Слов'янознавчі історичні, політичні, правознавчі, соціологічні, філософські, економічні дослідження на профільних славістичних форумах майже не присутні. Філологи-славісти не без підстав побоюються, що обговорення результатів цих досліджень невиправдано політизує славістичні зібрання і перетворить наукову дискусію на політичні баталії. Слов'янознавчі суспільствознавчі проблеми розглядаються окремо на галузевих вітчизняних і міжнародних форумах, цікавих і змістовних, але від цього знижується синергетичний ефект слов'янознавчого комплексу. Черговий раз слід наголосити на необхідності інтеграції і координації усіх напрямів славістичних досліджень. Інтегроване слов'янознавство виходить на порядок денний. І в цьому зростання внутрішнього потенціалу його розвитку.

Світові і загальноєвропейські соціокультурні трансформації позначаються на всіх галузях славістики, надаючи їм нові імпульси і шанси, зокрема в появі величезних масивів електронних ресурсів, що формують небувалу досі інформаційну базу для порівняльних та історико-порівняльних досліджень. Створена раніше інформація з усіх носіїв дедалі більше переводиться в електронну форму, а новостворена інформація або є електронною, або має електронні аналоги. Вже з будь-якого робочого місця можна відбирати слов'янознавчий матеріал з усього світу, синтезувати, узагальнювати, тлумачити його. Особливо багато можливостей це відкриває для філологічної славістики. У більшості слов'янських країн формуються національні лінгвістичні корпуси з метою зібрати в оцифрованій формі всі тексти всіх видів, жанрів і стилів – від давнини до сучасності. Вже створена і розвивається багатомовна болгарсько-польсько-російсько-українська лінгвістична система. Відомі наповнені конкретним матеріалом видання «Загальнослов'янського лінгвістичного атласу» і «Загальнокарпатського діалектологічного атласу». Триває праця над загальноєвропейським і світовим лінгвістичними атласами. Кожна слов'янська країна готує національні тлумачні словники. Зростає кількість публікацій з питань слов'янських старожитностей. Славістика, передусім філологічна й історична, отримує колосальні

інформаційні ресурси, і той, хто зануриться в їхні глибини, підніметься в дослідницьких результатах. В усякому разі, вічний спір про близькість і відмінність слов'янських мов, культур, ментальностей завжди можна вирішувати, поставивши його на широкий документний ґрунт.

Входження слов'янських країн в європейський простір гостріше, ніж раніше, ставить проблеми дослідження уявлення, образу слов'янських етносів самих про себе і неслов'ян про них. Історично тут склалося чимало несправедливих стереотипів, ілюзій, міфів – від меншовартості чи зверхності, негативних характеристик національного характеру до викривлення психологічно-побутового портрета індивіда в цілому. Уже вивчалися уявлення один про одного українців і росіян, росіян і поляків, сербів і росіян. Складали автопортрети і соціально-психологічні портрети слов'ян в інших країнах. Картина строката. Виявлено наявність і завищених, і занижених оцінок, романтичних і нігілістичних ілюзій поряд з об'єктивними уявленнями, звичайно.

Розширення присутності слов'ян в європейському середовищі, співжиття і співпраця в одному просторі, здійснення міжнародної політики вимагають формування і введення в інформаційне поле адекватних образів слов'ян, їхньої культури, націй і держав – все це є прямим завданням славістики як цілісної науки про слов'янство. Звідси назріла потреба більш широкого, навіть системного включення в славістику антропології, етнології, соціології, соціальної психології, контактології, регіонознавства, імагології, інформацієзнавства. Ці науки ще не розгорнуті в славістиці, але вони можуть суттєво допомогти у формуванні адекватних уявлень про слов'ян, їхній спосіб життя і людські якості.

До речі, навіть славістична історія, яка, як і славістична філологія, належить до найстарших і найрозвинутіших напрямів слов'янознавства, ще далеко не повністю відповіла на сучасні соціальні запити. Історики всіх слов'янських країн посилено працюють над створенням об'єктивної картини минулого своїх націй і держав. Їм доводиться розчищати різноманітні нашарування заангажованих концепцій і тлумачень, які виникли свого часу під тиском панівних ідеологій і політик імперського характеру. Як відомо, більшість слов'янських народів переважну частину свого історичного існування провела в складі тих чи інших конгломеративних утворень. Уявлення про національну історію спотворювалися та віками насаджувалися через офіційні системи освіти і пропаганди. Історичні події і явища не минули безслідно. Вони присутні в сьогоденні і будуть присутні в майбутньому. Об'єктивна історія орієнтує у виборі

цивілізованого життєвого шляху, необ'єктивна – дезорієнтує. Тому роль історичної славістики в реформуванні слов'янських суспільств, у формуванні національної свідомості і пам'яті слов'ян винятково важлива. І тут історична славістика повинна постати у широкій міждисциплінарності й аналізі повноти процесів, явищ і персон, які визначали минуле.

Мені здається, що на слов'янознавчі історичні дослідження, як і на історичні дослідження взагалі, все ще тисне традиція концентрації опису навколо політичних, воєнних, дипломатичних подій, показу діяльності володарів, а на другому плані, а то й далі, залишаються економіка, культура, наука, освіта, світогляд і спосіб життя людських мас. Загалом воєнно-політична історія затуманює соціальну історію, яка і є суттю минулого. До цього ще додається неповнота історичної джерельної бази. Праці будуються на основі історичних публікацій та історичних архівів. Недостатньо вводяться в історичний аналіз дані мовознавства, літературознавства, мистецтвознавства, археології. У підсумку нерідко виходить збіднений, а то й однобокий, суперечливий образ історії народу, держави, країни. Історична славістика повинна простувати лінією збагачення об'єктів і методологічного інструментарію аналізу.

Актуальним і одночасно складним є дослідження двосторонніх відносин слов'янських країн, особливо сусідніх. У цій сфері нам дісталося в спадок багато не тільки позитивного, а й негативного – суперечливого, неоднозначного, а то й, прямо скажемо, неприємного. Були взаєморозуміння, співпраця, дружба. Були й протиріччя, протистояння, включаючи і збройну боротьбу. Відлуння негативу відчувається і нині. Йти в Європу з вантажем історичних конфліктів між слов'янами неможливо, бо там культивується політика добросусідства. На істориках-славістах лежить справді соціально значуще завдання – зважено і відповідально оцінити конфліктогенну спадщину, чесно сказати про причини і винних, кого б вони не стосувалися – себе чи сусіда, умиротворити пристрасті навколо минулого, спрямувати увагу на освітлення в історичній пам'яті позитивного в міжслов'янських відносинах, якого все-таки було більше. В цьому плані слід підтримати роботу дво- і кількасторонніх комісій істориків. З нашого боку – це українсько-польська, українсько-словацька, українсько-російська, українсько-білоруська комісії. Є подібні інституції і в інших слов'янських країнах. Вони сприяють міжслов'янському порозумінню. На жаль, вони діють не в системі організованого славістичного руху, скажімо, під егідою Міжнародного чи національних комітетів славістів. Доцільно було б і з боку останніх проявити ініціативу для співпраці.

Глобалізація і європеїзація поставили чимало нових проблем перед традиційно стабільною славістичною філологією. Значно посилилися міжмовні контакти. Національний мовний простір поповнюється іншомовними запозиченнями. Оживляються діалекти. Шириться двомовний і багатомовний суржик, який для деяких кіл стає робочою мовою. В інтернет-мережах і буденному спілкуванні зростає кількість вульгаризмів. Все це змінює національні словникові фонди, послаблює і розмиває усталені національні літературні норми мови. Хоча одночасно (і це слід враховувати) відбувається розвиток, збагачення національних мов за рахунок нових слів, понять і термінів, селекція і адаптація прийшлих іншомовних слів до стилю і норм національних літературних і побутових мов.

Жодна жива мова не стоїть на місці. Вона розвивається і за рахунок нових слів, що означають нові поняття, і за рахунок запозичень іншомовного матеріалу, і за рахунок удосконалення словотворення і стилю вираження. При цьому розвиток зосереджується навколо ядра, яке забезпечує збереження, а коли нарощується, – то і збагачення самобутності та самоідентичності. Тому філологи-славісти відіграють винятково важливу роль у науковому забезпеченні повноцінного функціонування основного чинника міжслов'янського зближення – національних мов. Їхнє постійне завдання – пошук гармонії збереження і розвитку, розширення присутності слов'янських мов у глобальних інформаційних мережах, виживання слов'янських мов в іншомовному середовищі. Остання проблема дуже активізувалася у зв'язку зі зростанням міграції всередині слов'янського ареалу і далеко за його межами. До речі, на останньому (XV) Міжнародному з'їзді славістів у Мінську (2013 р.) при Міжнародному комітеті славістів навіть створена Комісія з питань емігрантології. Все це свідчить про те, що філологічна славістика залишається в пріоритеті.

За умов бурхливих суспільних трансформацій, що захопили весь світ, а слов'янський зокрема і особливо, заново заявили про себе проблеми концептуального осмислення спільного і відмінного у слов'янській самосвідомості, побудови концепції загального образу слов'янського світу з його колишніми і сучасними процесами інтеграції і диференціації, концептуальних моделей образу кожної зі слов'янських країн і націй, образу слов'янської культури, образу слов'янського типу людини. Тут потрібна інтеграція зусиль усіх напрямів соціогуманітаристики, посилення конкретного внеску дисциплін соціально-філософського циклу, предметне застосування комп'ютерних технологій.

Слов'янство, хоча ніколи і не було суцільно єдиним, та все ж становить окрему історично сформовану велику етнічну спільноту з потужним культурним, інтелектуальним і людським потенціалом і, перебудувавшись у нових умовах, займе гідне місце в Європі і світі. Славістика є його науковим уособленням. І для усвідомлення її ролі, неодмінно соціально значущої, славістичному співтовариству і належить фундаментально працювати.

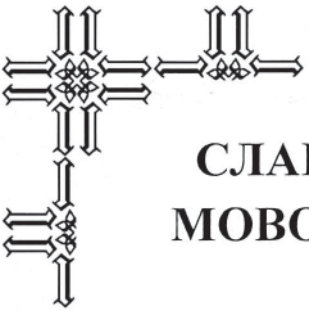

СЛАВІСТИЧНЕ МОВОЗНАВСТВО

Баракатова Неонілла Анатоліївна,
кандидат філологічних наук, доцент
(Україна, м. Дніпропетровськ)

ЗАСВОЄННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПЕЦИФІКИ ПОЛЬСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ БІЛІНГВАЛЬНИМ МОВЦЕМ

Як одне з основних джерел національної ідентифікації фразеологія залишається чи не найбільш стабільним рівнем мови, що зумовлено її тривалою історією, специфікою реалізації ментальних рис народуносія, зрештою, змістом самої дефініції. Питання варіативності складових фразеологічних одиниць, їхнього коректного вживання, трансформації змісту й оказіонального творення залишаються актуальними для кожного з мовців. Однак особливої ваги вони набувають, коли йдеться про засвоєння цих сталих лінгвальних форм іноземцями, особливо тими, які в щоденних мисленнєво-мовленнєвих актах користуються іншою, хоча також слов'янською мовою.

Рівень Міжнародної сертифікації B1, що має бути базовим для іноземців, які планують здобуття вищої освіти в Польщі, передбачає, з-поміж іншого, ознайомлення з певною кількістю одиниць національного фразеологічного фонду. В його межах можна виявити як фраземи інтернаціонального вжитку (напр., біблійні чи євангельські вислови, стійкі вислови з античної літератури та міфології), так і фразеологічні звороти спільнослов'янського періоду. Останні характеризуються наявністю, з одного боку, спільних для споріднених мов лексичних елементів (що значно спрощує їхнє засвоєння), а з іншого, цілком відмінних, що може стати певною перешкодою для їхнього подальшого нормативного вживання іншомовними реципієнтами.

У серії сучасних підручників для навчання польської мови як іноземної, що відповідають найактуальнішим викликам сьогодення щодо комунікативності [1; 2], та в інших джерелах для підготовки до рівня Міжнародної сертифікації [3; 4] певне місце посідають усталені мовні звороти як матеріал для вивчення різних тем – від граматичних до

проблемно-комунікаційних. Одним з основних завдань, що їх має виконати викладач польської мови як іноземної (у межах університетської дисципліни чи на мовних курсах), є уникнення пов'язаних з білінгвізмом мовців помилок, у тому числі й шляхом окремої акцентуації на можливості їхньої появи під час уживання усталених одиниць виучуваної мови. Полоністи, зокрема І. Плоценник та Д. Подлявська, справедливо зараховують до відхилень від норми, по-перше, зміну форми одного зі складників фразеологізму; по-друге, повну його заміну іншою лексемою [5, с. 46].

Щоб уникнути помилок першого типу, варто наголосити студентам чи слухачам курсів на тих одиницях повнозначних частин мови, які становлять відмінність між польським та українським варіантом фраземи, як-от: *chwytać kogoś za słowa (słówka)* (*піймати когось на слові*); *czarno na białym* (*чорним по білому*); *(być komuś) kamieniem u szyi* (*бути комусь каменем на шиї*); *na własne potrzeby* (*для власних потреб*). Як бачимо, йдеться тут перш за все про відмінкове керування іменників, і зокрема про слабке прийменникове, що зумовлено узуальними чинниками. Нагадати про ці відмінності можна як під час вивчення особливостей уживання власне прийменників, так і протягом засвоєння граматичних тем з відмінювання іменників чи дієвідмінювання дієслів.

Що ж до другого зі згаданих вище відхилень від нормативного використання фразеологізмів, то в цьому разі відмінності найчастіше полягають у неоднакових субстантивних чи ад'єктивних елементах. Тут можна згадати про такі фразеологічні одиниці: *iść po linii najmniejszego oporu* (*іти шляхом найменшого спротиву*); *uchylić rąbka tajemnicy* (*відхилити завісу таємниці*); *oddać komuś ostatnią posługę* (*віддати комусь останню шану*), де корелюються іменники, або наголосити на специфічних прикметниках, напр.: *brać/wziąć coś za dobrą monetę* (*приймати щось за чисту монету*); *płakać rzewnymi łzami* (*плакати гіркими сльозами*); *w szczerym polu* (*в чистім (чистому) полі*); *zapędzić kogoś w kozi róg* (*зігнути когось у баранячий ріг*). Переважна більшість цих фразем з'являється в складі тематичних груп лексики, під час вивчення яких варто наголошувати на національній специфіці фразеологічного фонду української та польської мов як слов'янських.

Підсумковий контроль рівня засвоєння знань з цих проблемних питань може містити завдання з вибором кількох запропонованих повнозначних слів чи їхніх форм, варіантів прийменникового керування чи навіть «впізнавання» нормативного варіанту з-поміж інших для

виучуваної мови фразеологізму. Фразеологічні відповідники з кількома відмінними компонентами, але спільним значенням на зразок *biegać jak kot z pęcherzem* (*носитися як курка з яйцем*); *gruba ryba* (*велика (важна) птаха; велика цяця; велике цабе*) тощо беруться до уваги підчас опанування знань з певних комунікативних ситуацій і контролюються, як правило, в усний спосіб. Однак у який би спосіб не засвоювалися та не контролювалися фраземи польської мови, варто актуалізувати, перш за все, їхню національну специфіку – як на рівні складових, так і їх нормативних форм, підпорядковуючи це найголовнішій меті – практичній доцільності (субнавичкам розуміння, говоріння) і культурі мови.

1. *Małolepsza M., Szymkiewicz A.* Hurra! Po polsku / M. Małolepsza, A. Szymkiewicz. – Kraków : Prolog, 2006. – 157 s.
2. *Stępek I., Stelmach A., Dawidek S., Szymkiewicz A.* Krok po kroku / I. Stępek, A. Stelmach, S. Dawidek, A. Szymkiewicz. – Kraków : Polish-courses.com, 2010. – 112 s.
3. *Lipińska E.* Z polskim na Ty / E. Lipińska. – Kraków : Universitas, 2004. – 270 s.
4. *Garncarek P.* Czas na czasownik : Ćwiczenia gramatyczne z języka polskiego / P. Garncarek. – Wyd. 3. – Kraków : Universitas, 2004. – 221 s.
5. *Płóciennik I., Podlawska D.* Słownik wiedzy o języku / pod red. I. Płóciennik, D. Podlawska. – Bielsko-Biala : Park, 2004. – 336 s.

Бевзюк Євген Володимирович,
кандидат історичних наук
(Україна, м. Київ)

МОВА ЯК МОДУС НАЦІОНАЛЬНОГО СЛОВАЦЬКОГО ПРОБУДЖЕННЯ

Рушійною силою процесу словацької національної ідентифікації є мова, яка стала політичним об'єктом у процесі становлення словацького громадянського суспільства. Це твердження базується на реаліях правового статусу слов'ян у XIX ст. у Центральній Європі та на досить поширеному на той час вислові «Slavica non legentur» (слов'янська – поза законом).

На нашу думку, мовно-літературна ідеологема «будівництво словацької нації» визначається специфікою історичної ґенези словацького етносу. Водночас процес «політичної кристалізації» словаків – це значною мірою процес «психологічного усвідомлення себе нацією», умовою чого стало перерастання мовного питання в соціокультурну ідеологему національного руху.

Як відомо, у XVIII ст. в словаків існувало мовно-комунікативне розмаїття. Це гальмувало процес етнічної консолідації, відповідно створюючи несприятливі умови для розвитку словацької національної парадигми. Як справедливо наголосив О. Гільфердінг, словаки, як і деякі інші слов'яни, «хоча й знаходилися в одній Австрійський імперії, […] однак самі породили сім–вісім різноманітних літературних мов, що становило проблему для їхнього внутрішнього суспільного і морального розвитку» [1, с. 85–86].

Тож наприкінці 80-х років XVIII ст. процес подальшого усвідомлення словаками своєї етнічної самобутності лежав у площині подолання регіональної і діалектної роз'єднаності, що, відповідно, стимулювало появу в певної частини суспільства національно-патріотичних ідей та з часом і їхньої пропаганди. На початку національного пробудження

на словацьких землях історично існувало три групи діалектів: західний, що був наближений до чеської мови, східний, близький до польської і української мови, та центрально-словацький, який пізніше став базовим мовним фундаментом для кодифікації словацької мови. У цілому, за характеристикою О. Гільфердінга, на початку XIX ст. «словацька мова та література уявляється якимось хаосом» [1, с.77–78], що вносило у практику носіїв етнічної свідомості концептуальну мовно-лінгвістичну невизначеність, а відтак й ідеологічну розрізненість. Отож словацька духовна еліта на ранньому етапі пробудження стояла перед проблемою обрання базового шляху етнокультурної модернізації: або концепція етнічної самобутності словаків (Бернолак, Гамул'як, Фандлі, Байза), або ідея культурної спорідненості словаків з чехами (Рибай, Табліц, Палкович), або пізніше – ідея літературної слов'янської спорідненості (Коллар, Штур). Останню Л. Нідерле вважав іманентною тенденцією у словацькому національному русі [2, с. 46].

На нашу думку, на розгляд заслуговує такий факт. Для деяких ранніх словацьких просвітителів мовно-лінгвістична ідеологема нації не екстраполювалася на зміст етнонаціональної словацької ідентифікації (Рібай Табліца). Так, Ю. Палкович парадигмально орієнтувався на духовно-філософські зразки чеського пробудження, на що вказував чеський політик і науковець Й. Юнгман [4, s. 72]. Подібний концептуальний алгоритм практики словацького пробудження підтримали просвітителі другого покоління – П. Шафарик, Я. Коллар. Вони були прихильниками створення чеської мовно-літературної бази словацької національно-культурної емансипації [5, s. 102]. Навіть І. Срезневський, який після наукового відрядження в 1839–1842 рр. визнавав самостійність словацької мови [3], наприкінці свого життя, переглянувши власну думку, фактично відмовив словакам у праві реалізувати власну мовну парадигму.

І все ж переважна більшість словацьких просвітителів визначила свою наукову та публічну позицію як таку, що підтримала концепцію мовно-літературної ідеологеми розвитку словацького соціуму. В той же час необхідно зазначити, що на рубежі XVIII–XIX ст. національна словацька парадигма починає поступово збагачуватися етноісторичними сюжетами. Історія стає фактором становлення національної ідеї. На відміну від чеських просвітителів з їхньою міфологізацією і містифікацією етноісторичних сюжетів (Г. Добнер, І. Борн, А. Фойгт, Ф. Прохазка, Ф. Пельцель, В. Гайка), для словацьких діячів ця практика не підходила

в якості можливого модусу етнонаціонального відродження. Хоча деякі спроби в цьому напрямі словацькі духовні лідери все ж зробили: такі історики епохи гуманізму, як Я. Б. Магіна («Терніі, або Апологія», 1728 р.), Самуєль Тимона (1733 р.), сформували теорію гостинної зустрічі словаків з угорцями-переселенцями з наступним укладанням угоди про утворення спільної угорської держави. Така постановка питання ґенези Угорського королівства надавала змогу, насамперед, обґрунтувати статусну рівність словаків поряд із державотворчим угорським етносом та, головне, слугувала аргументом на користь включення словаків у практику утворення угорської політичної нації на словацьких землях.

Отже, наприкінці XVIII ст. – у перший чверті XIX ст. раннє покоління словацьких просвітителів, а їх справедливо вважають фундаторами матриці етнічної самоідентифікації, започаткувало творення парадигми розвитку словацької нації, вагому частину якої зайняла мовно-лінгвістична ідеологема етнонаціонального пробудження. Домінування просвітницького статусу над національно-патріотичним стало важливою ознакою раннього періоду становлення словацького громадянського суспільства. Реконструкція основних подій, пов'язаних з розвитком словацької ідеологеми, дозволяє стверджувати, що мовно-літературна модернізація була справою словацької духовної еліти, здебільшого церковних служителів різних конфесійних таборів. Ця обставина помітно впливала на їхню соціокультурну позицію, вибір базових діалектів для модернізації, але водночас не «знищила» прихильність до власних етнічних принципів. Відсутність власної шляхти, а отже й ідентифікація себе з угорською шляхтою на ранньому етапі етнонаціонального руху, сприяли тому, що рушійною силою національного словацького відродження стала різночинна інтелігенція, яка і наповнила словацьке пробудження більш демократичним змістом, на відміну від чеського. Мовна національна ідеологема словаків стала початком процесу їхньої суспільної та культурної модернізації. Остання об'єктивно почала втрачати свою елітарність, розширила сферу соціальної дії та стала джерелом смислових суспільних інспірацій. Безумовно, вплив чеського етнічного середовища на процес словацького пробудження важко заперечити. Прямо або опосередковано, чеський національний рух сприяв, зокрема, становленню словацької науки та літератури, ідеологізації словацького пробудження загалом. Наявність таких двох головних мовних ідеологем, як «бернолаччина» та «біблейська чеська», лише відтінили факт присутності двох духовних таборів у словацькому ранньому

пробудженні – католицького і протестантського, що не сприяло консолідації словацького етнонаціонального руху на тому етапі та призвело до появи різних бачень шляхів модернізації словацького народу. Початковий етап формування словацької національної парадигми був представлений переважно мовно-літературною ідеологемою, що дає підстави говорити про його лінгвоцентричність, однак нечисленні історичні праці Ю. Папанека, Я. Грдлічка, Ю. Скленара, Ю. Фандлі – це скоріше не «інвентаризація» власної історії, а «презентація» словаків у якості народу, що зберіг етнокультурну самостійність. При цьому стараннями просвітителів було окреслено деякі «компромісні контури» національно-історичного міфу, який свідомо не виходив за рамки імперської та угорської політичної історії.

1. *Гильфердинг А. Ф.* Статьи по современным вопросам славянским // А. Ф. Гильфердинг. Собрание сочинений. – СПб. : Печатня В. Головина, 1868. – Т. 2. – 501 с.
2. *Нидерле Л.* Славянские древности / Л. Нидерле. – М. : Алетейа, 2000. – 592 с.
3. *Срезневский И. И.* Материалы для словаря наречий горных словаков, собранные мною во время путешествия / И. И. Срезневский. – Архив Российской Академии наук. Санкт-Петербургский филиал. – Ф. 216. – Оп. 1. – № 511. – Л. 1–135.
4. *Jungmann J.* Boj o obrození národa: Výbor z díla Josefa Jungmanna. Uspořádal F.Vodička / J. Jungmann. – Praha : F. Kosek, 1948. – 259 s.
5. *Kamiš A*. Odraz jazykové situace v Čechách a na Slovensku v Palkovičově slovníku / A. Kamiš // Slavica Pragensia VI. Acta Universitatis Carolinae. Philologica 2. – Praha, 1964. – S. 101–108.

Булах Майя Богданівна
(Україна, м. Київ)

МЕДІЙНИЙ ПЕРИФРАЗ ЯК ВИЯВ ДИНАМІКИ РОЗВИТКУ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ЛІТЕРАТУРНИХ МОВ

У сучасному суспільстві засоби масової інформації стали не тільки джерелом інформації, але й важливим чинником, що формує масову мовну свідомість. Зважаючи на динамічні процеси в масовій комунікації, саме медіатексти репрезентують зміни в сучасній літературній мові. У формуванні і впливі на масову свідомість значну роль відіграють вторинні мовні одиниці, однією з яких є перифраз.

Перифраз як засіб вторинної номінації виконує номінативну функцію, але разом з тим формує конотативні характеристики номена. А отже, перифрастичні одиниці використовують у медіатекстах, щоб увиразнити ознаку того предмета або явища, які вони називають, створити додаткову негативну чи позитивну оцінку.

Перифрази властиві всім мовам, зокрема явище перифразування характерне для слов'янських мов, про що свідчать численні лінгвістичні дослідження. У сучасній науці обгрунтовуються різні аспекти аналізу явища, домінантним серед яких є твердження про важливість цієї одиниці для мови. Зважаючи на те, що для мови ЗМІ характерними є комунікативна динамічність та експресивність, – активне використання перифраза є особливістю саме мови медіа.

Аналіз медійних перифразів дозволяє виокремити структурні моделі, за якими створюються нові перифрази. Зауважимо водночас: специфіка медійних перифразів полягає в тому, що в комунікативному просторі вони недовго перебувають в активному вжитку, на відміну від традиційних, загальномовних перифразів. Але структурні моделі перифразів можуть бути продуктивними і постійно вживатися в медіатекстах.

Особливо характерними є моделі топонімічних перифразів: місто на (Дніпрі, Дунаї, Південному Бузі та ін.), північний/південний (сусід),

другий (Рим/Париж/Венеція та ін.), місто моди/вальсів/музики. В українському медіапросторі замість топоніма «Росія» часто вживають перифраз *північний сусід*, який набув останнім часом не тільки позитивної, але й негативної конотації. В болгарських медіа за цією ж моделлю Грецію називають *південною сусідкою (южната ни съседка (Гърция)*).

Природно, що перифрази на зразок *місто на Дніпрі* є аналоговими за структурою: місто на Дніпрі – Київ, Дніпропетровськ, Черкаси. ***Вічне місто на Дніпрі***. *Столична влада про Київ і Україну, незалежність і війну, проблеми і надії* [3, 22.08.2014]. *Кому дістанеться* ***місто на Дніпрі*** *За контроль над ключовим мегаполісом східної України розпочалася серйозна боротьба між «патріотами» і «опозицією»* [1, 29.01.2016]. У Польщі аналоговим перифразом *місто на Вісли* можуть називати Краків, Варшаву, Торунь. *Warszawa –* ***miasto nad Wisłą*** [4, 11.10.2002].

Продуктивними моделями перифразів є такі, що творяться на основі прецедентних знаків культури. Так, Відень називають містом вальсів і балів українці, поляки, білоруси, росіяни: *«Відень – це рай, де ніяк не можуть зрозуміти, що у двох годинах польоту знаходиться пекло, в якому гинуть люди», – описав свої відчуття один із українських дипломатів, побувавши в* ***місті вальсів***. [2, № 23, 26.06.2015], *Безспорно Виена е била и остава световната* ***столица на баловете***. [6, 25.01.2013], *Вена –* ***город вальсов и музеев*** [5, 13.07.2014], *Rowerem z miasta Mozarta do* ***miasta walca****: Salzburg – Wiedeń* [9]. Зауважимо, в чеській мові Відень – ще й місто музики *Vídeň –* ***město hudby*** [8, 10.09.2015]. Такі перифрази творяться на основі міжмовних культурологічних асоціацій та семантичних трансформацій, що утворює широкий асоціативний ряд співмірних понять.

Ще однією продуктивною моделлю є порівняння міста з іншим відомим топонімом: Київ іменують «другим Єрусалимом», Вилкове – «українською Венецією». У польській мові також активно вживаються перифрази цього типу: *Wrocław – Wenecja Północy* (Північна Венеція), *Warszawa – Paryż Północy* (Північний Париж), *Kraków – Mały Rzym* (Малий Рим) [7, 18.09.2015].

Таким чином, екстралінгвальні чинники мотивують появу вторинних номінацій, зокрема, перифразів. Особливістю медійних перифразів є оцінність, що виникає внаслідок семантичної трансформації слова або словосполучення. Модифіковане конотативне значення слова в цьому випадку спричинене новим комунікативним контекстом та специфічними завданнями медіасфери. Варіативність експресивних особливостей

перифразу динамічно змінна в комунікації, залежна від медійного контексту. Вторинні значення в перифразі дозволяють розширити або трансформувати семантику слова, виявити нові конотативні значення. Таким чином, ми можемо зробити висновок, що в медіатекстах відображені процеси динамічного розвитку сучасних літературних мов.

1. Голос України. Газета Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.golos.com.ua.
2. Дзеркало тижня. Україна : Газета [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua.
3. Українські новини. Інформаційний портал : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ukranews.com/uk.
4. Gazeta Wyborcza. Warszawa [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://warszawa.wyborcza.pl.
5. Green bag = Зеленый чемодан. Рассказы о жизни и отдыхе в разных странах. Традиции, история, искусство и кухня различных стран мира [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://greenbag.ru.
6. Darik news. Новинарски сайтове [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dariknews.bg.
7. See you in Poland. Blog [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.seeuinpoland.com.
8. Senivia [Webový portál]. – Режим доступу : http://www.senivia.cz.
9. Top ski [Strona internetowa]. – Режим доступу : http://www.top-ski.com.pl.

Вербиненко Юлія Ігорівна
(Україна, м. Київ)

MULTILINGUAL TERMINOGRAPHIC LEXICOGRAPHIC SYSTEMS

Evolution of a society is accompanied by a constant production, deepening and spreading of new knowledge, increase of scientific and technical activity, expansion of transnational and transdisciplinary research and projects, intensification of cooperation. All these, on the one hand, cause the increase of information volume due to the necessity to present the latest achievements. On the other hand, information, acquiring knowledge properties, is being verbalized and structured according to the language system laws, and recorded and spread through the communication systems. Alla Mishchenko stated: "As the information potential of biological organisms is recorded in the gene pool, so the intellectual potential of society is recorded in sign systems". One of the most effective means of scientific language description is lexicography. A dictionary as a type of social communication has attracted specialists from different subject areas, because dictionaries due to "the completeness, accuracy and reliability of information undoubtedly have a leading position among other forms that represent data in compressed form" [A. Gerd]. It is no accident that the results of linguistic works are often represented in the dictionary form. Karaulov wrote about this: the pathos of the description of any language level or fragment is seen in creation of the dictionary of its items, procedures, relations".

Among the wide variety of dictionary works a special place belongs to the terminological dictionaries in which LSP elements and structures or languages of subject areas are described lexicographically. E. Potapova has formulated requirements that such dictionaries must meet:

1. Adequate coverage of special vocabulary of a chosen subject area;
2. Availability of the necessary information about special lexical units;
3. Rejection of unnecessary, redundant data, that increases dictionary volume and complicates relevant information search;

4. Unification of composition and apparatus of links of similar dictionaries in order to make it simple for users to move from one dictionary to the other;

5. The maximum harmony between all elements of methodological guideline and dictionary composition.

Note that point 3 is significant only for paper dictionaries, because modern technology can increase the speed of information search and operate almost unlimited amounts of it.

There are some problems that have arisen during the creation of a multilingual terminological dictionary. The first one is a heterogeneity repertoire of LSP units. The dictionary cannot be restricted only to the terms of a specific subject area; there also should be present terms of related branches and other linguistic units, close to terms or essential for special discourse. There also is a very important problem of formation and maintenance of text corpus, which should be a source of illustrative material and basis for terminographic constructions verification [E. Potapova].

Let us demonstrate how these problems were resolved by E. O. Paton Electric Welding Institute (EWI) of the NAS of Ukraine and the Ukrainian Lingua-Information Fund (ULIF) of the NAS of Ukraine that have created modern electronic multilingual terminology system of the subject area "Welding".

For this terminological system Ukrainian, Russian and English languages were chosen. This was due to the fact that at the present stage of science the majority of new terms come from English (international communication language). Also we took into account that Ukrainian terminology for a long time had been developing under the Russian influence. That is why it is advisable to develop terminological dictionaries, combining Ukrainian, English and Russian terminology.

The internal structure of terms representation meets the following conditions:

– Independence of the entry structure from the word's source language;

– Possibility of a random order of translation language in a dictionary entry;

– Possibility to increase the translation languages number.

Experimental simulation was conducted on the corpus of electronic Ukrainian-Russian-English dictionary of Welding, the register volume of which is about 12 thousand of terms. About 1000 nuclear words were selected from it and divided into the following categories: equipment, supplies, materials, processes, properties, phenomena, substances, characteristics etc.

A terminology unit was chosen as a main structural element of the dictionary entry – a structural part of a dictionary entry that contains term or terminological phrase, its grammatical parameters, possible synonyms, phonetic or morphological variants that correspond to a certain terminological concept in one of the languages.

For a digital version of the terminological dictionary the following rules were applied: separate dictionary entries for terminological phrases; separate entries for reflexive verbs; no reference entries in dictionary; dictionary entry has multiple terminological concepts.

External (user's) interfaces of the "Terminological Ukrainian-Russian-English Dictionary of Welding" are presented below.

Широков В. А. Комп'ютерна лексикографія / В. А. Широков. – К. : Наукова думка, 2012. – 352 с.

Потапова Е. В. Лингвистическая онтология «Физика магнитных явлений» и ее приложения [Текст] : дис. ... канд. техн. наук : 10.02.21 / Потапова Елена Владимировна ; Нац. акад. наук Украины, Нац. б-ка Украины им. В. И. Вернадского. – К., 2013. – 180 с.

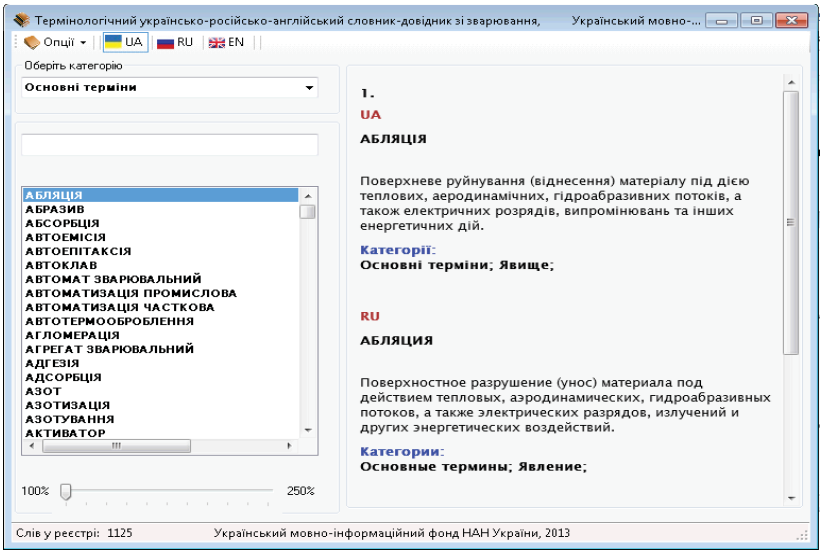

Fig. 1. Main window of the
"Terminological Ukrainian-Russian-English Dictionary of Welding"

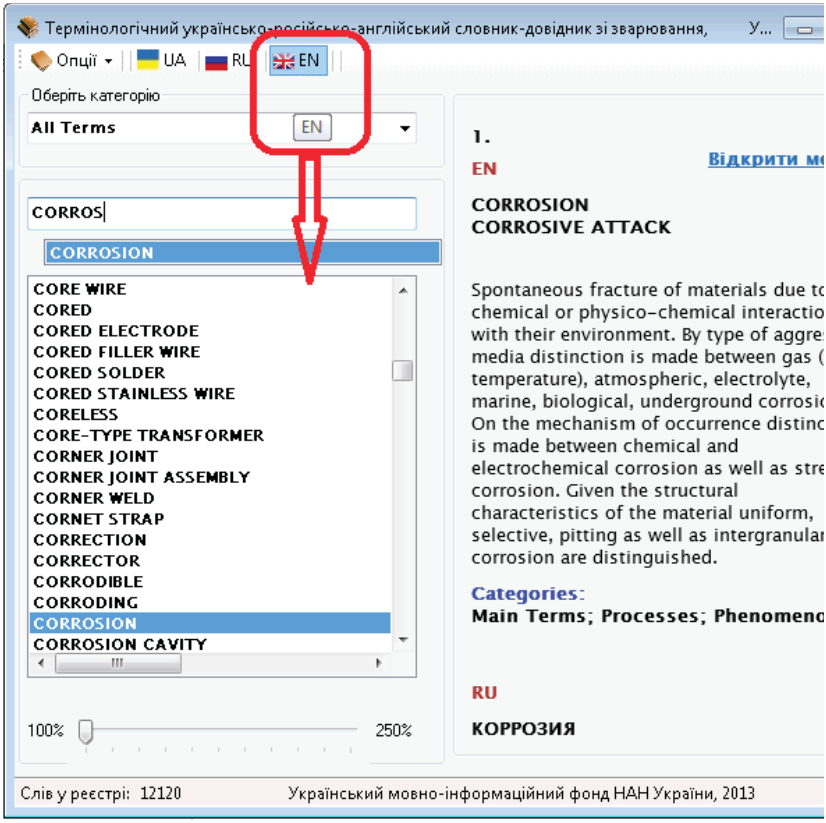

Fig. 2. Registers changing

Дергач Дмитро Валерійович,
кандидат філологічних наук, доцент
(Україна, м. Київ)

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ЖАНРІВ МЕДІЙНОЇ АНАЛІТИКИ У СЛОВ'ЯНСЬКІЙ СТИЛІСТИЦІ

Тексти стилю масової інформації, реалізуючи базові функції мови (інформативну, когнітивну, маніпулятивну та ін.), організовуються в особливі для медіа парадигми, що розвивають діапазон екстралінгвальних, мотиваційних для дослідника-стиліста, жанротвірних факторів. Серед них розглядають тему, мету, структурацію повідомлення, його основні завдання, смислове навантаження, а також потенційну аудиторію, на яку розрахований текст відповідного жанру. Для медіалінгвіста беззаперечно важливим буде і фактор функції – як самого текстового масиву, так і його мови. Це дає змогу говорити про динаміку лінгвального ресурсу сучасних мас-медіа, варіативність дослідницьких практик їх фахового аналізу, співмірних з реальним часом і полем інформаційної культури.

Така постановка питання мотивує наявність, зокрема в слов'янській стилістиці, різних підходів до інтерпретації жанрової палітри медіа. Більшою мірою науковці в галузі соціальних комунікацій спираються на давно усталену й актуалізовану в модерному періоді, насамперед О. Тертичним, стратифікацію медійних жанрів на інформаційні, аналітичні та художньо-публіцистичні. Враховуючи специфіку сучасного медійного простору, ряд дослідників звертають особливу увагу не на генералізуючу, відносно спільну природу названих жанрів, а на прогностичний результат їхнього реального функціонування в медійному просторі з множинністю його екстра- й інтралінгвального ресурсу. Це зумовлює появу нових мотиваційних критеріїв, що лягають в основу розрізнення жанрів медіа дослідниками-славістами.

Так, Л. Дускаєва оперує щодо газетних текстів поняттям діалогічності та пропонує розглядати інформаційні, оцінні, спонукальні жанри. Своєю чергою, Л. Кройчик у своїй авторській концепції схиляється

до вирізнення оперативно-новинних, оперативно-дослідницьких, дослідницько-новинних, дослідницьких і дослідницько-образних жанрів медіа. Теорія С. Гуревича спирається на аналіз усієї текстової реальності літературної мови, де власне медійними є жанри новинної інформації, діалогічні та ситуативно-аналітичні. Підхід Т. Добросклонської до жанрової диференціації ЗМІ «враховує стійку структуру з безкінечною різноманітністю та рухливістю реального текстового матеріалу» [3, с. 33], а отже, передбачає фахову інтерпретацію основних, на думку дослідниці, жанрів медіа – новин, інформаційної аналітики, публіцистики (англ. «features»), реклами.

Насправді наведені авторські погляди на стратифікацію жанрів медійного поля є лише фрагментом реальної ситуації щодо вирішення цієї важливої проблеми медійної жанрології.

Цікавим і щонайменше неоднозначним (і в згаданих концепціях, і назагал) є статус медійної аналітики як фундаментального джерела інформації в просторі масової комунікації. На противагу інформаційним жанрам, функціональна природа та мовне забезпечення яких є прозорими для фахівців, аналітичні жанри спираються на ряд вторинних («поглиблюючих») чинників, що ускладнюють дослідницький методологічний апарат їхньої медіалінгвістичної інтерпретації. Йдеться, передусім, про багаторівневий процес створення та відтворення інформації в медійній аналітиці – від власне повідомлення до аналізу, коментування, а в результаті – й до певного прогнозування аналізованої ситуації.

Така направленість не стільки на інформацію, скільки на її аналіз відповідно до різних важливих для медіа критеріїв, зумовлює актуалізацію в жанрах медійної аналітики ряду інших, характерних для мови медійної реальності, функцій – оцінки, впливу, маніпуляції, емоційно-експресивної, когнітивної та ін. Це, своєю чергою, відображено й у номінаціях цієї групи жанрів у концепціях науковців: аналітичні (Т. Шмельова, О. Тертичний, Л. Шевченко, Г. Бобровська, В. Коньков, О. Ляшенко), інформаційно-аналітичні (Т. Добросклонська, Н. Пром), ситуативно-аналітичні (С. Гуревич), оцінні (Л. Дускаєва), дослідницькі (Л. Кройчик) та ін.

Смисловий і функціонально-стилістичний плюралізм аналітичних жанрів мас-медіа пов'язаний з роллю постаті автора, погляд і концепція якого лежать в основі аналізу медійної інформації і створення, на думку Н. Данилевської, «нового знання або такого, що є принципово важливим для формування чи обґрунтування авторської концепції» [2, с. 71]. Тому часто медійну аналітику зараховують до авторської, що вербалізує

оригінальність думок, які виникають у процесі опрацювання матеріалу, та формулює ті чи інші прогнози, актуальні для різних сфер суспільного життя. Це підтверджує тезу Т. Шмельової, що «новинний текст має мінімальну питому вагу авторського начала, тоді як аналітичні жанри – максимальний» [8].

Лінгвальна специфіка аналітичних жанрів медіа спирається, отже, з одного боку на фактологічний матеріал (зокрема статистичні дані, термінологію, номенклатуру, онімну лексику та ін.), який є вихідним для автора, а з іншого боку, – на оригінальне використання мовних одиниць, трансформацію відомих конструкцій (насамперед фразеологічних), створення нових форм (а не використання штампів), що часто актуалізує експресивний потенціал слова, розвиває його семантичну валентність, а отже, розширює функціонально-стилістичний ресурс мови, зокрема медійної аналітики, й масової інформації загалом. У результаті це пояснює поліваріантність завдань і результатів дослідницьких практик стилістів, медіалінгвістів, присвячених вивченню динаміки мовних засобів у процесі сучасної суспільної комунікації.

1. *Гуревич С. М.* Газета : вчера, сегодня, завтра / С. М. Гуревич. – М. : Аспект-Пресс, 2004. – 288 с.
2. *Данилевская Н. В.* Механизм развертывания текста в аспекте речеведения / Н. В. Данилевская // Медиалингвистика : международный научный журнал. – СПб., 2015. – Вып. 3 (9). – С. 64–72.
3. *Добросклонская Т. Г.* Язык средств массовой информации / Т. Г. Добросклонская. – М. : КДУ, 2012. – 116 с.
4. *Дускаева Л. Р.* Диалогическая природа газетных речевых жанров / под ред. М. Н. Кожиной ; СПбГУ : Филол. факультет. – Изд. 2-е, доп., испр. – СПб., 2012. – 274 с.
5. *Кройчик Л. Е.* Система журналистских жанров / Л. Е. Кройчик // Основы творческой деятельности журналиста / под ред. С. Г. Корконосенко. – СПб., 2000. – С. 125–168.
6. *Соловьев Г. М.* Жанрообразующие факторы современного медиатекста : проблема верификации / Г. М. Соловьев // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия: Филология и искусствоведение. – Вып. 3. – Майкоп, 2010. – С. 106–109.
7. *Тертычный А. А.* Жанры периодической печати / А. А. Тертычный. – М. : Аспект-пресс, 2011. – 320 с.
8. *Шмелева Т. В.* Авторское начало в стилистике медийного текста [Электронный ресурс] / Т. В. Шмелева // Медийное речеведение : сб. ст. – Режим доступа : http://medialing.spbu.ru/upload/files/file_1394527055_0816.pdf.

Колесник Валентина Олександрівна,
доктор філологічних наук, професор
(Україна, м. Одеса)

ЮЖНОБОЛГАРСКИЕ ГОВОРЫ В УКРАИНЕ

Болгарские говоры традиционно делятся на восточные и западные по ряду фонетических, морфологических и лексических признаков, в основном по рефлексам ятя: в западных говорах во всех позициях на месте ятя произносится е (бел-бели, лето – летен, вера – верен), а в восточных говорах так называемое я променливо (бял-бели, лято-летен, вяра – верен).

Однако данные Обобщающего тома болгарского диалектного атласа подтверждают тезис о широкой переходной, транзитивной, зоне изоглосс на разных языковых уровнях между восточными и западными говорами. Эта зона, однако, не совпадает с основной ятовой изоглоссой, а охватывает широкий пояс, который включает как восточные, так и западные говоры. Так, лексические пары косъм – влакно ‘волосы’*, котка – мачка* ‘кошка’*, риза - кошуля* ‘рубашка’ дифференцируют не только восточные и западные говоры, но и восточнофракийские – южные [1, с. 123].

Традиционное противопоставление восточные – западные болгарские говоры не было релевантным для староболгарского периода; в то время более значимым было деление болгарской языковой территории на южные и северные диалекты.

Наиболее наглядно оно проявляется на фонетическом уровне и прежде всего по рефлексам *ятя*: перед слогом с мягким согласным в северо-восточных говорах произносится –*е*, а в юго-восточных – *’а* (*летен, верен, гулеми* – в северо-восточных говорах, и *л’атен, в’ар’ен, гол’ами* – в юго-восточных).

К диагностирующим чертам юго-восточных болгарских говоров следует отнести и лексемы свадебной терминосистемы: *главеж, главеник, главеница, препив, замески, слугняк, измекчия, либовник*.

Диагностирующими являются также и степень редукции безударных гласных, стабильность/нестабильность фонемы /х/, ударение в формах повелительного наклонения, форма частицы будущего времени и др.

Важность изучения южнофракийских говоров неоднократно отмечалась славистами. Это обусловлено отчасти и тем фактом, что, по мнению С. Младенова, они представляют собой естественное продолжение родопских и солунских говоров, носителями которых, как известно, были Кирилл и Мефодий. Не следует забывать и о том, что говор села Сухо близ Солуни, описанный Облаком в 1898 г., принадлежит также к южным о-диалектам. В результате исследования юго-восточных болгарских говоров Т. Бояджиев приходит к выводу, что общность южнофракийских говоров с солунскими является не результатом взаимодействия, а следствием «былой и настоящей общности всех южноболгарских диалектов» [3, с. 89].

Общность южных говоров обнаруживается и на других языковых уровнях. Так, в южном ареале распространены сохранившиеся старобългарские формы винительного падежа на -ен – камен, ремен, кремен, ечмен, что говорит о старинности границы север–юг, о чем диалектологи говорили не раз и ранее.

Как отмечает известный болгарский диалектолог И. Кочев, деление север–юг является наиболее архаичным: «Если бы мы снова попытались ответить на вопрос, поставленный некогда Беньо Цоневым, – “какие новоболгарские говоры находятся ближе всего к староболгарским” (но уже комплексно на всех уровнях, т. е. не только на лексическом), то ответ определенно может быть только один – юго-восточные» [2, с. 21].

Как известно, переселение болгар на территорию Бессарабии осуществлялось преимущественно из северо-восточных и юго-восточных болгарских земель. Т. е. все исследуемые переселенческие говоры (кроме говора с. Терновки в Приазовье) относятся к восточным. Поэтому для болгарских переселенческих говоров Украины более релевантным оказывается именно это противопоставление: северные – южные болгарские говоры.

Носители юго-восточных фракийских болгарских говоров проживают в селах Кулевча, Кубанка, Благоево, Лощиновка, Новосельское, Островное, Старые Трояны, Суворово, Холмское, Краснознаменка (Каташжино), Холмское, Терновка, частично в селах Василевка (Вайсал) и Заря.

Так, для северо-восточных болгарских говоров характерна сильная редукция безударных гласных (*гурешту, зилену, дибелу,* в южных – *горешто, зелено, дебело*), нестабильность фонемы /*х*/ (*убау* вм. *хубаво* ‘хорошо’, *аресвам* вм. *харесвам* ‘нравится’, *агъл* вм. *хагъл* ‘загон для овец’ и другие). Характерной чертой юго-восточных говоров является ударение на первом слоге (так называемое *преметнато ударение*) в формах повелительного наклонения и в некоторых существительных среднего и женского рода (*момче, сяну, брашно*; *донеси, занеси* и подобные), форма частицы будущего времени *ке, ки* и другие. В целом в северо-восточных болгарских говорах диаспоры обнаруживаем черты и тенденции, свойственные вокалическим языкам, а в юго-восточных – консонантным [4, с. 51].

На лексическом уровне при разграничении север-юг наиболее характерны противопоставления *дъщеря – щерка* ‘дочь’, *стан – разбой* ‘ткацкий станок’, *зеле – лахна* ‘капуста’*, гълча – хортувам* ‘говорить’*, черница, ягуда – дудала* ‘шелковица’; к ним можно добавить также лексемы, характерные для фракийских говоров, – *джубринки* ‘шкварки’, *пашмол* ‘кокон’, *кутел, върбило, карпуза, куптор, л’улек* ‘аист’ и другие.

1. *Тетовска-Троева М.* Български диалектен атлас. Обобщаващ том – същност и резултати / М.Тетовска-Троева // Българският език през XX век. – София : Св. Климент Охридски, 2001. – С. 117–124.
2. *Кочев И.* За основните проблеми на българската диалектология / Иван Кочев // Български език. – 1984 – № 2. – С. 115–121.
3. *Бояджиев Т.* Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия / Тодор Бояджиев. – София : Св.Климент Охридски, 1991. – 276 с.
4. *Колесник В. А.* К вопросу о статусе фракийских говоров болгарских сел Юга Украины / В. А. Колесник // Слов’янський збірник. – Одеса : Астропринт, 1996. – Вип. 1. – С. 50–55.

Осінчук Юрій Васильович,
кандидат філологічних наук
(Україна, м. Львів)

«ІСТОРИЧНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОГО ЯЗИКА» ЗА РЕДАКЦІЄЮ Є. ТИМЧЕНКА ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ЛЕКСИКИ XIV–XVIII СТ.

Концепцію українського історичного словникарства запропонував Є. Тимченко в «Історичному словнику українського язика» [2], джерельною базою якого стали пам'ятки, різні за стилями і жанрами, зокрема різноманітні акти, судові документи, заповіти, грамоти, літописи, твори конфесійної, полемічної та художньої (інтермедії, драми, панегірики, поезія) літератури, епістолярна спадщина тощо [3, с. 17].

Словник містить багатий і цінний матеріал для дослідження релігійної лексики в українській мові XIV–XVIII ст. «Історичний словник українського язика» надруковано тільки до слова *жялувати*, однак до аналізу залучено не тільки релігійну лексику, яка входить до реєстру словника, а й засвідчену в цитатному матеріалі, що дає змогу розширити дослідження релігійної лексики за межі літер А–Ж.

У досліджуваному джерелі засвідчуємо такі найголовніші тематичні групи релігійної лексики: 1) назви Божих осіб, ангелів (*Адонай* 8[1], *архистратигъ* 36, *Безначалный* 73, *Богомати* 111, *Богородителька* 112, *серафими* 634, *херувими* 634); 2) назви виконавців та учасників богослужіння (*архиєпископъ* 35, *архиєрей* 35, *священникъ* 27, *попъ* 345, *презвитеръ* 745); 3) назви богослужбових предметів, їхніх різновидів та частин (*аиръ* 13, *антимисъ* 25, *псалтыръ* 113, *стіхаръ* 647, *чаша* 101); 4) назви богослужінь (*вечерня* 227, *обедня* 97, *павечерня* 415, *Служба Божая* 7, *утреня* 708); 5) назви обрядів, священнодій, їхніх різновидів та частин (*бермованє* 85, *каженя* 54, *причастє* 135, *розгрєшенє* 135,

[1] Тут і далі після слів з «Історичного словника українського язика» за ред. Є. Тимченка цифрами зазначаємо номер сторінки словника.

рукоположеніе 335); 6) назви молитов, виголосів, піснеспівів, читань (*акаѳістъ* 13, *аллилуіа* 18, *антифонъ* 25, *ексапсалмы* 870, *канонъ* 42, *кондакъ* 21); 7) назви храму та його частин (*амбонъ* 21, *бабинецъ* 45, *костелъ* 91, *рызниця* 35, *храмъ* 112); 8) назви богослужбових жестів (*благословеніе* 96, *жегнати* 913, *метаніе* 13, *поклон* 78); 9) назви богослужбових книг (*апокалипса* 26, *апостолъ* 27, *богородичникъ* 112, *охтаикъ* 112, *требникъ* 112); 10) назви церковних свят (*Благовѣщеня* 95, *Вознесеніе* 289, *Воскресеніе* 314, *Въєханиє* 366, *рожество святыѧ богородицѣ* 351); 11) назви церковних постів, загальниць (*петровка* 395, *постъ* 14, *Филопово говѣниє* 540, *Четвородесѧтниця* 345) тощо.

У кожній із названих тематичних груп релігійної лексики виокремлено менші структурні одиниці – лексико-семантичні мікрогрупи. Наприклад, у складі тематичної групи «назви богослужінь» виділено мікрогрупи: загальні назви богослужінь (*литоргисати* 856, *набоженство* 457, *отправованя* 248, *служба* 665), назви добових богослужінь (*вечерня* 227, *Літургія* 765, *павечерня* 415, *всенощноє* 363, *полунощниця* 363), назви приватних богослужінь (*девятини, рочини, сорочини, тритини* 686, *сорокоустъ* 16), назви церковних таїнств (*Сакраментъ Евхарістіи* 721, *Сакраментъ малженства* 62, *Сакраментъ крещенія* 525) тощо.

У межах лексико-семантичних груп досліджуваної лексики виявлено мінімальні семантичні об'єднання, побудовані на відношеннях синонімії та гіпонімії [4, с. 35]. Наприклад, до гіпероніма *постъ* засвідчено такі гіпоніми: *постъ Апостолскій* 27, *постъ великій* 130, *Филиповъ постъ* 363 тощо.

Релігійні назви, зафіксовані в досліджуваному лексиконі, репрезентують кілька типів синонімії: 1) дублетна, існування якої науковці пояснюють паралельним вживанням лексичних запозичень з грецької та латинської мов і їхніх українських відповідників [1, с. 7] (*авва* 5 – *отець* 90, *агіазма – свята вода* 7, *потиръ* 35 – *чаша* 101); 2) словотворно-морфологічна (*акаѳістъ – акаѳістосъ* 13, *воздушокъ – воздухъ* 288, *образъ* 22 – *образокъ* 323); 3) фонетична (*ангеликъ – анголикъ* 22, *вечерня* 227 – *вечурня* 228, *дзвонъ – дзвунъ* 708) тощо.

Писемні пам'ятки, які увійшли до джерельної бази досліджуваного історичного словника, засвідчують, що українську сакральну сферу XIV–XVIII ст. обслуговувала здебільшого успадкована з грецької мови релігійна лексика (*акколитъ* 13, *гомилия* 559, *діскосъ* 724, *Євхаристія* 895). Частина з цих лексем на українському мовному ґрунті

засвоювалася з семантикою, властивою для слова-джерела, а деякі зі слів втратили, модифікували або й, в окремих випадках, цілком змінили значення.

Значну кількість запозичень серед релігійних слів, задокументованих у названому лексиконі, становлять церковнослов'янізми, які почали проникати в нашу мову від часів прийняття християнства (*агнец* 398, *владыка* 266, *воздухъ* 288, *жезлъ* 36).

Ілюстративний матеріал з XVI ст. досліджуваної лексикографічної праці репрезентує чимало запозичень з польської мови (*бермованє* 85, *Внебовзятіє* 275, *Внебовступленьє* 275, *ксендзъ* 466). Польська мова була визначальною для поповнення релігійних слів української мови, запозичених з інших індоєвропейських мов, зокрема з латинської (*вигилія* 244, *вѣкарій* 482, *кардиналъ* 208).

«Історичний словник українського язика» фіксує різноманітні фразеологізми і словосполучення з релігійною семантикою (*горноє сѣдалище* 574, *Богу духа отдати* 844, *лоно Авраамове* 428, *маєстатъ Божий* 106).

У досліджуваному джерелі задокументовано народні релігійні слова, поширені в сучасних говорах української мови (*Вербная недѣля* 95, *веребниця* 216, *волочебноє* 302, *попъ* 580, *пушечка* 517).

1. *Ворона І. І.* Функціонування церковно-релігійних термінів-синонімів в українських богослужбових текстах : автореф. дис. … канд. філол. наук. : 10.02.01 / І. І. Ворона. – Івано-Франківськ, 2014. – 20 с.

2. Історичний словник українського язика / [ред. Є. Тимченко]. – Харків ; Київ, 1930–1932. – Т. І. – Вип. 1–2. – 947 с.

3. *Кровицька О.* Українська лексикографія: теорія і практика / О. Кровицька. – Львів : Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. – 175 с.

4. *Осінчук Ю. В.* Історія української богослужбово-обрядової лексики / Ю. В. Осінчук. – К. : Ін-т укр. мови НАН України, 2009. – 175 с.

Остапова Ірина Вадимівна,
кандидат технічних наук
(Україна, Київ)

ETYMOLOGY IN THE LANDSCAPE OF DIGITAL LEXICOGRAPHY

Digital lexicography

We will note four important problems of lexicography, which became especially relevant at present:

1. Updating fundamental lexicons.

2. Need in translation of the mankind lexicographic heritage into digital form to collect the general cultural potential and to use it in the systems of automatic information processing.

3. Dictionaries utilization for the formation of linguistic components of concept-graphic systems for knowledge representation (of ontology type) and their utilization in the knowledge processing means.

4. Conquering the "Babylon syndrome" i. e. solution of a multi-lingual problem.

Formal methods of language description. Lexicographic systems and dictionaries

For efficient solution of the mentioned problems a certain general theoretical scheme is needed to describe and represent a maximally wide class of lexicography objects. As such we propose the theory of lexicographic systems worked out in a number of studies of V. Shyrokov [1, pp. 120–203]. The theory is based on a certain quite universal phenomenological principle, characteristic for any systems where information processes take place (lexicographic effect in information systems).

EDUL Project

The Etymological Dictionary of the Ukrainian Language in 7 volumes (further – EDUL) is a fundamental lexicographic work in the area of Ukrainian etymology. The work on it started back in the 50s of the previous century.

The first volume was published in 1982 and the sixth – as late as 2012. The seventh volume is a multilingual index to the entire dictionary. The dictionary text includes over 30 thousand of Ukrainian word etymologies, which were developed on around 250 different languages. For each of these languages it is necessary to create a separate index with precise localizations for each word – index unit. "Manual" construction of more than 250 indexes however is not technologically justifiable and practically feasible. Therefore the task was set to work out a special digital lexicographic medium adapted to EDUL structure and aimed at creation of a multilingual index in the automatic mode.

The EDUL digital implementation gave access to the entire dictionary text corps regardless of the time when the relevant volume was published and opened the possibilities for various digital interpretations of etymological information.

Creation of EDUL digital version and "EDUL" Virtual Lexicographic Lab

The task of the creation of EDUL digital version comes to the following steps:

1. Development of EDUL lexicographic system structure in accordance with the theory of lexicographic systems;

2. Preparation of EDUL text digital version and identification of its meta-language elements marking the elements of its lexicographic system structure;

3. Development of a database structure corresponding to EDUL lexicographic system structure in view of its meta-language markers;

4. Automatic conversion of EDUL electronic text into a lexicographic database with a developed structure.

The lexicographic system structure was built on the basis of EDUL printed version analysis, i.e. analyzed were the typographical lay-out, arrangement and structure of entry printed texts, interpreted as identifiers of the relevant lexicographic structure elements β and $\sigma(x)$.

In general, the main problem in compiling digital dictionaries from their printed versions lies in the formation of a relevant database in the automatic mode directly from the dictionary text (parsing). The main goal of parsing is automatic separation of the dictionary structural elements directly from its text because it is they that play the role of the lexicographic database elements.

For the automatic parsing procedure the texts of all EDUL volumes were transferred into HTML format and unified in relation to the file structure

and the sign system. The sign system of all the dictionary texts was unified in accordance with UNICODE 3.0 coding, which allowed to make an inventory of the alphabet symbols to represent each language etymons.

As a result of these operations obtained were specially prepared texts of EDUL volumes, completely ready for automatic conversion into the lexicographic database.

To support the dictionary digital version, a tool set was created, providing the following basic functions:

1) traditional access to the register word and display of the entry text;
2) editing any structural element of the entry;
3) build-up of the entry with a set structure;
4) automatic indexing per each EDUL language.

The EDUL tool system is made in the format of a virtual lexicographic lab (EDUL VLL).

The VLL technology makes it possible to perform big lexicographic projects in a group. The lexicographers may be territorially dispersed. In this case the volume of the relevant tool functions of VLL is the same as for local version.

The first VLL was made in the Ukrainian Lingua-Information Fund in 2001 and is now used to set up a fundamental academic explanatory dictionary of the Ukrainian language (http://lcorp.ulif.org.ua).

Indexes of a digital lexicographic system. Index of the Etymological Dictionary of the Ukrainian Language

One of the efficient tools for work with a dictionary is the index. The index in latent form is present in any dictionary: these are entry headings graphically distinguished from the text mass and alphabetically arranged. As the entry structure complexity grows, the creation of efficient indexing systems becomes a methodological and technological problem, relevant for both printed and digital dictionaries.

Ideally the index is to be built-up in any lexicographic parameter of a dictionary. To meet this requirement, the index elements are to be structure-forming parameters of the lexicographic system which is indexed. It is evident that the advanced indexing technologies may be developed only for digital lexicographic systems.

The task to build up a language index for EDUL is set to the EDUL VLL tool system.

Working out the tool set for a language index we tried to minimially restrict the system user. The developed tools allow to form a language register

for indexing with any composition of languages fixed in the dictionary i.e. to combine in one register the arbitrarily chosen languages regardless of their affinity. Any quantity of such registers may be created.

The EDUL VLL virtual lexicographic lab provides professional interaction of lexicographers in Internet environment and gives the possibility to use the entire functional of the system on-line.

EDUL index as "Summa Lexicographiae"

Application of the developed technology to other etymological lexicographic systems opens prospects for the formation of a lexicographic etymological medium. Under such approach the separate dictionary systems are considered as relatively independent objects and completeness of lexicographic etymological description of languages is reached due to their integration. As an integrating structure the language index may be used.

Peculiarity of the Etymological Dictionary of the Ukrainian Language is the fixation of the equivalents in all the Slavonic languages for each register Ukrainian word. In accordance with the system logic, for each Slavonic language a relevant index is formed. This opens prospects for the integration of various digital dictionary types of the Slavonic languages.

The analysis of the structure of other etymological dictionaries showed that the structure of etymological lexicographic system we developed as well as the technological tools we created may be quite efficiently used in other etymological projects and also in the integration of various etymological resources. We symbolically represent the latter in the slogan "Summa Lexicographiae".

Широков В. А. Комп'ютерна лексикографія / В. А. Широков. – К. : Наукова думка, 2012. – 352 с.

Процик Ірина Романівна,
кандидат філологічних наук, доцент
(Україна, м. Київ)

ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА РОЗВИТОК СОЦІОЛЕКТУ ФУТБОЛЬНИХ ФАНАТІВ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ КУЛЬТУРАХ (НА ПРИКЛАДІ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ПОЛЬСЬКОЇ МОВ)

У мінливому сьогоденні деякі фундаментальні засади залишаються сталими. ... Футбольні команди, особливо в еру глобалізації, стають одвічними символами персональної, релігійної та національної ідентичності.
Хоакін Рой, «Футбол, європейська інтеграція, національна ідентичність: Випадок із ФК Барселона»

Глобалізаційні процеси в сучасному світі визначають основні тенденції розвитку всіх аспектів суспільного життя. Глобалізація стала вагомим чинником «формування соціокультурного простору» [1, с. 290], що впливає на розвиток і суспільства загалом, і окремих його сфер. Глобалізаційний вплив не оминув і спорт, зокрема футбол. Уже власне метафоричні назви футболу – *гра мільйонів, найпопулярніша гра XX століття, гра номер один* – є свідченням важливої ролі цього виду спорту в сучасності.

Глобалізація стала й фактором формування молодіжних субкультур, пов'язаних зі спортом, насамперед субкультури фанатів футболу. Можна стверджувати, що футбольний фанатизм у слов'янських країнах, які кілька десятиліть після Другої світової війни перебували за залізною завісою, сформувався під впливом глобалізаційних процесів, адже хоч вболівання за улюблену футбольну команду було тут поширене віддавна, та ідентифікувати себе з футбольними фанатами найактивніша частина вболівальників почала лише наприкінці 80 – на початку 90-х років XX ст. Завдяки безперешкодному поширенню інформації в сучасному глобалізованому світі відбулося перенесення на слов'янський ґрунт

певних культурних зразків, світоглядних моделей, форм соціальної поведінки, які були поширені в західному світі та становили основу для самоідентифікації членів субкультури футбольних фанатів. Якщо раніше всі любителі футболу називали себе футбольними вболівальниками, то наприкінці 80-х – у 90-ті роки XX ст. під впливом глобалізаційних процесів з'явився поділ на активних уболівальників – фанатів, та решту вболівальницької публіки на трибунах стадіонів. У середовищі футбольних фанатів сформувалися групи ультрас та хуліганс. Ультрас зі слов'янських країн, подібно до італійських, стали робити акцент на візуально-акустичній та піротехнічній підтримці улюблених команд, а футбольні хуліганс, наслідуючи англійських хулз, зосередилися на застосуванні силової аргументації у протистояннях (фанатських бійках) за честь своїх футбольних клубів. Наслідки глобалізаційних процесів відчутні й у мовленні представників фанатської субкультури – соціолекті, формування якого в слов'янських країнах є наслідком впливу глобалізаційних тенденцій. Якщо проаналізувати ключові лексеми, довкола яких сформовано лексико-семантичні поля фанатського соціолекту, то в більшості слов'янських мов домінують запозичення (переважно з англійської мови) та інтернаціоналізми.

У цій розвідці спробуємо на прикладі української та польської мов простежити впливи глобалізації на вербальне самовираження футбольних фанатів, розглянувши лексичне наповнення найважливіших груп лексики, які окреслюють сферу соціальної активності футбольних фанатів.

1. Назви футбольних уболівальників, що охоплюють дві підгрупи номінацій:

а) найменування футбольних фанатів об'єднано довкола домінантної лексеми – *фанат* («*спорт.* уболівальник, фан; football fan – футбольний уболівальник» [1, с. 199]) – *fanatyk, kibic, kibol* (пол.); інші лексеми групи: *гардкор, хардкор – chardkor; драмер – dramer; ска(р)фер – szalikowiec; ультра, ультрас, ультраси – ultras*, *ultrasi*; *фан – fan; хуліганс*, *хулз* (*хулс)*, *хули, хулси – hools*, *hoolsi*;

б) номінації футбольних уболівальників з позафанатського середовища: *кузьмич, кузьма*, *кузьмота, кузя, KuZ, сємка, сємкопожирач*, *сємкоїд – piknikowiec* (вболівальники, які не долучаються до підтримки своєї команди, а лише споглядають матч, при цьому споживаючи їжу, напої чи лузаючи насіння; у польському варіанті – влаштовують на трибунах пікнік).

Найважливішими аспектами самореалізації футбольних фанатів є активна підтримка улюбленої команди: як під час матчів на трибунах стадіону, так і поза місцем проведення футбольного дійства. Слід виокремити групи лексики на позначення фанатських дій.

2. Назви активного фанатського вболівання під час футбольного матчу, об'єднані довкола ключових лексем *перф, перфа, перформ, перформенс* («*франц*. performance – виконання, здійснення, вистава, спектакль» [1, с. 389]; видовище під час гри, що його влаштовують фанати; *перформенс* охоплює усі види фанатської підтримки улюбленої команди під час матчу – візуальне оформлення фанатського сектору, звукове шоу та піротехнічні ефекти) – *perf, performans* (пол.); інші лексеми: *сапорт, супорт – support; слем, слемик – słem; шоу – show.*

3. Номінації різновидів фанатської підтримки на стадіоні, можна розподілити в три підгрупи:

а) назви, пов'язані з візуальною підтримкою улюбленої команди на стадіоні, об'єднані навколо ключових лексем – *візуал, візуалка* (***візуал*** утворено від прикметника ***візуальний*** («*англ*. visual – зоровий, видимий, наочний» [1, с. 606]) – зовнішнє оформлення трибун на стадіоні; візуальна підтримка, під час якої футбольні фанати використовують наочну фанатську атрибутику відповідних кольорів: банери, модулі, прапори, шалики та інші елементи одягу) – *visual* (пол.); інші лексеми групи: *банер – baner; барви – barwy; (клубні) кольори – kolory (klubowe); роза, розетка, розетта – szalik; транс, транспарант – trans, transparent; хвиля – fala meksykańska; шоу з підсвіченою фольгою – folia podświetlana; шоу з плашок (модулів) – kartoniada;*

б) найменування, що охоплюють поняття звукової підтримки команди під час матчу, об'єднано довкола ключової лексеми – *звук* (укр.) – *dźwięk* (пол.); інші лексеми цієї групи: *вокал – prezentować się wokalnie; гучність – poziom dźwięku; драм – dram; драмер – dramer; репертуар – repertuar; спів – śpiew; спів на рівні – śpiew na poziomie;*

в) номінації, які входять до обсягу поняття піротехнічної підтримки на стадіоні, об'єднано навколо ключових лексем – *піро, піротехніка* (pyrotechnics (від *грец*. πύρ (πυρός) – вогонь + τεχνικός – техніка) – піротехніка [1, с. 424], піротехнічні засоби, за допомогою запалювання яких футбольні фанати здійснюють підтримку футбольної команди під час матчу; одна з найновіших та найефектніших форм уболівання) – *piro, pirotechnika* (пол.); інші лексеми цієї групи: *вроцлав, вроцлавський вогонь – wrocław, ogień wrocławski; дим – dym; палити /*

смалити (вроцлав, дим, петарду, піро, піротехніку, строб, римські свічі, фаєр) – odpalać (ognie wrocławskie, petardę, piro, pirotechnikę, racę, stroby, stroboskopy, świecidełka, wrocławy, wulkany); петарда – petarda; строб, стробоскоп – strob, stroboskop; пірошоу – piroshow; фаєр – raca świetlna; фаєршоу – racowisko.

4. Назви фанатської активності поза стадіоном та засоби, які для цього використано: *графіті – graffiti; марш, фанмарш – marsz, przemarsz; стікер – stiker, wlepka; траф, трафарет – traf, trafaret; фанзин – fanzin.*

Якщо до середини 80-х років XX ст. найпопулярнішими формами підтримки футбольних команд на стадіонах були оплески, свист, рідше спів, а поза стадіонами – спонтанно організовані марші футбольних уболівальників після переможних матчів улюблених команд, то глобалізація спричинилася до появи цілого спектру нових форм і засобів уболівальницької підтримки.

1. *Сурвілайте Д. В.* Специфіка формування молодіжних субкультур в умовах глобалізації / Д. В. Сурвілайте // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / НУ ОЮА ; Південноукраїнський центр гендерних проблем. – 2013. – Вип. 48. – С. 289–294.

2. *Балла М. І.* Новий англо-український словник / М. І. Балла. – 2-ге видання, випр. та доп. – К. : Чумацький Шлях, 2004. – 668 с.

3. Український ультрас-портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ultras.org.ua [перегляд 13.03.2016].

4. To my kibice! Kronika sceny kibicowskiej. Magazyn polskich kibiców od 2001 roku [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://tomykibice.pl/ [перегляд 20.03.2016].

Пуряєва Наталія Володимирівна,
кандидат філологічних наук
(Україна, м. Київ)

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКИЙ МИТРОПОЛИТ СИЛЬВЕСТР СЕМБРАТОВИЧ І НАРОДНА МОВА В ЦЕРКВІ

Процес запровадження української мови в молитовну, а відтак богослужбову практику в Галичині є важливою і малознаною сторінкою становлення й розвитку тут літературної української мови на народній основі. Гостра полеміка галицької освіченої верстви (значну частину якої становило духовенство, поділене на табори русофілів і народовців) щодо шляхів розвитку літературної мови, крім культурної, суспільно-політичної, включала в себе також і церковно-обрядову складову. Церковнослов'янську мову, що мала статус священної, літургійної, в молитовній практиці Церкви обстоювали насамперед як важливу ознаку її ідентичності як прямої спадкоємиці Київської митрополії, що утворилася з прийняттям християнства на Русі, та кирило-мефодіївської культурної традиції. Прихильники ж запровадження народної мови в церковну комунікацію не тільки усвідомлювали значення цього процесу для статусу і престижу самої мови, а й намагалися залучити Галичину в орбіту тогочасних європейських віянь, зокрема так званого літургійного руху – боротьби за активізацію участі вірних у молитовному житті Церкви шляхом доступності їм змісту молитовних та богослужбових текстів [5, с. 161–163].

Перші спроби запровадження народної мови в молитовну практику в Галичині, відомі ще з початку XIX ст., на жаль, не були успішними, не мали значущих наслідків і відчутного резонансу. Коли в 1816 р. митрополит Михайло Левицький звернувся до австрійського уряду з вимогою запровадити народну мову в «науку віри і обрядів церковних», губерніальна рада відповіла йому так: «Коли ж хто хоче дати мужикові

греко-католицької віри способність читати свій катехізм і богослужебні книги, то треба лиш перекласти їх на мову польську або передрукувати латинським письмом, замісць без потреби множити задля мужиків мови і письма» [10, с. 22]. З таким само опором зіткнулися й подальші перекладачі молитов народною мовою – адвокат-народовець Василь Дідошак та богослов Іван Пулюй [6, с. 48]. Рукопис молитовника в перекладі В. Дідошака церковна цензура призначила на спалення; переклад І. Пулюя, який зазнав нищівної критики з боку члена митрополичої консисторії УГКЦ Михайла Малиновського, 1872 р. побачив світ усупереч категоричній забороні церковної влади і, не маючи церковної «апробати» та «одобрення», не набув помітної популярності [3].

Перша спроба в історії УГКЦ надати ініціативі впровадження народної мови в молитовну практику офіційної позиції Церкви пов'язана з діяльністю Сильвестра Сембратовича (1836–1898), видатного богослова, декана й професора догматики теологічного факультету Львівського університету, який від 1885 р. посів престол митрополита УГКЦ. Виразний прихильник народовської течії, С. Сембратович доклав значних зусиль для втілення відповідних ідей і в церковній сфері.

Створення молитовників народною мовою було одним з пунктів культурно-просвітницької програми народовців. Запровадження народної мови в церковну галузь дозволяло успішно протистояти пропагандистській діяльності русофілів, з одного боку, та асимілятивній політиці поляків-католиків, – з іншого. У Церкві цей процес мав додатковий аспект протистояння прозелітизму – як православному, так і католицькому, що було доволі гострою проблемою для УГКЦ протягом цілого XIX ст. Крім того, зміна греко-католицького обряду була прямим кроком у напрямку до зміни культурно-національної приналежності вірних.

Після першої спроби І. Пулюя ініціатива підготовки нового народномовного молитовника належала о. Олександру Стефановичу, громадському діячеві, викладачу-катехіту учительських семінарій Львова. Працюючи з молоддю, священик зауважив, що студенти зовсім не розуміють змісту церковнослов'янських молитов, а тому використовують у своїй молитовній практиці молитовники польською мовою. З пропозицією підготувати зрозумілий непольськомовний молитовник він звернувся до свого колеги з редакції релігійного часопису «Руский Сион» С. Сембратовича. Останній скликав спеціальну колегію перекладачів, до якої, крім нього самого та О. Стефановича, увійшли священики Омелян Огоновський і Олексій Слюсарчук.

Праця над перекладами відбувалася таким чином: сам С. Сембратович перекладав комплекс молитов на різні потреби, користуючись церковнослов'янськими й італійськими оригіналами. Переклад щоденних молитов, окремих фрагментів Божественної Літургії та інших богослужінь добового кола підготував О. Слюсарчук. Мовне редагування всіх текстів здійснив О. Огоновський, а публікуванням молитовника займався О. Стефанович [6, с. 48–49]. Таким чином, у 1878 р. побачили світ три народномовні видання: «Молитвенник народный руский» (Львів, друкарня Товариства імені Тараса Шевченка), його скорочений варіант та «Молитвенник народный руский для детей», який упорядкував О. Слюсарчук. Прикметно, що, як засвідчив О. Барвінський, дитячий молитвослов О. Слюсарчук готував «з узгляднениєм „Молитовника народного" І. Пулюя» [1, с. 19–20].

Сильвестр Сембратович, бажаючи легалізувати видання, звернувся по благословення до тодішнього митрополита УГКЦ, свого родича Йосифа Сембратовича. Очевидно передбачаючи спротив святоюрської ієрархії та все ж таки бажаючи підтримати С. Сембратовича і загалом його ініціативу, митрополит Йосиф спробував обійти церковну цензуру. З огляду на високий науковий рівень, звання і посади упорядника він дозволив опублікувати «Молитвенник» без «апробати» митрополичого ординаріату, проте цілком легально [6, с. 49]. Наклад першого видання, що побачило світ коштом самого С. Сембратовича, розійшовся миттєво, причому не тільки в Галичині, а й по країнах поселення греко-католиків-емігрантів, зокрема в Америці. Відомо також, що його виписувало й отримувало шляхом контрабанди навіть духовенство з Великої України [1, с. 20]. Згодом «Молитвенник» зазнав кількох перевидань (його перевидавали Товариство «Просвіта», видавництво Отців Василіян у Жовкві, приватні видавці).

«Молитвенник народный руский», підготовлений колегією С. Сембратовича, можна вважати першим в історії УГКЦ народномовним молитовним виданням, опублікованим офіційно, від імені Церкви. Значення видання високо поцінували сучасники: «Дуже великую вдячнôсть и признательнôсть заскарбил собе Всв. О. Сембратович изданием народу приступных молитвословôв, ибо где таковы до рук народа ся тôлько дôстанут, нарôд не може добрати слôв похвалы...» [8]. О. Барвінський свого часу зауважив також, що «тим способом митрополит др. Сильвестр Сембратович переломив безосновні і закостенілі погляди консисторських кругів про непригідність живої народної мови»

[1, с. 20]; упорядників названо «першими рускими ратниками в разбитью тьмы богочтения на Руси Галицкой» [7]. Часопис «Руский Сіон», заснований владикою Сильвестром Сембратовичем 1871 р., опубліку-вав чимало схвальних відгуків про новий молитвослов, які, зокрема, да-вали таку оцінку його мові: «Молитвенник той есть дуже добрый, язык красный, живцем взятый из серця руского, для того до серця иде кажда молитва, яка там напечатана» [7]. Щоправда, всі три видання були підго-товлені за так званим етимологічним правописом, офіційно затверд-женим Церквою для релігійних видань.

У 1898 р. з благословення митрополита Сембратовича побачив світ ще один народномовний молитовник – «Да сьвятить ся імя Твоє. Молит-вословець для молодіжи», який уклав василіянин о. Євген Козаневич, катехіт народної школи. Цього разу молитовник був написаний фоне-тичним письмом, офіційно прийнятим у Галичині для шкільних підруч-ників. Шкільна крайова рада закупила видання для преміювання успіш-них школярів. «Молитвословець» викликав обурення серед духовенства москвофільського напряму. Відомий випадок, коли простий священик Станіславівської дієцезії під час церковної проповіді закликав батьків школярів вимагати повернення грошей, виданих на його придбання [11].

У 1895 р. до митрополита Сембратовича звернулося духовенство Олеського деканату УГКЦ з проханням підготувати новий офіційний переклад народною мовою Святого Письма. Скаржачись на цілковите незнання змісту Біблії, та зокрема Нового Завіту, священики вбачали причиною цього незрозумілість церковнослов'янської мови. Тоді ж ми-трополит скликав нову комісію для здійснення перекладу народною мо-вою Святого Письма. Однак покликані до такої праці члени комісії ви-ступили з пропозицією тимчасово відкласти цей проект, «понеже такій переклад потребує довшого часу праце, а кроме того мусить бути через св. Апост[ольський] Престолъ апробованый, до чого також много по-треба бы часу» [2], підготувавши натомість видання Святого Письма з екзегетичним тлумаченням. У 1899 р. «Бібліотека богословська» поча-ла його публікацію [2].

Діяльність Сильвестра Сембратовича із запровадження української мови в молитовну практику галицьких греко-католиків була важливим церковно-реформаційним кроком, який зіткнувся з серйозним спроти-вом церковної влади і частини галицького суспільства. Крім того, іні-ціативи митрополита були складовою боротьби за літературну мову на народній основі та за фонетичний правопис як спосіб її репрезентації

[4, с. 194–197]. Відсутність загальної підтримки не похитнула, проте, позиції митрополита, яка згодом визначила напрями діяльності його наступника на митрополичому престолі УГКЦ – владики Андрея Шептицького [9].

1. *Барвінський А.* Чи українська мова пригідна для перекладу св. Письма і молитов, та духовної проповіди? / А. Барвінський. – Перемишль, 1921. – 32 с.
2. В справе нового виданя св. Письма обох Заветôв с поясненями // Львôвско-Архіепархіяльні Ведомости. – 1899. – Ч. 21. – С. 182–183.
3. Відчит проф. д-ра Пулюя в Празі. (Спомини про Куліша – Переклади сьв. Письма) // Дїло. – 1915. – 27 липня; див.: http://zbruc.eu/node/39449.
4. *Колб Н.* «З Богом за Церкву і Вітчизну»: греко-католицьке парафіяльне духовенство в Галичині у 90-х роках XIX століття / Н. Колб. – Львів : Місіонер, 2015. – 372 с.
5. *Кунцлер М.* Літургія Церкви / М. Кунцлер. – Львів : Свічадо, 2001. – 616 с.
6. *Матковський С.* Три синодальні архиєреї : спомини з життя і діяльності преосвященних о. Юліана Куїловського, д-ра Юліана Пелеша і д-ра Сильвестра Сембратовича / С. Матковський. – Львів : Бібльос, 1932. – 108 с.
7. Народный руский Молитвенник // Руский Сион. – 1879. – Т. 9. – С. 94–95.
8. О новыхъ молитвословахъ // Руский Сион. – 1878. – Т. 8. – С. 607.
9. *Пуряєва Н.* Митрополит Андрей Шептицький і українська мова в богослужінні / Н. Пуряєва // Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Сучасна українська нація: мова, історія, культура, 16 берез. 2016, Львів, Львів. нац. мед. ун-т ім. Данила Галицького. – Львів, 2016. – С. 315–317.
10. *Ткач Л.* Українська літературна мова на Буковині в кінці XIX – на початку XX століття : джерела і соціокультурні чинники розвитку / Л. Ткач. – Чернівці : Книги XXI, 2007. – 704 с.
11. Як у нас сьвященики піддержують авторитет єрархів // Руслан. – 1898. – Ч. 140.

Сизонов Дмитро Юрійович,
кандидат філологічних наук, доцент
(Україна, м. Київ)

СТИЛІСТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМУ В МЕДІА: СЛОВ'ЯНСЬКА ПРОБЛЕМАТИКА

Динамічний розвиток функціонального напряму в стилістиці, розробка нової методології аналізу функціонального ресурсу в жанровому синкретизмі, необхідність наукового дослідження мови в міждисциплінарному аспекті, поява наукових досліджень у контексті об'єктивних закономірностей вживання мови в різних сферах і ситуаціях спілкування – всі ці проблеми ведуть до розширення наукових кордонів слов'янської стилістики XXI ст. Активний інформаційний розвиток суспільства останнім часом скеровує до посилення інтердисциплінарної синергії окремих галузей гуманітарно-філологічного знання. Так, у зоні перетину наук виникають нові перспективні напрями стилістики, зокрема медіалінгвістика (представлена численними роботами авторитетних лінгвістів слов'янського світу Т. Добросклонської, Л. Дускаєвої, Д. Баранника, Л. Шевченко [3; 4] та ін.) і медіастилістика (роботи вчених-славістів С. Гайди, А. Васильєвої, Н. Клушиної та ін.).

Серед сучасних проблем слов'янської медіастилістики особливе місце посідає аналіз і функціонування засобів вираження в текстах масової комунікації (докладніше про інші проблеми медіастилістики в слов'янському світі див. статтю Л. Дускаєвої [2]). Важливо зазначити, що мовні засоби (особливо інноваційні) формуються і функціонують у різних медіатекстах – друкованих, візуально рекламних, електронних. Активне використання в мові ЗМІ лексичних інновацій призводить до розширення їх функцій у мас-медійному тексті / дискурсі.

Говорячи про перспективу стилістичного аналізу фразеологічних одиниць у мові ЗМІ, відзначимо, що в сучасному мас-медійному просторі формується тенденція до використання неологічних одиниць

(від слів до словосполучень) у різних жанрах мас-медіа. Ця тенденція пов'язана передусім з екстралінгвістичними факторами розвитку ЗМІ (на «соціальній оцінності» медійної мови наголошує польський дослідник С. Гайда, на «спонукальність медіа» вказують російські дослідники Г. Солганик, М. Кожина; про «оцінку в медіа» кажуть українські вчені Л. Шевченко, О. Стишов та ін.).

Важливо зазначити, що медіастилістика та медіалінгвістика при аналізі мовних засобів стилю масової інформації звертаються до сучасних напрямків гуманітаристики – соціолінгвістики, психолінгвістики, лінгвокогнітології, прагмалінгвістики. Говорячи про останній напрямок, уточнимо, що саме з прагмалінгвістикою та основними прагмалінгвістичними методами пов'язані поняття «ресурс медіатексту», «мовні засоби мас-медіа», «мовні одиниці в медіапросторі» як прямі мовні універсалії, що впливають на масового реципієнта. Саме прагмалінгвістичний метод, що сформувався на основі теорії мовних актів (див. праці польського вченого Т. Згулка [1]), включає в себе й аналіз основних мовних засобів, які в мас-медійному мовному акті впливають і спонукають до дій масового реципієнта.

Поняття «фразеологізм» (у медіа) ми розуміємо як певну експресивну універсалію, що надає мас-медійному тексту додаткової емоційності. Медійний фразеологізм, за словами Л. Шевченко та ін. [3], є однією з найяскравіших і дієвих лексичних одиниць у ЗМІ, метою використання якої є емоційний вплив на реципієнта. Метафоричність, конотативність, експресивність – всі ці якості фразеологічних одиниць надають мові ЗМІ образності та виразності, а сам фразеологізм у медійній мові набуває нових відтінків у значенні й може активно використовуватися як у прямій, так і в трансформованій семантиці.

У політичній комунікації медійна фразеологія слугує маніпулятивним інструментом впливу на потенційний електорат. У теорії масової комунікації нові фразеологізми, що виникли в політичних контекстах, виконують частково концептуальну функцію, що також приваблює сучасних лінгвістів при дослідженні цього мовного явища (зокрема, мова йде про тимчасові концептосфери та роль фразеологізмів у їхньому формуванні). Як мовні одиниці вони є елементом медійної технології, можуть бути основою мовної гри, мовного каламбуру (роботи українських дослідників С. Квіта, Г. Почепцова, О. Стишова частково стосуються цих проблем).

У рекламі та піар-сфері, наприклад, фразеологізми можуть бути основою для т. зв. «рекламного гіпнозу», а в політичному дискурсі вони є основою для гасел і спітч-промов (роботи Л. Кудрявцевої, Н. Слухай, І. Грабовенко та ін.). Лексема-ярлик, яка близька за своїм структурним характером до фразеологізму, також є актуальним об'єктом аналізу в сучасній стилістиці; зокрема при аналізі «етнічної толерантності та конфліктності» в медіа (В. Малькова) важливими в описі і подальшому аналізі є саме лексеми-ярлики і фразеологізми, що мають особливі функції в медійних текстах впливу.

В Інтернет-комунікації особливе місце посідають нові фразеологізми, що виникають у блогах, соціальних мережах, Твіттер-репортажах. Визначення поняття нового фразеологізму (фразеологічної інновації) зводиться до того, що це новий вираз, а також нове значення старої номінації або індивідуальна авторська новація оказіонального характеру, яка виникає в національній мові. Найбільш вразливою сферою до різного роду інновацій є нові жанри мас-медіа.

У світовій практиці, зокрема в польській медійній лінгвістиці [1], в останні десятиліття акцентується увага на прикладному аспекті медіалінгвістики, яка повинна займатися не лише лінгвістичним аналізом медіадискурсу, але і створювати рекомендації з практики медійного текстотворення – чи на рівні фонеми (насамперед ідеться про просодії), чи на рівні лексеми, словосполучення, фрази / цілого тексту (структурний рівень). Роль нових одиниць особлива: вони виступають вербальним «дзеркалом» реальної ситуації в суспільстві і показують динамізм літературної мови. Дотримуємося сучасної польської наукової тенденції і ми, акцентуючи увагу на детальному функціональному аналізі мовних одиниць у медіапросторі (їх вплив на масового реципієнта).

Таким чином, аналіз сучасних наукових праць з медіалінгвістики і медіастилістики показує, що використання фразеологізмів у масовій комунікації має велику перспективу. Тлумачення медійних фразеологізмів у науці про мову ЗМІ є багатогранним і вказує на широкий стилістичний потенціал цих мовних одиниць у масовій комунікації. Це пояснюється, перш за все, прагненням авторів актуалізувати активну позицію в тексті й емоційно впливати на реципієнта. Вживання фразеологізмів у структурі медіатексту має позитивний вплив на розвиток медійного дискурсу в цілому, а фразеологічна трансформація вказує на образність і символізм медіамови. Тому в теорії масової комунікації медійний

фразеологізм – це не просто установча мовна одиниця, а ширше – певний концепт, експресивна універсалія, що надає мас-медійному тексту додаткової емоційності.

1. *Zgółkowie T.* Poprawność językowa a skuteczność komunikacyjna / T. Zgółkowie. – Wrocław, 1999. – 214 s.
2. *Дускаева Л. Р.* Медиастилистика в России : традиции и перспективы / Л. Р. *Дускаева* // Стилистика медиатекста : избр. статьи 2010–2012 гг. [Электронный сборник]. – СПб., 2012. – С. 73–96.
3. Медіалінгвістика : словник термінів і понять / Л. І. Шевченко, Д. В. Дергач, Д. Ю. Сизонов / за ред. Л. І. Шевченко. – К., 2014.
4. *Шевченко Л. І.* Медіалінгвістика в сучасній Україні : аналіз ситуації // Актуальні проблеми української лінгвістики : теорія і практика. – К., 2013. – Вип. 26. – С. 3–12.

Старишко Юлія Володимирівна
(Україна, м. Київ)

ПРОБЛЕМА ЛІНГВІСТИЧНИХ НЕОДНОЗНАЧНОСТЕЙ ПРИ СТВОРЕННІ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ СИСТЕМ КОРПУСНОГО ТИПУ

При створенні будь-якої системи природномовного аналізу виникає проблема лінгвістичних неоднозначностей. Вивчення окремих типів лінгвістичних неоднозначностей хоча і є доволі актуальним нині, проте у вітчизняному мовознавстві досі немає докладного опису цього явища, незважаючи на те, що процес зняття неоднозначностей є вагомим і складним завданням комп'ютерної лінгвістики.

Оскільки системи природномовного аналізу здебільшого базуються на багаторівневому представленні мови, на кожному етапі створення, в залежності від того, який рівень розробляється, виділяємо такі лінгвістичні неоднозначності: графемні, структурні, морфологічні, лексико-семантичні, синтаксичні. При цьому дотримуємося такого визначення лінгвістичної неоднозначності: поверхнева (виражена) форма є неоднозначною у відношенні до лінгвістичного процесу, якщо вона має декілька специфічних інтерпретацій, що визначаються процесом, і результат лінгвістичного процесу залежить від того, яка з інтерпретацій обрана [1].

Під час роботи над упровадженням лексикографічних систем корпусного типу в Українському мовно-інформаційному фонді Національної академії наук України зафіксовано значну кількість т. зв. графемних неоднозначностей, виявлення яких базується на створених правилах і операціях сегментації тексту. Виявлення графемних неоднозначностей, на нашу думку, є обов'язковим етапом передморфологічного аналізу. Результатом цієї роботи є укладання словників-списків (Словник прізвищ, Словник службових слів в іншомовних особових назвах, Словник назв, Словник графічних скорочень, Словник скорочень та ін.), які створюються автоматично, проте потребують подальшої обробки (оскільки більшість одиниць є претендентами).

Морфологічні неоднозначності поділяємо на частиномовні (напр., *брати, мати*) та граматичні неоднозначності, а лексико-семантичні – в залежності від типу семантичного зв'язку (найбільшу проблематику становлять, безумовно, лексичні омоніми). Найпоширеніший метод зняття як морфологічних, так і лексико-семантичних неоднозначностей ґрунтується на використанні різних типів словників. Проте зараз у машинно-орієнтованому аналізі тексту акцент переходить з окремого слова на стійкі колокації [2, с. 44], що, як ми вважаємо, дає можливості більш точного анотування одразу на всіх рівнях (морфологічному, лексико-семантичному та синтаксичному).

На синтаксичному рівні дослідники виокремлюють: синтаксичні омоніми на рівні словосполучення, синтаксичні омоніми на рівні синтагми, синтаксичні омоніми на рівні речення (зокрема між частинами складного речення). Розрізняються синтаксично неоднозначні структури і структури за типом синтаксичних відношень, що існують між головними та залежними компонентами синтаксичної структури, – об'єктивні, атрибутивні, обставинні тощо [3, с. 71].

Під час розгляду питання лінгвістичних неоднозначностей доцільно згадати напрацювання Терра Винограда, чиї праці в галузі автоматичної обробки текстів вважаються класичними. Дослідник пропонує таку класифікацію лексичних неоднозначностей: лексична неоднозначність, що виникає в реченнях, які містять омоніми (напр.: «*She is fair*», – обмежуючись одним реченням, ми не можемо визначити, йде мова про жінку зі світлим волоссям, про красиву чи справедливу жінку); структурна неоднозначність, що виникає у випадках, коли речення можна описати більше, ніж однією граматичною структурою (напр.: «*They knew about their mistake*», – у реченні може говоритись, як про власну помилку, так і про помилку інших людей); неоднозначність глибинної структури виникає, коли два різні за смислом речення можуть бути описані тільки однією синтаксичною структурою (напр.: «*Chickens are ready for dinner*», – чи то курчата будуть обідати, чи то їх з'їдять на обід); семантична неоднозначність, що виникає, коли слово чи словосполучення може виконувати в реченні різну роль (напр.: «*The English are standoffish*», – мова може йти як про англійців загалом, так і про конкретних представників цієї нації); прагматична неоднозначність виникає, коли різним випадкам відповідають однакові синтаксичні конструкції (напр.: «She *dropped the pen on the table and broke it*», – неможливо однозначно визначити, що саме було зламано – олівець чи стіл) [4].

Неоднозначність є невід'ємною складовою людського мовлення (і мислення). Недаремно ще Едвард Сепір писав: «Ни один язык не был бы в состоянии выражать каждую конкретную идею самостоятельным словом или корневым элементом. Конкретность опыта беспредельна, ресурсы же самого богатого языка строго ограничены. Язык оказывается вынужденным разносить бесчисленное множество значений по тем или иным рубрикам основных понятий, используя иные конкретные или полуконкретные идеи в качестве посредствующих функциональных связей» [5, с. 87].

У більшості випадків промовлена людиною фраза навіть свідомо не аналізується, оскільки людина одразу виділяє правильний варіант. Проте до машини ми не можемо застосувати метод, який стовідсотково знімає неоднозначності. Саме тому дослідники корпусної лінгвістики поряд із неоднозначностями, що підлягають зніманню, виділяють також контекстуальні неоднозначності (напр.: *Двері не відкривати ні у якому разі*, «двері» – форма однини або множини) та теоретичні або неоднозначності вихідних теоретичних положень (напр., група слів: *сотня, тисяча, мільйон*) [6].

Підсумовуючи, зазначимо, що завдання зняття лінгвістичних неоднозначностей є безперечно актуальним для багатьох прикладних систем. Крім того, розвідки такого роду дають змогу перейти до аналізу проблем мовних складностей. Запропонована типологізація лінгвістичних неоднозначностей є робочим варіантом; вона може змінюватися чи доповнюватись у процесі створення системи природномовного аналізу корпусного типу. Тому важливо окреслити напрями подальшого теоретичного та практичного вивчення лінгвістичних неоднозначностей.

1. *Климов А. Н.* Проблема неоднозначности при анализе и переводе текстов с английского языка на русский / А. Климов // Современный научный вестник : филологические науки. – 3. Теоретические и методологические проблемы исследования языка [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.rusnauka.com/14_APSN_2008/Philologia/32453.doc.htm.

2. *Кобрицов Б. П.* Снятие лексико-семантической омонимии в новостных и газетно-журнальных текстах : поверхностные фильтры и статистическая оценка / Б. П. Кобрицов, О. Н. Ляшевская, О. Ю. Шеманаева // Интернет-математика 2005. Автоматическая обработка веб-данных. – М. : Яndex, 2005. – С. 38–57.

3. *Шипнівська О. О.* Визначення синтаксично неоднозначних конструкцій в україномовному тексті / О. О. Шипнівська // Мовознавство : науково-теоретичний журнал. – 2013. – № 4. – С. 67–76.
4. *Виноград Т.* Работа с естественными языками // Современный компьютер. – М. : Мир, 1986. – С. 90–107.
5. *Сепир Э.* Язык. Введение в изучение речи // Избранные труды по языкознанию и культурологии // Э. Сепир ; перевод под ред., предисл. А. Кибрика. – М. : Прогресс, 1993. – 656 с.
6. *Копотев М. В.* Неоднозначность и пути ее разрешения в хельсинском аннотированном корпусе «ХАНКО» // Труды международной конференции «Корпусная лингвистика-2014». – СПб. : Из-во СПбГУ, 2004. – С. 165–175.

Царалунга Інна Богданівна,
кандидат філологічних наук, доцент
(Україна, м. Житомир)

СИСТЕМА СЛУЖБОВИХ ЧАСТИН МОВИ У ТЕКСТАХ ВИЖВІВСЬКОЇ МІСЬКОЇ КНИГИ XVII СТ.

Вижвівська міська книга XVII ст. зберігається в Центральному державному історичному архіві України [1]. Пам'ятка відображає фонетичні, граматичні, лексичні риси мовлення вижвівчан – мешканців містечка Вижва (сучасного с. Нова Вижва Старовижівського р-ну Волинської обл.), заснованого князями Сангушками на Смідинській землі, у Володимирському окрузі, при річці Вижві близько 1543 р. [3, с. 36; 4; 6, с. 189].

Чимало морфологічних особливостей створюють своєрідний мовний колорит пам'ятки [2]. Привертає увагу багата палітра прийменникових конструкцій, зокрема специфіка прийменникового керування:

бєз + родовий: бєз вшєлякихъ турбации (251 зв.);

в + знахідний: в конєць морковъ мєстцькихъ (141 зв.), в домъ своиъ (149);

в + місцевий: іако сє в собє маєт (141 зв.), таꙗ полплаца в мєжахъ своихъ маєт (145), в тои сум пустивъ Есипови (177), в рынъку (182 зв.);

во + місцевий: во въсхъ трохъ рукахъ (214 зв.);

вєдълє + родовий: вєдълє подобаніа свого (140), ѡборочати вєдлє воли (176), вєдлє уподобаніа свого (185);

длꙗ + родовий: длꙗ лпшого своєго пожитку (152 зв.), длiа лпшєи врьı и роздлу нашого (181);

до + родовий: до записованъꙗ книгъ (35 зв.), конъчєсє до рєки (140 зв.), созналъ до книг нинєишихъ (141), до рукъ своихъ (153), до живота своєго (164);

з + родовий: з другои стороны (36), кажсдому з двоихъ (180), з обохъ сторонъ (191 зв.), жадєн з близкихъ и крєвныхъ нє ѡдєзвансє (259 зв.);

з + орудний: з будованє*м* (140), з мужє*м* свои*м* (154 зв.), которы*и* мєніа*л* з нами 166, з полє*м* и сєножа*т*ами (277);

за + родовий: будучи єщє за до*б*ро*и* памєти и розуму спє*в*ного (163 зв.);

за + знахідний: за пє*в*ную суму (140), п*ъ*сти*в* за долъгъ сво*и* (143 зв.), за ма*л*жо*н*ку (149), за которую даровизну (190);

за + орудний: крунъты за *с*тно*и*, а на друго*м* мє*ст*цю за полє*м* (180), за причиною (181), за позволєнє*м* самого пана (184 зв.), лєжачи*и* за мо*р*ко*м* (189 зв.);

зо + орудний: зо вс*м* 143 зв., зо *в*сєми пожи*т*ками 145, моркгъ зо *в*симъ будунъкомъ 251;

из + орудний: и*з* жоною (140), и*з* будова*н*є*м* (145), и*з* С*р*бино*м* Павлович*[*є*м]* (166), мы зъгодилисє и*з* собою (191 зв.);

къ/ку + давальний: къ записа*н*ю (144 зв.), къ налєпъшому пожи*т*кови своєму (145 зв.); ку налипъшєму пожи*т*ку (141), ку записа*н*ю до книгъ (278);

мєжи + орудний: мєжи пано*м* Тихошє*м* и мєжи Давидовичє*м* (172 зв.), мєжы собою ро*в*ны*и* длъ учынили (250);

на + знахідний: на вє*ч*ныє часы (36), на дєрєво новоє (166), на *с*во*и* пожито*к* ѡборочати (172), на то*и* ча*с* (184), на про*з*бу єго (184);

на + місцевий: на врѣдє (35 зв.), на врочи*с*кахъ Копєчищахъ (162 зв.), на тых двоихъ чіа*ст*кахъ (181), на тє*м* крунътє (184);

ѡ + знахідний: просила … ѡ под*п*и*с* руки и ѡ притис*н*єнє пєчати (165), **Ѡ** шъто проси*в* Трохи*м* (182 зв.);

ѡ + місцевий: кому бы ѡ то*м* [*з*нати] налєжало (183 зв.); а либо ѡ тєщє єго (203);

ѡд/ѡ*т* + родовий: одъ стєны м*ест*цькоє (146 зв.), ѡ*д* сына моєго (259), ѡ*т* дороги (140 зв.), конєцъ того мо*р*ку отъ выгонъ (142 зв.), сами ѡ*т* сєбє (174 зв.);

пєрє*д*/прє*д* + орудний: пєрє*д* нами (35 зв.); прє*д* нєлицємръны*м* и правдивы*м* судиєю (165), прєдъ уріадо*м* (179 зв.);

по + знахідний: конъчисє по рєк*ъ* (141 зв.), конъчєсє по ѡгоро*д* за*м*ковы*и* (174), по улоч*к*у Па*р*кановую (188 зв.), по крунътъ попа спа*с*кого (191);

по + місцевий: по до*б*ро*и* воли своє*и* (143 зв.), по *с*мє*р*ти своє*и* (149), по ѡ*т*цу нашє*м* (181);

под + знахідний: ко*н*чєсє по*д* рику (141), конъчєсє по*д* мокърєцъ (183);

подъ + орудний: которы*и* подъ за*м*ко*м* (180), подъ пє*ч*а*т*ю моєю (184 зв.), подъ закъладо*м* заруки (192), за*с*тєнокъ по*д* Рудою очы*с*тыи (251);

подълє + родовий: подълє рє*ч*ки Бєрє*ж*ницы (142 зв.), лєжачи*и* по*д*лє выпу*с*ту м*с*цъкого (182);

прєз + знахідний: шма*т* крунъту прє*з* дорогу (177), прє*з* будованіа (181 зв.), прє*з* ро*с*казъ пновъ бурми*с*тровъ (259 зв.);

при + місцевий: при Трохими (140), при Лєсю Ковалю, присіа*ж*но*м* (177), при ти*м* будованю (181 зв.), при нє*м* (279);

с + орудний: с притомно*ст*ю (144 зв.), с ти*м* зо *в*смъ (182 зв.), с подъписо*м* (183 зв.), с пє*р*шимъ записо*м* (194 зв.), с полє*м* и сєножа*т*ю (276 зв.);

с + родовий: с котрого крунъту (176), с чого всє*г* (278 зв.), с позволєния ма*т*ки нашє*и* (181);

со + орудний: ро*с*суди*т*сіа со *м*ною (165);

у + знахідний: у конєць города па*н*ского (157 зв.);

у + місцевий: писанъ у Ви*ж*вє (141), застнокъ… у ѡбыходах своих маєтъ (172 зв.), тым крунъто*м,* у м*с*т лєжачо*м* (175).

Зв'язкову і кваліфікаційну функції в мові документів Вижвівщини XVII ст. виконують сполучники. За семантичними ознаками класифікуємо їх на сурядні, насамперед **єднальні:** пє*р*є*д* нами, Па*р*хомо*м* ѡни*с*ковичє*м*, бу*р*мистро*м*, а Иваново*м* Стєцєвичє*м* (47); жонє и пото*м*ко*м* его (142); нє будучи ни ѡ*т* ко*г* примушоны*м,* ани намо*в*лєны*м,*(144 зв.); **протиставні:** з о*д*ноє стороны ѡлих*в*єра Мєлє*ш*ковича, а *з* другоє стороны Бакуна (35 зв.), нє мают ємy в то*м* прєшъкоды чинити, алє споко*и*нє маєт дє*р*жати (189 зв.); **розділові:** запи*с* вєчи*с*ты*и* млъ (!) касовати або нарушити (165); тєди іа, алиб жона моіа, алибо потомокъ мо*и* (184), то є*ст* по*л*мо*р*ка алъбо огородъ (141 зв.), во*л*но Ва*с*кови Ми*с*ковичу алюбъ жон его (178 зв.); **градаційні:** а щє моркгъ є*ст* (251); **приєднувальні:** продати, и дати, и даровати, и ку налєпъшємy пожи*т*ку оборочати (142 зв.); на врочи*с*кахъ Копєчищахъ такжє шма*т* крунъту (162 зв.); такожъ Анъдрєи Уст*к*анови*ч* тую суму ѡдложи*л* (278 зв.); такъ тє*ж* и вріаду м*с*цького (163 зв.), такъ тєжъ и Ха*р*ко, бра*т* Кузми Сєнъдиковича, со*з*на*л* до*б*рово*л*нє (186 зв.) та ін.

Серед підрядних сполучників виділяємо такі семантичні різновиди: **часові:** когды *ж* прє*з* ро*с*казъ пновъ бурми*с*тровъ слудзє м*єс*кому было ро*с*казанє (259 зв.); **причинові:** о*т*даліаю тихъ пото*м*ко*в*…, бо за вла*с*ную суму и набытє сєбє купи*л* (153 зв.); **мети:** на трєтини ма*єт*

Са*в*ка ωдє*р*жати, жєбы єму ω*с*тавла (мабуть, «ω*с*талась» – *І. Ц.*) трєтина (182); **умови:** єжєли єму Панъ Богъ здари ты*м* крунъто*м* (178 зв.); єсли бы хто з бли*ж*ни*х* мои*х* мли на то вставати 48; **порівняльні:** ты*м* крунъто*м,* іако свои*м,* шафовати (140) тощо.

Спостерігається тенденція до ускладнення різних частин мови частками, що, в першу чергу, є залишками особових форм перфекта: абы (140) – абы-*м* (184), бы (152) – бы-мъ (184), иж-є*м* (140) – и*ж*-м (141 зв.) – ж-є*м* (177), с которою (153 зв.) – с которою-*м* (164 зв.), котрого (176) – которого-*м* (185), тєды (154 зв.) – тєды-*м* (175), шъто (141) – што-*м* (159); стоіачи*и* (143 зв.) – стоіачи*и*-с (164), тєды (154 зв.) – тєды-*с* (191 зв.), що (149) – що-*с* (163) – штосно (181), а також використання вказівної частки *-то*: с котрого (176) – с которого-то (181 зв.), которому (154) – которому-то (154 зв.).

Досить розвинута структура часток Вижвівської міської книги представлена **заперечними:** крєвныє наши нє мают єму в то*м* прєшъкоды чинити (190 зв.), никому ни в чє*м* нє завєдєны*и* (140); **формотворчими:** кому бы того потрєба вдати (152 зв.), то зо *м*ною нєха*и* мови*т* (48); **вказівними частками:** а то Са*в*ци, жон и пото*м*ко*м* (187), а то за суму пніазє*и* золотыхъ сто сєдъмъдєсіа*т* (182 зв.) та ін. Чимало часток служать для актуалізації певної частини висловлювання. Приклади таких **підсилювальних** часток простежуємо в реченнях: ажъ по *см*єр*т*и єє мают соб розділити (164), почавши ω*т* улици ашъ до ровца (183 зв.), ω*т*даліаючи вжє бли*ж*ни*х* крє*в*ни*х* свои*х* (279), будучи єщє за до*б*ро*и* памєти и розуму (163 зв.), прода*л* полпліацꙗ, лєжачи*и*… ω*б*мєжъ тоє *ж* Лакотихи (144 зв.), а з другоє стороны самого того *ж* Хвєдъка (147 зв.), дати и даровати такъ жє на вє*ч*ность (35 зв.) тощо.

Службові слова позначені впливом польської мови: алъбо (141 зв.) – або (143 зв.), вє*д*лє (143) – вєдълугъ (167 зв.), абы (140) – жєбы (35 зв.), вживанням давніх і нових форм: єжели (178 зв.) – єсли (184), тодма (182) – тоди (251), єщє (163 зв.) – щє (251), іакъ (149) – іако (140) і под.

Писарі зрідка вдаються до вживання вставного модального слова *дєи* «мовляв»: и по *см*єр*т*и своє*и,* дє*и,* даровал дочку свою и зіатіа свого (149), маючи по мужу своє*м* нєбожчику Трохими, дєи, до*б*ръ наших набытыхъ (154). Цікаво, що в інших пам'ятках офіційно-ділового стилю української мови частка *дєи* була визначальним мовним штампом документів [5, с. 15].

Отже, Вижвівська актова книга XVII ст. – пам'ятка канцелярійного стилю староукраїнської мови, яка увібрала давні традиції ділового

письменства і нові графіко-орфографічні елементи, відобразила тогочасний писемний узус, місцеве народне мовлення та іншомовні впливи.

1. Центральний державний архів України у м. Києві. – Ф. 32. – Оп. 1. – Спр. 1. – 420 арк.
2. Акти Вижвівської міської книги XVII ст. / Ін-т укр. мови НАН України; Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка ; Хмельниц. нац. ун-т ; Центр. держ. іст. арх. України у м. Києві ; [підгот. до видання І. Б. Царалунга] ; [відп. ред. В. М. Мойсієнко]. – Житомир : Полісся, 2015. – 172 с.
3. *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття / А. Заяць ; наук. ред. М. Крикуна ; Ін-т істор. дослідж. – Львів : Добра справа, 2003. – 206 с.
4. *Мазурик Ю.* Городище доби пізнього середньовіччя в с. Нова Вижва на Волині / Ю. Мазурик // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні / Центр пам'яткознав. НАН України ; УТОПІК ; ред. кол.: Д. Я. Телегін (відп. ред.) [та ін.]. – Вип. 15. – К., 2006. – С. 183–185.
5. *Мойсієнко В. М.* Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / В. М. Мойсієнко // Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / Ін-т укр. мови НАН України ; Житомир. держ. педагог. ун-т ; підгот. до вид.: А. М. Матвієнко, В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2002. – С. 5–20.
6. *Цинкаловський О.* Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року : у 2 т. / О. Цинкаловський. – Т. 1. – Вінніпег : Trident Press Ltd, 1984. – 601 с.

Черниш Тетяна Олександрівна,
доктор філологічних наук, професор
(Україна, м. Київ)

АКАДЕМІК О. С. МЕЛЬНИЧУК В ІСТОРІЇ СВІТОВОЇ СЛАВІСТИКИ (ДО 95-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

На нинішній рік припадає кілька ювілейних подій, значущих для історії української славістики в цілому і для українського слов'янського мовознавства зосібна. Передусім це – 95-ліття з дня народження корифея нашої науки, одного з провідних українських лінгвославістів, дійсного члена НАН України, багатолітнього завідувача відділу загального і слов'янського мовознавства (1961–1997 рр.) Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України Олександра Савича Мельничука. Академік Мельничук займає в історії лінгвославістики та індоєвропеїстики ХХ ст. почесне місце поряд із такими постатями, як Л. Булаховський, Є. Курилович, Р. Якобсон, А. Мейє, Х. Бірнбаум, А. Вайян, Ф. Славський, О. Трубачов та ін.

Також у 2016 році відзначаються круглі дати, пов'язані з виходом у світ знакових колективних праць наших мовознавців: п'ятдесят років від часу публікації «Вступу до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» (Київ, Наукова думка, 1966) та тридцять років, як побачила світ інша колективна праця, «Историческая типология славянских языков. Фонетика. Словообразование. Лексика. Фразеология» (Київ, Наукова думка, 1986) – перша частина фундаментального проекту зі створення історико-типологічного опису слов'янських мов (друга частина, «Історична типологія слов'янських мов. Словозміна. Синтаксис», вийшла друком у 2008 р.). Обидві монографії-«ювіляри» було створено з ініціативи, за особистої участі та під редакцією академіка Мельничука. До названих робіт слід додати й «Етимологічний словник української мови» у 7-ми томах, головним редактором і одним з укладачів якого також був Олександр Савич. Якщо задум створення вступу

до порівняльного вивчення слов'янських мов і етимологічного словника української мови належав академіку Л. А. Булаховському, то безпосереднє керівництво роботами виконував його учень О. С. Мельничук; що ж до історичної типології, то ідея її створення цілковито належить Олександру Савичу.

Істотним складником роботи академіка Мельничука з керівництва відповідними плановими темами, що їх виконував очолюваний ним відділ, було теоретико-методологічне забезпечення цих тем і пов'язаних з ними масштабних лінгвістичних проектів. У цій своїй діяльності український учений виявив себе справжнім новатором у царині порівняльно-історичного мовознавства, етимології та типології. Його новаторство в компаративістиці та етимології засвідчують напрями історико-етимологічних досліджень, засновником яких він був: 1. Вивчення слов'янської лексики в контексті великих етимологічних гнізд, передовсім гнізд із близькозначними коренями, на широкому матеріалі індоєвропейських мов; 2. Всебічне дослідження гнізд прадавніх коренів з урахуванням паралелізму кількох приголосних як функціонально тотожних звукових компонентів одного й того ж кореня і вихід за рахунок цього поза межі загальноприйнятих у компаративістиці звукових кореспонденцій, встановлених за допомогою традиційного порівняльно-історичного методу; 3. Доведення спорідненості всіх мов світу і створення його власної теорії мовного моногенезу, верифікованої фундаментальними описами глибинних етимологічних зв'язків слов'янської лексики на підставі переконливих формальних і семантичних подібностей; 4. Обґрунтування завдань і формування теорії та методології історико-типологічного вивчення споріднених мов (на противагу загальній типології, для якої факт генетичної спорідненості не є істотним) шляхом поєднання порівняльно-історичного та зіставно-типологічного методів для діахронічного витлумачення системних рис сучасних слов'янських мов, конкретним наслідком чого стало створення унікальної у світовій славістиці монографії, присвяченої історико-типологічній характеристиці слов'янських мов.

У діяльності О. С. Мельничука ерудиція й хист поліглота та теоретика поєднувалися з винятковою інтуїцією етимолога, а дивовижна працелюбність і працездатність, сувора самодисципліна і цілеспрямованість – із вимогливістю до себе та інших і здатністю брати на себе відповідальність за здійснення сміливих наукових задумів та ідей. Очолюваний ним колектив відділу загального та слов'янського

мовознавства, який на початку 60-х років об'єднував тридцяти- і сорокалітніх науковців, у процесі напруженої роботи над виконанням поставлених перед ним складних завдань перетворився на блискучу плеяду українських славістів – компаративістів та етимологів – Київську етимологічну школу, до якої належать такі відомі в слов'янському світі й поза його межами фахівці, як академіки В. Г. Скляренко і Г. П. Півторак, член-кореспондент О. Б. Ткаченко, доктори філологічних наук Т. Б. Лукінова, І. А. Стоянов, Р. В. Болдирєв та ін.

Сказане не вичерпує всього наукового потенціалу доробку академіка О. С. Мельничука, до якого також входять студії з порівняльно-історичного дослідження слов'янського синтаксису, зокрема розвитку структури слов'янського речення (цій темі було присвячено його докторську дисертацію) та індоєвропейського вокалізму й консонантизму. У полі його зору також перебували методологічні проблеми теорії мовознавства, питання системно-структурної організації мовної системи, знакова природа мови, зв'язок мови і мислення тощо.

Є підстави вважати, що лінгвістична спадщина академіка Мельничука беззаперечно зберігає свою значущість для багатьох напрямів сучасного мовознавства. Його численні праці і надалі привертатимуть до себе увагу фахівців у нашій країні і поза її межами. Гідною даниною пам'яті нашого видатного вченого і вчителя було б видання його вибраних праць у кількох томах.

Шевченко Лариса Іванівна,
доктор філологічних наук, професор
(Україна, м. Київ)

ЧАС КУЛЬТУРИ У СЛОВ'ЯНСЬКІЙ СТИЛІСТИЦІ

Категорію *час культури,* як і симетричну їй – *простір культури*, в гуманітарних науках співвідносять з концепцією М. Бахтіна. Обґрунтовуючи поняття хронотопу, дослідник розгортає його сутність у співмірності часово-просторових вимірів культури, пов'язаних із суб'єктивною рефлексією, що змінюється в площинах часової вертикалі та просторової горизонталі.

Час культури в такій диспозиції – це сформована в синтезі психологічного та соціального часу характеристика тривалості існування, ритму, темпу, певної послідовності, координації змін станів культури загалом та її складників, а також їхньої смислової визначеності для людини [2]. А отже, час культури є певною абстракцією, що інтегрує на перетині вертикалі й горизонталі певні часові стани соціумів, свідомостей, матерії та об'єктивованих принципів їхнього пізнання.

З очевидних причин аналіз часу культури належить до дискусійної проблематики в сучасних гуманітарних науках – підставово різними є критерії, за якими ідентифікуються об'єкт аналізу, методи дослідження, логіка наукових доведень і, що важливо в таких обґрунтуваннях, світогляд інтерпретатора часу культури.

У слов'янській стилістиці час культури є категорією, що координує стани культури з функціями. Тобто, лінгвістичне спостереження передбачає обернену зумовленість екстра- й інтралінгвальних кореляцій стилів, жанрів, текстів, взаємозалежності мовної діахронії–синхронії, соціального–індивідуального в репрезентації тексту, функціональну домінанту чи варіативність мовних одиниць, що співмірні з часом і простором культури та ін.

Зауважимо, в сучасних стилістиках слов'янського світу спостерігаємо пошукові ізолінії, що свідчать про множинність інтерпретацій часу

культури. Це дослідницькі аспекти: категоріальної визначеності часу культури (Б. Вітож та ін.), шкали оцінок в аналізі понять «*час» і «мова»* (В. Дементьєв та ін.), пізнанні феноменів людини і часу в культурній історії літературної мови та національної свідомості (Л. Балашова, В. Аврамова та ін.), аналізу різних функцій вербалізованих форм часу культури в текстах (О. Мюллерова, А. Малецка, Б. Гоффман, Т. Добжинська, Д. Бжозовська, М. Бєлявка та ін.).

Час культури у слов'янській стилістиці прочитується також як можливість пізнати естетичні історико-культурні моделі певного періоду розвитку народу, як-от у працях А. Рейтера («Barokowe ksztalty slowa. Z zasadnień ewolucji stylu poematów Kaspra Twardowskiego»), М. Войтак («Gzasowe złoża stylowe we współcresnym modlitewniku») та ін.

Тенденція, що спостерігається з останньої третини XX ст. – увага до часу культури в проекції на функціональні стилі й типи комунікації: А. Ходунь («Okreslenia emporalne w polskich testach actów prawnych»), Е. Маліновська («Czas w tekście urzędowym»), Ружица С. Байух («Време и граматичка категорија времена у сокралном стилу») та ін.

Особливе місце в колі досліджуваних проблем посідає категорія часу культури в проекції на авторський текст: Є. Бінєвіч («List Jana Pawla II (Pragmatyka, Struktura, język)»), У. Галєвска («Czas w encyklikach Jana Pawla II») та ін.

Репрезентація часу культури в актуалізованому для масової мовної свідомості просторі сучасних медіа – окрема продуктивна проблематика славістики, зокрема досліджень Т. Карпової («Русская речь в неофициальном интернет-общении»), Г. Спрової («Reklama a czas»), Б. Юнкової («Čas v psané publicistice») та ін.

Коло заявлених питань, методи їх стилістичної інтерпретації, а також тенденції до розширення проблематики часу культури в нових мовно-комунікативних реальностях (зокрема таких, як медіа) дають змогу зробити висновок про актуальність визначеної проблематики, результативність її представлення в науковій свідомості соціуму, розгорнутість у дослідницькому просторі сучасної слов'янської стилістики. А отже, про наукову перспективу таких досліджень.

1. Stylistyka : rocznik naukowy / Uniwersytet Opolski. Instytut Polonistyki i Kulturoznawstwa. – T. XVI : Styl i czas. – Opole : Uniwersytet Opolski, 2007.
2. Теория культуры : учеб. пособ. / под ред. С. Н. Никонниковой, В. П. Большакова. – СПб. : Питер, 2008. – 592 с.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО В СЛАВІСТИЦІ

Гдакович Мар'яна Степанівна,
кандидат філологічних наук, доцент
(Україна, Львів)

ЕТНОІДЕНТИФІКАЦІЙНЕ ТА ЕТНООБ'ЄДНУВАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ НА ЗАКАРПАТТІ У 20–30-х РОКАХ ХХ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПРЕСИ)

На початку 20-х років ХХ ст. національне життя українців на Закарпатті лише зароджувалося, але зміни в національній свідомості краян після визвольних змагань уже були відчутними. В. Бірчак, сучасник доби і вдумливий оглядач суспільно-політичного життя, згадував: «Країна гірська, бідна, примирала голодом, а її інтелігенція – перше українське покоління. Ця інтелігенція – старше її покоління – була вихована ще в мадярських школах у мадярському дусі; по 1919 році ця інтелігенція зачала себе називати руською, русинами, карпаторосами і ще не була національно освідомлена. Передові люди вже називали себе українцями» [1, с. 5]. Рушієм культурного розвитку краю стала нова інтелігенція (до війни культурно-просвітницькою діяльністю у краї займалися переважно представники духівництва): студенти, вчителі, газетярі були більш укорінені в сільське життя, бачили й розуміли потреби краян і, що найважливіше, сформувалися як національно свідомі.

Особливістю культурного життя на Закарпатті, яка поєднує його з тогочасним літературним процесом у Галичині, був нерозривний зв'язок між розвитком літератури та національною ідеєю. Визначальною рисою, властивою лише літературі Закарпаття, стала боротьба за українську мову в літературі: «Коли говоримо про літературу Підкарпатської Руси по перевороті, мусимо зазначити, що тут маємо дві конкуруючі літератури – ту, що відходить, і ту, що приходить. Руську й українську» [2, с. 156].

Українська література, написана живою українською мовою, а не «язичієм», орієнтувалася на давні літературні традиції, мала перспективи

розвитку, натомість москвофільський напрям занепадав; так, уже сучасники відзначали, що «тутешні москвофіли просто провокують російську літературну мову, тим більше, що цим панам в московській одежі не залежить на тім, яке враження викликує у читача ця тарабарщина» [3].

Мовна проблема ускладнювалася боротьбою між прихильниками етимологічного та фонетичного правопису. Лише 1927 р. побачив світ перший часопис, друкований фонетичним правописом, – «Наша земля» за редакції В. Гренджі-Донського. Навіть такі прогресивні видання, як «Русин», «Пчілка», «Наш рідний край», «Свобода», виходили етимологічним правописом, що було зумовлено певними причинами. Одні видання трималися етимології за «традицією», хоча вже тоді зазначали, що «т. зв. традиціоністи не знають нашої традиції, коли так ненавидять народні форми правопису, народну етимологію або фонетику» [4], інші – як «Пчілка» – боялися втратити урядову передплату. Особливо активно захищав рідну мову часопис «Українське слово» (1932–1938) за редакторства М. Бращайка. На його сторінках постійно друкувалися теоретичні статті, кореспонденції, в яких автори активно обстоювали права української мови: «В оборону прав української мови в школі» (1932. – Ч. 7), «Геть руки від нашої мови» (1932. – Ч. 20), «Шануймо нашу мову» (1934. – Ч. 45) та ін.

Нова українська література Закарпаття починається з виходом збірки поезій «Квіти з терням» (1923) В. Гренджі-Донського – першої книги світського автора, написаної літературною українською мовою. Друга збірка поезій цього автора «Шляхом терновим» (1924) стала першою книгою в Підкарпатській Україні, не лише написаною літературною українською мовою, але й виданою фонетичним правописом.

На початку 20-х років В. Гренджа-Донський друкувався в часописах «Русин», «Пчілка», «Наш рідний край». З 1923 р. він став редактором «Русина». У лютому 1927 р. в Ужгороді почав виходити часопис «Наша земля» за редакцією В. Гренджі-Донського (це видання повинно було вийти ще в листопаді 1926 р. під назвою «Українська земля», проте ужгородська поліція не дала дозволу на цю назву). «Наша земля» стала першим художньо-літературним часописом на Закарпатті, друкованим сучасною літературною українською мовою та фонетичним правописом. За умов діяльності москвофільських організацій та чехізації редакція поставила перед собою недосяжну, на перший погляд, мету – довести культурну єдність закарпатських українців з українською нацією, розбудити національні почуття жителів краю, для яких навіть слово

«українець» часто було незрозумілим: «Ми мусимо закинути всяку надію на нашу старшу інтелігенцію – та взятися самим за працю, за організацію опору проти денаціоналізаційних стремлінь, за заманіфестування нашої мови українським народом» [5].

Значну увагу до становлення національної культури й літератури приділяв тижневик «Свобода» (1922–1938, Ужгород). У липні 1929 р. редакція почала видавати «Літературний листок» – «безплатну щомісячну прилогу», у програмній статті якого визначене національно-культурне завдання: «В ім'я нашого народу й нашої будуччини ставаймо в лави всіх інших культурних народів, намагаймося вкласти й свою частку в скарбницю вселюдських осягнень» [6].

1935 року почало виходити «Слово: літературний додаток газети "Українське слово"» за редакцією В. Гренджі-Донського; його співавторами були Зореслав, А. Вільшина, Ф. Маковичанин, А. Ворон.

Наприкінці 30-х років у літературу краю увійшла нова генерація молодих митців, серед яких найбільш талановитими були І. Кошан (псевдоніми – І. Колос, І. К.) та І. Ірлявський. Говорячи про цих поетів, не можна оминути увагою часопис «Пробоєм», що виходив у Празі з 1933 р. за редакцією С. Росохи, лідера легального націоналістичного руху на Закарпатті. Цей журнал варто розглядати у контексті закарпатського культурного руху, бо «Пробоєм» виходив як «часопис підкарпатської молоді». Літературний доробок журналу складається з творчості І. Кошана, І. Ірлявського, Боєвіра, Зореслава. Перебування в Празі, зв'язок часопису з О. Ольжичем, а отже й з «вісниківцями», ідейно та формально вплинули на творчість молодих поетів: у творчості І. Колоса та І. Ірлявського бачимо таке само замилування класичним віршем, увагу до слова, відчуваємо надзвичайну пристрасність, вибуховість слова за зовнішньою стриманістю, те ж бажання чину. Останнім виявом українського національно-просвітницького руху перед окупацією Закарпаття угорськими військами, а отже перед повним припиненням національного життя, був часопис «Говерля: Місячник культури». У січні 1939 р. в Хусті вийшло лише одне число журналу за редакції І. Романа. Цей часопис засвідчує високохудожній, професійний рівень закарпатської літератури, яка могла б досягти ще більших вершин, аби не була обірвана угорською окупацією, а потім пануванням більшовицького режиму.

Отже, 20–30-ті роки XX ст. стали вирішальними в історії розвитку національного життя краю. Самоствердження закарпатських українців відбувалося в складних суспільно-політичних умовах – навіть право

називатися «українцем» доводилося виборювати у важких умовах москвофільства та чехізації. Український напрям у закарпатській літературі, який ґрунтувався на народнопоетичній творчості та кращих літературних традиціях, єдиний отримав право репрезентувати літературу краю цієї доби. Молода національна українська література на Закарпатті впродовж міжвоєнних десятиліть досягла високого художньомистецького рівня, особливо в поезії. Творчість поетів В. Гренджі-Донського, Зореслава, І. Ірлявського, І. Колоса належить до кращих здобутків не лише закарпатської, а й всеукраїнської літератури. У 20–30-ті роки XX ст. література Закарпаття утверджувала українську національну ідею і для багатьох українців стала чинником національної самоідентифікації.

1. *Бірчак В.* Карпатська Україна. Спомини й переживання / В. Бірчак. – Прага : Нація в поході, 1939. – 90 с.
2. *Бірчак В.* Літературні устремління Підкарпатської Руси / В. Бірчак. – Вид. 2-ге, доп. – Ужгород : Школьная помощь, 1937. – 186 с.
3. М-й. Рецензія на збірку Карабелеша / М-й // Літературний листок. – Ужгород, 1929. – Ч. 2. – С. 2.
4. Русин ци українець // Свобода. – Ужгород, 1936. – Ч. 20. – С. 1; Ч. 24. – С. 1.
5. Наше завдання // Наша земля. – Ужгород, 1927. – Ч. 1. – С. 2.
6. Заклик до молоді // Літературний листок. – Ужгород, 1929. – Ч. 1. – С. 1.

Гуменюк Віктор Іванович,
доктор філологічних наук, професор
(Крим, м. Сімферополь)

КРИМ У ПОЕТИЧНОМУ СВІТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Поетичне осягнення історичної долі України – концептуальна тема творчості Шевченка. Суттєву роль у Шевченковій художній концепції минулого рідної землі відіграє кримсько-чорноморський вектор. Тут великий Кобзар, звичайно, не міг не скористатися досвідом народних дум, про значення яких не лише в українській, а й у світовій літературі та у власній творчості писав не раз. У своїх поезіях, орієнтованих на народні думи й при тім позначених неповторною авторською образною, ритміко-інтонаційною вишуканістю, Шевченко не раз пише про турецько-татарські набіги на українські землі, про відвагу козаків у битвах з поневолювачами, у визволенні побратимів з полону, подає експресивні морські пейзажі, суголосні відтворюваним подіям. У поетичному посланні «До Основ'яненка» (1839), певною квінтесенцією якого можна вважати відомий крилатий вислів «Наша дума, наша пісня / Не вмре, не загине», автор згадує славетні часи звитяжної боротьби з загарбниками, за яких «кров ляха, татарина / Морем червоніла», протиставляє тим часам занепад сучасної йому України («Не покриють Україну / Червоні жупани! / Обідрана сиротою / Понад Дніпром плаче») й накреслює життєствердну програму національного відродження, яке полягає не в поверненні кривавих часів, а в розвитку рідної культури, одним із будівничих якої є адресат послання [1].

Пізніше подібні мотиви стосовно рідної культури розвине відомий кримськотатарський поет початку XX ст. Абібулла Одабаш у поемі «Алтын ярыкъ» («Золоте сяйво») [2, с. 186–207]. Запорука національного відродження, наголошує кримськотатарський поет, в усвідомленні особливої ваги гуманістичних цінностей.

У Шевченковій поемі «Іван Підкова» (1839) оспівуються козацькі часи, відтворено морський похід запорожців до Царгорода. Козацька

відвага мореплавців, на чолі яких стоїть завзятий отаман, співзвучна грізному буянню морської стихії. Ці мотиви розвиваються в поемі «Гамалія» (1842), яка відзначається особливою мальовничістю, музикальністю, підкреслено вигадливим римуванням, химерною зміною ритмів. Журливий спів безталанних невільників у передмісті Стамбула Скутарі (цим співом розпочинається поема) почули синєє море, Лиман, Дніпро, а зрештою й Хортиця з Лугом... У героїко-романтичних тонах відтворено визволення бранців.

Історичні мотиви Шевченко розвиває і в поезії «Іржавець» (1847), першому з написаних на засланні творів, у яких оспівується минуле України. Іржавець – село Прилуцького повіту Полтавської губернії (нині Чернігівської області). В тутешній церкві зберігалася чудотворна ікона Божої Матері. Ікона, згідно з легендою, була свідком поневірянь козацтва в перші десятиліття XVIII в., а зрештою оплакувала козацьку долю. Ця легенда разом з історичними подіями, панораму яких поет змальовує влучними образними штрихами, становить сюжетну основу поеми. Автор журиться з приводу полтавської катастрофи. Основна причина цієї катастрофи, як трактує поет, – брак єдності між українцями в боротьбі за свободу. Глибокий жаль з приводу такої незгоди й тих гірких прикрощів, які вона спричинила, висловлюється в пройнятому елегійно-журливими інтонаціями градаційному каскаді поданих в умовний спосіб фраз-заперечень:

Не втікали б із Хортиці
Славні небожата,
Не спиняв би їх прилуцький
Полковник поганий...
Не плакала б Матер Божа
В Криму за Украйну...

Значна частина козацтва, тікаючи від переслідувань царизму, опинилася після Полтавської битви 1709 р. у володіннях кримського хана. Не солодко було козакам і в кримських володіннях, на чому наголошує поет, вплітаючи тутешні козацькі злигодні в загальну експресивну панораму негараздів, що випали на долю України:

Чули, чули запорожці
З далекого Криму,
Що конає Гетьманщина,
Неповинно гине...

Мотив божественного співчуття до недолі вітчизни, тривкий та глибинний, контрастно поєднується в творі з характерним для романтичної поезії й не раз використаним у Шевченка богоборчим мотивом, який вражаюче відтіняє, проте не перекреслює провідної життєствердної тональності твору – смиренно-молитовної, хоч і непокірної негараздам.

Крим згадується і в такому своєрідному Шевченковому поетичному творі, як «У тієї Катерини» (1848). Це вишукана балада, позначена експресивним лаконізмом, драматичною динамікою сюжетного плину, закорінена в традиції народної пісні. Центральна з трьох частин балади розповідає про події, що відбуваються в Криму. Саме сюди посилає героїня трьох своїх залицяльників – Семена Босого, Івана Голого та Івана Ярошенка визволяти з неволі свого брата. Двом першим кримська подорож коштувала життя, а вдовиченко Ярошенко таки визволив у Бахчисараї Катерининого брата, який виявився не братом її, а милим... Нестримне вирування любовних пристрастей спричиняє трагічне завершення балади.

У написаних у народнопісенному ключі поезіях «Ой я свого чоловіка», «Ой не п'ються пива, меди...», «У неділеньку та ранесенько...» (1848) розвиваються чумацькі мотиви. З цього мотиву розпочинається й одна з ліричних медитацій автора – «Неначе степом чумаки...» (1849).

У вірші «Неначе степом чумаки...» осмислюється одна з провідних тем творчості поета – долі й призначення митця. Ця тема своєрідно варіюється в триптиху «Доля», «Муза», «Слава», написаному вже після заслання до Нижнього Новгорода (1858). Поет не нарікає на свою долю, бо всупереч гірким життєвим випробуванням може гордо сказати:

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.

З вдячністю звертається до музи, «чарівниченьки», яка поету «всюди помагала». Вірш «Доля» завершується урочистою констатацією «А слава – заповідь моя». Не зрікається цієї заповіді автор і у вірші «Слава», хоч персоніфікує славу в образі зрадливої й легковажної «задрипанки-шинкарки», «кралі мальованої», яка часто приходить до тих, що її не гідні:

І з п'яними кесарями
По шинках валялась,
А надто з тим Миколою
У Севастополі...

Тут, як зазначає Ю. Івакін, «йдеться, звичайно, про Миколу І і його двозначну «славу» в роки Кримської війни. Згадка про Миколу І й недавні воєнні події [...] – приклад того, наскільки соціально мислив і відчував поет, у якого навіть думки про глибоко особисте викликали «актуальні» суспільні асоціації» [3, с. 245]. Тонко психологізоване фривольно-грайливе ставлення поета до героїні вірша «Слава» не заважає потягу до неї, зачудуванню її принадною чарівливістю.

Як бачимо, у поезії Шевченка кримські образи та мотиви доволі виразні. Це ж можна сказати й про Шевченка як про художника, на що звертає увагу Г. Рудницький: «Не тільки малярська вправність, а й досконале знання рукописних і друкованих джерел допомогло Тарасові Григоровичу успішно впоратися з одержаним 1842 року замовленням на виготовлення ілюстрацій до книги М. Полевого «Історія князя Італійського, графа Суворова Римникського, генералісімуса російських військ»; серед виконаних ілюстратором малюнків є кілька на кримську тему: «Суворов у кримського хана Шагін-Гірея», «Суворов на святі в честь угоди з татарами», «Суворов у Муса-бея». Коли додати сюди ще й пізніший ескіз «Богдан Хмельницький перед кримським ханом» (1857), то стає очевидним, що Тарас Шевченко перший в українському малярстві подав зображення ханів Іслам-Гірея III, Шагін-Гірея, провідника Джамбуйлуцької ногайської орди Муса-бея, інших знатних татар і ногайців. Таким чином Крим дістав відображення не лише в літературній, а й у художній спадщині Шевченка» [4, с. 4].

Огляд кримських образів та мотивів у творчості поета, звичайно, не вичерпує неосяжної теми «Шевченко і Крим». Рецепція української літератури і творчості поета на півострові розпочалася ще за життя Т. Шевченка. Про це зокрема йдеться в ґрунтовній передмові О. Губаря до двомовного, українсько-кримськотатарського, видання вибраних поезій Т. Шевченка (1999) [5, с. 6–53], в енциклопедичному довіднику «Тарас Шевченко і Крим» (2001).

1. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів : у 12 т. / Тарас Шевченко. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 1. – Тут і далі твори Шевченка цитуються за цим виданням.

2. Окрушина сонця – Кунештен бир парча : антологія кримськотатарської поезії XIII–XX століть – Къырымтатар шириети антологиясы / упоряд.: М. Мірошниченко, Ю. Кандим. – К. : Гол. спец. ред. літ. мовами нац. меншин України, 2003. – 792 с.

3. *Івакін Ю.* Коментар до «Кобзаря» Шевченка : поезії 1847–1861 рр. / Юрій Івакін. – К. : Наукова думка, 1968. – 408 с. – С. 19.
4. Тарас Шевченко і Крим : енциклопедичний довідник / упоряд.: Г. Рудницький – Сімферополь : Таврія, 2001. – 288 с.
5. *Губар О.* Обнімітесь, брати мої... / Олександр Губар // Далекий і близький – Узакъ ве якъын – Шевченко. – Сімферополь : Доля, 1999. – 244 с.

Дядищева-Росовецька Юлія Борисівна,
кандидат філологічних наук, доцент
(Україна, м. Київ)

ПОВТОРИ В КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОМУ ПЕРЕКЛАДІ «ПІСНІ НАД ПІСНЯМИ»

Російський біблеїст початку минулого століття А. Михайлов так трактував свідчення з життя св. Мефодія XV ст., в якому говориться про повний переклад Біблії першими просвітниками слов'ян: «Прийнято вважати, що служебні тексти були перекладені Кирилом (і Мефодієм), четьї – Мефодієм після смерті Кирила, тлумачні з'явилися в пізніший час» [1, с. 230]. Отож саме Мефодію приписується четійний переклад «Пісні над піснями» (далі ПП), який дослідив і видав за 22-ма списками XIV–XVII ст. видатний сучасний російський біблеїст і мовознавець А. Алексєєв [2, с. 229].

Темою нашого дослідження є вивчення повторів у цьому перекладі як компонента відтворення слов'янською мовою вишуканої поетики біблійної пам'ятки.

Як відомо, повтори – один з основних засобів художньої організації тексту поетичного твору [3, с. 459]. Крім того, це одна з фігур мови, що в поетичному тексті слугує, зокрема, для підвищення емоційно-експресивної ваги слів. Ми спираємося на результати вивчення повторів у працях таких мовознавців та дослідників поетики, як О. Потебня [4], І. Чередниченко [5], М. Каган [6], Н. Демкова [7], Д. Лихачов [8], Т. Ніколаєва [9], В. Чуглов [10] та ін.

Отже, при вивченні тексту ПП була виявлена складна система повторів. Це, насамперед, анафори, наприклад: «Да с'нидет братучѧд мои въ врътоград свои и да сть ѿ плода краевѣтвеи его» (V, 1); «Братучѧдъ мои съниде въ виноград свои въ чѣшах арѡмать пасти въ врътоградѣхъ, и събирати кріна. Азъ братоучѧдоу моему и братоучѧд мои мнѣ, пасыи въ крінѣхъ» (VI, 1) і далі. Знаходимо й епіфори, як от: «очи твои голѫ бинѣ, развѣ мл'чаніа твоего. […] ко облоущеніе шипка аблъко твое

развѣ млъчѣніа твоего» (IV, 1–5). Використовується й такий ускладнений прийом повтору, як анаепіфори. Ось приклад: «Оузвила еси срдце наше, сестро моа невѣсто, оузвила еси срдце» (IV, 9); «Се еси добра, искр'нѣа моа, се еси добра […] Вьсѣ добра, искрънѣа моа, и порѡка нѣс(ть) на тебѣ» (IV, 1–7).

Було зафіксовано повторення речень тотожної синтаксичної конструкції. Наприклад: «очи твои голужбинѣ, развѣ мл'чаніа твоего. Владь твоа ко стада козіа, же ѿкрышѫсѧ ѿ Галаада. Зѫби твои ко стада острижена, ѧже изыдошѧ ѿ банѧ, вьсѧ близнечъныѧ и ловы нѣс(ть) оу них […] Оба съсца твоа ко два птища близнъца срънѣ, же пасома въ крінѣхъ» (IV, 1–5).

Відзначимо й повторення окремих слів, як от: «Пѣніа пѣніи» (I, 1), «виноградъ»: «сынѡве матере моеѫ сварішѫсѧ на мѧ, приставишѫ мѧ хранилицѫ въ віноградѣ, виноградъ моих не съхранихъ» (I, 5). Трапляються і повторення кореневої морфеми: «хранилицѫ» і «не съхранихъ» (I, 5). Повторюються словосполучення «паче вина» (I, 1, 3); «ѡчи твои голѫбинѣ» (I, 14; IV, 1); «развѣ мл'чаніа твоего» (IV, 1; IV, 3; VI, 6). Повторювані конструкції можуть розміщуватися в одному реченні: «Врътоградъ затворенъ, сестро моа невѣсто, врътоградъ затворенъ, источникъ запечѣтлѣнъ» (IV, 12). Можна відзначити й повторення синтагм, що, на відміну від попереднього прикладу, не становлять поєднання теми та рими: «Что братоучѧд твои ѿ братучѧда, добра въ женах? Что братоучѧд твои ѿ братучѧда, ко сице заклѧла ны еси?» (V, 9–10).

Оскільки ПП тісно пов'язана з фольклорною пісенністю, де тавтологія – це звичний поетичний прийом, не дивує в ній повторення тавтологічних сполучень «оуничиженіемъ оуничижѫтъ» (VIII, 7); «и піите, и оупіитесѧ» (V, 1); «да лобжет мѧ ѿ лобзаніа оусть его» (I, 1; VII, 11) та ін. Близькими за семантикою є повтори плеонастичних словосполучень, наприклад, натрапляємо на «ѡгнь пламененъ» (VIII, 6). Або «съст каплета оустнѣ твои, невѣсто, медъ и млѣко подъ ѫзыком ти» (IV, 11), згруповані за спорідненістю ознаки – солодкості молока і меду.

Вишукану словесну гру спостерігаємо у вірші: «ко връвь чрьвена оустнѣ твои и бесѣда твоа красна» (IV, 3). Тут проводиться паралель між устами дівчини та її розмовою з підкресленою постпозицією означення.

Деякі повтори стилістичних формул виконують функції рефренів – явних і прихованих, наприклад: «Шоуица его на главѣ моеи, десница его ѡбымет мѧ» (II, 5). «Відгук» складає дещо змінений варіант, з іншим прийменником: «Шоуица его под главоиѫ моеѫ, и десница его ѡбымет мѧ» (VIII, 3).

Відзначимо також повтори конструкцій з порівняннями, як от: «положи мѧ ко печатъ на срдци своемъ, ко печать на мышци своеи…» (VIII, 6).

Об'єктом повторення стають окремі слова. Це, наприклад, «посрѣд(ѣ)», у традиційній конструкції вибору однієї з-поміж інших: «Ꙗѧкоже крінъ посрѣд(ѣ) тръніа, тако искръньѣа моа посрѣд(ѣ) дщерь» (II, 1), ще й забарвлене перегуком «крінъ» – «искръньѣа». Цікавою є також гра формами особового та присвійного займенників: «виноград мои мньѣ прѣд множѫ» (VIII, 12).

Таким чином, кирило-мефодіївський переклад ПП відкрив перед читачами Київської Русі стилістичні багатства однієї з найбільш поетичних книг Біблії.

1. *Михайлов А. В.* Опыт изучения текста книги Бытия пророка Моисея в древне-славянском переводе. Ч. I : Паримейный текст / А. В. Михайлов. – Варшава : Тип. Варшав. учеб. округа, 1912. – 460 с.
2. *Алексеев А. А.* К определению объема литературного наследия Мефодия (Четий перевод Песни песней) / А. А. Алексеев // Труды отдела древнерус. лит-ры. – Л. : Изд–во АН СССР, 1983. – Т. 37. – С. 229–255.
3. *Тараненко О.* Повтор / О. Тараненко // Укр. мова : енциклопедія. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія», 2000. – С. 459.
4. *Потебня А.* Из записок по русской грамматике : в 4-х т. / А. Потебня ; АН СССР, Отд-ние лит-ры и языка. – Т. 3. – М. : Просвещение, 1968. – 551 с.
5. Чередниченко І. Г. Нариси з загальної стилістики сучасної української мови / І. Г. Чередниченко. – К. : Радян. школа, 1962. – 496 с.
6. *Каган М. Д.* Повторы в «Слове» / М. Д. Каган // Энциклопедия «Слова о полку Игореве» : в 5-ти т. / РАН. Ин-т рус. лит. (Пушкинский дом). – Т 4. – СПб. : Дмитрий Буланин, 1995. – С. 124–130.
7. *Демкова Н. С.* Поэтика повторов в древнеболгарской и древнерусской ораторской прозе X–XIV веков / Н. С. Демкова // Вестник ЛГУ : Серия 2. – Вып. 3. – Ленинград, 1988. – № 16.– С. 26–34.
8. *Лихачев Д. С.* Поэтика повторяемости в «Слове о полку Игореве» / Д. С. Лихачев // Рус. лит-ра. / РАН ; Пушкинский дом. – 1983. – № 4. – С. 9–21.
9. *Николаева Т. М.* Функционально-смысловая структура антитез и повторов в «Слове о полку Игореве» / Т. М. Николаева // «Слово о полку Игореве». Комплексные исследования. – М. : Наука, 1988. – С. 103–104.
10. *Чуглов В. И.* Повтор словоформы с последующим распространением как синтаксическое явление / В. И. Чуглов // Филол. науки. Науч. доклады высшей школы. – Вып. 5. – М. : Алмавест, 2004. – С. 85–91.

Карпінчук Галина Володимирівна,
кандидат філологічних наук
(Україна, м. Київ)

ШЕВЧЕНКІАНА У РЕЦЕНЗІЯХ М. М. НОВИЦЬКОГО (1923–1962)

Михайло Новицький (1892–1964) в історії українського літературознавства відомий як дослідник біографії та літературно-мистецької спадщини Тараса Шевченка. За сорок років наукової діяльності М. Новицький надрукував сімнадцять окремих статей про життя і творчість Т. Шевченка, за його упорядкуванням вийшло понад тридцять видань творів поета, сім окремих книжок спогадів про нього, більшість яких підготовлено в 1921–1937 рр.

Ще за життя вчений був відомий як кращий рецензор шевченківських видань. Відомі п'ять друкованих рецензій М. Новицького, що з'явилися впродовж 1923–1966 рр.

Першу рецензію, на дослідження В. Щурата «Шевченко і поляки» (Львів, 1917, а також ЗНТШ (т. СХІХ–СХХ, с. 217–317), М. Новицький опублікував у збірнику «Записки історично-філологічного відділу [ВУАН]» 1923 р. [3]. Добре знаючи весь науковий доробок В. Щурата, М. Новицький зауважує, що його статті «завжди дають щось нове, свіже, роз'яснюючи темні, неясні куточки в біографії поета, чи окремі його вірші» [3]. Монографія ж, за спостереженнями вченого, позбавлена об'єктивності й суттєво перебільшує вплив польської культури на становлення Шевченка-поета і художника.

1925 року в журналі «Життя й Революція» (№ 6/7) М. Новицький подав рецензію на перший том видання «Твори Тараса Шевченка. Повний збірник в двох томах», редакторами якого були В. Гадзінський та К. Буревій («Сім», 1925) [9]. Ознайомившись з книжкою, М. Новицький виявив у ній ряд неточностей. Найбільшою проблемою В. Гадзінського та К. Буревія стало беззастережне використання «Кобзаря» 1907 р. за редакцією В. Доманицького. Допущені упорядником помилки були

механічно повторені редакторами видання 1925 р., хоча, зауважує М. Новицький, сам В. Доманицький виправив їх у виданні «Кобзаря» 1910 р.

1926 року в журналі «Життя й Революція» з'явилася ще одна рецензія М. Новицького [8] – на видання «Кобзаря» за редакцією Ю. Меженка, що побачило світ у видавництві «Час» (серія «Бібліотека малописьменного»). Тут подано лише 39 творів Т. Шевченка. Оскільки книжка друкувалася в радянській Україні, – до неї не ввійшли твори поета, в яких прославляється Гетьманщина, воля, козацьке минуле. На жаль, і це видання мало хиби. Крім неправильно прочитаних рядків Т. Шевченка та помилок в атрибуції, упорядник допустив чимало неточностей у передмові, що містила життєпис поета. М. Новицький застерігає: «Не дивуйтеся, коли з нарису довідаєтесь, що до Кирило-Методіївського товариста Шевченко вступив через три роки після своєї смерти (с. 14–15), а поему «Сон» («У всякого своя доля…») написав року 1864! (с. 131)» [8]. Очевидно, ці помилки трапилися через прикрий недогляд, адже відомо, що Ю. Меженко шанував творчість поета, впродовж життя зібрав цінну бібліотеку шевченкіани (4393 одиниці), яка нині зберігається в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Вказані три рецензії М. Новицький підготував, працюючи в Комісії для видавання творів новітнього українського письменства, що діяла при Історико-філологічному відділі ВУАН; одночасно з 1926 р. він навчався в аспірантурі Київської філії Інституту Тараса Шевченка. Коли розпочався процес Спілки визволення України і заарештували С. Єфремова (липень 1929 р.), в поле нагляду НКВС потрапив і М. Новицький. Справу на нього відкрито ще 29 лютого того ж року [1; 2]. М. Новицького ув'язнили в грудні 1937 р. Його, як і інших представників української інтелігенції, звинуватили за ст. 54–8, 54–10, 54–11 (контрреволюційні дії проти радянської влади). Шевченкознавець відбував покарання на Соловках (урочище Юр'їв острів) та у Печорлазі (Республіка Комі).

У 1946 р. М. Новицький повернувся до Києва. Відтоді упродовж чотирнадцяти років його життя було пов'язане з роботою в київських музеях Тараса Шевченка: спочатку в Літературно-меморіальному Будинку-музеї ім. Т. Г. Шевченка (1946–1952), згодом (1954–1962) у Державному музеї ім. Т. Г. Шевченка (нині – Національний музей Тараса Шевченка).

Проте у 1946–1964 рр. працювати на повну силу М. Новицький не мав змоги – за ним вели постійний нагляд, а впорядковані шевченкознавцем матеріали друкувалися під прізвищами інших авторів.

Наприкінці 1940-х років розпочалася робота над виданням документів Т. Шевченка. Коли книжка «Т. Г. Шевченко в документах та матеріалах» вийшла друком, М. Новицького попросили її прорецензувати, про що свідчить «Стенограмма заседания кафедры истории СССР в Киевском государственном университете» з його виступом [7].

Це видання документів М. Новицький піддав критиці. Учений-практик, який багато працював в архівах, назвав одним із найбільших недоліків збірника пропуски в текстах документів. У тексті «внутрішньої» рецензії М. Новицького відзначено й конкретні фактичні помилки, допущені при підготовці видання. Так, замість «по третьему экзамену» потрібно «по третному экзамену» (с. 67), замість «редактор», потрібно «ректор» (с. 495), замість «Береговую Судку», потрібно «Березовую Рудку» (с. 477) та ін.

Коли у 1950 – на початку 1960-х років співробітники Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії АН УРСР працювали над упорядкуванням томів малярської спадщини до повного зібрання творів у 10-ти томах, то звернулися по допомогу і до М. Новицького, а згодом запросили його прорецензувати ці томи. Підготовлену «внутрішню» рецензію М. Новицький назвав «Замечания на макеты 7, 8, 9 и 10 томов "Полного собрания сочинений Тараса Шевченко"» (загальний обсяг – 83 арк.) [4]. З архівних матеріалів видно, що М. Новицький досить детально і скрупульозно опрацював матеріали усіх томів, що готувалися до друку, – прочитав і виправив кожен коментар до мистецького твору.

У 1950 – на початку 1960-х років до М. Новицького як кращого шевченкознавця зверталися з проханням написати рецензії на нові видання. В архіві вченого (Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 1, оп. 1) зберігаються рецензії на книжки: «Тарас Григорович Шевченко. Бібліографічний покажчик: у 2 т. Т. 1–2. 1840–1959» (1963), «Т. Г. Шевченко в Києві» П. О. Білецького (1961) та ін. Були надруковані його рецензії на видання «Тарас Шевченко – основоположник нової української літератури» І. Пільгука (1954), «Листи до Т. Г. Шевченка» Л. Кодацької (1962) [5; 6]. Остання, зокрема, з'явилася вже після смерті М. Новицького – її опублікував Ф. Сарана в журналі «Радянське літературознавство» (1966, № 2) [6]. У детальному аналізі видання епістолярію до Т. Шевченка М. Новицький указує на значні недоліки – від підрахунку листів, надрукованих уперше, до помилок і пропусків у текстах.

Як бачимо, М. Новицький ретельно та скрупульозно підійшов до огляду шевченківських видань. Підготовлені ним рецензії вказують на конкретні помилки та містять раціональні пропозиції, які мали запобігти повторенню подібних неточностей у наступних виданнях шевченкіани. Впродовж 1923–1966 рр. було опубліковано лише п'ять рецензій ученого, відомі дві «внутрішні» рецензії, ще частина зберігається в рукописах.

1. *Білокінь С.* Досьє шевченкознавця / Сергій Білокінь // Літературна Україна / Національна спілка письменників України. – 2007. – № 38 (5226). – С. 1, 8.
2. *Білокінь С.* Досьє шевченкознавця / Сергій Білокінь // Літературна Україна / Національна спілка письменників України. – 2007. – № 39 (5227). – С. 7–8.
3. *Новицький М.* Василь Щурат. Шевченко і поляки / Михайло Новицький // Записки історично-філологічного відділу. – Кн. II/III. – К. : ВУАН, 1923. – С. 220–230.
4. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Бібліотека Юрія Меженка. – Од. зб. 4112. – 83 арк.
5. *Новицький М.* Нова праця про Шевченка / М. М. Новицький // Питання шевченкознавства / АН УРСР ; Держ. музей Т. Г. Шевченка. – Вип. 1. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – С. 130–134.
6. *Новицький М.* Про видання «Листи до Т. Г. Шевченка» 1962 року / М. М. Новицький // М. Новицький ; упоряд. Ф. К. Сарана // Радянське літературознавство / Ін-т літ-ри ім. Т. Г. Шевченка. – 1966. – № 2. – С. 63–66.
7. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 373. – 52 арк.
8. *Новицький М.* Тарас Шевченко. Кобзар. / М. Новицький // Життя й Революція. – К. : Час, 1926. – Ч. 2/3. – С. 129–131.
9. *Новицький М.* [Рец. на кн.: Твори Тараса Шевченка. Повний збірник : у 2 т. / за ред. В. Гадзінського та К. Буревія. – [М.] : Центр. вид-во Союзу укр. пролетар. і селян.] / М. Новицький // Життя й Революція. – 1925. – Кн. 6–7. – С. 124–126.

Михед Павло Володимирович,
доктор філологічних наук, професор
(Україна, м. Київ)

«ГАЙДАМАКИ» Т. ШЕВЧЕНКА VS «ТАРАСА БУЛЬБИ» М. ГОГОЛЯ: МЕТАІСТОРИЧНИЙ ВИМІР

Винесена в заголовок проблема не потрапляла в поле зору дослідників, однак її осмислення, на мою думку, дозволить з'ясувати важливу інформацію в контексті історії еволюції української національної самосвідомості.

На початку XIX ст. українська спільнота живе, постійно озираючись у минуле, що видається сповненим звитяги, на противагу якому сучасність – це доля упосліджених, неспроможних до сильних вчинків. І ностальгія за великим минулим постійно прориває́ться в голосах української ліри. Вона актуалізує й закріплює в українській свідомості історичне мислення, крізь призму якого формується та реалізується рефлексування про світ сучасний і майбутній. Ця вкоріненість в історію, яка відчутно має деформовану сутність в силу природної ідеалізації минулого, витворює недовіру до реального існування, оскільки останнє не витримує конкуренції.

Повість «Тарас Бульба» (1835) постала на основі активних студій Миколи Гоголя з історії України на початку 1830-х рр. Вже в 1834 р. склався концептуальний погляд письменника на історію козацької України, викладений в «Об'явленні про видання Історії Малоросії».

Для М. Гоголя Україна відійшла в минувшину. Повість «Тарас Бульба» – це своєрідна тризна за тією «страшной республикой», що була «именно потребностью того века». Рід Бульбенків не має майбутнього, всі його представники гинуть. Про художнє зображення історії роду-народу і свій історичний метод М. Гоголь обмовився в рецензії на «Історичні афоризми Михайла Погодіна», в якій, виокремивши Погодіна з-поміж письменників-істориків, відзначив найпосутніше: «Он первый у

нас сказал, что “история должна из всего рода человеческого сотворить одну единицу, одного человека, и представить биографию этого человека чрез все степени его возраста”»; що «многочисленные народы, жившие и действовавшие в продолжение тысячелетий, доставят в такую биографию, может быть, по одной черте. Черту сию узнают великие историки» [1, VIII, с. 191]. Історія роду Бульбенків, за Гоголем, є історією козацької України з її молодечою і не завжди розсудливою звитягою, з жертовним відстоюванням християнської віри і спокусою Польщею, з демонстрацією високої шляхетності і зневажливим ставленням до смерті. Зазначу, що відспівування М. Гоголем минулого було одночасно і геніальним оживленням міфу, що є осердям української ідентичності, а повість супроти волі автора виказала потужний вплив на багато поколінь українців як один із чинників формування національної свідомості.

Немає сумніву в тому, що Т. Шевченко вдумливо читав «Тараса Бульбу» і збагнув історію загибелі роду Бульбенків. Ілюстрація до повісті, як і вірш «Гоголю», документує цей інтерес. Про те, чи розрізняв Т. Шевченко редакції повісті М. Гоголя, відомості відсутні. Ймовірно, що проросійський пафос 2-ї редакції, де з’являється «русской земли свой царь», навряд чи знайшов відгук у Т. Шевченка. Найбільш проникливі слова про М. Гоголя Т. Шевченко напише в листах із заслання.

Одне з великих завдань, яке Т. Шевченко ставить услід за М. Гоголем, полягає в необхідності відкрити Україну світові. Позірно промовистою стане Шевченкова «Живописна Україна», а в «Гайдамаках» поет відкриє іншу іпостась історичної України. Козацька Україна, буремне життя якої так яскраво й переконливо вирувало на сторінках «Тараса Бульби», відійшла в минуле, та для Т. Шевченка, на відміну від М. Гоголя, вона не вмерла: постала інша Україна, затиснута в чужих лещатах соціального й політичного гніту, але нескорена, здатна чинити опір, готова до жахливих жертв і кривавої помсти.

В. Яременко слушно зауважує щодо композиції «Гайдамак»: «З 11 структурних одиниць поеми майже в половині містяться роздуми про минуле з позицій сучасності, а “Інтродукція”, “Свято в Чигирині”, “Епілог” є справжньою амальгамою минулого та сучасного з проекцією на майбутнє та вкраплення особистого в історичний контекст» [4, с. 163]. Це створює особливе плетиво часових маркерів, в якому домінуючими є сучасне і майбутнє, а минуле – найважливіший аргумент при осмисленні вибору шляху. Вся увага поета прикута до пошуку засобів відродження історичної слави народу. Т. Шевченко переносить свої надії на

наступників козацтва, яке і в його поезії, і в творах його сучасників складає осердя славної минувшини. Варто наголосити, що Т. Шевченко розширює соціальну базу описаних подій: у криваве повстання втягнуті не лише козаки, як це бачимо у М. Гоголя, а й інші соціальні верстви та етнічні групи. Широка репрезентація українського соціуму дає підстави говорити, що поема представляє всю Україну. Цей топос постійно звучить у «Гайдамаках», його конотативне поле розширюється і резонує вже сучасну семантику.

Повість «Тарас Бульба» занурена в пісенний епос. Т. Шевченко ж піклувався про достовірність повіданого. В центрі його уваги конкретний історичний епізод – Коліївщина. Промовисті «Приписи», які Т. Шевченко знімав у наступних прижиттєвих рукописах (1844) і виданнях (1860), проливають світло на його підхід до історії. Якщо говорити про історизм обох творів, то треба визнати, що «Гайдамаки» стоять ближче до модерного історизму. Історики й літературознавці сформували джерельну базу історичних свідчень, а також літературних традицій про Коліївщину і аргументували навіть увагу поета до топографії подій [5, с. 277]. Що ж до «Тараса Бульби», то говорити варто про символічний історизм повісті, де подібні деталі навіть не передбачені, хоч ми і зустрічаємо у творі географічні назви й поняття.

У «Приписах» Т. Шевченко акцентує увагу на гоголівському конфлікті і, полемізуючи, надає йому дещо іншого виміру: «До унії козаки з ляхами мирилися і якби не єзуїти, то, може б, і не різалися» [1, с. 511].

Т. Шевченко свідомо посилює мотив помсти-відплати, правдимсти, який присутній у першій редакції «Тараса Бульби»: «Будьте здоровы, паны-браты, товарищи! Да глядите, прибывайте на следующее лето опять! да погуляйте хорошенько […] Черт побери! Да есть ли что на свете, чего побоялся козак?» І дещо виразніше звучить у другій редакції: «Вспоминайте меня и будущей же весной прибывайте сюда вновь, да хорошенько погуляйте! Что взяли, чортовы ляхи? Думаете, есть что-нибудь на свете, чего бы побоялся козак? Постойте же, придет время, будет время, узнаете вы, что такое православная русская вера!» [1, II, с.172]. Що ж до «Гайдамаків», то ця тема є однією з центральних, а апофеозом її стає епізод «святи ножів». Вона, на думку Ю. Барабаша, перетворилася на правдивий головний біль для дослідників [3, с. 102].

В інтерпретації цієї кривавої масакри «Гайдамак» Т. Шевченко ніде не демонструє тої біблійної грані свого поетичного слова, яка присутня вже в ранній поезії. Як поет-месія, уподібнений біблійному пророку,

він має право на власний суд. І творить його. Саме в цій іпостасі веде Т. Шевченко і діалог з Богом (богоборство), який теж має силу-силенну інтерпретацій, залишаючи підставу для постійного сумніву.

Підсумовуючи, зауважу, що поема «Гайдамаки» утримує полемічний пафос, що був спровокований повістю «Тарас Бульба». Він – у спільності тем і мотивів, які знаходять відмінне вирішення, він – в утвердженні думки про могутню національну потугу України, яку відспівує М. Гоголь, вважаючи, що Україна «наконец совершенно слилась с Россией» [1, IX, с. 76].

1. *Гоголь Н. В.* Полное собрание сочинений : в 14-ти т. / Н. В. Гоголь ; отв. ред. Н. Л. Мещеряков. – М. ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1937–1952.
2. *Шевченко Т. Г.* Повне зібрання творів : у 12 т. / Т. Г. Шевченко ; редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – Т. 1 : Поезія 1837–1847. – К. : Наукова думка, 2001.
3. *Барабаш Ю.* Тарас Шевченко : імператив України: історіо- й націософська парадигма / Ю. Барабаш. – К. : ВД «Києво-Могилянська Академія», 2004. – 181 с.
4. *Яременко В. І.* Історіософський зміст Шевченкових «Гайдамаків» (до 170-річчя виходу поеми) / В. І. Яременко // Український історичний журнал / НАН України, Ін-т історії України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. – 2011. – № 2. – С. 159–179.

Пелешенко Юрій Володимирович,
доктор філологічних наук, старший науковий співробітник
(Україна, м. Київ)

ОСОБЛИВОСТІ ПОЕТИКИ СЕРБСЬКОЇ «АЛЕКСАНДРІЇ» (НА ОСНОВІ УКРАЇНСЬКИХ СПИСКІВ XV–XVII СТ.)

Поява в Україні християнізованої версії оповіді про Олександра Македонського пов'язана з другим південнослов'янським впливом. Вона була перекладена з грецької мови не пізніше XIV ст., напевне, в Далмації, і за місцем походження отримала назву Сербська «Александрія». Її найдавніший український (київський) список датується кінцем XV – початком XVI ст. і загалом передає текст сербської редакції без жодних змін.

За своїми жанровими особливостями Сербська «Александрія» є типовим середньовічним рицарським романом. Її автор мало дбав про історичну точність: у структуру роману вплетено чимало різноманітних фантастичних епізодів, а головному героєві приписуються діяння, яких він ніколи не здійснював, як, наприклад, завоювання Афін і Рима, відвідання Трої та Єрусалима.

Невідомий автор твору, а також редактори-перекладачі й переписувачі всіляко намагалися християнізувати сюжет: зокрема в Римі та Вавилоні присутні християнські священики; сам Олександр номінується як прихильник єдиного Бога, а старозавітний пророк Єремія виступає своєрідним патроном Олександра.

У Сербській «Александрії» відчуваються відгомони деяких апокрифів, зокрема «Одкровення Мефодія Патарського», а також тих, де описуються подорожі в потойбічний світ. Так сербська «Александрія» стверджує, що земний рай є матеріальною категорією, яка існує в часі й просторі.

Домінуючою в «Александрії» є військова тема. З юнацьких років і до смерті Олександр воює з найсильнішими володарями відомого на той час світу і завжди їх перемагає.

Важливе місце займають стосунки Олександра Македонського з жінками. З одного боку, герої Сербської «Александрії» є жертвами жіночої підступності (такий собі усталений топос середньовічної літератури), а з іншого – Олександр оточений гарними і вірними жінками, як-от його мати Олімпія, цариця Кандакія, дружина Роксана. Причому коханню македонського царя та його дружини приділено чимало місця, що є характерним для рицарського роману. Цілком вписується в парадигму рицарського роману й епізод з амазонками, які не підкорилися Олександру, а той як галантний і шляхетний рицар відмовився з ними воювати. Великодушність виявляє полководець і до переможених у чесних битвах царів Дарія й Пора. Першого він вносить, пораненого, до царських палат, а другого оплакує й ховає з великою честю.

Одним з найважливіших у Сербській «Александрії» є мотив тривкості й тлінності людського існування. Напружений сюжет твору, численні небезпечні пригоди його головного героя, що завжди щасливо закінчувалися, не могли приховати глибокий трагізм постаті Олександра Македонського. Його перемоги, повага з боку оточення, кохання дружини та підкорення ним усього світу не приводять його до якоїсь мети і не роблять щасливим, адже полководцю ще з дитинства відомо, що на нього чекає рання смерть.

Художньо-стильові особливості Сербської «Александрії» надають твору рис емоційно-експресивного стилю. Олександр та інші герої весь час бурхливо виражають свої почуття та емоції, залежно від обставин багато плачуть або цілуються. Особливо зворушливими є передсмертні сцени прощання Олександра Македонського з дружиною Роксаною.

Підвищена емоційність, патетика, сентиментальність, відчуття «гіркого смаку життя» (Й. Гейзінга), гостре передчуття смерті та, разом з тим, мрії про краще майбутнє, пов'язані з утопічними ідеями та зануренням у світ фантазії, є характерними рисами загальноєвропейської середньовічної культури.

Значна кількість списків Сербської «Александрії», які побутували на всьому обширі православно-слов'янського світу, свідчать, що твір не мав чітко окресленого канону, причому довільній інтерпретації підлягала навіть сюжетна лінія. Побутування в Україні від кінця XV до XVIII ст. кількох редакцій повісті вказує на її значну популярність.

Руда Тетяна Петрівна,
доктор філологічних наук
(Україна, м. Київ)

ВИДАТНІ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЦІ В ДОКУМЕНТАЛЬНОМУ ФІЛЬМІ

Нещодавно в культурному центрі Києво-Могилянської академії відбувся перегляд фільму «Академік Д. С. Наливайко». Стрічку презентував її автор – сценарист, оператор, монтажник в одній особі – доктор філологічних наук І. В. Козлик, завідуючий кафедрою Івано-Франківського університету ім. В. Стефаника. На перегляді були присутні вчені, письменники, серед них М. Жулинський, В. Моренець, В. Скуратівський, І. Драч, Д. Павличко, та студенти-гуманітарії.

І. Козлику належать дослідження з теорії літератури («Теоретичне вивчення філософської лірики і актуальні проблеми сучасного літературознавства» (2007) та ін.), навчальні посібники; він займався перекладами, а останніми роками знімає документальні фільми про відомих філологів – своїх учителів і колег. Терпляче працює в архівах, розшукує рідкісні фото, газетні публікації, бере інтерв'ю у своїх героїв, їхніх колег, учнів, близьких. Він прагне всебічно представити цих героїв – від дитячих літ до нинішніх днів, охарактеризувати досягнення, наукові інтереси, внесок у вітчизняне літературознавство.

«Академік Д. С. Наливайко» – другий фільм І. Козлика. Перший, значно більший за обсягом, присвячено професорові М. В. Теплинському (1924–2012), який довгий час працював в Івано-Франківському університеті й відомий своїми працями з питань педагогіки та творчості А. Чехова. Біографія М. Теплинського – життєва і творча – подана в хронологічному порядку. Автор фільму з великою повагою і теплотою ставиться до професора – це відчувається в розповіді про його нелегку долю, про взаємини з колегами, студентами, аспірантами. І особливо – в

останніх кадрах, де Марк Веніаминович іде по вулиці, поступово віддаляючись – символічний відхід цієї інтелігентної, талановитої й доброзичливої людини.

Фільм про Д. С. Наливайка – композиційно стрункіший, автор враховує і власний досвід, і, можливо, рекомендації професійних кінодокументалістів. Ім'я Д. С. Наливайка (народився 1929 р.) добре відоме в Україні та поза її межами. На його двотомну працю «Искусство: направления, течения, стили» (1981, 1985) десятиліттями посилаються усі, хто займається цією проблематикою. Інші дослідження вченого стосуються проблем романтизму, історії західноєвропейських літератур (напр. літературні портрети «Віктор Гюго», «Оноре Бальзак»), літератури відродження тощо. Але сфера його головних наукових інтересів – компаративістика (монографія «Спільність і своєрідність» (1988) та ін.). Д. С. Наливайко наполягає на вивченні української літератури в широкому міжнародному контексті, з урахуванням міжвидової взаємодії мистецтв. Він ініціював видання колективних монографій і збірників з питань компаративістики; нині очолює відділ компаративістики в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України.

Кінооповідь про нього побудована в зворотному порядку – від сучасного періоду до витоків: остання (четверта) частина має назву «Українство» і знайомить глядача з родоводом Наливайка, з умовами, що сформували його як особистість і як українського вченого. Розпочинається ж фільм з характеристики нинішньої діяльності академіка – ми дізнаємося про неї зі слів самого героя (автор записав близько 7 годин інтерв'ю й вибрав найактуальніші моменти), з розповідей В. Скуратівського, В. Моренця та ін. Друга частина присвячена викладацькій роботі Д. С. Наливайка, третя – його навчанню в Сумському педінституті, в аспірантурі.

Згадується і роль вченого в організації в Ніжині, де він викладав у 60-х рр., літературних вечорів, на яких виступали поети-шістдесятники, що викликало жорсткі нападки з боку партійного керівництва.

Фільми І. Козлика, безумовно, зацікавлять не лише фахівців, а й ширшу аудиторію. На жаль, досі наші вчені (за невеликим винятком) залишалися поза увагою кінематографістів; особливо не щастило гуманітаріям. І. Козлик – перший, хто прагне заповнити цю прогалину.

Сайковська Олена Юріївна,
кандидат філологічних наук
(Україна, м. Одеса)

ФАНТАСТИЧНІ РИСИ У ЛІТЕРАТУРІ БОЛГАРСЬКОГО ДІАБОЛІЗМУ

У сучасному багатонаціональному літературознавчому дискурсі фантастична література дедалі частіше стає предметом зацікавлення науковців. Так, у нашому дослідженні проаналізовано термінологічні особливості болгарської літератури жахів та визначені фантастичні риси у творах болгарських діаболістів. Актуальність даної тематики засвідчує той факт, що в українському літературознавстві досі немає чіткого уявлення про болгарську діаболічну літературу.

Наперед слід зазначити, що в болгарському літературознавстві поряд існують терміни «діаболізм» і «демонізм». Останній найчастіше вживається на позначення літератури кінця XIX ст., на зміну якому прийшов символізм, а 20–30-ті роки XX ст. називають діаболізмом (болгарські літератори не так зображували «демонічного героя», як заглиблювалися в психологію; такий психологізм яскраво проявляється в граничних, екстремальних ситуаціях божевілля, смерті, глибокої душевної кризи).

Болгарський діаболізм – складова частина експресіонізму 1920-х років, який гіперболізує жахливе й перетворює його на самоціль зображення. Питання функціонування цього літературного жанру знайшло своє відображення в розвідці Огняна Сапарєва «Болгарська діаболічна фантастика» [4]. У болгарській літературі діаболізм з'являється після Першої світової війни. До війни однією зі специфічних особливостей болгарського романтизму і символізму стала відсутність надприродного та створюваної ним напруженої атмосфери. Війна ж загострила погляд митців на злочинне, страшне [5, с. 10]. Тож фантастика жаху не є випадковим явищем, вона виникла під впливом доби – була народжена

кров'ю та смертями війни. Болгарський діаболізм з'явився як реакція на зміни в психіці болгарина в умовах війни та на розвиток технічної цивілізації. Нова післявоєнна психологія мешканців міста почала формувати нову урбаністичну естетику європейського типу.

У болгарських діаболістів сформувалася концепція диявольського всередині людини, де в темній душі ховається злість, заздрість, низькі пристрасті та жорстокість. Фантастичні оповідання Георгія Райчева, Светослава Мінкова і Владіміра Полянова не залишилися в межах концепції жанру, ці автори створили прозу, що характеризується експресіоністичним і символістичним настроєм, відгомін якого знаходимо в літературі 60–70-х років XX ст. (у романах Л. Ділова, П. Вежінова), в сучасних болгарських «хорор» (творах Е. Павлової та ін.).

Естетика письменників-діаболістів підкреслено зневажає реальне життя, людські дії та конфлікти у їхньому звичному прояві. Душа протиставляється здоровому глуздові та у її хворобливій формі виступає об'єктом аналізу; люди не сприймаються як мислячі істоти, а лише як раби містичної сили; письменників цікавлять таємні, садистські, загадкові прояви душі – привиди, вбивства, самогубства, марення. На творчість С. Мінкова значний вплив мав Е. По, особливо характерна для нього сила зображення. Від Г. Майнрінка болгарський літератор успадкував принцип зображення реального, земного як символу потойбічного, де неможливо чітко розмежувати дійсність та сон («Великий» Г. Майнрінка та оповідання «Замкнені», «Нічна історія», «Синя хризантема» С. Мінкова). Так, наприклад, герої мінковської «Синьої хризантеми» помертвецькому п'яні, галюцинують, розмовляють з мертвими і поступово самі втрачають свідомість. Атмосфера завжди апокаліптична, збуджує уяву; вчинки героїв безумні й мають страшні наслідки. Але особливим є те, що причини усякого кошмару, безумства, садистських проявів розкриті й вмонтовані в історичне тло післявоєнного міста.

В оповіданнях Г. Райчева «Страх», «Безумство», «Сновидіння», «Карнавал» наявні всі варіанти страшних душевних страждань, небачених видінь, що призводять до розладу психіки і проявляються в сновидіннях, маренні, передчуттях, самогубствах. Тут очевидним є зв'язок з творами С. Пшибишевського – польського символіста, який як філософ мав вплив на Г. Райчева. Адже ідеї про розпад людської сутності знайшли відображення в діаболічній стихії війни. Відчай невротичного людства, повністю й вичерпно переданий Г. Райчевим, був визначений С. Пшибишевським як час масового психозу.

«Чистим» діаболічним фантастом у Болгарії є В. Полянов, він створив власний неповторний стиль. Перші його книги – «Смерть» (1922) і «Секретар Місяця» (1923) – написані під впливом німецької літератури: тут наявні риси німецької романтичної естетики жаху, структуровані за тими ж принципами, проте в болгарина спостерігаються абсолютно нові сюжетні схеми й художні відкриття. Оповідь ведеться під тиском наростаючого жаху дійсності. Наприклад, в оповіданні «Смерть» дія відбувається в темній кімнаті з привидами в кутку, в якій помирає юнак. Він марить, бачить кошмари, пов'язані з жахливим царством смерті; не може знайти спокою, подолати фізичне страждання та достойно попрощатися з життям. Свідком страждань вмираючого є його вбитий горем батько, який безпомічно знаходиться біля ліжка, визнаючи своє безсилля перед Смертю. Герой В. Полянова – носій страшного. Надприродне йде від непізнаного грізного світу мертвих. Інші його оповідання – «Синя хризантема» (1922), «Годинник» (1924), «Вогненний птах» (1928) – теж відтворюють жахливий колорит атмосфери, де вирують містичні, ірраціональні сили, психічні реакції. В них домінує страшна думка про фатальність людської долі, і, як правило, оповідання С. Мінкова завершуються трагічно.

Результати нашого дослідження дозволяють зробити такі висновки. У порівнянні з європейською фантастикою жахів болгарська не відзначається багатством сюжетних варіантів. Тут немає розповсюджених сюжетів стосовно укладання договору з дияволом, помсти злих магів, що карають без причини свою жертву важкою хворобою або смертю. Серед діаболічних персонажів відсутні вампіри, проте є неочікувані вбивства, садистські картини й надмірно реалістичне зображення окремих деталей – предметів, кімнати тощо. На відміну від західноєвропейського демонізму, болгарський діаболізм характеризує відсутність жаху як самоцілі. Але не лише життєві події провокують екстремальні ситуації, а й людська психіка виявляється занадто складною; щоб її пояснити, необхідні неміметичні, нетрадиційні прийоми побутової прози. Саме тому О. Сапарєв цілком слушно зауважує, що з болгарського діаболізму народилася болгарська фантастика.

1. *Минков С.* Синята хризантема : разкази / Светослав Минков. – София : Аргус, 1922. – 30 с.
2. *Полянов В.* Диаболични повести и разкази / Владимир Полянов. – София : Георги Бакалов, 1990. – 280 с.

3. *Райчев Г.* Избрани творби / Георги Райчев. – С. : Български писател, 1982. – 623 с.
4. *Сапарев О.* Българска диаболична фантастика / Огнян Сапарев // Игра на сенките. – Пловдив : Христо Г. Данов, 1983. – С. 3–24.
5. *Стоянова Л.* Преображения на фантастичното в българската проза / Людмила Стоянова. – София : Академично издателство «Проф. Марин Дринов», 1996. – 162 с.

Сквіра Наталія Михайлівна,
кандидат філологічних наук
(Україна, м. Київ)

ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА РЕЦЕПТИВНІ СТРАТЕГІЇ ІДЕЇ РЕЛІГІЙНОГО ПЕРЕРОДЖЕННЯ В РОСІЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ XIX СТ.

У теорії літературного канону актуальними залишаються проблеми антагоністичності, цензури, співвідношення класики та канону. У дослідженні проаналізовано рецептивний аспект поняття «канон», звернуто увагу на механізми функціонування та творення літературного канону, феномен антагоністичності в літературі. Хоча літературний процес і творчість письменників-класиків детально вивчені і продовжують вивчатися поколіннями дослідників, сучасне осмислення класики як явища естетичного (а не лише історико-соціологічного) потребує певних доопрацювань, уточнень чи навіть переоцінок.

Важливий аспект аналізу, представлений у дослідженні, – проблема канону як важливого конструктивного чинника творення корпусу класики. Ця проблема актуалізується за допомогою виокремлення засад художньо-естетичної тенденції конкретного культурного періоду, в рамках якого вивчаються специфіка творчої манери письменника, своєрідність та особливості художнього тексту. За якими законами пишеться твір, що поповнює «лави» канону, в чому естетичний потенціал творів, яке значення має антагоністичність у літературі, чи можна вважати сучасність «кризою канону» (адже відомо, що другу половину XX ст. в німецькому літературознавстві визначили «кризою канону», основним фактором чого вважали технічний вплив та, як наслідок, виникнення нового погляду на мистецтво, руйнування естетики справжнього твору, «перевертання ієрархій» (Деріда)? Ці та інші питання формують так зване поле літературного канону і розглядаються в дослідженні.

На сучасному етапі, про що свідчить аналіз текстів, класика знову в пошані, бодай з акцентом епохи. Тому правомірним є питання, зокрема і про діалог гоголівського тексту з метатекстами, в основі яких, за М. Бахтіним, «довіра до чужого слова, шанобливе приймання (авторитетне слово), учнівство, пошуки і спонукання глибинного сенсу, *згода,* її безкінечні градації і відтінки [...] нашарування смислу на смисл, голосу на голос, посилення шляхом злиття [...] поєднання багатьох голосів (коридор голосів), доповнене розуміння, вихід за межі раціонального тощо» [1, с. 300].

Об'єктом нашого дослідження стали такі твори російської літератури, як «Агасфер» В. Жуковського, «Руслан і Людмила» О. Пушкіна, «Страшна помста» та другий том «Мертвих душ» М. Гоголя, «Сон смішної людини» Ф. Достоєвського.

Зокрема, «Агасфер» В. Жуковського – лабіринт, виходи з якого провокують на творення нових художніх світів, на численні інтерпретації. Порівнюючи образ Агасфера в Жуковського та Кюхельбекера («Агасвер»), відзначимо, що перший еволюціонує до переродження і не є статичним злим грішником, що зближує сам вектор мислення та освоєння християнської традиції з Гоголевою (порівняймо грішного Чичикова, який також мав у третьому томі поеми «Мертві душі» переродитися духовно).

Творчість О. Пушкіна відтворює різні площини художньої реальності, є джерелом для наслідування, переосмислення та творчого експерименту. У дослідженні віднайдено та проаналізовано непомічені паралелі між поемою «Руслан і Людмила» Пушкіна та повістю «Страшна помста» Гоголя; з'ясовано, що вони оприявнюються крізь призму біблійного символіко-алегоричного плану, на рівні зав'язки, хронотопу, образної системи, деталей, на ідейно-сюжетному рівні [2].

Гоголівська творчість також є генераторною, адже спонукає авторів до «освоєння» її сюжетів, тем, окремих епізодів тощо. Таку генераторну здатність може пояснювати архетипна складова творів, котра спроможна не лише ретранслювати досвід поколінь, але й спроектувати втілення образів, відтворити культурну циклізацію та набути високого енергетичного регістру. В роботі йдеться про знайомство Гоголя з «Лествицею» Іоанна Синайського, про втілення образу «драбини» в його творчості. Важливе значення має діалектична природа образів другого тому «Мертвих душ», котра провокує виникнення численних метатекстів та, відповідно, рецепційних стратегій. У цьому руслі доцільним видається

проведений аналіз перегуків «слів-повчань» Лествичника із зображенням характерів персонажів другого тому «Мертвих душ», що доволі прикметно демонструє «шляхи» вплетення Гоголем ідеї переродження в тканину тексту.

Акцентуючи на незавершеності гоголівської поеми, варто звернути увагу на надзавдання Гоголя – витворити те, чого, за словами Бєлінського, «немає ще на світі». Прагнення письменника випередити час, створити ідеальне суспільство – мета як попередників, так і майбутніх авторів. Більшість з них трансформують, розвивають міфему Гоголевого тексту. Так, проблема побудови моральних основ суспільного устрою, духовного воскресіння героя порушується Достоєвським у оповіданні «Сон смішної людини», опублікованому в «Щоденнику письменника» за 1877 р. Фантастичним оповідання назване ще й тому, що ідея створення ідеального суспільства, в основі якого любов, нездійсненна. Натомість служіння нехай і недосяжній ідеї переродження суспільства втілюється в творі письменника крізь призму категорії моральної відповідальності за ближнього («А ту маленькую девочку я отыскал»; порівняймо з гоголівською ідеєю любові до людини, яка гине, втіленій у другій частині поеми «Мертві душі»: «Полюбите нас черненькими, а беленькими нас всяк полюбит»).

Результати дослідження показують, що однією з форм зображення дійсності в творчості російських письменників XIX ст. стає ідея релігійного переродження. Вона визначає особливості жанрової природи (житійні традиції, наприклад), хронотопу (поєднання вічного й часового плану), мотивів (покаяння, страждання, смирення). Символіка образів пов'язана з євангельською. Витворюється новий тип героя, вектор відродження якого можна представити так: блудний шлях – навернення – смирення – початок відродження. Індивідуальні шляхи героїв у творах В. Жуковського, О. Пушкіна, М. Гоголя, Ф. Достоєвського демонструють пошуки письменниками шляхів воскресіння «падшего человека», духовного відродження всього суспільства.

1. *Бахтин М. М.* Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1979. – 424 с.
2. Докладніше див.: *Сквіра Н. М.* Про непомічену паралель до «Страшної помсти» Миколи Гоголя / Н. М. Сквіра // Гоголезнавчі студії. – Вип. V (22). – Ніжин : ФОП Лук'яненко В. В. ТПК «Орхідея», 2015. – С. 291–304.

Сулима Віра Іванівна,
кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник
(Україна, м. Київ)

УКРАЇНСЬКА ПРОПОВІДЬ XI–XIX СТ. У ДОСЛІДЖЕННЯХ ІВАНА ЯКОВИЧА ФРАНКА

З нагоди 160-ї річниці від дня народження і 100-х роковин смерті письменника

В історико-літературній концепції Франка жанр проповіді займає окреме місце. Загальновідомо, що раціоналізм, позитивізм і антиклерикалізм, притаманні світогляду Франка-мислителя і Франка-дослідника, впливали на деякі оцінки й визначення, які стосувалися давнього письменства.

Особливо суворо оцінював Франко літературний спадок давніх українських проповідників. Про це свідчать, несамперед, його оглядові історико-літературні праці. Так, до «Нарису історії українсько-руської літератури» (1890) при огляді словесності XI–XIII ст. Франко ввів окремий невеликий підрозділ «Проповідь», який починає характерним обумовленням (виправданням), що проповідь, саме усна проповідь, «при браку правильної школи була для широких мас […] одиноким способом просвіти» [1, с. 207]. З руських проповідників учений назвав твір Іларіона Київського «Слово о законі і благодаті» як «майстерний витвір високої риторики», а з численних проповідей Кирила Туровського відзначив лише «Притчу про сліпця і хромця» як «майстерний твір духовної белетристики»; віднайдені твори Клима Смолятича вважав творами «сумнівної вартості» [1, с. 207]. У наступних періодах, згідно «Нарису», Франко проповідницький жанр не виокремлював. Подібну картину спостерігаємо і в «Історії української літератури», де церковну спадщину Київської Русі представляє розділ «Проповідь і поучення» [2, с. 137–159]. У ньому Франко розглянув твори Луки Жидяти, Феодосія Печерського, Григорія Зарубського, Кирила Туровського та ін.

Проповідництво доби бароко як окремий жанр Франко не розглядав, проте досить виразно й докладно описав багатогранну діяльність видатних представників української церкви, її пристрасних полемічних оборонців, а також невтомних творців української школи, книги, літератури. Близько 1889 р. у статті «Наші коляди» Франко назвав коло людей («Ставровецький, Кальнофойський, Могила, Галятовський, Баранович, Сакович, Смотрицький»), які в українській літературі першої половини XVII ст. «зайняли перворядне місце» і гідно репрезентували наше літературне відродження [3, с. 12].

У статті «Говоримо на вовка – скажімо і за вовка» (1891 р.), торкаючись питань розвитку української духовності в часі між Люблінською унією 1569 р. і подіями 1648 р., Франко визнає, що ця пора була вельми важливою для України, оскільки саме тоді «у нас народилася і почала гарно розвиватися перша всеукраїнська, дійсно національна література. Такі писателі, як Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Христофор Бронський, Іван Вишенський, Кирило Ставровецький, Захарія Копистенський, Мелетій Смотрицький, Гаватович, Галятовський і др., виходили хто з Червоної Русі, хто з Волині чи з Придніпрянщини, працювали і писали раз у Львові, потому у Вільні, Острозі, Луцьку, Києві і Чернігові, писали мовою, по-тодішньому, близькою до живої мови шляхти і заможного міщанства, мовою, зрозумілою по всіх усюдах Русі-України» [4, с. 174]. У статті «Українці» (1906) Франко відзначив внесок Галятовського (та кількох інших письменників) у справу розвитку тогочасної української літературної мови, близької до народно-розмовної.

Що ж було мотиваційним підґрунтям для такої байдужості до ораторсько-проповідницької спадщини, а не раз і до гірких експресивно-негативних оцінок, якими Франко визначав літературно-культурну вартість ораторської прози XVII ст., зокрема доробок Галятовського? Зустрічаючи різкі судження вченого на адресу української конфесійної культури, будемо пам'ятати: Франко належав до доби, в якій раціоналізм і атеїзм стали ознаками прогресу, крім того, в плані філософсько-соціологічному, за визначенням Т. Гундорової, «діяльність Франка символізувала засвоєння і трансформацію на українському ґрунті позитивістської теорії, зокрема ідей утилітаризму та еволюціонізму, що набували під його впливом характеру культурного гуманітаризму і філософського персоналізму» [6, с. 1].

Тобто у Франкову концепцію дослідження історії української літератури лягла ідея еволюційного розвитку національного письменства

та словесності. Для Франка-медієвіста важливо було простежити поступове вивільнення літератури від канону, від трафаретів, від шаблонів, що панували в літературі Київської Русі, генетично залежної від літератури візантійської. Зустрічаючи ці ж залежності у літературі наступної доби (XVI–XVIII ст.), нехай і значно переорієнтованої на Західну Європу, Франко нетерпляче обурювався будь-якими виявами традиційної скутості, недостатньо яскраво заявленою авторською позицією. Звідси й категоричне несприйняття Франком релігійної доктринальності, вибудованої за потребами Церкви і її канонічного вчення; звідси й засудження ним літературної схоластики, точніше, проповідництва, ідейно-образною природою якого вчений-раціоналіст не переймався, хоча багато зробив для фактичного узаконення християнської книжності як важливого явища духовного національного розвитку.

В історико-літературній концепції Франка ораторсько-проповідницька проза оцінюється за методологією порівняльного літературознавства, що допомогло вченому відстежити динаміку трансформації візантійського матеріалу в структури національного письменства, і виконати своє головне завдання як історика літератури – показати еволюцію національної літератури, яку Франко вважав «образом духовного розвою нації» [7, с. 431]. У статті «Южнорусская литература» (написаній 1904 р. для «Енциклопедії» Блокгауза і Єфрона) період нової української літератури XIX ст. Франко визначив як період національного відродження «южнорусского племени преимущественно путем литературы» [8, с. 102].

Важливими концептами Франкової історії літератури були такі поняття, як запозичене й власне, шаблонне й оригінальне, імперсональне й авторське, народне й антинародне. Для характеристики нової доби ключовим стає слово національний. У визначенні Франка національна література – це «духовна діяльність суспільності, котрої виразом є писателі, близькі до своєї публіки, солідарні з нею в основних поглядах національних і суспільних і даючі по-свойому вираз тим поглядам» [9, с. 18]. Франку важливо будувати літературу на національній основі.

У «Нарисах історії української літератури», оглядаючи літературний процес середини XIX ст., Франко привернув увагу до протоієрея Кам'янець-Подільської єпархії, українського духовного діяча й письменника Василя Гречулевича (1791–1870), який опублікував у Петербурзі «Проповеди на малороссийском языке» (1849 р.). «Ті проповіді, – писав Франко, – так подобалися Кулішу, що він, потрохи обробивши, чи

тільки «поповнивши» їх, видав у своїй петербурзькій друкарні друге видання 1857 р. Понад се друкував Гречулевич 1856 р. «Катехетичні бесіди на символ віри і молитву господню», 1858 – «Бесіди про сім тайн», а 1859 – дві «Бесіди про обов'язки родичів і дітей» українською мовою» [10, с. 303]. Україномовні книжки Гречулевича користувалися великою популярністю в Україні. Роль їх посилювалася ще й тією обставиною, що царська цензура обмежувала появу україномовних духовних видань, а зросійщена церква в Україні відігравала роль русифікатора всіх верств населення, понад те – вона насаджувала в релігійно-культурну сферу України велике знеохочення і нігілізм, які поставали як відгук на казенщину і мертвечину [11].

Для Франка україномовні проповіді Гречулевича, по суті, порушували концептуальну цілісність історико-літературної моделі. Адже вчений таки ввів у літературний процес XIX ст. творчість практикуючого священика з його суто церковними творами, писаними українською мовою за тим самим каноном, що й проповіді його багато старших попередників.

Франко не подав власних висновків чи аналізу згаданих творів, але він засвідчив головне – факт їхньої присутності в історико-літературному бутті України. Та це відкривало перед дослідниками нові теоретичні й історико-літературознавчі перспективи, які мали увінчатися докладним вивченням творчості В. Гречулевича та інших авторів україномовних проповідей задля відновлення повноти й цілісності історії культурно-духовних змагань і пошуків української національної еліти в нових і новітніх часах.

1. *Франко І. Я.* Нарис історії українсько-руської літератури // Франко І. Я. Зібрання творів : у 50 т. / І. Я. Франко ; редкол. : Є. П. Кирилюк (голова) [та ін.] (далі – Франко І. Я. Зібрання творів). – К. : Наукова думка, 1983. – Т. 41. – С. 194–470.
2. *Франко І. Я.* Історії української літератури // Франко І. Я. Зібрання творів. – К. : Наукова думка, 1983. – Т. 40. – С. 7–372.
3. *Франко І. Я.* Наші коляди // Франко І. Я. Зібрання творів. – К. : Наукова думка, 1980. – Т. 28. – С. 7–41.
4. *Франко І. Я.* Говоримо на вовка – скажімо і за вовка / Франко І. Я. Зібрання творів. – К. : Наукова думка, 1980. – Т. 28. – С. 7–41.
5. *Франко І. Я.* Українці // Франко І. Я. Зібрання творів. – Т. 41. – С. 162–193.

6. *Гундорова Т. І.* Франко – не каменяр / Т. І. Гундорова. – Мельборн : Університет ім. Монаша, Відділ славістики, 1996. – 151 с.
7. *Франко І. Я.* Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова // Франко І. Я. Зібрання творів. – К. : Наукова думка, 1986. – Т. 45. – С. 423–438.
8. *Франко І. Я.* Южнорусская література // Франко І. Я. Зібрання творів. – Т. 41. – С. 101–161.
9. *Франко І. Я.* Метод і задача історії літератури // Франко І. Я. Зібрання творів. – Т. 41. – С. 17–23.
10. *Франко І. Я.* Нариси історії української літератури // Франко І. Я. Зібрання творів. – Т. 41. – С. 194–470.
11. *Грушевський М. С.* З історії релігійної думки на Україні / М. С. Грушевський ; ред. П. К. Вовк. – К. : Освіта, 1992. – 192 с.

Трембіцький Анатолій Михайлович,
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
(Україна, м. Хмельницький)

ПОЕТИЧНИЙ СВІТ МАРИНИ ПРИХОДЬКО

Останніми роками в самостійній Україні зросла увага до духовних цінностей, збережених та розвинених українцями діаспори. Творчість знаних в українській діаспорі письменників і поетів, подолян Василя Дубини, Григорія Костюка, Ольги Мак, Степана Риндика, Марини Приходько та багатьох інших стала справжнім одкровенням на Батьківщині. Навіть для усіх тих, хто все своє життя читає і любить українську та світову поезію, увійти в поетичний світ поетеси Марини Приходько справа не легка, адже це надто складна, непостійна в формах і вередлива в настроях творча психіка. Її поезії – це постійне пізнання людини, це формування людської свідомості та самопізнання. На думку Марини Тимішівни, тільки поезія, а значить, мистецтво взагалі, було початком самопізнання людини. Для неї світ людини, та й сама людина, не такі вже й прості речі, про що вона пише у вірші «Жити – ти кажеш – звикають…» (1967) [1, с. 22]:

Жити – ти кажеш – звикають.
Жити – ти кажеш – просто.
А я щоночі чекаю
Потойбіч, потойбіч мосту…

Українська поетеса та перекладачка Марина Тимішівна Приходько (*дівоче Олесіюк;* 16.02.1927, *Прага* – 18.06.1982, *Нью-Йорк*) дитячі роки провела в Празі, а потім у містечку Вишниці (*Підляшшя*), проте в її поезії завжди звучала туга за рідним краєм. Про це, зокрема, йдеться у її вірші «Дорога...» (1966) [2]:

Далекий шлях... Зелений шерх полян
Просвічував крізь темну гущу лісу.
Так з болем розстелявся над Поліссям
Дитинства-смутку осяйний туман.

Влітку 1944 р. Марина разом із батьками емігрувала до Бад-Кіссінгену [3, с. 188], а пізніше переїхала з ними до табору в Оффенбах-на-Майні (Німеччина) [3, с. 196]. В 1950-х рр. вона разом із родиною емігрувала в США. Мешкала в Нью-Йорку і разом зі своїм чоловіком Євгеном Вікторовичем Приходько (1912, *Кам'янець-Подільський* – 01.07.1980, *Вашингтон* [4, арк. 9–10]) працювала перекладачем в Українському відділі радіостанції «Голос Америки». Марина Приходько важко переживала втрату коханої людини. Відгуком на непоправну втрату став перекладений нею вірш Казімєри Іллаковічувни «Молитва серед натовпу», де вона, звертаючись у своїй молитві до Бога, пише (1982) [5, с. 47]:

Дай мені, Боже, ніч темну,
Темну ніч в тишу закуту,
І таку силу таємну,
Щоб нічого не чути.
І славу безіменну,
І шлях у безворотність ...
О, Боже, дай мені темряву
І самотність.

Немовби відчуваючи свою близьку смерть, вона, у смутку за коханим, перекладає й публікує ще один вірш Казімєри Іллаковічувни «Смерть кладе покривало» (1982) [5, с. 46]:

На мої очі, широко розверті,
Лягає срібне покривало смерти.
Тепер бачу, що було не варто.
Тепер бачу, що було не треба.
Скільки літ! Скільки літ пропащих,
Боже мій, без дому, без хліба, без Тебе!
Смерть запоною завішує небо...

В. Державин у праці «Українська поезія і її національна чинність» пише, що хоча молоді поети української діаспори й були «цьковані та переслідувані принципово антикультурною совєтською московщиною – а рівно ж і її українськими «націонал-комуністичними» та «пролетарськими» попутниками й попихачами», проте все ж «знайшли собі серед української національної еміграції нове й найвищою мірою плідне поле творчої діяльности» [6, с. 21]. Їхня творча спадщина – це, перш за все, «соборно-українська література – а тим самим і правдива наша національна література» [6, с. 24], і вірш М. Приходько «Загублений безповоротно світ…» [6, с. 534] серед них.

Кінець 1960-х рр. приніс «видатне пожвавлення в українському видавничому житті в усіх країнах поселення українців». «Після кількалітнього імпасу» починає появлятися все більше збірок поезій [7]. І помітною позицією в українському поетичнім доробку стала невеличка поетична збірка Марини Приходько «Потойбіч мосту» (*Мюнхен*, 1967) [1].

У двадцяти восьми невеликих модерністських віршах, що увійшли до збірки, молода поетеса спробувала дати поетичний синтез українських переживань поза межами України, і з цього погляду її можна вважати одним з найбільш сучасних еміграційних українських поетів. «У цій невеликій книжечці віршів, відкривається читачеві зовсім новий світ. Не такі важливі у ньому враження, переживання, події, що починаються ще «зеленим шерхом полян», де розстелявся «осяйний туман» дитинства. У дальшому авторка шукає казки «зелене, заросле дно», світить «на підвіконні свічку», наливає «трунком густим» свій келіх. Це тільки проблиски у понурій картині її світосприймання. Життя ввижається їй «камінною баштою», де її душа не знайде «виходу, ні входу» [8].

І хоча Марина Приходько видала лише одну збірку поезій, все ж варто зауважити, що коли сучасна Україна повертає таких поетів, як вона, то незалежна Україна, а з нею і вся українська література і культура, може бути певна за своє велике майбутнє. І ми маємо надію, що після того, як український читач прочитає її поезію, поетеса «від свого люду не почує слів догани» [9]. Адже оригінальна поезія, створена митці поза межами України, «істотно доповнює і збагачує українську сучасну літературу й допомагає влучити її в загальнолюдський творчий процес» [10, с. XXVII].

1. *Приходько М.* Потойбіч мосту. Поезії / Марина Приходько. – Мюнхен : Сучасність, 1967. – 36 с.
2. *Приходько М.* Поезії / Марина Приходько // Сучасність : література, мистецтво, суспільне життя. – Мюнхен, 1966. – № 11 (71). – С. 3–6.
3. *Костюк Г.* Зустрічі і прощання : спогади у 2 кн. – Кн. 2 / Григорій Костюк. – Едмонтон ; Торонто : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1998. – Кн. 2. – 609 с.
4. Короткий життєпис родини Приходьків, що народились і жили в бувшій Подільській губернії в роках 1884–1925. Склав Віктор Приходько 6 червня 1981 року [Рукопис] // Родинний архів А. М. Трембіцького. Копія. – 23 арк.
5. Поезії. Казімєра Іллаковічувна / перекл. з пол. М. Приходько // Сучасність : література, мистецтво, суспільне життя. – Мюнхен, 1982. – № 4–5 (256–257). – С. 46–50.

6. *Державин В.* Антологія української поезії / Володимир Державин. – Лондон : Вид-во Спілки молоді у Великій Британії, 1957. – 564 с.
7. Еміграційна література ХХ століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrclassic.com.ua/katalog/v/179-teoriya-ukrajinskoji-literaturi/2722-emigratsijna-literatura (23.03.2016).
8. Нові книжки [Марина Приходько: Потойбіч мосту. Поезії. Вид-во «Сучасність»] // Наше життя. – Нью-Йорк, 1971. – № 4. – С. 4.
9. *Леся Українка.* Давня казка // Леся Українка. Зібрання творів : у 12 т. / Леся Українка. – К. : Наукова думка, 1975. – Т. 2. – С. 54–77.
10. *Костюк Г.* На магістралі історії. Українська література за п'ятдесят років (1917–1967) / Григорій Костюк // Слово. Збірник українських письменників у екзилі : література, мистецтво, критика, мемуари, документи. – [Вип.] 3 / редкол.: С. Гординський [та ін.] ; голов. ред. Г. Костюк. – Нью-Йорк : Об'єднання українських письменників, 1968. – С. VII–XXIX.

Чумакова Галина Анатоліївна,
кандидат філологічних наук, доцент
(Україна, м. Дніпропетровськ)

БАГАТОЗНАЧНІСТЬ ЛЕЙТМОТИВНИХ СЛІВ У КОНТЕКСТІ РОМАНУ М. ДОЧИНЦЯ «ВІЧНИК»

Полісемантичні слова привертають увагу науковців у галузі не тільки лексичної семантики, але й контекстології та лінгвістики тексту. Так, Г. В. Колшанський, вивчаючи взаємодію багатозначності й контексту, встановлює «закон семантичної комплементарності»: зв'язок «кожної одиниці з цілим текстом по ієрархії, від першого ступеня до цілої семантичної системи, становить закон семантичної організації мови» [3, с. 23]. На думку Н. Н. Амосової, саме в контексті закладено модель мовної полісемії та омонімії [1, с. 30]. Попри це, актуальним і проблемним у сучасній лінгвістичній науці нині залишається виявлення системного спрямування типів лексичних значень на виконання певних текстових функцій, комунікативного навантаження лексичної полісемії в різних типах текстів, відношень між семантичними варіантами багатозначних слів у межах тексту.

Багатозначність інтерпретації постає виразною ознакою художнього мовлення М. Дочинця в романі «Вічник». Значення слова «хрест», що виступає наскрізною деталлю-символом, утворюють у мовній тканині цього твору певну структуру, елементи якої по-різному залежать один від одного і пов'язані між собою. Ядро поля слова «хрест» містить головне, основне значення (предмет і символ культу християнської релігії, який являє собою стрижень з однією або кількома поперечками у верхній половині): *Люди обминали той сурдик, обмахуючи себе перстовими хрестами* [2, с. 64]; *Хрести стягують у болота, топлять у ріках* [2, с. 206]; *Я видав, як одна селянка прив'язала себе до хреста мотузом…* [2, с. 207]. Воно є у творі прямим і найменшою мірою залежним від контексту. Навколо цього значення розташовані часто вживані переносні значення, а саме, страждання, випробування, що випали на чи-

юсь долю: *Се, братку, хрест. А хрест вище за всякі науки й священство* [2, с. 49]; *Кедь утікаєш від свого хреста, він тебе роздавить* [2, с. 49]; *А ти, якщо вибрав свій хрест, то неси* [2, с. 207]; *Господь перебуває в різних серцях і всім подає. А тим, хто несе хрест любові, й поготів* [2, с. 207], а на периферії – рідко вживані: хрест як оберіг, як символ животворящої сили: *Я змайстрував йому з дикої черешні шафку для халатів, підібрав таку текстуру, аби з-під лаку проступав хрест* [2, с. 273]; *Звично прийшов до хреста і не повірив очам – його сухі рамена пустили зелені пагони* [2, с. 122]. Простежити авторське ставлення до зображуваного поза контекстом неможливо.

Слово «хрест», полісемантичне в мові, в авторському мовленні актуалізується лише в одному значенні, і читач визначає актуалізований лексико-семантичний варіант: *Як же ми без хреста будемо?! Без плеча Божого…* [2, с. 207]; *…палиця з двома розсішками… Я підняв палицю і встромив у сивий попіл – як обтятий хрест* [2, с. 213]. Між значеннями полісеманта наявний виразний семантичний зв'язок: *У сутінках під'їхали до кам'яної людини в сутані, що тримала над головою щось подібне на хрест. Коли ступнули ближче, я зрозумів, що то не хрест, а рушниця* [2, с. 255]. Для акцентуації семантичних ознак у слові, приєднання факультативних ознак, об'єднання змістів зі збереженням відомої самостійності кожного з них автор використовує контекст, який є засобом виявлення авторського задуму в усьому змістовому наповненні і варіативності висловленого.

М. Дочинець об'єднує дистантні, значною мірою віддалені в контексті твору полісемантичні мовні знаки, які не явно, а тільки асоціативно здійснюють кореляцію окремих смислів художнього тексту. В свідомості читача при виявленні типів внутрішньотекстових відношень між лексико-семантичними варіантами того самого полісеманта наявне не тільки таке вживання слова, а й усі його приховані або можливі значення: *лизнув кристалистий камінь* (про сіль) [2, с. 26], *камінь* (матеріал) [2, с. 55], *А камінь лежить собі* (як символ вічності) [2, с. 281]; *Камінь на могилі не обтяжить мене, бо й сам я був камінцем, що котився по сій землі аби не порости мохом. Добре б не щербити камінь різними написами* (пам'ятник) [2, с. 275].

Можна простежити не тільки зв'язок лінійних послідовностей, але й внутрішню цілісність, єдність тексту як смислового цілого. Слова в звичному або новому контексті відповідно до комунікативної інтенції автора можуть набувати індивідуальних авторських асоціацій: *Камінь*

відкрив йому силу й терпіння. ... Бо в тяжку годину він сам ставав каменем. Каменем терпіння [2, с. 282];*... Бо добра думка, як смерекова смола може затверднути коштовним каменем* [2, с. 282].

Мовленнєва багатозначність безпосередньо пов'язана з поліфункціональністю контексту щодо актуалізованого слова. Взаємодіючи з полісемантичним словом, контекст виконує функцію збереження неоднозначності, багатозначності (подвійної актуалізації, амбівалентності, двоплановості висловлювання): *Се три камені, на яких постає моє земне життя* [2, с. 276]; *І буду вічно. Як той камінь. Камінь терпіння* [2, с. 284]. Полісемантичні слова в романі відтворюють смислову єдність авторського задуму, його комунікативний намір, реалізують зовнішні логіко-смислові зв'язки, що виявляється через нанизування фрагментів з цими лексемами на певний спільний стрижень.

Для з'ясування всіх змістів слова у творі, для виявлення максимуму контекстуальних зв'язків, для більш повної інтерпретації художнього тексту роману часто не можна обмежитися мінімальним відрізком, а слід звертатися до цілого твору: *Що я міг, табірний вічник, йому обіцяти* [2, с. 237]; *Мене називають вічником, знатником, відуном* [2, с. 284]. Індивідуальний авторський контекст, звільняючи слово від колишніх значень, нагромаджених у пам'яті читача, надає йому нового, особливого, актуального значення, постає ключем до розуміння твору.

У творі «Вічник» наявне системне спрямування типів лексичних значень на виконання певних текстових функцій, зокрема реалізації основних категорій зв'язності: *...Тепер нас, пересіяних смертю, гнали на Перевал* [2, с. 8]; *Айно, я давно перейшов свій перевал і готовий зійти в долину вічного спочинку* [2, с. 148]; *Сповідь на перевалі духу* [2, с. 1]. Контекст враховує дистантні зв'язки в цілому тексті й можливі асоціації в свідомості читача.

У макротексті «Вічника» реалізується такий тип полісемії, коли лейтмотивне (ключове) слово в тканині художнього твору використовується в різних значеннях або ж на тлі інших домінує одне значення, найбільш актуальне для заданої тематики. Така полісемія використовується автором як один із засобів лексичної когезії та когерентності. За рахунок встановлення не тільки безпосередніх, але й опосередкованих і віддалених зв'язків між різними фрагментами твору контекст визначає вже не значення окремо взятого слова, а тексту загалом. Увесь роман виступає середовищем, в якому розподіляються мовні знаки, що виступають маркерами єдності тексту в смисловому відношенні.

1. *Амосова Н. Н.* Основы английской фразеологии / Н. Н. Амосова. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1963. – 205 с.
2. *Дочинець М. І.* Вічник / Мирослав Дочинець. – Мукачево : Карпатська вежа, 2011. – 284 с.
3. *Колшанский Г. В.* Контекстная семантика / Г. В. Колшанський. – М. : Изд-во ЛПИ, 2007. – 152 с.

Хайдер Тетяна Василівна,
кандидат філологічних наук, доцент
(Україна, м. Київ)

ВІД РАБАРБАРУ ДО ГРІНПОЙТА: ВІЗІЯ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ ЕДВАРДА РЕДЛІНСЬКОГО

Едвард Редлінський займає одну з перших позицій серед видатних польських письменників, творчістю якого ознаменувався злам XX та XXI століть.

Письменник народився у 1940 р. у Фрмаполю (біля м. Бялисток). Закінчив Політехнічний інститут у Варшаві й мав би стати одним з тих працівників новітньої польської економіки в секторі глобальних змін на селі кінця 60-х років, про яких він пізніше з іронією напише в своїх творах. Але доля привела майбутнього письменника, журналіста, сценариста й драматурга до редакції «Gazety Białostockiej», а потім на польське радіо, звідки й почався його літературний шлях.

Перш ніж про нього голосно заговорила польська літературна критика після виходу його культової «Коноплинки» (Konopielka) у 1973 р., він дебютував зі збірником оповідань «Listy z Rabarbaru» (1967) й збіркою репортажів «Ja w nerwowej sprawie» й «Zgrzyt».

У 1982 р. вийшов друком «Nikiformy», який швидко завоював серця читачів завдяки своїй незвичній формі. Це був своєрідний мікс – автентичні уривки з приватних записників, книг скарг, афіш, оголошень, бухгалтерських звітів, меню вишуканих ресторанів та маргінальних «забігайловок», листування ув'язнених злодіїв, а також знаменитий скандальний щоденник бухгалтерки, який раніше друкувався на шпальтах бялостоцької газетки «Kontrasty» і яскраво репрезентував реальну «перельовську»[1] дійсність, так несхожу на пропаговану в тогочасних медіях.

У 1984 р. Е. Редлінський виїхав до Америки.

[1] Від PRL (Polska Republika Ludowa) – назва повоєнної Польщі.

Справжню, хоча й неоднозначну славу письменникові приносять його твори-звіти – «Dolorado» (1994), «Szczuropolacy» (1994, варіант – «Szczurojorczycy», 2000). Віхою на світовій літературній ниві стає роман «Krfotok» (1998), який збурив хвилю гострих дискусій щодо новітньої історії Польщі.

У цьому контексті – ревізій та розрахунків з недавнім минулим і похмурого прогнозу на майбутнє (вже в умовах пришвидшення глобалізаційних процесів та політичних ініціацій Польщі на зламі XX й XXI століть) – живе творчість Е. Редлінського наприкінці 90-х років та на початку міленіуму («Transformejszen», 2002).

На особливу увагу заслуговує ракурс, в якому автор розглядає польську дійсність. Е. Редлінський поступово змінює свою точку зору – від поблажливо-іронічної в дебютних творах кінця 60-х років до гіркого сарказму сьогодення. Так само поступово змінюється Польща, проте польський письменник не впевнений, що ці зміни батьківщини – від патріархально-невинної до капіталістично-цинічної – позитивні.

Аналізуючи в своїх творах онтологічні властивості цих епохальних змін, які, на думку автора, ні в матеріальному, ні в духовному вимірах в цілому не сприяють зміцненню, а то й збереженню національних цінностей, Е. Редлінський змальовує зворотний бік глобалізаційних процесів. Зокрема, в перспективі історико-культурного виміру польського досвіду «європеїзації» автора цікавить питання морально-етичної природи: що спонукає героїв його творів зрікатися батьківської хати (як це робить Міхал з твору «Танцювали два Міхали»), зрікатися усього польського на користь тотальної американізації (як це роблять, наприклад, мешканці Грінпойнту), і навіть своєї віри (нещадна у своєму сарказмі сцена з «Телефренії» – масове «переживання» смерті Понтифіка). Таким чином автор намагається достукатися до сердець співвітчизників, які дуже неоднозначно, часом гостро сприймають його твори.

Проте в 2006 р. Е. Редлінський отримує престижну літературну нагороду імені Ярослава Івашкевича за свої твори, дочекавшись таким чином прийняття Польщею його точки зору.

Більшість творів Е. Редлінського жанрово неоднорідні, відчутний виразний вплив публіцистики, отриманої через журналістську практику.

Як наслідок – читачі отримали експериментальні жанрові варіанти, які також своєрідно відображають процеси зближення і взаємовпливів національних літератур у постмодерну добу.

Жанрова гібридність й інтертекстуальність творчості Е. Редлінського сягає польської класики (селянський роман, соціально-психологічний роман, політичне фентезі, історичний роман тощо). Ми легко можемо впізнати як автопосилання, так і посилання на В. Ґомбровича, Т. Конвіцького, Є. Анджеєвського та навіть Б. Пруса й Г. Сенкевича. Глибокий культурно-філософський потенціал асоціативів (сюжетні лінії, імена героїв, польські реалії тощо) – зброя письменника проти загрози втрати національної, культурної ідентифікації, яку несе глобалізація.

1. *Burkot S.* Proza powojenna 1945–1980 : Analizy i interpretacje / S. Burkot. – W. : WPiS, 1984. – 256 s.
2. *Redliński E.* Konopielka / E. Redliński. – W. : WPiS, 1973. – 96 s.
3. *Redliński E.* Dolorado / E. Redliński. – W. : Polska Oficyna Wydawnicza «BGW», 1994. – 257 s.
4. *Redliński E.* Szczuropolacy. Podsłuchowisko / E. Redliński. – W. : Polska Oficyna Wydawnicza «BGW», 1994. – 254 s.
5. *Redliński E.* Transformejszen, czyli jak golonka z hamburgerem tańcowała. (Reportarz optymistyczny) / E. Redliński. – W. : Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza, 2002. – 189 s.

Якубовська Марія Степанівна,
кандидат філологічних наук, доцент
(Україна, м. Львів)

АРХЕТИП МОДЕЛІ СВІТУ В ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ГРИГОРОВИЧА ШЕВЧЕНКА

Архетип моделі світу в поезіях Т. Шевченка починається тоді, коли його творча свідомість виходить не з подібності об'єктів світу, які висвітлюються в художньому творі, а з їхнього дійсного співвідношення. У віршах Кобзаря живе водночас і прагнення осмислення світу, і пошуки свого місця та місця свого народу у вічному кругоплині, і намагання поєднати своїм духовним проривом розірвані шматки часу. «Шевченко «сочинял стихи на малороссийском языке самого возмутительного содержания, – писав у своїх висновках Миколі I шеф жандармів, начальник III відділу граф О. Орлов. – В них он то выражал плач о мнимом порабощении и бедствиях Украины, то возглашал о славе гетманского правления и прежней вольнице казачества, то с невероятною дерзостью изливал клеветы и желчь на особ императорского дома [...] Шевченко приобрел между друзьями своими славу знаменитого малороссийского писателя, а потому стихи его вдвойне вредны и опасны. С любимыми стихами в Малороссии могли посеяться и впоследствии укорениться мысли о мнимом блаженстве времен гетманщины, о счастии возвратить эти времена и о возможности Украйне существовать в виде отдельного государства» [1, с. 30].

Широкий спектр тем і мотивів творів Т. Шевченка, звернення до «вічних» проблем людства, тісний зв'язок письменника зі своїм часом, активна моральна позиція – ось парадигма архетипу поетичного мислення Т. Шевченка. Ліричний герой його творів – людина, що прагне осягнути духовну сутність світу, знайти своє місце в ньому. Відображення біографії поета у його творах стає органічною частиною архетипу його творчості. Саме про це він писав ще в березні 1847 р.: «Великая

туга осіла мою душу. Чую, а іноді і читаю: ляхи дрюкують, чехи, серби, болгаре, чорногори, москалі – всі дрюкують, а в нас анітелень, неначе всім заціпило». І далі – на адресу московських «журналістів»: «Кричать о единой славянской литературе, а не хотять і заглянуть, що робиться у слов'ян!» [3, с. 312].

Архетип творчості Т. Шевченка відзначається посиленою увагою до філософських питань людського буття, історичного розвитку та існування особистості. Лірика Т. Шевченка відобразила напружену атмосферу епохи і водночас складні внутрішні пошуки людини, що опинилася в нелегкій ситуації суспільного та особистісного вибору. Без творчості митця, якого справедливо називаємо поетом-філософом, неможливо уявити строкату і багатогранну картину розвитку світової поезії. У XIX ст. багато дослідників говорили про слов'янофільство Т. Шевченка. Так, І. Франко писав, що й через півстоліття «свідомі українці не перестають бути слов'янофілами в дусі Коллара й Шевченка» [2, с. 50]. Тобто одним і тим самим терміном – «слов'янофільство» – в різних випадках називаються зовсім різні речі. В останньому випадку – ідея рівноправного співжиття всіх слов'янських народів у вільному союзі.

Визначення «трансценденції», смислу буття, переконання, що буття «відкривається в людині і через людину», є визначальною рисою творчості Т. Шевченка. Людина є мікрокосм і мікротеос, вона створена за образом Божим. Т. Шевченко так само відчуває Бога не «над», а «в» – у собі, і метою його життя є – не забути в собі образ Божий. Поет також розвиває у своїй творчості думки філософа про волю і відповідальність особистості, про провину і каяття, погляди на творчість як на Божий дар. Єднає філософа і поета також спільне розуміння культури, цивілізації, історії. Надто близькі йому й роздуми Г. Сковороди про пізнання Божих істин, про моральний вибір людини.

Архетип творчості Т. Шевченка характеризується, перш за все, нетрадиційністю поетичної форми та стилю. Ліричні твори поета – це своєрідний метафоричний спосіб мислення, оригінальне поєднання форми і змісту, переплетення візуальних, слухових, дотикових форм та недомовленості слів. Все це робить поезію Т. Шевченка неповторною і самобутньою. У ній втілена індивідуальна модель сприйняття світу, що проявляється, на його думку, в усіх формах буття – зовнішнього і внутрішнього. Будь-яку ідею, сферу діяльності або проблему життя Т. Шевченко сприймає через призму цієї власної моделі.

Т. Шевченко – людина, яка збагатила свою свідомість здобутками різних культур, з широким світоглядом, глибокими знаннями в різних галузях мистецтва, літератури, філософії, а також спиралася в своїй творчості на ідеї різних естетичних учень. Це дало змогу письменнику створити власний архетип моделі світу.

1. *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен : в 18 кн. / С. М. Соловьев. – Кн. 6. – СПб. : Изд. Товарищества «Общественная польза», 1895.
2. *Франко Іван.* Зібрання творів : у 50 т. – Т. 29 : Літературно-критичні праці (1893–1895) / І. Я. Франко ; ред. В. Л. Микитась, А. М. Халімончук ; упоряд. та комент. Л. А. Гаєвської [та ін.]. – К. : Наукова думка, 1981. – 663 с.
3. *Шевченко Т. Г.* Повне зібрання творів : у 6 т. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю / Т. Г. Шевченко ; редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 2003. – 632 с.

МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО, ФОЛЬКЛОРИСТИКА, ЕТНОЛОГІЯ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ТРАДИЦІЙ

Бобровницька Наталія Вікторівна
(Україна, м. Київ)

ПОЕТИКА УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ЖАРТІВЛИВИХ ПІСЕНЬ: ВЕРБАЛЬНИЙ КОМПОНЕНТ

Історично склалося так, що нашому народу багато доводилось боротися, а одним зі способів боротьби була пісня, зокрема пісня жартівлива, зброєю якої став сміх, як доброзичливий (гумористичний), так і в'їдливий, спрямований проти будь-якої несправедливості (сатиричний).

У жартівливих, зокрема гумористичних, піснях найчастіше в насмішкуватій формі відображено ті чи інші вади як окремої людини, її приватного життя, так і цілого народу, окремих суспільних груп. Але все це по-доброму вказує на те, що варто було б виправити, попередньо посміявшись та усвідомивши певну ситуацію.

Одним із найменш досліджуваних аспектів поетики української жартівливо-сатиричної пісні у сучасній фольклористичній науці є специфіка функціонування вербальних структур.

О. Дей та М. Дмитренко вважають, що виникнення жартівливих пісень відноситься до часів формування календарно-обрядової поезії слов'ян [1, с. 9–51; 3, с. 5–18]. Підтвердженням цього, на нашу думку, можуть бути деякі специфічні риси віршування цих пісень, зокрема часте використання у них нічого не означаючих вигуків «ох», «гей», «ухаха», які не лише впливають на розмір та ритмічний малюнок жартівливих пісень, але й свідчать про їхню належність до давнього синкретичного мистецтва, в якому поєднувалися музика, танець, вигук, звук, які пізніше стали словом. І, можливо, саме завдяки музиці вирівнювалися такі різноскладові строфи жартівливої пісні.

Багатий фонд українського пісенного гумору – невичерпна скарбниця, повна специфічних особливостей, зокрема у віршуванні. Навіть такий відомий фольклорист та дослідник віршування українських

народних пісень початку ХХ ст., як Ф. Колесса, у хрестоматії «Українська усна словесність», звертаючись до теми насмішливих, гумористичних пісень та пародій вказав лише на можливі варіанти їх походження та тематику, не вказавши навіть найменших даних про особливості форми цих пісень [5, с. 110–112].

У ХХ–ХХІ ст. жартівливі пісні досліджували і публікували М. Стельмах, М. Марченко, О. Дей, М. Дмитренко. Та в їхніх розвідках, присвячених переважно тематиці, композиційним особливостям, художнім деталям, майже нічого немає в них про віршові розміри, специфіку рими, римування, фонологічні риси та їхній зв'язок з визначеними художніми прийомами. У підручниках з фольклористики також відсутні відомості про особливості віршування цих пісень.

Жартівливо-сатиричним пісням притаманні специфічні композиційні засоби та художні прийоми. За формою викладу ці пісні здебільшого діалогічні, самооповідні (монологічні), описова та комбіновані (діалог з описом). Часто використовуються прийоми контрасту, зіставлення, самовикриття (самореклами), засоби гіперболи та літоти (часто в поєднанні з прийомами несумісності), нанизування однотипних деталей, зображення від супротивного тощо.

Якщо говорити про ритмічні особливості жартівливо-сатиричних пісень, то майже неможливо вказати на переважання якогось певного розміру визначеної будови, як це можна зробити у календарно-обрядовій лірриці.

Віршовий розмір пісень цього жанру коливається від восьми- до сімнадцятискладника, на нього впливають подвійні повтори рядків або півстроф, хоча найчастіше зустрічаються два розміри – восьми- та десятискладові, відповідно будови (4+4) та (5+5) або (6+4).

На відміну від ліричних пісень, зменшено-пестлива лексика, якщо і вживається в цих піснях, то зі специфічною метою, яку зумовлює сам жанр – підкреслити певні негативні риси зовнішності, характеру або просто по-доброму поглузувати з певної ситуації, вчинку тощо. На відміну від ліричних та календарно-обрядових пісень, у цих піснях майже не вживаються стягнені або повні нестягнені форми прикметників, дієприкметників тощо.

Для жартівливих пісень характерне вживання приспівів. За їх різноманітністю жартівливі пісні поступаються лише веснянкам. Однак якщо у веснянках приспів – це складова частина гри, танку, то в жартівливих піснях його функція має яскраво виражене гумористичне

спрямування. А. Іваницький вважає, що приспів може бути деталлю, яка скеровує увагу на зображуваний предмет. Також учений наголошує, що приспіви бувають окремою частиною форми, а їх будова і виконання дуже різноманітні [4, с. 204].

Є приспіви, текст яких не змінюється, а є такі, де частково або цілком відрізняється (тоді у ньому зосереджується гумористична ідея). Ці приспіви дуже показові для жартівливих пісень і викликають найбільше зацікавлення. Бувають короткі приспіви, що складаються з двох, трьох слів, часто нічого не означаючих («Та було в батька три дочки», де приспів «Гей, гей,») або мало пов'язаних зі змістом пісні («Мав я раз дівчиноньку чепурненьку», де приспів «Гей, гей, га уха-ха, // Дівчинорибчино молода»).

Інший вид приспівів – розвинені, будова яких індивідуалізована за змістом, за кількістю рядків, формою строфи, ритмічним малюнком. Ці приспіви наче живуть окремим життям, хоча і включені до пісні. Вони подекуди більші за основні строфи пісні, як от у «Поїхав би в ліс по дрова», де основні строфи – дворядкові, а приспів складається з восьми рядків.

Серед розвинених особливе місце займають кумулятивні приспіви (де з кожною строфою зростає число пісенних рядків), як у пісні-небилиці «Ой чи чуєш ти, дубе».

Рима у жартівливих піснях частіше або неточна або відсутня, переважають жіночі або жіночо-чоловічі клаузули, іменниково- або прикметниково-дієслівні. Строфічна будова – дуже строката. Строфи можуть бути від дворядкових до чотирьох та шестирядкових за рахунок численних подвійних повторів рядків. Мало яка пісня витримує однакові строфи до кінця у будові. Римування може бути як перехресним типу *абвб* («Ой зацвіла синя квітка», «А ти знав нащо брав») або *абаб* («Якби я був полтавським соцьким»), так і суміжним та навіть суцільним *ААААББББ* («Пішов би я погуляв», «Ой мати, мати, мати», «З очерету качки гнала»). Зустрічаються також внутрішні рими, як от у пісні «Чи я не хазяйка, чи не господиня».

На фонологічному рівні у жартівливих піснях найчастіше знаходимо асонанси «о» – «а», подекуди «и» – «і» та алітерації шиплячих, свистячих звуків.

Отже, жартівливо-сатиричні пісні – це жанр фольклору дуже цікавий з точки зору форми, яка тісно пов'язана зі змістом. Усі засоби форми цих пісень спрямовані на досягнення єдиної мети – розсмішити,

висвітлити негативні риси людей, показати певні ситуації з іншого боку, який теж викриває негатив, спонукає замислитися та виправити свої помилки. З цією метою жартівливо-сатиричні пісні мають три форми будови пісень, приспіви зі специфічною ритмічною будовою та змістом.

1. *Дей О.* Пісенний гумор українського народу / О. І. Дей // Жартівливі пісні : родинно-побутові : збірник / редкол. : О. І. Дей (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1967. – С. 9–51

2. Жартівливі пісні (родинно-побутові) / упоряд. М. Г. Марченко. – К. : Наук. думка, 1967. – 254 с.

3. Жартівливі та сатиричні пісні. Збірник / упор., вступ. ст. та прим. М. К. Дмитренка ; відп. ред. М. М. Пазяк ; іл. А. Василенка. – К. : Дніпро, 1988. – 325 с. (Серія: Народна творчість).

4. *Іваницький А. І.* Український музичний фольклор : підручник для вищих учбових закладів / А. І. Іваницький – Вінниця : Нова книга, 2004. – 320 с.

5. *Колесса Ф. М.* Українська усна словесність / Ф. М. Колесса. – Львів : Накладом фонду «Учітеся, брати мої», 1938. – 645 с.

Вахніна Лариса Костянтинівна,
кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник
(Україна, м. Київ)

РОЛЬ ЕТНІЧНИХ ФЕСТИВАЛІВ У ЗБЕРЕЖЕННІ ІДЕНТИЧНОСТІ СЛОВ'ЯНСЬКИХ КУЛЬТУР В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ

Відображенням сучасної етнокультурної ситуації в Україні стали фольклорні фестивалі, які почали свій розвиток з часу утворення незалежної Української держави, – як національних меншин у регіонах їхнього компактного поселення (болгар – Бердянськ, Одеса, греків – Маріуполь, Бердянськ, поляків – Житомир, Городок Хмельницької області, Львів), так і загальноукраїнських фестивалів національних культур у Києві («Всі ми – діти твої, Україно»).

Останніми роками здобув значну популярність серед широких кіл глядачів як в Україні, так і закордоном фестиваль народної музики «Країна мрій», у програмі якого поряд із українськими аутентичними гуртами та виконавцями беруть участь зарубіжні ансамблі та представники національних меншин України. З'явилося чимало музичних етнічних фестивалів по всій Україні, які представляють місцевий фольклорний репертуар.

У доповіді передбачено показати динаміку змін, що відбулися в народних традиціях слов'ян України за останні роки на матеріалі етнічних фестивалів – болгар, поляків, словаків. Цьому сприятиме особистий досвід автора як члена журі фестивалів польської культури «Веселка Полісся» в Житомирі та в Києві, а також результати проведених польових досліджень.

Важливим є залучення до збирацької діяльності, особливо текстів і мелодій аутентичних народних пісень, музичних керівників фольклорних колективів, проведення етносоціологічних досліджень серед виконавців у місцях компактного поселення. Важливим є аналіз питань

ідентифікації національних традицій у збереженні самосвідомості, ролі родинних взаємин у системі культурних надбань кожного етносу. На думку автора, більшість виконавців назавжди залишиться в Україні, вважаючи її своєю батьківщиною. На жаль, останніми роками через складну ситуацію в Україні, через брак коштів на утримання фольклорних колективів та їхні поїздки, деякі відомі ансамблі, як, наприклад, «Ластівки» в Києві, припинили своє існування. Розвиток руху етнічних фестивалів в Україні вимагає відповідного державного фінансування та підтримки шляхом проведення відповідної культурної політики певних міністерств та відомств, а також діяльності місцевої влади.

Адже використання фольклору в практичній площині організації нових етнічних фестивалів сприятиме як збереженню народних традицій в період глобалізаційних викликів, так і позитивному впливу на підтримання толерантності в міжетнічних взаєминах народів України, міжкультурному діалогу на порубіжних теренах.

Особлива увага останніми роками приділяється висвітленню проблем національної ідентичності, самосвідомості, збереженню й захисту національних культур, взаємної толерантності й недопущенню міжнаціональних конфліктів, визначенню місця національностей у сучасній Європі, вивченню міжетнічних процесів на пограничних територіях.

Для сучасних дослідників фольклору в Україні, безперечно, істотного значення набуває європейський досвід вивчення проблем ідентичності, яке почалося в Західній Європі ще на початку 80-х рр. як в етнологічних, так і філософських та соціологічних розвідках і включало завдання від власне визначення терміну «ідентичність» та «національна самобутність» до публікації низки праць про етнічні процеси на рівні регіональної та національної специфіки етнокультурних традицій окремих регіонів.

Варто звернутися також до вивчення досвіду проведення етнічних фестивалів, зокрема української культури, в інших слов'янських країнах та загальноєвропейського багаторічного фестивалю «Європеада» та залучення до участі в ньому народних виконавців з України.

Актуальності набуває конвенція ЮНЕСКО про збереження нематеріальної культурної спадщини, до якої нещодавно приєдналася Україна. Впровадження Конвенції потребує проведення ширшого спектру дій.

Волковічер Тетяна Михайлівна
(Україна, м. Київ)

АБСОЛЮТНА І ВІДНОСНА СИНОНІМІЯ СЮЖЕТНО-ЕПІГРАФІЧНИХ РУШНИКІВ

Сюжетно-епіграфічний рушник – це рушник, на якому вишитий так званий натуралістичний малюнок (або побутова сценка) і текст. На території України подібні вишивки були поширені переважно в першій половині ХХ ст., хоча інколи трапляються і пізніші зразки.

Ми розглядаємо вишитий вербальний і невербальний компонент на рушнику як креолізований текст, тобто такий, що складається з двох негомогенних частин (у нашому випадку, крім вербального, є ще іконічний код). Креолізований текст становить не механічну суму словесних і несловесних (візуальних) складників, а цілісне смислове утворення [1, с. 11]. Це спостереження важливе для аналізу такого лінгвістичного явища, як синонімія, яке ми спостерігаємо на сюжетно-епіграфічних вишивках.

З мовознавства відомо, що слова-синоніми – подібні або тотожні за змістом і відмінні за формою. Спробуємо аналогічно визначити наявність синонімії між вишитими іконічно-вербальними текстами. Якщо те, що ми бачимо, – це форма, а те, що ми розуміємо під цим зображеним, – це зміст, то, очевидно, синонімічними будуть ті рушникові тексти, які візуально різняться (тобто вишиті за абсолютно різними схемами), але при цьому мають подібне чи тотожне смислове навантаження, про що ми можемо дізнатися з написів-пояснень.

Під час збирання матеріалу ми помітили, з одного боку, що рушники, вишиті за однією схемою, доволі часто мали різні написи, а з іншого, що одні й ті самі написи нерідко добиралися до різних малюнків. Для аналізу явища синонімії нам буде цікавим добирання одного вербального тексту (точніше, його варіантів) до різних зображень.

Наприклад, два рушники з різними зображення «Могила з хрестом» [2] і «Кущ троянди» [3] містять варіанти одного й того самого

вербального тексту (*«Под кристом моя могила на кристі моя любов тут застигла моя сила закипіла моя кров»* (у першому випадку) і *«Подъ крестомъ твоя могила на кресте твоя любовь»* (у другому випадку).

Такі явища на сюжетно-епіграфічних рушниках ми називаємо абсолютною синонімією, адже вони є різні за формою (мають різні іконічні елементи) і тотожні за змістом (доповнені варіантами одного й того ж вербального тексту).

Розглянемо й інший, складніший випадок синонімії на сюжетно-епіграфічних рушниках. Наприклад, рушники із зображеннями: «Жінка, яка проводжає чоловіка» [4] і «Папуга, що сидить на гілці» [5]. На цих двох рушниках маємо різні словесні тексти: *«Як серденько мое бьеться, пійшов мій Гриць до Китаю, може й не вернеться!»* – у першому випадку, і *«Орле сызокрылый куда лытыш улітаешь»* – у другому. Однак, обидва рушникові тексти символізують далекий шлях і розставання, хоча, можливо, і з різними відтінками.

Такі явища на сюжетно-епіграфічних рушниках ми називаємо відносною синонімією, адже вони є різні за формою (мають різні іконічні елементи) і подібні за змістом (доповнені семантично близькими вербальними текстами).

Таким чином, сюжетно-епіграфічна вишивка як креалізований текст дає нам багате поле для дослідження лінгвістичних явищ, зокрема явища абсолютної і відносної синонімії.

1. *Анисимова Е. Е.* Лингвистика текста и межкультурная коммуникация (на материале креализованных текстов) : [учеб. пособ. для студ. фак. иностр. яз. вузов] / Е. Е. Анисимова. – М. : Академия, 2003. –128 с.

Джерела ілюстративного матеріалу

2. Рушник // Київ, вул. Андріївський узвіз (ринок). – Світлини автора. 21.04.2013.

3. Рушник // Культура Брянского края : відкрита спільнота [Електронний ресурс] // Вконтакте : соціальна мережа – Режим доступу : https://vk.com/wall-76622981?offset=200&z=photo-76622981_348790443%2Fwall-76622981_213.

4. Рушник // Переяслав-Хмельницький, Київська область. Музей народної архітектури і побуту Середньої Наддніпрянщини. Музей рушника : експозиція. – Світлини автора. 02.07.2014.

5. Рушники з приватної колекції П. В. Яковенка // Горлівка, Донецька область. Музей історії освіти Горлівки. Виставка «Від Трипілля до сучасності» (25.12.2013 – 30.04.2014). – Світлини автора. 07.04.2014.

Додатки

Фото 1. «**Под кристом моя могила на кристі моя любов тут застигла моя сила закипіла моя кров»** (з обох кінців). Київ. Андріївський узвіз. *Фото автора* (21.04.2013).

Фото 2. «**Подъ крестомъ твоя могила»** (з одного кінця); «**На кресте моя любовь»** (з іншого кінця). https://vk.com/wall-76622981?offset=200&z=photo-76622981_348790443%2Fwall-76622981_213.

Фото 3. «**Якъ серденько мое бьється пійшовъ мій Гриц до Китая може и не вернется!»** (з одного кінця; з іншого кінця – без напису). Київська область, м. Переяслав-Хмельницький. Експозиція Музею рушника. *Фото автора* (02.07.2014).

Фото 4. **Орле сызокрылый** (з одного кінця); «**куда лытыш улітаешь»** (з іншого кінця). Донецька обл., м. Горлівка. Виставка «Від Трипілля до сучасності». *Фото автора* (07.04.2014).

Голованова Наталя Вікторівна
(Україна, м. Київ)

СЛОВ'ЯНОМОВНИЙ ДІАЛОГ У ПОЛІЕТНІЧНОМУ ПРОСТОРІ СВІТУ

В умовах глобалізації діалог експертів, науковців, держав переміщується у сферу наддержавну і поліетнічну.

Передісторією медіадіалогу, який проводить автор доповіді, нині постійнодіючого, стали:

▪ професійні зв'язки науковців України і США та Конгреси Міжнародної асоціації україністів, що відбулися протягом 1990–2013 рр., наступний планується у 2018 р.; нашим результатом стали статті, спілкування, співпраця з Григорієм Грабовичем, Ярославом Ісаєвичем, Ганною Скрипник, Олександром Петровським, Х'юго Лейном, Любомиром Винаром, Асею Гумецькою, Євгеном Федоренком, дружиною Юрія Шевельова Мирославою Знаєнко, Оуеном Джонсоном – з ним виконано спільне дослідження щодо медіасфери; з Асею Гумецькою підготовлено передачу про мову на радіо «Ера» у липні 2012 р., записано інтерв'ю у понад 40-а частинах, проте в очікуванні виходу її автобіографічної книги жодної частини ще не надруковано [2; 3; 4];

▪ стажування українських журналістів у Цинциннаті 2001 р. за програмою «Громадські зв'язки», проект «Гармонія», і діяльністю Побратимського комітету «Цинциннаті-Харків» (1989–2016 рр.); стажування проводилось у виданнях «Cincinnati Enquirer», «The Washington Post», «The Associated Press», Інституті Кеннана, Інституті відкритого суспільства та ін., у подальшому творчі контакти з Шерон Луз, Сонею та Бобом Дерджами, Олександром Етліним, Джен Шербін, чиїх понад 100 статей про США вийшло в Україні у нашому перекладі;

▪ 14 міжнародних Кирило-Мефодіївських конференцій, проведених під нашим головуванням;

▪ проведення проектів «Розвиток інформаційного простору південно-східної Харківщини» у 2005 р. і «Прозорі вибори-2006» за підтримки Фонду розвитку ЗМІ Посольства США в Україні (видано брошуру) [7].

Міжнародна асоціація україністів (МАУ) була заснована 1989 р. в Геркуланумі (Італія) на установчих зборах за участю вчених-українознавців з України, США, Канади, Італії, ФРН, Польщі, Бельгії, Голландії. Нині нараховується понад двадцять національних асоціацій україністів (австралійська, американська, болгарська, італійська, канадська, китайська, німецька, польська, словацька, угорська, японська та ін.). У конгресах МАУ беруть активну участь і допомагають у проведенні члени Наукового товариства ім. Шевченка (зокрема 2005 р. у Донецьку проведений V Конгрес МАУ спільно з відділенням НТШ у Донецьку), Української вільної академії наук (УВАН), Українського історичного товариства (УІТ), Української Американської асоціації університетських професорів [1].

Сучасний медіадіалог за нашої участі у його організації (тематичні огляди, переклади і підготовка експертів-учасників зі США та інших країн на творчих засадах) склався як творча діяльність експертів з різних країн і включає:

▪ медіадіалог експертів за темою «Україна–США» у програмах Віктора Топаллера «Рикошет», «Повний Шалом. Америка-Ізраїль» на радіоканалі «Девідзон Радіо», (Нью-Йорк, США, 2012–2016) і у програмі «Нетелефонна розмова з Віктором Топаллером» на радіо «Ера» (2012);

▪ медіадіалог експертів за темою «Україна–США» у публіцистичній програмі Енріко Феміні на англомовному радіо «Voice to America» (Аризона, США, 2014–2015);

▪ спільну аналітичну і видавничу діяльність: публікацію книг, статей у збірниках, виданнях України, США, Ізраїлю, Канади та інших країн.

У 2014–2016 рр. понад 60 двогодинних передач «Рикошет» на радіоканалі «Девідзон Радіо» були присвячені Україні та взаєминам України й США. Передачі стали радіо-мостом між двома країнами. Експертами-коментаторами (кожний неодноразово) передач «Україна–США» виступили Роман Бочкала, Андрій Цаплієнко, Інна Золотухіна, Семен Семенченко, Валерій Калниш, Віра Черемних, Юрій Померанцев, Наталя Радіна, Андрій Санников, Галина Тимченко, Юрій Фельштинський, Андрій

Ілларіонов, Йоханан Петровськи-Штерн, Лариса Герштейн, Андрій Піонтковський, Костянтин Боровой, Борис Нємцов, Олександр Пасхавер, Юрій Сергеєв і автор цього тексту. Передачі «Україна–США» відзначає високий дух щодо збереження української ідентичності і цілісності держави; проголошується всебічна підтримка з боку США і, разом із тим, висока критична компонента передач – як щодо недостатньо послідовної політики президента Обами, так і щодо внутрішніх проблем України. Передачі супроводжуються гарячою дискусією, отримують багато запитань слухачів.

Із 2014 р. ми з Юрієм Фельштинським, доктором історичних наук, який 38 років живе й працює у США, аналізуємо у радіопередачах, спільних публікаціях у виданнях в Україні, США та ін. політичну ситуацію в Україні. У 2015 р. вийшла книга Юрія Фельштинського у співавторстві з Михайлом Станчевим «Третья мировая: битва за Украину».

З воєнним кореспондентом від «Ле Пойнт» (Франція), Анн Нива ми проводимо спільну творчу роботу з 2013 р. (спільні друковані матеріали, переклади, книговидання трьома мовами, постійний обмін інформацією, особисті контакти тощо). У вересні–жовтні 2014 р. ми організували перебування Анн у зоні АТО та окупованому Донецьку для написання матеріалів, сприяли контактам Анн з українськими воєнкорами, представниками влади та ведучими політологічних телешоу.

Складовою медіадіалогу є робота з редакторами видань США та Ізраїля (Ігор Цесарський, головний редактор і видавець «Континенту» (Чикаго); Олександр Болясний, головний редактор і видавець «Кругозору» (Бостон); Катерина Котлярова, 9-й ізраїльський канал; Леонід Школьник, головний редактор і видавець «МЗ», Нью-Йорк–Єрусалим).

Поняття транснаціонального медіадіалогу і медіапростору стають ключовими у темі співпраці інтелектуалів України та США. Медіапростір у сучасних підходах – складна, глобальна система, що самоорганізується, містить усі соціально-культурні складові, які генерують інформаційні передумови та запити [5, с. 40–42; 6, с. 11–23]. Своєю чергою, співробітництво інтелектуалів і експертів України та США та їх політичного оточення: відтворює власне відносини Україна–світ; створює контекст більш точного аналізу суспільно-політичного та культурного життя України, США, Європи та інших країн; уточнює геополітичну картину світу і впливає на політичні рішення; визначає характер суспільств та суспільні цінності; забезпечує розвиток медіапростору, науки, культури, перекладацької діяльності, розвиває соціальний простір країн.

1. *Винар Л.* Українське Історичне Товариство 1965–2000 : статті і матеріали / Л. Винар. – Чернівці : Прут, 2000. – 126 с.
2. *Голованова Н.* Політичне сьогодення України: інерція чи вибір? / Н. В. Голованова // Українська історична наука на порозі XXI століття : міжнародний Науковий Конгрес, Чернівці, 16–18 травня 2000 р. / ЧНУ ім. Ю. Федьковича ; відп. ред.: Л. Винар, Ю. Макар. – Т. 3. – Чернівці : Рута, 2000. – С. 96–103.
3. *Голованова Н.* Перлини та золото Григорія Сковороди / Н. В. Голованова // Українське народознавство: стан і перспективи розвитку на зламі віків : збірник наукових праць : мат-ли других міжнар. наук.-практ. читань. – К. : МАУ, 2002. – С. 252–253.
4. *Голованова Н.* Хто заплатить за виробництво новин? Історик і журналіст професор Оуен Джонсон про проблеми сучасної преси : [інтерв'ю] / розм. вела Н. Голованова // Журналіст України. – 2010. – № 6. – С. 28–31.
5. *Пітерс Дж. Д.* Слова на вітрі. Історія ідеї комунікації / Дж. Д. Пітерс ; пер. з англ. А. Іщенка. – К. : ВД «КМ Академія», 2004. – 305 с.
6. *Почепцов Г.* Сучасні інформаційні війни / Г. Почепцов. – К. : ВД «КМ Академія», 2015. – 498 с.
7. Розвиток інформаційного простору південно-східної Харківщини : [брошура] / ред. Н. Голованова ; за підтримки Посольства США в Україні. – [Б. м.], 2006. – 64 с.

Головатюк Валентина Данилівна,
кандидат філологічних наук
(Україна, м. Київ)

ФОЛЬКЛОР ПІДЛЯШШЯ У ЗБИРАЦЬКІЙ ТА ВИДАВНИЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ІНСТИТУТУ МИСТЕЦТВ ПАН

Після закінчення Другої світової війни перед польською фольклористикою постала нагальна потреба в систематичних теренових дослідженнях. Фонографічні архіви міжвоєнних років (Л. Каменського, Ю. Пуліковського) були знищені, не існувало наукових установ, які б займалися дослідженням фольклору [1, с. 29]. Відбулися також територіальні зміни в країні, повернулися західні та північні землі.

Велика заслуга у відновленні збирацької й дослідницької діяльності належить етномузикологам Ядвізі та Мар'яну Собеським. Вони заснували повоєнний Західний фонографічний архів у Познані, який у 1946 р. увійшов до структури Державного інституту дослідження народного мистецтва, а з 1949 р. – до новоствореного Інституту мистецтв (з 1959 – Інститут мистецтв ПАН, ІМ ПАН). Я. та М. Собеські спрямували свої зусилля на створення нової джерельної бази, передусім на відновлення втрачених матеріалів для фонографічного архіву. У 1950–1954 рр. Інститутом мистецтв було організовано і проведено загальнопольську акцію збирання музичного фольклору, керівництво якою доручено М. Собеському. Подружжя Собеських очолило одну із семи регіональних груп, познанську, яка територіально охоплювала Підляшшя [2, с. 82]. У цей період було окреслено методику теренових досліджень, норми музичної транскрипції і документації записів.

Акція мала виняткове значення для польської фольклористики як в організації, так і в плані дослідницької тематики, а її результати стали основою наукової бази для подальших досліджень регіональної традиційної вокально-музичної культури Польщі. До 1954 р. було накопичено 46 000 записів з різних теренів країни. На основі зібраного матеріалу

вийшла серія невеликих збірок (від 26-ти до 40-а пісень), серед них і Підляшшя (1955, 1956) [3, с. 52]. Водночас дослідники та місцеві збирачі брали активну участь у підтримці та популяризації музичного фольклору: організовували фестивалі, консультували й публікували збірки пісень і танцювальних мелодій.

Протягом багатьох років в експедиційних виїздах, які організовувалися ІМПАН, брали участь студенти вузів, науковці та співпрацівники установи. З 1977 р. польсько-білоруське пограниччя систематично досліджувала співробітниця відділу фольклору Я. Шиманська [3, с. 52].

Багаторічні дослідження лягли в основу започаткованої ІМ ПАН серії «Польська народна поезія і музика: джерела і матеріали» (Polska pieśń i muzyka ludowa. Źródła i materiały) під неофіційною назвою «Новий Кольберг», у пам'ять про праці відомого вченого. Перший том, «Куяви», вийшов у 1974–1975 рр. П'ятий том регіональної серії, «Підляшшя» (2012), присвячений традиційним польським народним музичним традиціям; сюди увійшли також записи білоруських та українських текстів. Двотомне видання за загальною редакцією Л. Бєлявського містить різножанровий пісенний матеріал, зафіксований у 301-й місцевості з п'яти східних воєводств Польщі. Особлива заслуга у підготовці тому належить Я. Шиманській, яка ретельно проаналізувала зібраний матеріал, підготувала записи до публікації, систематизувала і науково їх опрацювала (біля 5000 пісень). До монографічного видання увійшли рукописні матеріали і друковані фольклорні джерела XIX – початку XXI ст., матеріали з Акції збирання музичного фольклору (1950–1954), пізніша фонографічна документація.

1. *Dahlig P*. Zbiory fonograficzne Instytutu Sztuki PAN / P. Dahlig // Tworczość Ludowa. – 1999. – № 3–4. – S. 29–33.
2. *Dahlig P.* Archiwum Fonograficzne im. Mariana Sobieskiego Instytutu Sztuki PAN / P. Dahlig // Tworczość Ludowa. – 1991. – № 3–4. – S. 80–83.
3. Podlasie. Teksty pieśni obrzędowych. Część I. / [red. L. Bielawski]. – Warszawa : Instytut Sztuki PAN, 2012. – 686 s.
4. Podlasie. Teksty pieśni powszechnych. Część II. / [red. L. Bielawski]. – Warszawa : Instytut Sztuki PAN, 2012. – 706 s.

Гуменюк Ольга Миколаївна,
кандидат філологічних наук, доцент
(Крим, м. Сімферополь)

УКРАЇНСЬКИЙ І РОСІЙСЬКИЙ ФОЛЬКЛОРИСТ ОЛЕКСІЙ ОЛЕСНИЦЬКИЙ – ДОСЛІДНИК КРИМСЬКОТАТАРСЬКИХ НАРОДНИХ ЛІРИЧНИХ ТА ЕПІЧНИХ ТВОРІВ

Наукове дослідження кримськотатарського фольклору, зокрема й емігрантської пісні, розпочинається на рубежі XIX–XX ст. Тут, насамперед, слід назвати ґрунтовне видання Олексія Олесницького «Песни крымских турок», яке вийшло друком 1910 р. в Москві під грифом місцевого Лазаревського інституту східних мов [7]. О. Олесницький – український та російський фольклорист-сходознавець. Він народився 1888 р. в Києві, у 1898–1906 рр. навчався в Третій київській гімназії, а в 1906–1910 рр. – в Москві, в Лазаревському інституті східних мов, що його свого часу (1892) закінчив А. Кримський. Під час польових досліджень у Криму 1909 р. О. Олесницький записує від мешканців деяких гірських та південнобережних теренів півострова низку фольклорних творів, чимало яких збереглися й дійшли до нашого часу саме завдяки його завзяттю. Наслідком ретельних студій молодого дослідника стало зазначене видання – «Песни крымских турок». Дослідник записав 62 фольклорні твори – 60 ліричних пісень та 2 поданих у додатку епічні співи (розлогий дестан «Про переселення з Криму» та фрагмент жартівливого опису кримського південнобережжя). У збірнику подаються оригінальні тексти, російські підрядкові переклади, ноти.

Відкриває книгу простора передмова О. Олесницького. Фольклорист систематизував зібраний ним матеріал таким чином: *Ашыкъ тюркюлери* (Ліричні пісні); *Маскъара тюркюлери* (Грайливі пісні); *Салдат тюркюлери* (Солдатські пісні); *Рус-япон дженки тюркюлери* (Пісні про російсько-японську війну); *Дестанлар* (Дестани); *Муаджир тюркюлери*

(Переселенські пісні). «Ліричні» пісні – тут це, власне, пісні кохання, що підтверджує і їх тюркське означення (*ашыкъ*). О. Олесницький вказує на особливу популярність серед кримців таких фольклорних творів як «Демирджилер» («Ковалі») та «Одунджилар» («Дроворуби»). Ці, а також переважна більшість інших пісень, записаних фольклористом, зокрема таких як «Сени манъа гъает гузель дедилер» («Кажуть, чарує усіх краса твоя»), «Эля козьлю» («Кароока»), «Арабалар» («Гарби»), «Гидинъ, булутлар, гидинъ» («Линьте, хмари, линьте»), «Дерменджи» («Мельник»), ввійшли до наступних фольклористичних збірників, щоправда, здебільшого в інших варіантах. У ташкентському збірнику Я. Шерфедінова подаються як правило варіанти лаконічніші й довершеніші [8]. Одначе провідні тематичні мотиви, інтонаційне багатство, образна вишуканість, ритмічна примхливість, точність і чіткість рим, які переважно подаються за способом, найбільш поширеним у формі рубаї (aaba) і часто набувають редифного характеру, вигадливий звукопис та інші характерні риси кримськотатарської фольклорної пісенності – цілком виразні у піснях, записаних О. Олесницьким. Хочеться відзначити, зокрема, прикметні для ряду пісень промовисті образи гіперболічного чи зменшувально-пестливого характеру, такі відповідні інтенсивності й складності душевних переживань палко закоханого: *Козюм яши дегирменлерни дёндюре* (Від сліз моїх закрутиться млин); *Къара денъиз мерекеп олса, / Язылмаз меним дердим* (Навіть якби Чорне море було повне чорнила, / Не списав би своїх страждань); *Буну язан янлыш язмыш юху шеринден; / Гетирин мана, мен язайым зюльфю телинден* (В цьому листі від недосипу багато помилок; / Прийди до мене, я напишу волоском кучерика) [7, с. 15, 31, 22].

На особливу увагу заслуговує розділ збірника О. Олесницького «Муаджир тюркюлери» («Переселенські пісні»). У передмові дослідник зазначає: «Це жалісливі пісні кримських тюрків, які прощаються зі своєю вітчизною й виїжджають у мусульманські країни. Усього, з часу приєднання Таврійського півострова до Росії мешканці його тричі емігрували в мусульманські країни, не кажучи, звичайно, про часткові еміграції останніх років, викликані чисто економічним рівнем життя» [7, с. X]. Три основні хвилі еміграції в XIX ст. дослідник пов'язує з суспільно-історичними катаклізмами: «час приєднання Криму до Росії», «перед севастопольською війною», «в середині сімдесятих років перед останньою турецькою війною, коли вийшов маніфест про всезагальну військову мобілізацію» [7, с. X].

Відкриває розділ «Муаджир тюркюлери» пісня «Имдат ола Мевлядан, агъларым Къырымны» («Хай поможе Господь, оплакую Крим»), яка складається з чотирьох катренів, кожен з яких розвиває та увиразнює провідний тут печальний мотив вимушеного розставання з рідною землею. Пісня, згідно з указівкою фольклориста, записана в селі Коккози від Джеміль-ед-діна Кара Осман-оглу [7, с. 52]. Хоч пісню «Имдат ола Мевляна…» фольклорист не пов'язує з першою хвилею еміграції, все ж ставить її на перше місце у відповідному розділі, вочевидь, як вельми характерний зразок переселенської пісні. Так чи інакше, записана 1909 р., ця пісня, з огляду на окреслені в ній історичні реалії, належить до фольклорних творів саме кінця XVIII–XIX ст. Слідом за «Имдат ола Мевляна…» подаються такі характерні зразки емігрантського пісенного фольклору як «Аман, Мевлям, къуртар бизни!» («Ой леле, Боже, порятуй нас!»), «Инает Мевлядан: китермиз Къырымдан» («З Божою поміччю лишаємо Крим»), «Яман мушкюль олды алды Кэырымнынъ» («Як нестерпно, страшно стало у Криму»), «Айтыр да агъларым» («Оце кажу й плачу), «Судакъ тюркюси» («Судакська пісня»).

Власне епічний фольклор представлений у збірнику також твором емігрантської тематики – розлогою поетичною оповіддю «Къырым дестаны» («Кримський дестан»). Дестан – специфічний жанр епічного тюркського фольклору, в якому провідним є соціально-історичний героїчний сюжет. Поширені також дестани любовно-романтичного характеру. Зрозуміло, що записаний О. Олесницьким фольклорний твір розвиває традиції дестанів першого, більш давнього циклу. У російському перекладі дослідник дещо змінює назву – «Дестан о переселении их Крыма». Думається все ж таки, що первісна назва «Кримський дестан» більш коректна, бо тут ідеться насамперед про мобілізацію кримських юнаків до царського війська, а відтак про еміграцію як реакцію на цю мобілізацію.

Загалом кримськотатарські народні емігрантські пісні подають широку панораму суспільно-історичних потрясінь і народних бідувань, проникливо відтворюють гіркоту душевних переживань численних знедолених людей. Подібна широка панорамність, епічна монументальність сягає особливого рівня в «Кримському дестані». О. Олесницкий наприкінці своєї публікації зазначає, що записано твір у гірському селі Коккози від «М. А.-оглу» [7, с. 65]. Народний співець, вочевидь, з міркувань безпеки не захотів розкривати своє наймення. Дослідник зазначає: «Билина ця в уривках дуже поширена по Криму – її співають навіть

діти-школярі. У цілісному вигляді мені вдалося її записати від одного турка [татарина] в селі Коккози, котрий з благоговінням прочитав мені її. Імені свого він просив мене не згадувати в друці; тож я ставлю лише його ініціали» [7, с. XI].

Значення записів емігрантського фольклору, здійснених О. Олесницьким, важко переоцінити, адже в пізніших виданнях, де зафіксована кримськотатарська літературна й музична народна творчість, емігрантський фольклор фактично не представлений. Лише на початку XXI ст. вийшли збірник Февзі Алієва, в якому подається розділ «Иджрет ве сюрьгюн йырлары – Переселенческие песни и песни высылки» [1, с. 69–92], а також збірник Аблязіза Велієва і Сервера Какури «Къырымтатар муаджир тюркюлери» («Кримськотатарські емігрантські пісні») [2].

Збірник О. Олесницького – перша ґрунтовна фольклористична праця, присвячена кримськотатарській народній пісні. Тут зафіксовані чудові зразки національного пісенного фольклору, здійснено першу вагому спробу їх систематизації й наукового осягнення.

1. *Алиев Ф. М.* Антология крымской народной музыки – Кырым халкъ музыкасынынъ антологиясы / Ф. М. Алиев. – Симферополь : Крым. учеб.-педагог. гос. изд-во, 2001. – 600 с.

2. *Велиев А.* Къырымтатар муаджир тюркюлери / Аблязиз Велиев, Сервер Какура. – Симферополь : Къырымдевокъувпеднешир, 2007. – 204 с.

3. *Кримський А.* Література кримських татар – Къырымтатарларнынъ эдебияты – Литература крымских татар / Агатангел Кримський. – Сімферополь : Доля, 2003. – 200 с.

4. *Коцюбинський М.* Твори : у 2 т. / Михайло Коцюбинський. – Т. 1. – К. : Наук. думка, 1988. – 580 с.

5. *Непомнящий А.* Забутий кримський етнограф О. Олесницький / Андрій Непомнящий // Народна творчість та етнографія / НАН України ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – 2007. – № 2. – С. 47–48.

6. *Олесницкий А.* Материалы по изучению крымской народной поэзии / Алексей Олесницкий // Восточный сборник. – Т. 1. – Спб., 1913. – С. 44–53.

7. *Олесницкий А.* Песни крымских турок : текст, перевод и музыка / Алексей Олесницкий / под ред. В. Гордлевского. – М., 1910. – XII+160 с.

8. *Шерфединов Я.* Звучит кайтарма – Янърай къайтарма / Ягья Шерфединов. – Ташкент : Изд-во лит-ры и ис-ва им. Г. Гуляма, 1979. – 232 с.

Добровольська Тетяна Степанівна
(Україна, м. Львів)

ФІЛОСОФСЬКІ ПОШУКИ ТЕАТРАЛЬНОГО РЕЖИСЕРА ВАДИМА СІКОРСЬКОГО НА ПРИКЛАДІ ВИСТАВИ «ІСТОРІЯ КОНЯ» М. РОЗОВСЬКОГО ЗА ПОВІСТЮ Л. ТОЛСТОГО «ХОЛСТОМЄР»

Пошук сенсу життя людини належить до основних світоглядних проблем. Нею оперує релігія, філософія, знаходить вона відгук і в мистецтві. «Бути чи не бути» – формулювання належить саме театральній сфері. Питання, поставлене Шекспіром більше 400 років тому, отримує різні відповіді й формулювання, різні варіанти розкриття проблеми у різні часи, різними режисерами, у різних країнах, адже жива природа театру дає змогу наблизити апріорі невирішувану проблему людства до конкретного історичного моменту на певній території та утворити безсловесну дискусію, виявити міркування доби з приводу неї.

У цьому контексті розглядається вистава «Історія коня» львівського театру імені Марії Заньковецької, прем'єра якої відбулася 31 січня 2009 р.

Фабула у повісті, п'єсі та виставі однакова. Оповідь ведеться від імені коня на прізвисько Холстомєр. На схилі років він згадує історію свого життя, відправним пунктом подій у якому був факт його народження «не таким, як всі», – рябим, з білими плямами на тілі, що зіпсувало породу й зробило його, благородного за походженням, істотою другого сорту. Наступним етапом розвитку сюжету є перетворення Холстомєра на мерина через загрозу подальшого псування приплоду його пістрявістю. Він втрачає інтерес до життя до появи другого головного героя твору – Серпуховського (у повісті офіцера, у п'єсі й виставі – князя), на службі в якого проживає щасливі роки, але калічить здоров'я, стає лише конем-візником у змінних власників, так доживає решту днів. Останньою подією твору є зустріч на схилі років Холстомєра та Серпуховського.

Той факт, що головним героєм є кінь, а не людина, надає твору двовимірності. З однієї сторони зрозумілим є, що тварина, її реакції на ті чи інші події, «олюднюються». З іншої – оповідь від особи коня дає можливість критично поглянути на «неприродні» потреби людини, її гріхи та слабкості (показовим у цьому сенсі є монолог Холстомєра про потребу власності у людей).

Попри однакову фабулу, п'єса написана як окремий мистецький твір, місцями віршований і покладений на музику, має свої акценти. Особлива увага приділена першій зустрічі князя Серпуховського та Холстомєра (в кінці вона протиставиться їхній останній зустрічі), яка прописана саме п'єсою, – у повісті лише згадується, що князь купив собі цього коня. Марк Розовський вводить сцену огляду коней стайні князем, коли той з-поміж маститих помічає пістрявого, якого навіть не показують акцентовано, зустрічається з конем декілька разів поглядом і купує саме його.

Долі коня й князя за задумом автора повісті ніби дублюють одна одну, але у Льва Толстого Серпуховський здебільшого виступає негативним протиставленням Холстомєру, непотрібним суспільству й оточуючим, артикулюється його марнотна натура. Натомість у п'єсі, а особливо у виставі, обидва головні герої однаково нещасні земні істоти, хоча чиїсь кістки після смерті на щось придалися, а чиїсь – ні.

Ще у п'єсі, а слідом і у виставі, увага приділена темі невірного жіночого кохання. В'язопуріха зраджує Холстомєра з Милим (чого у повісті немає взагалі), а Матьє кидає Сєрпуховського заради іншого. Обидві зради руйнівні для головних героїв: кінь стає мерином, а князь деградує морально, фізично, матеріально.

Отже, у порівнянні з повістю, драматичний твір виокремлює та доповнює мотив схожості та пов'язаності долі коня Холстомєра та князя Серпуховського, роблячи їх *alter ego* одне одному, їхні життя проходять схожі стадії: молодість, надії, момент успіху, зрада, розчарування, доживання, фізична смерть.

Розглядаючи особливості постановки вистави «Історія коня» Вадимом Сікорським, слід виділити декілька акцентів режисера: сповідальний характер подачі матеріалу у поєднанні з використанням прийому так званого «ігрового театру», за яким задіяні актори одночасно виступають і дійовими особами, і хором, музичним супроводом, балетом. Слід зазначити, що така форма не є «ноу-хау» режисера, але в його варіанті вона отримала самобутнє, органічне звучання, і деякі мізансцени можна назвати окремим витвором мистецтва.

До таких сцен відносимо пісенний дует Холстомєра й В'язопуріхи, під час якого виконавці ролей розташовані симетрично з двох боків сцени, і їх оточують артисти театру, які тріпочуть метеликами в руках і вмить переносять дію на природу, надають їй ірреальності, необхідного романтизму та забарвлюють тугою за тим, що цей рай втрачений безповоротно.

Ще одне мізансценування – поява Матьє, подруги Серпуховського. У п'єсі фізично ми її бачимо лише раз – перед та під час перегонів. У виставі вона з'являється вже після першої згадки про неї та згодом ще двічі, виконуючи однакові рухи, – на пуантах як механічна лялька у музичній скриньці протанцьовує нескладну хореографію, наспівуючи французькі словосполучення. Така преамбула ще до дії героїні на сцені дає зрозуміти характер її образу – легковажної циркової артистки з непересічним жіночим шармом.

Варто виокремити дві сцени, пов'язані між собою хореографічним малюнком: момент відбору князем коня (їхнє перше знайомство) та перегони. Кілька акторів виконують ролі коней, кожен має свою хореографію рухів, які передають внутрішні та зовнішні характеристики персонажів. Ці ролі і хореографія зберігаються за кожним з них і під час перегонів, надаючи виставі єдності стилю. Зауважимо, що лише Холстомєр як персонаж максимально олюднений не має чітко визначеної хореографічної теми. Також його людська натура підкреслена вбранням (на відміну від інших коней з табуна) й відсутністю гриму, що підкреслює театральність постановки, працюючи за принципом «людина-актор у запропонованих обставинах».

Зважаючи на це, великого значення набувають особисті якості актора, який виконує роль Холстомєра. Його почергово грали два актори – Януш Юхницький та Юрій Хвостенко. Незважаючи на різницю у віці – близько 30-ти років, обидва актори органічні в цій ролі, схожими їх робить акторський талант, різними – кожен з них у притаманній лише йому манері доносить до глядача текст, думки, безсловесні імпульси, роблячи виставу певною мірою й своєю власною сповіддю, не руйнуючи при цьому загальної концепції вистави.

На відміну від повісті та навіть п'єси, основну проблематику яких можна розглядати як незлагодженість суспільного устрою, хитке становище в ньому індивіда, потребу повернення до стану «людини-природи», тощо, вистава ставить загальнолюдські питання, головне з-поміж яких – сенс життя людини. Слідуючи за думкою режисера,

що розповідає історію про істоту, яка прожила життя чесно, не чинячи кривди, та яка зрештою залишається наодинці зі старістю та хворобою, виникає це непередбачене питання – який у цьому сенс? Й ніби отримуємо із залу песимістичну відповідь людини XXI століття – сенсу не було й не буде, але жити все одно доводиться.

Єфремова Людмила Олександрівна,
доктор мистецтвознавства, старший науковий співробітник
(Україна, м. Київ)

СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ ПІСНІ ПОЛТАВЩИНИ: МИНУЛЕ ТА СУЧАСНІСТЬ

Соціально-побутові, історичні пісні та балади ще й досі побутують на Полтавщині. Їх записи опубліковані в томах серії «Українська народна творчість» [1–4] та окремих збірках народних пісень [5–6]. Решта й досі залишалась у рукописах та фонозаписах. Соціально-побутові та історичні пісні на Полтавщині в минулому записували: Ф. Попадич, М. Гайдай, В. Щепотьєв, А. Конощенко, А. Шмиговський, С. Липовець, П. Майборода, О. Правдюк та інші фольклористи.

Козацькі пісні та балади активно побутували на території Полтавщини. Фольклористам і досі вдається зафіксувати їх. У козацьких баладах оспівано загибель посіченого та порубаного козака («Над багатим козаченьком вся родина плаче, а над бідним козаченьком чорний ворон кряче»), козацького отамана під час походу або військових дій.

Серед розповсюджених козацьких балад Полтавщини – пісня «Та стоїть явір над водою» з сусідніх Великобагачанського та Шишацького районів (поїхав козак у Московщину і загинув, наказавши насипати могилу, посадити калину, щоб пташки приносили з України вісті). З вістю про свою загибель козак посилає орла або коня. Про це йдеться у варіантах пісень «Ти орел, ти орел», «Ой замерзає море», «Із-за гори сніжок летить», «Ой на горі вогонь горить», «Ой у полі, в полі» та особливо у розповсюдженій «Ой поля, ви поля» (козак посилає коня до матері зі звісткою про своє одруження) з центральних Хорольського, Семенівського та Полтавського районів. Пісня «Ой поля, ви поля» має чотирисегментну строфу з віршем (6+6)2 та ямбічною ритмікою основного шестискладовика 112112.

У козацькій ліриці, як і у баладах, йдеться переважно про боротьбу козаків із турками. Головний герой купує в пана дівчину або спілкується

з нею, погрожує коневі його запродати. Якщо козацькі балади зафіксовано по всій території області, то ліричні пісні – переважно в центральних районах.

На Полтавщині, порівняно з деякими іншими регіонами, записано значну кількість чумацьких пісень та балад. Деякі з них і зараз знаходяться в активному та пасивному репертуарі виконавців. Це варіанти балад про смерть чумака в дорозі «Ой у полі та криниченька» [4, с. 62, 244, 290–291], «Гей, високо та сонечко сходить» (отаман очолює боротьбу чумаків проти розбійників) [5, с. 12–13, № 15; 4, с. 63, 168–169], «Забіліли сніжки» (тут вмираючий солдат просить товариша поховати його), «Ой чумаче, чумаче» (брата чумака прибила сіль, він питає у отамана, що робити), «На драбиноньку схилився» (чумак сміється над тяжкою працею косарів, а взимку гине з голоду його худоба і він сам, бо косар відмовився дати йому сіно).

З чумацької лірики Полтавщини найбільшу кількість записів має пісня «Та болять ручки» (чумак висипає і продає сіль, зневажаючи дівчину).

Чумацькі пісні Полтавщини виконують як соло, так і гуртом з широким діапазоном імпровізаційного складу мелодії, здебільшого з мінорним нахилом ладу. Більшість чумацьких пісень тут належать до протяжного стилю інтонування в багатоголосному виконанні з міжстрофним зачином, що надає цим фольклорним творам неспішності, часом драматичності звучання. У співі часто використовують вигук «Гей!», як специфічний виконавський прийом, який можуть застосовувати також для того, щоб поганяти волів. У гуртовому співі рух паралельними квінтами ніби відтворює ремигання тяглової худоби.

Чумацькі пісні на Полтавщині зафіксовано переважно у північно-східних та східних районах, близьких до Слобожанщини та Чернігівщини.

На Полтавщині розповсюджені також рекрутські та солдатські пісні. Найбільшу кількість зафіксованих фольклористами варіантів, як і на Чернігівщині, має балада «Шумить, гуде сосононька» (родина плаче за вбитим козаком) та цілеспрямовано записувана нами 2014 р. у всіх селах Гребінківського району балада пізнішого походження «На горі стоїть хатина» (мати Ярина не впізнає пораненого та скаліченого сина Василя, який повернувся з війни). Солдатські балади пізнішого походження відображають події світових воєн XX ст. 1972 р. цю баладу на Миргородщині фіксував О. А. Правдюк та А. Л. Іоаніді. Нам проспівали цю пісню, виконання якої, ймовірно, активізувалося у зв'язку з військовими діями останніх років в Україні, у кожному селі Гребінківщини.

Крім численних варіантів цієї балади на Гребінківщині, вдалося записати й інші балади з військовими мотивами: «На Далекім Сході» (батько впізнає вбитого на полі битви сина), «Прощай же, город» (куля вдарила в грудь милого) та особливо трагічна «Десь далеко бої відкотились» про матір-злодійку, яка грабує пораненого солдата, не впізнаючи в ньому сина.

У солдатській ліриці Полтавщини відбито драматичні події солдатського набору на службу, прощання з рідними, коханою дівчиною. Мелодії цих пісень переважно сумні, мінорні, звучать як пісні-скарги. Найпоширеніші з них: «Ой у лузі» (породила мати хорошого сина, але йому треба збиратися у військовий похід), «Вище лісу» (з трьох братів менший збирається йти на військову службу), «Як зачула моя доля» (козак намагається сховатися від рекрутського набору в дівчини, де його і ловлять [2, с. 110–112]), «Ой машина ти желєзна» (жеребкування у прийомі: парубок тягне номер).

В сучасному виконавському середовищі також розповсюджена пісня «В суботу пізненько» (мати виряджає сина в солдати, просить повернутися через два роки, він радий би й раніше повернутися, але спіткнувся кінь – недобрий знак) та особливо новітня романсового складу «Коли калина не цвіла».

Рекрутські та солдатські пісні зафіксовано по всій території Полтавської області, за винятком окремих південних, східних та північних районів.

У деяких рекрутських та солдатських піснях, особливо на межі зі Слобожанщиною, відчутні російськомовні впливи, як у лексиці, так і у сюжетах пісень. Мелодика пісень переважно відбиває особливості протяжного пісенного стилю Наддніпрянщини з розлогим багатоголоссям, розспівуванням складів, словоперериваннями тощо.

Наймитські та заробітчанські пісні про важке життя на чужій панській роботі досі збереглися у пасивному репертуарі співаків Полтавщини. В експедиції 2014 р. ми були здивовані, почувши виконання добре збереженої наймитської пісні «Ой матінко-зірко», хоча більшість її записів на цій території зроблено на початку ХХ ст.

Розповсюджена на Полтавщині пісня «Хто не служив у багатира». Хто не служив у багатиря, не знає горя. Оре наймит, всім несуть обідати, йому – ні. Йде додому, господар наказує жінці сховати хліб. Пісня має трисегментну однорядкову строфу з міжстрофним зачином та складочисленням 4+4(6)+6/6. Ще більше зафіксованих варіантів має пісня

«Ой матінко-зірко» (дочка скаржиться матері, яка віддала її «у строк», на важке життя у наймах), зафіксована у Гадяцькому, Гребінківському, Шишацькому, Семенівському та Козельщинському районах.

З пісень історичної тематики на Полтавщині зафіксована балада «Та ішов козак з Дону» (брат купує невпізнану сестру-кріпачку), про Супруна, про Нечая, Саву Чалого, про Турбаївське повстання. Більшість історичних пісень та балад зафіксували на початку XX ст. А. Конощенко, П. Майборода, Ф. Попадич, В. Харків, М. Гайдай та ін. Ці твори були розповсюджені в західних та центральних районах Полтавщини і майже відсутні на межі зі Слобожанщиною. Пісні, переважно чоловічого репертуару, зараз майже не співають.

Дослідження соціально-побутової пісенності Полтавщини свідчить про активне побутування тут ще до недавнього часу цього жанру фольклору, особливо у центральних та західних районах, а також виявило значну кількість новотворів на теми сучасності.

1. Історичні пісні / упоряд.: І. П. Березовський, М. С. Родіна, В. Г. Хоменко ; Нотний матеріал упоряд.: А. І. Гуменюк. – К. : Вид-во АН УРСР. – 1961. – 1067 с.

2. Рекрутські та солдатські пісні / упоряд.: А. Л. Іоаніді, О. А. Правдюк. – К. : Наук. думка, 1974. – 624 с.

3. Наймитські та заробітчанські пісні / упоряд.: С. Й. Грица, О. І. Дей, М. Г. Марченко. – К. : Наук. думка, 1975. – 575 с.

4. Чумацькі пісні / упоряд.: О. І. Дей, А. Ю. Ясенчук (тексти), А. І. Іваницький (мелодії). – К. : Наук. думка, 1976. – 543 с.

5. *Щепотьевъ В.* Народныя пѣсни, записанныя въ Полтавской губерніи (съ нотами) / В. Щепотьевъ. – Полтава, 1915. – 32+25 с.

6. Українське народне багатоголосся : збірник пісень / упоряд.: З. Василенко, М. Гордійчук, А. Гуменюк, О. Правдюк, Л. Ященко ; заг. ред. М. Гордійчука. – К. : Мистецтво, 1963. – 537 с.

7. *Єфремова Л. О.* Військові мотиви в сучасних записах народних пісень з Гребінківщини / Л. О. Єфремова, О. М. Яринчина // Літературознавство. Фольклористика. Культурологія : зб. наук. праць. – Вип. 18–20. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2015. – С. 128–139.

Кімакович Ірина Вікторівна,
кандидат філологічних наук
(Україна, м. Київ)

СУБ'ЄКТ КУЛЬТУРИ ПОСТМОДЕРНУ ТА ЙОГО ФОЛЬКЛОРНА СВІДОМІСТЬ

Об'єктом науки постмодерну є суб'єкт культури в його духовних і прагматичних «дотиках» до світу, в якому він живе та який створює для свого ствердження. Наукова ідеологія, яка дісталася нам у спадок від попередньої епохи, і далі спрямована на вирішення взаємовідношень між індивідом та соціумом, засвідчуючи систему суспільних цінностей, орієнтовану на служіння інтересам соціуму. І хоча й надалі метою позитивізму є соціалізація особи та надання їй набору життєвих сценаріїв, один з яких вона і реалізує в своєму житті, в центрі його уваги – людина як суб'єкт дії, як громадянин держави, як носій-дієвець свідомості, як транслятор та форматор фольклорної культури.

«Фольклор» і «фольклорна свідомість» – це позбавлені суб'єктності універсалії, чи антропологеми узагальнюючого типу, якими науковці кваліфікують явища т. зв. антропологічного світу, що начебто репрезентують антропологічний світ та уявлення про нього. Разом з тим, тільки людина є суб'єктом дії, а тому тільки вона відображає та зображає об'єктивну дійсність, до того ж специфічно – за допомогою мовних конструктів та конструкцій, творячи антропологічну реальність.

Фольклористикологема «фольклорна свідомість» (далі – ФС), за допомогою якої дослідники формують офіційну наукову модель світу сьогодні, є міфемою модерну, яка засвідчує передусім філософування в рамках ідеалістичної моделі світу. З іншого боку, вона актуалізує проблему протиставлення ідеального матеріальному, духовної культури матеріальній. Сьогодні ідеальне та духовне дослідники розуміють інакше, ніж у XVII–XX ст., однак термінологія, що дісталася неопозитивізму у спадок від об'єктивного та суб'єктивного ідеалізму, змушує нас детрансцендентувати це поняття та ставити питання про її носія-дієвця, що й засвідчує поняття «фольклорна свідомість етносу» (далі – ФСЕ).

Раціоналізація методологем та академічної моделі світу, як і фольклорних міфем та фольклорних картин світу, буде завданням цієї роботи. Та критичне мислення суб'єкта культури постмодерну як основа раціональної науки є здобутком не наукової спільноти, а т. зв. історичної людини, завдяки якій ми можемо мислити. Тим-то «народне знання» і «народний досвід» – це передусім ментальний досвід носіїв-дієвців ФСЕ, яку вони формували протягом своєї історії і яку вони транслюють і сьогодні. У цьому – «плюси» і «мінуси» мислення сучасної людини.

Говорячи про фольклорну традицію, про консервативний дискурс культури з його проектувальними інтенціями, про сміховий наратив, ми тлумачимо їх не як самодостатні сутності, рівнозначні суб'єкту культури, а як здобутки його розуму, знаки його віртуальної реальності, які мають значення виключно для нього при моделюванні ним його форм ототожнення та розтотожнення з тим, що потрапляє у його фокус уваги.

Таким чином, ставлячи питання про суб'єкта культури як носія-дієвця культури постмодерну (культури європейської та християнської за способом означення та способом періодизації її віх), ми наголошуємо, що суб'єкт культури постмодерну є фольклорною особою за визначенням, оскільки його ментальність – «душа» (емоційно-інтелектуальна сфера) та «дух» (самовизначення, вольові характеристики) значною мірою обумовлені культуризацією його в рамках етнічної культури – культури історичної спільноти, сучасні представники якої в гео-політично-культуральному просторі землі позиціонують себе як громадяни України та носії-дієвці української культури – її мови, фольклору, професійного мистецтва, науки, політики та економіки.

Моделювання суб'єкта культури постмодерну, з погляду сучасної науки, засвідчує як трансформацію самого суб'єкта культури, так і динаміку наукових поглядів про нього. Коли в модерні позитивісти розглядали індивіда через знеособлені категорії: «матеріальне» / «ідеальне», «культура матеріальна» / «культура духовна», «базис» / «надбудова», «буття» / «свідомість», «колективне» / «індивідуальне», то сьогодні в полі зору дослідників – проблема триєдності тіла, «душі» та «духу» індивіда. Разом з тим, власне постановка цієї проблеми також засвідчує метафізику ідеалізму, оскільки «душа» та «дух» – це категорії, за якими стоїть протиставлення т. зв. мовної свідомості та індивідуальної свідомості, чи, точніше, мовної практики спільноти та мовного досвіду індивіда, мови та її носія, з одного боку, та емоційного інтелекту індивіда та його «Я»-концепції, з іншого.

Мислити може тільки конкретний суб'єкт, а тому його свідомість є водночас його самосвідомістю: його «душу» не можна розглядати поза його «духом», його емоційний інтелект не існує поза його самоусвідомленням. Тим-то всі теоретизування про колективні форми свідомості добрі тією мірою, якою вони засвідчують ті ідентифікації суб'єкта, які він усвідомлює та не усвідомлює, але демонструє своєю мовною поведінкою та діяльністю. З цього боку неопозитивізм трансформує позитивістську проблематику про способи буття в соціумі та їхній вплив на суспільну свідомість на проблематику ментальності соціуму та ідентичностей суб'єкта культури.

Козар Лідія Петрівна,
кандидат філологічних наук, доцент
(Україна, м. Київ)

ПРАЦІ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «КИЕВСКАЯ СТАРИНА»

«Киевская старина» була неофіційним органом Київської старої громади, яка з 1893 р. стала її фактичним власником. Матеріальну допомогу часопису надавали такі відомі громадські діячі та меценати, як Г. Галаган, В. Симиренко, В. Тарновський та ін. Активну участь у заснуванні журналу взяли відомі вчені – В. Антонович, О. Лазаревський, О. Левицький, П. Житецький, М. Петров, О. Кістяківський, І. Каманін та ін. «Киевская старина» об'єднала кращі наукові та культурні сили свого часу, «являючи собою справжнє наукове товариство», яке видало 94 томи праць з історії, археології, географії, етнографії, фольклористики, літературознавства тощо, таким чином утверджуючи право українського народу на культурно-історичну самостійність та вільний національний розвиток.

У даній роботі зупинимося на характеристиці окремих праць з історії української фольклористики, простежимо, як вони відображали основні моменти культурно-просвітницького руху української інтелігенції в боротьбі за національне відродження на межі XIX–XX ст.

Матеріали журналу «Киевская старина» були в полі зору дослідників, починаючи з часу його видання, – І. Франка, Б. Грінченка, В. Данилова, І. Житецького, М. Грушевського, К. Грушевської, І. Павловського. Одним з перших високу оцінку журналу надав І. Франко у своїх працях «Киевская старина», «З останніх десятиліть XIX в.», «Українці», «Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.», «Южно-русская литература», відзначивши при тому фольклористично-етнографічні дослідження П. Кузьмичевського (псевд. М. Драгоманова), О. Потебні, М. Сумцова, які «в спосіб новий і строго науковий [...] дотикають дуже

важних питань духовного життя і творчості нашого народу» [9]. Оцінюючи «Киевскую старину», І. Франко передусім відзначив її роль у публікації «великої маси матеріалу й праць, що належать до головних підвалин нової української науки» [10, с. 260].

Значним внеском у вивчення матеріалів «Киевской старины» стала низка дисертаційних досліджень кінця 80-х – початку 90-х років. – М. Кучинського, В. Матях, М. Палієнко. М. Палієнко наголошувала на тому, що часопис був «одним із важливих символів національного відродження кінця XIX – початку XX ст.» [7]. Дослідниця підготувала два видання довідково-бібліографічного характеру [8], в яких систематизувала матеріал, представлений у журналі.

Фольклористичний доробок «Киевской старины» став предметом дисертаційного дослідження та низки статей А. Іоаніді [3]. В них автор на підставі аналізу фольклорно-етнографічних розвідок та публікацій пам'яток народної творчості в журналі дійшов висновку, що «Киевская старина» дала надзвичайно різноманітний і цінний фактичний і теоретичний матеріал з історії фольклористичного процесу в Україні кінця XIX – початку XX ст. Вчений дослідив, що з публікаціями і фольклорно-етнографічними дослідженнями в журналі виступило понад 150 авторів, серед них такі вчені, як І. Франко, М. Васильєв, В. Данилов, В. Доманицький, М. Драгоманов, О. Малинка, І. Манжура, П. Мартинович, В. Милорадович, Т. Рильський, М. Сумцов, В. Ястребов та інші. На його сторінках з'явилося близько 2200 різних фольклорних публікацій, понад 120 фольклорно-етнографічних досліджень та розвідок, близько 50-ти оглядових статей і стільки ж наукових рецензій. А. Іоаніді вважав справжньою заслугою журналу те, що за часів панування компаративістичного методу й міграційної теорії у фольклористиці він зробив акцент на публікації «живої української народнопоетичної творчості» та на дослідженні її в залежності від конкретних соціальних та історичних умов життя народу, в тісному зв'язку зі специфікою народного побуту.

Серед сучасних досліджень матеріалів часопису варто відзначити праці О. Негодченка, Ю. Орел, Т. Поліщук, І. Тиховліс, О. Шалак, Ж. Янковської. У нашій бібліографії зафіксовано понад 100 праць з історії української фольклористики. Це листування, рецензії, некрологи, власне дослідження М. Сумцова з історії української фольклористики – «Современная малорусская этнография», які є важливим внеском у створення ґрунтовної історії з української фольклористики кінця XIX – початку XX ст.

У першому номері «Киевской старины» за 1889 р. В. Горленко опублікував некролог, присвячений пам'яті українського фольклориста П. Лукашевича [1], який помер наприкінці 1887 р. Із цього некролога видно, якими були наукові підходи П. Лукашевича і В. Горленка до збирання народної творчості, зокрема увага до точного відтворення фольклорного тексту, без поправок і перекручень; прослідковується їхній патріотизм у прагненні записати і зберегти для нащадків якомога більше текстів народних скарбів, а також здобути відомості і про самих інформаторів.

В. Горленко також турбувався про збереження фольклорних записів лікаря й етнографа О. Гаврилова [6], який помер 1888 р., і за матеріалами, наданими йому П. Мартиновичем, умістив некролог у «Киевской старине», підписавши його літерами «П. М.», що вказувало на головного інформатора. Цей некролог став великою знахідкою для підготовки дослідження з історії української фольклористики, оскільки постать О. Гаврилова взагалі не згадується у вітчизняних працях з історії національної культури, за винятком «Енциклопедії українознавства», де інформація базується теж на цьому некролозі. Таким чином, В. Горленко і П. Мартинович вперше подали відомості про фольклориста-подвижника, лікаря Олександра Гаврилова, який збирав народні пісні (понад 50 зошитів) на Харківщині, Катеринославщині, Полтавщині, Чернігівщині, Київщині, переважно побутові, обрядові, історичні, серед яких були вперше записані так звані «уники».

Своєрідним некрологом на пошану П. Чубинського виступає рецензія В. Горленка «"Труды этнографическо-статистической экспедиции" Чубинского в сравнении с другими подобными» [2], опублікована в другому номері «Киевской старины» за 1884 р. Він відзначив новаторство видання П.Чубинського, особливо матеріали народних вірувань, народного щоденника, казок, весільних записів, зібрання народних юридичних звичаїв. У цьому ж номері був опублікований ще один некролог на пошану П. Чубинського, підготовлений О. Кістяківським [5], у якому автор подав його детальну біографію, акцентуючи увагу на наукових досягненнях ученого в сфері етнографії і статистики.

У некролозі «Памяти Ивана Петровича Новицкого» [4] І. Каманін вперше подав відомості про життєвий і творчий шлях маловідомого фольклориста. Таким чином став відомим рік його народження – 1844, походження – зі старовинного російського православного роду Київської губернії. І. Каманін акцентував увагу на великому значенні Київської

громади в становленні Івана Новицького, до якої він увійшов у 1863 р. І. Каманін проаналізував внесок І. Новицького в українську фольклористику: зібрав і подав до V тому «Трудов экспедиции» 5000 українських пісень, підготував до друку побутові пісні, опублікував у 1884 р. дослідження «Женщина и ея положение в малорусских народных песнях». І. Каманін також відзначив численний доробок І. Новицького, вміщений на сторінках журналу «Киевская старина». На завершення автор наголосив на тому, що постать І. Новицького «представляет собою редкий пример самоучки, и обстоятельная его биография была бы весьма поучительна» [4].

Таким чином, часопис «Киевская старина» відіграв вагому роль в другій половині XIX – початку XX століття, організувавши в своїй основі вчених, учителів шкіл, інтелігенцію в боротьбі за самобутність, утвердження українства в своїй країні. Опубліковані на її сторінках численні некрологи, присвячені пам'яті видатних діячів української культури, стали важливим джерелом для дослідників української фольклористики кінця XIX – початку XX ст.

1. *W.* Платон Акимович Лукашевич / Василий Горленко // Киевская старина. – 1889. – №1. – С. 245–246.
2. *В. Г.* «Труды этнографическо-статистической экспедиции» Чубинского в сравнении с другими подобными / [Василий Горленко] // Киевская старина. – 1884. – № 2. – С. 349–351.
3. *Иоаниди А. Л.* Журнал «Киевская старина» и вопросы фольклористики на Украине в конце XIX начале XX вв. : дис. … канд. филол. наук / А. Л. Иоаниди ; АН УССР ; Ин-т искусствоведения, фольклора и этнографии. – К., 1969. – 20 с.; Іоаніді А. Великий науковий доробок (Дослідження та публікації фольклору на сторінках «Киевской старины» / А. Л. Іоаніді // Народна творчість та етнографія / АН УРСР ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – 1968. – № 3. – С. 32–39; *Іоаніді А. Л.* Питання міжслов'янських фольклористичних зв'язків на сторінках «Киевской старины» / А. Л. Іоаніді // Слов'янське літературознавство і фольклористика : Республіканський міжвідомчий збірник / АН УРСР. – Вип. 4 . – К. : Наук. думка, 1968. – С. 152–167.
4. *Каманин И.* Памяти Ивана Петровича Новицкого / И. Каманин // Киевская старина. – 1890. – № 9. – С. 486–491.
5. *Кистяковский А. Ф.* Павел Платонович Чубинский (род. 15 янв. 1839 г., ум. 14 янв.1884 г.) / А. Ф. Кистяковский // Киевская старина. – 1884. – № 2. – С. 343–349.
6. *П. М.* [Порфирий Мартынович] Александр Ипполитович Гаврилов / [Василий Горленко] // Киевская старина. – 1889. – № 1. – С. 246–247.

7. *Палієнко М.* Журнал «Киевская старина»: організаційно-видавнича діяльність у контексті епохи (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Г. Палієнко // Зб. праць науково-дослідницького центру періодики / за ред. М. М. Романюка ; НАН України ; Львівська наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Вип. 3/4. – Львів, 1996. – С. 100–116.
8. *Палієнко М.* «Київская Старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / Марина Палієнко // К. : Темпора, 2005. – 384 с.; Палієнко М. «Київская Старина» (1882–1906) : систематичний покажчик змісту журналу / Марина Палієнко ; КНУ ім. Т. Шевченка. – К. : Темпора, 2005. – 608 с.
9. *Франко І.* [Киевская старина] / Іван Франко // Зібрання творів : у 50 т. – К. : Наук. думка, 1980. – Т. 27. – С. 9–13.
10. *Франко І.* Нарис історії українсько-руської літератури (до 1890 р.) / Іван Франко ; Українсько-руська видавнича спілка. – Львів : Друкарня НТШ, 1910. – 444 с.

Кривенко Оксана В'ячеславівна,
кандидат філологічних наук
(Україна, м. Сімферополь)

ФОРМУЛА ЗАМОВЛЯННЯ: СТРУКТУРНО-МАРКУВАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Однією з головних структурних особливостей замовлянь є формульність, завдяки якій досягається швидке відтворення тексту, його жанрова впізнаваність і, зрештою, збереження й функціонування. Під формулою розуміємо визначену М. Перрі «групу слів, що регулярно використовується за одних і тих самих метричних умов для виразу певної основної думки» [1, с. 41]. У випадку замовляння цей термін набуває подвійного значення, оскільки характеризує як увесь оказіонально-обрядовий текст, так і його основні складові частини. С. М. Толстая виділяє у замовлянні такі формули: перерахунку (частин тіла, хвороб, простору і часу, стосунків спорідненості, чисел), неможливого, альтернативно-абсолютні, повтори, анафоричні рядки, порівняння та негативні конструкції [2, с. 243]. На нашу думку, особливе значення у структурі замовлянь мають формула паралелізму, формула неможливості, зворотні та заперечувальні формули.

Слідом за І. Гунчиком вважаємо за необхідне введення умовних позначень основних змістових компонентів замовляння для укладення його структурної схеми та з'ясування його «алгоритму дії».

Компонент звертання маркуємо як appellatio (App). Епітети, що характеризують помічника, до якого звертаються у замовлянні, можуть позначати титули (titulus, Tit) або специфічні (ідентифікуючі) ознаки (signum, Sign).

«Замовника» оказіонального магічного обряду, його проекцію у тексті позначаємо як subject (Sub). Супровідні стандартні формули: «раб божий (ім'я)», «хрещений, нарожденний, молитвенний (ім'я)» позначаються як ідентифікуючі ознаки (signum, Sign).

Образи помічників як проекцію розуміння хвороби або іншої проблеми позначаємо object (Obj).

Компонент alternis (Alt) – це діалог, діалогічна структура на противагу звичайній описовій, яка особливо не позначається і виступає основною формою наративу. У такій структурі питання позначаються як Q, а відповіді – Resp. Елементи наративу (розповіді-пояснення, протосюжету) у тексті позначаються як Nar (наратив).

Компонент locus (Loc) окреслює топос у тексті. Різновидами його є: 1) концентричний простір («на синьому морі, на камені» [3, с. 32]), позначуваний locus centrum (Loc C); 2) віддалений, незаселений простір («де глас людський не заходить») – locus remotus (Loc Rem); 3) антропологічний топос (перелік частин тіла, з яких, наприклад, виганяють хворобу) – locus humanitas (Loc Hum). Взаємопов'язаний з ним компонент хронотопу – час (tempus, Temp).

Структуротворчими є компоненти паралелізму (parallelum, Par); порівняння (comparatio, Comp), оскільки воно є матеріальним підґрунтям для паралелізму; перерахунку як процесу (enumeratio, Enum); всеохопності (omnio, Omn) («чи ти чоловічий, чи ти жіночий, чи ти дитячий, чи ти котячий, чи ти собачий…»); заперечення (negationem, Neg); умови (condition, Cond).

Компонент desideratus (Des) позначає бажаний результат, те, для чого створюється той чи інший текст, тобто його прагматична мета. Споріднений з ним (у деяких групах текстів) компонент incommodum (Inc) позначає дискомфорт, незручність.

Компонент voluntas (Vol) – воля, волевияв, бажання – може бути реалізований у двох варіантах: прохання (rogatio, Rog), яке зазвичай стосується сакрального «помічника», та наказ (imperativum, Imp), адресований уособленим хворобам, міфологічним та іншим істотам. Перший може набувати характеру молитви. Останній може набувати форми погрози (minatio, Min). Споріднені з ними компоненти запрошення (invitatio, Inv) на зразок («прийди…»), а також компонент посилено експресивно-розпорядчого характеру волевияву ut (Ut) («нехай…», «щоб…», «так аби…» і т. д.). Останній може бути виражений як безапеляційна інфінітивна розпорядча частина (praescriptum, Praes): «тут тобі не стояти, жовтої кості не ломити…».

Компонент action (Act) позначає дію взагалі і може мати наступні різновиди: компонент обдаровування (donationem, Don) як проекція жертвоприношення у тексті, компонент вигнання (exsilium, Exs),

компонент розподілу, розділення (partitio, Part) («тобі, місяцю-князю, світити-жмуритися; мені, красній діві, ні чим не журитися» [3, с. 9]).

Своєрідним зачином у замовляннях зазвичай виступає звертання до помічника або опис топосу, однак роль такого «зачину» можуть виконувати окремий текст або молитва, тому зачин вважаємо функцією, а не компонентом, а отже не даємо йому окремого умовного позначення.

Закріпка як компонент завершення, закінчення (termination, Term) має окреме позначення, на відміну від зачину, оскільки тут зазвичай є спеціальна усталена фраза.

Компоненти формули замовляння поєднуються знаком «+», однак існують особливі функції змістових елементів, які зумовлюють потребу трансформувати їх у своєрідний множник і виносити його за дужки, оскільки він стосується цілої низки наступних елементів. Наприклад, компоненти із функцією всеохопності (omnio, Omn). Тоді елементи в дужках будуть конкретизацією функції всеохопності.

Наведемо зразки схематичного запису формули неможливості:

1) «твоїм рогам не стоять, моїм зубам не боліть!» [3, с. 48]; Par (Neg Act1 + Neg Act2), що означає засновану на паралелізмі дії 1 та дії 2 заперечувальну конструкцію;

2) «як не болять у мертвого зуби, то і в живого не болітимуть» [3, с. 48]; Comp (Neg Act1 + Neg Act2), що означає порівняння як основну функцію конструкції;

3) «[Сіяла баба на камені рожу]. Як та рожа зійде, тоді … кров піде» [3, с. 42]; Cond + Comp (Act1 + Act2), що означає умову як функцію конструкції.

Складемо формулу цілого тексту: «Добрий день тобі, сонечко ясне! Ти святе, прекрасне, чисте, величне й вічне! Золотиш поля, річки й ліси, луги й болота! Освіти, озолоти й мене, красну діву, з голови до ніг, з ніг до голови – над усім людом і тваром! День у день, місяць у місяць, рік у рік хай мені буде ясно-прекрасно, чисто й велично з тобою і з усім миром. На віки віків!» [3, с. 7]. Формула виглядатиме так: App + Tit + Act + Rog + Sub + Loc Hum + Omn + Temp + Ut Des + Term. Сполучення Ut Des є характерним для багатьох замовлянь.

Найпоширенішими у текстах замовлянь мікроформулами, що можуть характеризувати як цілий текст, так і його частину, є наступні: формула App + Comp (Act1 + Act2) Des, – властива адресним (молитвоподібним) замовлянням; мікроформула Comp + Ut Des, яка є типовою для будови коротких текстів замовлянь, у тому числі для тих, які часто на-

зивають примовками; формула паралелізму виглядає так: Par = Comp (Act1 + Act2).

Загалом формульна структура замовляння допомагає виділити в ньому компоненти, які дають змогу скласти структурну схему тексту, щоб проводити паралелі з оказіонально-обрядовими текстами інших традицій, з іншими фольклорними жанрами тощо.

1. *Parry M.* Studies in the Epic Technique of Oral Verse-Making / M. Parry // Homer and Homeric Style : Harvard Studies in Classical Philology. – 1930. – 80 p. – P. 41.

2. *Толстая С. М.* Заговоры / С. М. Толстая // Славянские древности. Этнолингвистический словарь : в 5 т. / под ред. Н. И. Толстого. – М. : Ин-т славяноведения РАН, 1999. – Т. 2. – 687 с. – С. 239–244.

3. Замовляння / упоряд., передм., прим. М. К. Дмитренка. – К.: Видавець Микола Дмитренко, 2007. – 124 с. (Серія «Народна творчість». – Кн. 9).

Куцир Тетяна Василівна
(Україна, м. Львів)

ДЕКОР ВБРАННЯ ОПІЛЛЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ РОЗВИТКУ СУЧАСНОГО ДИЗАЙНУ ОДЯГУ

Процеси глобалізації початку XXI ст. постають як взаємодія двох протилежних тенденцій – культурного універсалізму, який нівелює етнічну специфіку і гомогенізує соціум, та локальної етнічної своєрідності, яка робить акцент на культурній самобутності і регіональних особливостях [1]. З одного боку, урбанізація, зростання промислового виробництва, торгівлі, в тому числі й міжнародної, розвиток засобів масової інформації та комунікації створили принципово нові умови для поширення промислових виробів, створених професійними модельєрами і дизайнерами [2, с. 14], а з іншого – традиційне вбрання у цьому контексті, окрім його практичних та естетичних якостей, залишається етнічним символом, певним маркером, який підкреслює національну приналежність у сучасному просторі.

Народне вбрання Опілля в останні роки черговий раз довело свою актуальність. У колекціях модельєрів останніх років можна простежити різноманітне трактування та інтерпретації народного вбрання: від відтворення комплексу народного вбрання зразка початку XX ст. відповідно до етнографічної специфіки району до використання окремих компонентів чи навіть мотивів народного орнаменту, які виступають національними символами та надають урбанізованому вбранню народного колориту. Народний одяг став тією культурною спадщиною, вивчення та переосмислення якої веде до раціонального самовизначення, а отже, сприяє розвитку моди, яка у своєму ірраціональному прагненні змін заради змін [3, с. 36–49] постійно потребує джерела натхнення, більш цільного і глибокого, ніж вона сама.

Декор опільської ноші забезпечував композиційну єдність окремих його елементів у єдиний комплекс. Усвідомлення одягу як знакового символу утверджувало внутрішню єдність його складових, а декор

виконував роль провідника, який сполучав усі ланки такого багатовекторного явища.

Знаковість декору та оберегова функція для сучасної людини відступають на другий план, тоді як актуальності набирають можливості підкреслити національну ідентичність, естетичні якості та об'єднуюча функція, що здатна перетворити окремі композиційні складові на єдиний комплекс.

Для традиційного опільського вбрання кінця XIX – початку XX ст. типовими були такі види оздоблення: ткацький малюнок, вишивка, плетення, декоративні шви, складки, аплікація, оздоблення декоративними шнурами, хутром, фабричним сукном тощо. Важливе значення відігравав крій окремих компонентів народного вбрання, підкреслення якого також було елементом декору.

У жіночому комплексі вбрання найбільш вживаними були уставкові сорочки. Такий крій, навіть без використання великої кількості вишивки, надає комплексу своєрідного народного звучання. Оздоблювали сорочки за допомогою численних швів, зокрема вирізування, виколювання, лиштви, стебнівки, обметиці, ланцюжкового шва та хрестика, який повсюдно використовувався із початку XX ст. Крім того, на території Городоцького району був поширений т. зв. «городоцький шов» – двостороння обмітка, яка виконувалась зазвичай білими або червоними нитками [4]. Ширше впровадження цих швів у сучасній fashion-індустрії дозволяє створити оригінальний декор, який ближчий до українського мистецтва, аніж позбавлені народного коріння натуралістично трактовані рослинні (найчастіше квіткові) мотиви, виконані хрестиком. У цьому контексті важливим є питання стилізації мотивів. Для декору народного вбрання Опілля характерні геометризовані мотиви, прості форми яких дозволяли поєднувати їх, створюючи різноманітні композиції. Так, вишиті «городоцьким стібом» «кривулька», «половинчасті місяцики», «місяцикова кривулька» підпорядковані різному ритму і об'єднані в єдиній лінійній композиції – надають виробу яскравого декоративного звучання.

У жіночому комплексі «катанка» та «запаска» (або спідниця) [5, с. 51] шились із однієї тканини, перетканої червоними чи синіми смугами, і, будучи яскравими компонентами, поєднувались із білою сорочкою, оздобленою на уставці та комірі вишивкою небіленими нитками, та однотонною спідницею, або ж, коли спідниця була смугастою, – із білою запаскою, оздоба якої гармоніювала із вишивкою сорочки. Яскравим акцентом та центром композиції найчастіше виступали коралі, червоний

колір яких контрастував із нейтральним теплим тлом конопляної сорочки. Доповнений дівочим вінком чи білою наміткою (у жіночому вбранні) цей комплекс вражав не багатством декору у кожній своїй складовій, а композиційною злагодженістю, вивіреними пропорціями та внутрішньою гармонією. Для сьогоднішнього моделювання він може слугувати прикладом, як за допомогою вдало розставлених композиційних акцентів можна об'єднати у комплекс різні складові, а також демонструє, що українське народне вбрання може бути не лише яскраво-поліхромним, а й стриманим, витриманим у кількох кольорах, не втрачаючи при цьому свого національного колориту.

На окрему увагу заслуговує верхнє опільське вбрання. Окрім традиційних кожухів та свит, поширеною була бекеша – овеча шуба, покрита сукном, відрізна у талії [6, с. 76], темне сукно якої, зазвичай темно-синє, відтіняв світло-сірий смушок. Її крій, контрастні поєднання поверхонь – гладкого сукна і овечого хутра, темного і світлого, великих площин із значно меншим за площею декором – створювали таке гармонійне звучання, яке не потребувало додаткового декорування.

Крім бекеші, у південно-західній частині Опілля, а саме у Городоцькому районі Львівської області, у вжитку були сукмани, які відрізнялись від бекеш застосуванням у декорі не смушка, а кручених вовняних шнурів [7], якими відтіняли шви рукавів та пілок виробу, надаючи йому яскравого колориту. У декоративному відношенні, сукмана ближча до опільського сукняного одягу, такого, як сірак чи опанча.

Найбільш декоративно виразною та різноманітною у застосуванні декору була опільська опанча. У її оздобі поєднували кручені чи плетені вовняні шнури одного (зазвичай червоного) чи декількох кольорів (малинових, синіх, зелених) із аплікацією кольоровим фабричним сукном. Мотиви простих геометричних фігур, таких як, трикутники, зірочки, квадрати, лінії [8], розміщували уздовж ліній крою на пілочках та спинці, підкреслюючи зазвичай верхню частину останньої, у якій композиційним центром виступав капюшон, що відігравав більше декоративне, аніж практичне значення.

Декор опільського народного вбрання демонструє сучасним дизайнерам одягу, що надати національного колориту можна не лише засобами поліхромної яскравої вишивки, усуціль заповненими оздобою поверхнями, а й за допомогою вивірених пропорцій, зіставлення великих гладких поверхонь із контрастними до них за кольором чи тоном, фактурою чи декором.

1. *Васильева Ж. В.* Влияние процесов глобализации на fashion-индустрию / Ж. В. Васильева // Культорологический журнал, 2013. – Вып. 2 (12).
2. *Щербій Г. С.* Український костюм за умов глобалізації / Г. С. Щербій // Народний костюм як виразник національної ідентичності. – К. : ТОВ «ХІК», 2008. – С. 14–18.
3. *Свендсен Л.* Философия моды / Л. Свендсен. – М. : Прогрес-Традиция, 2007. – 256 с.
4. Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника (ЛННБ України ім. В. Стефаника). – Ф. 140. – Спр. 15/л. – Арк. 12.
5. *Головацкий Я.* О народной одежде и убранстве русинов или Русских в Галичине и северо-восточной Венгрии / Я. Головацкий. – СПб. : Типография В. Киршбаума, 1877. – 85 с.
6. *Матейко К.* Український народний одяг : етнографічний словник / К. Матейко. – К.: Наукова думка, 1996. – 195 с.
7. ЛННБ України ім. В. Стефаника. – Ф. 140. – Спр. 15/л. – Арк. 9.
8. Фонд Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства Національної академії наук України. – ЕП-20193.

Новікова Людмила Євгеніївна,
кандидат мистецтвознавства
(Україна, м. Київ)

ОБРАЗ УКРАЇНИ І УКРАЇНЦІВ У ЗАРУБІЖНОМУ КІНО

У добу панування телебачення, інтернету й відео кіно все ще залишається важливим засобом формування або зміни іміджу країн. Для багатьох країн кіно – це суттєвий елемент впливу на суспільну думку про себе в світі. Усвідомлюючи можливості екранної маніпуляції свідомістю своїх сусідів і економічних партнерів, більшість європейських країн вважають за необхідне фінансувати спеціальні установи, які дбають про розвиток і просування національного кінопродукту, а через нього – і формування національного іміджу. В глобалізованому світі це знання здебільшого обмежується стереотипами. У світі існують певні іміджеві штампи щодо України й українців. Їхні різні модифікації можна знайти в сучасному західному кінематографі.

Для України культивування власного позитивного образу засобами екранних чи інших мистецтв лишається доволі складним питанням. Поодинокі спроби виокремити й проаналізувати екранні моделі сприйняття України в світі було зроблено як вітчизняними мистецтвознавцями, так і дослідниками української діаспори.

Коли країна не дбає про формування свого міжнародного образу, діють стереотипи її сприйняття, сформовані історичною й культурною традицією. До розпаду СРСР західний світ сприймав Україну як частину Радянського Союзу. І навіть після здобуття незалежності Україна певний час лишалася для Заходу частиною Росії. В західному ігровому кіно Київ згадувався хіба у зв'язку з підготовленими потужною школою КДБ кадрами радянських спецслужб. У блокбастері 1988 р. «Червона спека» (Red Heat, США, реж. У. Хілл), першому особисто американському фільмі, знятому на території СРСР, А. Шварценеггер грав радянського офіцера, відрядженого до США для боротьби з наркоторгівлею. Він

демонстрував вміння долати будь-які перешкоди на своєму шляху і на питання, де такого вчать, з гордістю посилався на Київську школу КДБ на Володимирській. Почувши це, приставлений до нього американський колега (Дж. Белуши) жвавішає: «Авжеж, знаю: котлети по-київськи». Отже, Україну було ідентифіковано на американському екрані за рівнем її спецслужби й кулінарії. І цей образ ідентифікації можна вважати позитивним для кінця 80-х років.

Після 1986 р. основний екранний стереотип щодо України був пов'язаний з Чорнобильською трагедією. На цю тему було створено кілька документальних стрічок. Побіжно зачепив тему Чорнобиля С. Спілберг у стрічці «Війна світів» (War of the Worlds, 2005). В одному з її епізодів диктор американського телебачення повідомляє про серію незвичайних подій напередодні вторгнення інопланетян, яке вони починаються з виходу з ладу енергетичної системи 48-мільйонної країни в центрально-східній Європі.

В ігровому кіно автори експлуатують два основні сюжети: злигодні українських повій і злочинну діяльність української мафії. Іноді ці лінії сполучаються, як от у фільмі Д. Кроненберга «Порок на експорт» (Eastern Promises, 2007).

Про злочинну діяльність українців у США йдеться в стрічці Е. Нікола «Збройний барон» (2005) з Н. Кейджем в головній ролі. Н. Кейдж змальовує неоднозначний образ людини, чиє прагнення життєвого успіху й заможності перебуває в постійному конфлікті з моральними цінностями, що їх головний герой, Орлов, не може позбутися остаточно попри весь бруд, крізь який йому доводиться долати шлях до вершин процвітання. Образ Орлова значною мірою ґрунтується на біографії міжнародного торгівця зброєю В. Бута, колишнього радянського офіцера, зрештою заарештованого в Таїланді в березні 2008 р.

2007 року на великому екрані можна було побачити два європейські погляди на Україну, а надто – на українську жінку. Австрієць У. Зайдль присвятив свій фільм «Імпорт–експорт» темі пошуків кращого життя «там, де нас немає». Його героїня, молода медсестра Ольга, втративши надію колись отримати «копійки», зароблені тяжкою працею в провінційній лікарні в Західній Україні, щоб бодай якось ростити свою маленьку дитину, зважується заробляти віртуальною проституцією. Слід зазначити, що портретування України й українців у критичній інтонації є лише об'єктивним поглядом на наявний стан речей, а не вираженням зверхнього ставлення західної цивілізації до нашого народу і країни.

У багатьох випадках до створення фільмів на українському матеріалі залучаються вітчизняні кінематографісти й продюсерські компанії. В якості прикладу варто згадати картину майстра італійської кінематографії Дж. Торнаторе «Невідома» (2006).

Майдан і АТО визначили тематику іще однієї групи фільмів про Україну, в якій українські події 2013–2016 рр. висвітлюються в контексті геополітичних пріоритетів світової політики. Показовим у цьому сенсі став фільм С. Лозниці «Майдан» (2014), в якому автор створив масштабний портрет нації у динаміці її становлення. Разом із тим Україна поступово включається в процес конструювання власного екранного іміджу. Прикладом став проект Днів українського кіно у Нідерландах напередодні проведення у країні референдуму про асоціацію України з ЄС.

Сінельнікова Валентина Володимирівна,
кандидат історичних наук, доцент
(Україна, м. Київ)

СЕМАНТИКА ТА СИМВОЛІКА ДЕЯКИХ ВЕСІЛЬНИХ ОБРЯДІВ УКРАЇНЦІВ НИЖНЬОГО ПОВОЛЖЯ

Важливою складовою усіх сфер життя етносу виступає автохтонна традиційна культура, в основі якої лежить культ сім'ї, родини. В умовах незалежної України спостерігаємо зростання закономірного інтересу до обрядів та обрядової культури – могутнього етнічного коду національної ментальності. У цьому аспекті актуалізується питання осмислення української весільної обрядовості, яка відзначається генетичною й типологічною спорідненістю з усіма регіонами компактного проживання етносу. Маючи значну кількість спільних рис багатьох дійств, атрибутів та окремих елементів, весільні обряди різних етнографічних зон, а тим більше діаспоральних українських осередків, значно різняться між собою. Відтак наукове осмислення регіональних версій весільних обрядодійств, їхніх атрибутів украй необхідне для з'ясування цілісної картини української весільної обрядовості. Стосовно вивчення традиційного шлюбного обряду саме нижньоволзьких українців (зокрема українців Волгоградської області РФ) зауважимо, що воно має неабияке значення для з'ясування та реконструкції семантики окремих цінних реліктових явищ, оскільки компактне поселення українців Нижнього Поволжя в умовах іноетнічного, хоча й спорідненого, оточення стало передумовою збереження і консервації багатьох архаїчних фактів і загальноукраїнських структурних частин обряду, характерних для всієї України.

Як і на основній етнічній території, традиційний обряд весілля українців півночі Волгоградської області РФ поділявся на три етапи: передвесільний, власне весільний та післявесільний, кожен з яких складався з певного циклу обрядодій. Зупинимося на деяких, на наш погляд, семантично найбільш змістовних весільних обрядодіях другої половини XX ст.

Другий день весілля. *Випробовування молодого*. Вранці другого дня весілля проводили обряд *«вбивання чипу»*: дерев'яний кілок завдовжки близько 50 см спочатку молодий, а потім усі охочі чоловіки, вбивали в землю біля порога хати молодого доти, поки він повністю не входив у землю (записано в с. Білі Пруди Данилівського району та смт Рудня від Гончарова Ю. А., 1937 р. н.; Гончарова В. А., 1947 р. н.). За свідченнями інформантів, це символізувало те, що молода прийшла в цей дім і рід назавжди, але, можливо, також було рудиментом прадавнього весільного обряду випробування молодого «на силу». Думаємо, що цей ритуал має ще й явний еротичний зміст і може належати (за визначенням О. Курочкіна) до весільних ігор, пов'язаних з імітацією процесів обробітку сільськогосподарських культур: «[…] всі вони в семантичному плані представляють паралельні метафори coitus'а. На етнографічному матеріалі […] помічаємо, як аграрно-еротичний код ритуальних текстів поступово відривається від міфологічного пласту землі, стаючи вже кодом «технологічно-еротичним». Його драматургічний сценарій також базується на асоціативному зближенні одноманітних виробничих рухів з ритмами статевого акту» [1, с. 50].

Зауважимо, що в с. Пеньківка, що на Вінниччині, цей звичай забивання кілка (чипа) символізував припинення дітородної функції батьків молодих, якщо вони одружували (видавали заміж) останнього сина (доньку), а сам дерев'яний кілок забивали не просто в землю, а в поріг хати [2]. О. Курочкін пов'язує причетність кілка до магії еротики і родючості, а забивання його в землю, на думку дослідника, відтворює міфологему священного шлюбу [3, с. 63]. Отже, можемо стверджувати, що колись цей обряд з прозорою фалічною символікою під впливом історичних умов отримав нові інтерпретації змісту. Про давню семантику цього обряду свідчить і те, що в деяких селах одночасно «забивали чип» і навколо нього *«били черепки»*, на знак того, що «молода вже стала жінкою» (записано в с. Ільмень Руднянського району від Бистрицької Є. І., 1932 р. н.). Навіть за формою цей дерев'яний «чип» і розбиті навпіл горщики нагадують статеві людські органи. Додамо, що, можливо, розбивання горщика біля «чипу» було також одним із способів демонстрування «чесності» молодої, на чому акцентує увагу А. Бабурін, підкреслюючи повсюдність у східнослов'янських народів таких дій, як биття горщиків, ламання різних предметів на знак невинності молодої [4, с. 85].

«Горшки» (випробовування молодят). Етнографічною особливістю українського весілля півночі Волгоградської області є збереження до сьо-

годні обряду кінця другого дня весілля, який має назву *«Горшки» («Бить горшки», «Черепки»)*; згадки про биття горщиків знаходимо у дослідників українців Саратовської губернії XIX ст. О. Терещенка та О. Мінха. Починаючи з 1960-х рр. цей обряд перетворився на обряд випробування молодої, метою якого було підкреслити, якою вона буде гарною господинею. Відбувається ця обрядова так: мати молодого або його хрещена урочисто розбиває об підлогу кілька глиняних горщиків, мисок: якщо перший горщик або миска не розбивається на черепки, це вважають поганою прикметою – життя у молодих не складеться. Щойно горщики розбиваються, усі гості починають по них танцювати і кидати у ці черепки гроші. (В українському селі Білі Пруди в ці черепки розбивали раніше ще й гарбуза, щоб було побільше сміття, і закидали подалі, щоб молодій важче було збирати). Молода повинна була поміж усіма танцюючими якомога швидше і ретельніше підмести сміття і зібрати гроші (записано у смт Рудня та с. Білі Пруди Данилівського району від Гончарова Ю. А., 1937 р. н.; Гончарова В. А., 1947 р. н.; Гончарової Л. В., 1946 р. н.; Стаценко Н. А., 1957 р. н.). Сьогодні цей обряд значно видозмінився. Б'ють не горщики, а тарілки, і підмітають черепки та збирають гроші молодий і молода разом: хто більше назбирає, той і буде головою у сім'ї.

Вважаємо за необхідне також провести паралель з родильно-хрестильним обрядом «биття каші», який дослідники зафіксували у багатьох регіонах України. Каша в українській родинній та весільній обрядовості є напоширенішим варіантом втілення долі. Причому, як зауважують А. Топорков та А. Бабурін, дії з кашею в обох обрядах збігаються не тільки за загальною структурою та змістом, але й за деталями, стійкість яких засвідчує їх високу ритуальну значимість [4, с. 83]. Хрестинну та весільну кашу виготовляють з аналогічних продуктів, подають на святковий стіл останньою, а горщик розбивають. Черепки і в першому, і в другому обряді асоціюються з дітьми, а розбивання горщика – з ритуальним способом наділення долею. А. Бабурін додає, що вибір для цієї мети горщика обумовлений не тільки його вмістом, але й тим, що він є втіленням ідеї цілісності, а його розбивання має незворотний характер (порівняймо з ворожінням: розіб'ється / не розіб'ється, якщо так, то на скільки частин тощо) [там само].

Сучасна дослідниця О. Щербань додає: глиняний посуд розбивали «на щастя». У с. Велика Павлівка, йдучи до молодої, дружки розбивали на перехресті горщик чи глечик. Під жарти та веселощі глиняні горщики та глечики розбивали і коли молодий приїжджав по молоду. В той час,

коли молоді виходили з хати, збираючись їхати до молодого, горщик з пшеницею і житом, який під час весілля стояв на столі перед молодими, мати молодої обводила навколо голови молодої, а потім його розбивали на подвір'ї з побажанням щастя і доброї долі [5]. Отже, старовинний обряд «биття горщиків» з часом набув іншої семантики, але назву і час проведення (наприкінці весільного обряду) зберіг і є обов'язковою складовою весільного циклу в українських селах північного заходу Волгоградської області.

Таким чином, українське весілля півночі Волгоградської області має структурні частини, характерні для всієї території України. З часом деякі весільні обряди, про які згадують дослідники XIX ст., змінили свою семантику або взагалі зникли. Проте весільний обряд українців Волгоградської області є невід'ємною частиною традиційно-побутової культури українського народу, цінною культурною спадщиною, важливим джерелом для вивчення життя й побуту української діаспори.

1. *Курочкін О.* Еротичні весільні ігри українців / Олександр Курочкін // Етнокультурна спадщина Полісся / ред.-упор. В. П. Ковальчук. – Вип. 7. – Рівне : Перспектива, 2006. – С. 42–53.
2. *Пилипак М.* Весільна обрядовість українців Башкортостану : [Електронний ресурс] / Максим Пилипак // Традиційна культура діаспори : матеріали Міжнар. конф. Одеські етнографічні читання. – Одеса : КП ОМД, 2012. – С. 324–333. – Режим доступу: http://www.it-shevchenko.ru/index.php/otdely/yuzhnyj-ural/66.
3. *Курочкін О.* Релікти ієрогамії у весільному ігровому фольклорі / Олександр Курочкін / VI Міжнародний конгрес україністів. – Кн. 1 : Етнологія. Фольклористика. Культурологія. – Донецьк ; К. : Вид-во Асоціації етнологів. – 2005. – С. 56–94.
4. *Байбурин А.* Ритуал в традиционной культуре: структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов / Альберт Байбурин. – СПб. : Наука, 1993. – 390 с.
5. *Щербань О.* Глиняний посуд у весільному обряді (на матеріалах Полтавщини) : [Електронний ресурс] / Олена Щербань // Українське весілля. Блог Олени Щербань про таємниці українського весільного обряду. – 2011. – 15 серпня. – Режим доступу: http://vesilja.blogspot.com/2011/09/blog-post_15.html.

Ставицька Ярина Віталіївна
(Україна, м. Київ)

БІЛОРУСЬКІ ТА УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ СОННИКИ КІНЦЯ XIX СТ. У ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ

Методологічні ресурси нашого дослідження визначені першочерговими завданнями наукового вивчення народних сонників, сформульованими М. Толстим у статті «Народные снотолкования снов и их мифологическая основа». Вчений зазначив, що до цих сонників, які побутували і побутують в усній традиції, повинен бути застосований порівняльно-історичний і ареологічний (географічний) методи дослідження [8, с. 304]. «Такий науковий підхід дає змогу встановити і виділити в слов'янському чи іншому світі окремі архаїчні зони, зони інтерференції, сфери контактів і шляхи впливу різних традицій» [8, с. 304].

Наукову перспективність порівняльного вивчення народних сонників усвідомлював уже М. Сумцов, надрукувавши в 1894 р. рецензію «Разбор этнографических трудов Е. Р. Романова» [6], запропонувавши короткий порівняльний аналіз білоруського і українського народних снотлумачень. Приклади порівняльного вивчення усної снотлумачної традиції продемонстрував В. Білий (1894–1937) у статті «Оповідання українських завмиральників»(1930) [1]. Дослідник оприлюднив опис українських випадків завмирання, їхніх аналогів у інших народів (зокрема білорусів), вказуючи на відповідні вірування, легенди, казки, пісні.

Мета нашої публікації – порівняльне зіставлення білоруських (Є. Романова, М. Нікіфоровського, Є. Ляцького) і українських (І. Манжури, В. Милорадовича) народних сонників кінця XIX ст.

На особливу увагу заслуговує публікація Є. Романова «Опыт белорусского народного снотолкователя» (близько 540 тлумачень сновидінь) [7]. Матеріали до нього були зібрані в Рогачівському, Горецькому, Оршанському, Сінненському повітах Могилевської губернії, в

Городокському та Лепельському – Вітебської. Сюди ж увійшли тлумачення снів, записані від міщан і духовенства (в тексті позначені «зірочкою» *). Є. Романов розташував їх за розділами (кожен розділ – за алфавітним принципом) і звернув увагу на принципи тлумачення снів, виокремивши метафоричні, за протилежністю; зазначив поширеність тлумачень за співзвучністю (мука́ – му́ка); підкреслив тісний зв'язок тлумачення снів з народними прикметами і віруваннями.

М. Нікіфоровський приєднався до пошуку нового снотлумачного матеріалу у Вітебській губернії. Укладач підкреслював, що для праці «Материалы для народного снотолкователя» відбирав тільки ті тексти, які мали однакове семантичне навантаження» [5, с. 133]. Прикметно, що опубліковані матеріали були зібрані головним чином серед духовенства, однак, на думку М. Нікіфоровського, презентували саме усну снотлумачну традицію, оскільки близькі до тих, які побутували серед селянства. М. Нікіфоровський припустив, що вплив книжних сонників на цю традицію (зокрема тих, що поширювалися на московському Нікольському ринку) був незначний. Соннику передують записи повір'їв, пов'язаних зі снами. Тлумачення згруповані навколо ключових понять (всього 28 стрижневих слів).

Праця Є. Ляцького «Материалы для народного снотолкователя» [2], в якій було надруковано польові записи з Мінського, Борисівського і Бобруйського повітів Мінської губернії, є доповненням до праці Є. Романова і має таку ж саму структуру. На відміну від Н. Нікіфоровського, Є. Ляцький звернув увагу на локальні розбіжності в тлумаченні сновидінь, розташувавши їх за дев'ятьма відділами: предмети і явища природи; предмети духовні; людина; дії; їжа; одяг і його елементи; житло, начиння, знаряддя; тварини, рослини.

У 1890 р. І. Манжура (1851–1893) зафіксував приклади снотлумачень в Олександрівському повіті Катеринославської губернії, опублікувавши їх під назвою «Сни і їх значення» [3] в збірнику «Сказки и пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губерниях». Це невеликий за обсягом сонник, складений не за абеткою. У розділі «Заговори, молитви» І. Манжура опублікував молитву, спрямовану на відвернення «поганого сну».

Кінець XIX ст. ознаменувався появою одного з перших друкованих видань українського народного сонника: мова йде про публікацію Василя Милорадовича (1846–1911) «Обряды и песны Лубенского уезда, Полтавской губернии» [4]. Упорядник пояснив, що структура його сонника

обумовлена важливістю трьох подій в житті людини: народження, шлюбу і смерті. Тож він розташував записані ним сни за трьома розділами: «Сни і інше, що передбачає пологи і взагалі прибуток», «Сни до щасливих подій, удачі і шлюбу» та «Сни і події, що віщують страждання, хвороби і смерть». В. Милорадович опублікував також тексти снотлумачних оповідань (про народження хлопчика, близнюків, про смерть чоловіка). Як і Є. Романов, В. Милорадович зауважив, що пояснення снів часто відбувається за принципом зворотного тлумачення і на підставі асоціацій ідей.

Таким чином, білоруські та українські народні сонники кінця XIX ст. відрізняються, головним чином, принципами відбору і структурування польових записів, а також спрямованістю спостережень на різні соціальні верстви населення (білоруський матеріал збирався серед духовенства, міщан і селян, тоді як український – виключно серед селян). І білоруські, і українські народні сонники сфокусували увагу на особливостях функціонування сновидінь, але в українських (В. Милорадович) більше уваги приділяється усним розповідям про сновидіння. М. Нікіфоровський, як І. Манжура, відзначив різні способи нейтралізації «поганого сну». Уже в білоруських і українських сонниках кінця XIX ст. вказано на різні принципи народних снотолумачень: за способом зворотного тлумачення, на підставі асоціації ідей, за співзвучністю (В. Милорадович); метафоричні, за протилежністю, за співзвучністю (Є. Романов). Народні сонники кінця XIX ст. ще раз підтверджують правомірність висловлювання М. Толстого: «Як в етимології кожне окреме слово вимагає спеціальної студії, так і в народному соннику кожен знак-символ потребує окремого розгляду» [8, с. 310].

1. *Білий В.* Оповідання українських завмиральників / В. Білий // Етнографічний вісник / за гол. ред. А. Лободи. – Кн. 9. – К. : Друкарня ВУАН, 1930. – С. 53–95.

2. *Ляцкий Е.* Материалы для народного снотолкователя Минской губернии / Е. Ляцкий // Этнографическое обозрение. – М. : Типография К. Ф. Александрова, 1898. – Кн. XXXVI. – № 1. – С. 139–149.

3. Сны и их значение // Сказки и пословицы и т. п. записанные в Екатеринославской и Харьковской губернии / сост. И. И. Манжура. – Харьков : Типография К. Счасни, 1890. – С. 159–161.

4. *Милорадович В. П.* Народные обряды и песни Лубенского уезда, Полтавской губернии, Записанные в 1888–1895 гг. – Харьков : Типография

Губернского Правления, 1897. – 224 с. – (Сборник Харковского историко-филологического общества. – Т. X).
5. *Никифоровский Н. Я.* Материалы для народного снотолкователя Витебской губернии / Н. Я. Никифоровский // Этнографическое обозрение. – М. : Типография К. Ф. Александрова, 1898. – Кн. XXXVI. – № 1. – С. 131–139.

Станкевіч Аляксандра Аляксандраўна,
доктар філалагічных навук, прафесар
(Беларусь, г. Гомель)

ПАРАЛЕЛІЗМ ЯК СТЫЛІСТЫЧНЫ ПРЫЁМ УЗМАЦНЕННЯ ВОБРАЗНАСЦІ Ў ВЯСЕЛЬНА-ПЕСЕННАЙ ТРАДЫЦЫІ ГОМЕЛЬШЧЫНЫ

Народна-песенная творчасць як адна з форм слоўнага мастацтва адлюстроўвае аб'ектыўную рэчаіснасць у вобразнай форме і валодае высокім выяўленча-выразным патэнцыялам. Наўбольш поўна адзначаныя якасці народнай песні выражаны ў вясельна-абрадавай паэзіі, якая суправаджае адзін з самых значных і важных этапаў у жыцці чадавека – уступленне ў шлюб.

У сістэме слоўна-вобразных сродкаў вясельна-песеннага дыскурсу, бадай, самае прыкметнае месца займае паралелізм – супастаўленне дзеянняў, паводзін, стану, знешняй або ўнутранай характарыстыкі дзеючых асоб шлюбнай цырымоніі з разнастайнымі з'явамі жывой або нежывой прыроды.

Асновай стварэння паралелізму, як і ўвогуле вобразнасці народна-паэтычнага маўлення, лічыцца анімістычны светапогляд першабытнага чалавека, які, назіраючы за прыродай, пераносіў на яе сваё самаадчуванне жыцця ў яго нястомным руху, незлічонай сіле, нестухаючай энергіі. Гэта супастаўленне чалавека з прыродай і прывяло, як зазначае А. М. Весялоўскі, да паралелізму апісання суб'екта на фоне акаляючых яго аб'ектаў [1, с. 101].

Паралелізм – сінтаксічна-кампазіцыйны прыём паралельнага размяшчэння аднатыпных элементаў паэтычнага выказвання (з'яў, вобразаў, матываў), што супастаўляюцца паміж сабой [2, с. 129]. У лексікаграфічных даведніках і навуковых працах выдзяляюцца розныя віды паэтычнага паралелізму: паводле моўнага ўзроўню, на якім ён ставараецца – рытмічны, гукавы, сінтаксічны, страфічны паралелізм, паводле формы выражэння – прамы і адмоўны, паводле прызначэння –

фармальны і змястоўны, паводле функцыі – рытмічны, музычны, псіхалагічны, паводле сваёй структуры – адначленны, двухчленны і многачленны [1, с. 101–154; 2 , с. 129; 3, с. 42–44; 4, с. 193–195].

Прадметам нашай увагі з'яўляецца псіхалагічны паралелізм, які выкарыстоўваецца для больш поўнай характарыстыкі вобразаў вясельна-абрадавай песні Гомельшчыны, раскрыцця іх унутранага эмацыянальна-псіхічнага стану, больш дакладнага апісання асаблівасцей паводзін.

Структурная мадэль псіхалагічнага паралелізму, як вядома, ўключае два кампаненты: аб'ект і суб'ект супастаўлення. Суб'ектам супастаўлення ў паралелізме вясельна-песеннага тэксту заўсёды з'яўляюцца дзеючыя асобы шлюбнай цырымоніі, аб'ектам супастаўлення, як правіла, – рэаліі прыроднага свету.

Самым пашыраным у вясельна-песеннай традыцыі Гомельшчыны з'яўляецца двухчленны паралелізм, які ўключае аб'ект і суб'ект супастаўлення: *Закукала зязюлечка, Ой, борам лятучы. Заплакала Верачка, Ой, ад маткі ідучы* [5, с. 126].

У якасці аб'екта ў гэтай народна-паэтычнай формуле выступаюць асобныя рэаліі жывой прыроды – прадстаўнікі фаўны: *Скакала сарока па страсе, Плакала Ніначка й па касе* [5, с. 275], флоры: *Елачка зіму, лецячка зялёна, Наша Юлечка ў чацвер была вясёла* [5, с. 101], касмічнай прасторы: *Паглядзі, Танечка, у акенца, Ці харош месячка на небе, […] Ці харош Ванечка на кані* [5, с. 130] або нежывой прыроды: *Часты дожджык палівае, Мяне мілы ўспамінае* [5, с. 143], *Каля цесцевага двара, […] Там каменная гара, Да й шчэ цёмная хмара* [5, с. 55], а таксама прадметы паўсядзённа-бытавога жыцця: *Сіня груба паваліласяся – Наша Танечка заручылася* [5, с. 135]; *Не жарка гарыць лучына, Не жалка плача дзяўчына* [5, с. 133].

Двухчленны паралелізм дазваляе больш поўна перадаць знешні выгляд: *Ой, ты, ёлачка, ты, сасоначка, Зелена, зелена […] А ты, Ніначка, ты, малодзенька, Молада, молада* [7, с. 462]; эмацыянальна-пачуццёвы стан галоўных персанажаў: *А каля новага двара Ці не пчолачка гула? А там дзевачка плакала, Ад вянца прыехаўшы* [5, с. 11], іх паводзіны, дзеянні і ўчынкі: *Чырвона каліначка Блізка к саду стаяла, Там дзевачка расу брала, […] Да шлюбу сабіралася* [5, с. 15]; *Да й зялёны барвіночку Па дарозе паслаўся. Да малады Васілька ў дарожку сабраўся* [5, с. 228], абставіны, якія суправаджаюць гэтыя дзеянні: *Многа ластавак лятае Ў паднябеснай высаце, Многа дзевак у нас страдае На чужой старане*

[5, с. 144]. Такая форма паралелізму павышае наглядна-вобразную форму адлюстравання аб'ектыўнага свету і ўзмацняе яго выразнасць.

Даволі часта ў вясельных песнях Гомельшчыны сустракаецца разгорнуты двухчленны паралелізм, у якім ускладняецца матыў суб'екта: *Зашумела ляшчынанька, […] Заплакала дзяўчынанька, Заплакала, затужыла ж, […] Няма ж таго, што й любіла* [7, с. 466] або аб'екта: *Прыедзе Васечка, яе ўкрадзе, За ціхі Дунай завязе, […] За тыя рэчачкі быстрыя, [...] За тыя берагі крутыя, За тыя мужыкі ліхія* [7, с. 471]. У многіх выпадках разгорнуты характар носяць абедзьве структурныя часткі гэтай народна-паэтычнай формулы: *Стаяла, буяла У полі канапелька. Не даў ёй ветрык Яшчэ болей пастаяці [...] Гуляла красавіца Маша, Не даў ёй парянь Яшчэ болей пагуляці* [7, с. 65].

У адзінкавых выпадках двухчленная форма паралелізму засноўваецца на ўнутраным супрацьпастаўленні станоўчага стану аб'екта і адмоўнага – суб'екта: *Зялёны садочак красуе, Маладой браточак бядуе: «Аддаю сястрычку, аддаю»* [6, с. 230]; *Стаіць яблынька, распусціўшысь, Некаму зазіраць [...] Сядзіць Ганначка, расплакаўшыся, Некаму яе ўняць* [5, с. 109].

У адначленным паралелізме апушчаны суб'ект супастаўлення – назвы галоўных дзеючых асоб шлюбнай цырымоніі – жаніха і нявесты (яны падразумяваюцца), што надае супастаўленню ўмоўны, сімвалічны характар [1, с. 116]. Такі тып супастаўлення развіўся на аснове двухчленнага шляхам яго скарачэння ў працэсе развіцця народна-паэтычнай творчасці. Адначленны паралелізм у вясельных песнях Гомельшчыны ўжываецца значна радзей, чым двухчленны. Гэта вобразы птушак або раслін, якія сімвалізуюць нявесту: *Ці не заляцела наша ластаўка Учора к вам* [5, с.118]; *Зялёная чарамшыначка, А чаго ты захілілася?* (1, с. 457); *Татачка пайшоў Весь лужок сышоў І каліначку не знайшоў. Васячка прыйшоў [...] І каліначку знайшоў* [5, с. 154] або жаніха: *Дай мне, татка і мамка, салавейку лугавога, Ён будзе раненька ўставаць, Мяне будзіць* [5, с. 178].

Шматчленны паралелізм уключае некалькі аб'ектаў супастаўлення з адным і тым жа суб'ектам: *Ляцелі галачкі ў тры радочкі, Зязюля напераду. Галачкі селі, песні запелі, А зязюля закукавала [...] Ішлі дзевачкі ў тры радочкі, Леначка напераду. Дзевачкі селі, песні запелі, А Леначка заплакала* [5, с. 114]. Як адзначае А. М. Весялоўскі, гэта народна-паэтычная формула размывае вобразнасць, затушоўвае яе, адцягваючы ўвагу некалькімі аб'ектамі супастаўлення [1, с. 137]. У аналізуемых вясельных песнях сустракаецца рэдка.

Акрамя прамога паралелізму, у паэзіі ўжываецца адмоўны паралелізм, калі першы член паралелі падаецца з адмоўнай часціцай *не* [4, с. 195]. У вясельных песнях Гомельшчыны такая форма паралелізму з'яўляецца не часта. Яна ўвасабляе вобраз нявесты: *Не жалка мне мамкі старой, Ні яе падвор'я, А жалка мне русай касы, Дзявочай красы* [5, с. 114]; *Не шолкава травінка Каля пенья ўецца. Прыгажуня-дзевіца Дружкі не даждзецца* [5, с. 141]; жаніха: *Ляціць сокал з саколкаю, А то не сокал, то Ванечка, а саколка – Ганначка* [5, с. 108].

Такім чынам, у вясельных песнях Гомельшчыны актыўна выкарыстоўваюцца розныя віды паралелізму як стылістычнага прыёму супастаўлення дзеючых персанажаў шлюбнай абраднасці са з'явамі аб'ектыўнай рэчаіснасці з мэтай стварэння нагляднасці адлюстравання, узмацнення вобразнай характарыстыкі і павышэння выяўленчай выразнасці паэтычнага маўлення.

1. *Веселовский, А. Н.* Историческая поэтика / А. Н. Веселовский. – М. : Высшая школа, 1989. – 406 с.
2. *Рагойша, В. П.* Паэтычны слоўнік / В. П. Рагойша. – Мінск : Выш. школа, 1979. – 320 с.
3. *Гілевіч, Н. С.* Паэтыка беларускай народнай лірыкі: Слова і вобраз. Паэтычны сінтаксіс. Гукапіс і рыфма / Н. С. Гілевіч. – Мінск : Выш. школа, 1975. – 288 с.
4. *Квятковский А. П.* Поэтический словарь / А. П. Квятковский. – М. : Советская энциклопедия, 1966. – 375 с.
5. Вяселле на Гомельшчыне: фальклорна-этнаграфічны зборнік / уклад. І. Ф. Штэйнер, В. С. Новак. – Мінск : ЛМФ «Нёман», 2003. – 472 с.
6. Вечнае: Фальклорна-этнаграфічная спадчына Веткаўскага раёна / аўт. уклад. : І. Ф. Штэйнер, В. С. Новак. – Гомель : УА «ГДУ імя Ф. Скарыны», 2003. – 362 с.
7. Вясельная традыцыя Гомельшчыны: фальклорна-этнаграфічны зборнік / уклад. В. С. Новак. – Мінск : Права і эканоміка, 2011. – 485 с.
6. Разбор этнографических трудов Е. Р. Романова / сост. Н. Ф. Сумцовым. – СПб. : Типография Императорской Академии наук, 1894. – 104 с.
7. *Романов Е. Р.* Опыт белорусского народного снотолкователя // Этнографическое обозрение / Е. Р. Романов ; под ред. Н. А. Янчука. – М. : типография «Русская», 1889. – Кн. III. – С. 54–72.
8. *Толстой Н.* Народные толкования снов и их мифологическая основа / Н. Толстой // Очерки славянского язычества / сост. и отв. ред. С. М. Толстая. – М. : Индрик, 2003 – С. 303–310.

Тимошик Галина Василівна,
кандидат філологічних наук, доцент
(Україна, м. Львів)

МІФІЧНІ РАХМАНИ ТА ЇХНЄ СВЯТО РАХМАНСЬКИЙ ВЕЛИКДЕНЬ В «ГАЛИЦЬКО-РУСЬКИХ НАРОДНИХ ПРИПОВІДКАХ» ІВАНА ФРАНКА

Лексикографічний збірник «Галицько-руські народнї приповідки» Івана Франка – своєрідна бібліотека мікротекстів, опрацювання котрих сприяє ідентифікації різновимірних аспектів соціокультурного буття української етнокультурної спільноти, допомагає відчитати приховані чи втрачені смисли численних реалій культури. До таких реліктових фактів належить згадка про міфічних Рахманів та їхнє свято Рахманський Великдень.

У системі сучасної української мови вживаним є прикметник рахманний: «**рахма́нний**, а, е. смирний, тихий, спокійної вдачі» [11, с. 456], котрий належить до розлогого синонімічного ряду: «**рахма́нний** див. 2. **Споко́йний**» [10, с. 517]; «2. **споко́йний** (який має вдачу, що відзначається спокоєм, рівністю), **супоко́йний**, **рі́вний**; **ти́хий** (який поводиться тихо, не створює неспокою); **сми́рний**, **суми́рний**, **ми́рний** *рідше*, **смире́нний** *підсил.*, **а́нгельський** *підсил.*, **тихоми́рний** *розм.*, **пло́хий** *розм.*, **плохе́нький** *розм.*, **рахма́нний** *рідше* (не здатний спричинити зло, схильний до злагоди); **флегмати́чний** (який характеризується незворушним спокоєм, що межує з байдужістю)» [10, с. 661]

Упорядники «Малої енциклопедії українського народознавства» зазначають, що: «Терміни “рахмани”, “рахманський” характерні для українців Карпат. За повір’ям бойків, рахмани праведні люди, що живуть десь під землею і цілий рік постять. Гуцули вважали, що “…вони такої віри, як і ми…”» [7, с. 495].

Як зауважує С. Наливайко: «індійському *брахмани* відповідає українське рахмани […], в уявленнях українців – божі люди, щирі християни, мешканці райської обителі – ирію»; «**брахмани** (санкр. *брахман*

“знавець священного знання”) – найвища з чотирьох верств давнього й середньовічного індійського суспільства, жрецтво, яке складало вагому частку еліти. За ведійськими уявленнями, постали з вуст бога-творця Брахми (у тризубі уособлює праве вістря), боги промовляють їхніми вустами» [12, с. 45].

Рахмани (брахмани) – «за старовинним народним повір’ям, мешканці (блаженні люди) міфічної (райської) місцевості» [5, с. 495], «райської обителі – ирію» [12, с. 45]; «мерці, пізніше праведні християни» [5, с. 495], «божі люди» [12, с. 45]. За свідченнями численних етнографічних студій, Рахмани живуть в потойбічному (підземному) світі, а «лушпиння великодніх крашанок, яке пливе до них, – це знак, коли саме їм святкувати великдень» [5, с. 496].

У мікротекстах паремійного збірника Івана Франка знаходимо доволі вичерпну інформацію про цей народ. За уявленнями респондентів, Рахмани – люди, що ведуть аскетичний спосіб життя, культивуючи піст, як правило, впродовж усього року: «**Рахман**. 1. Постимо як Рахмане. (Ільк.). Рахмани – таємничий народ, що жиє десь за горами і за морями і визначає ся святістю свойого житя. Постити як Рахмани значить: не їсти нїчого мясного анї молочного»; **Рахман**. 2. Пощу як Рахман. (Мшан.). Одинична форма попередньої приповідки» [3, с. 7].

За матеріалама лексикографічного збірника Івана Франка, ці люди живуть «*під землев*»: «**Рахман**. 3. Рахмани жиют під землев. (Мшан., Орел.). Народне віруванє» [3, с. 7]; «*за трапезнов землев*»: «**Рахман**. 5. То не чоловік, а Рахманин. (Грин.). “То такі люде за трапезнов землев – поясняв Гуцул, – дуже добрі. Йик до них від нас доплине шкаралуща з єйцє, а він то знайде, то зараз та шкаралуща стане повна, а вони всї тим яйцем обдїлєт си, тай шє повне лишит си”» [3, с. 7]. Трапезна земля – очевидно, респондент мав на увазі позаземний потойбічний світ. Як уже зазначалося, впродовж року вони постять, однак в часі Великодня (Рахманського Великодня) «*тече їм молочна ріка*»: «**Рахман**. 4. Рахмани постят цїлий рік, а на Великдень тече їм молочна ріка. (Мшанець). Народнє віруванє» [3, с. 7]. У мікротексті іншої паремії зазначено, що живляться вони яйцем, котре містичним чином відновлюється зі шкаралущі, котру «пускають за водою у Великодню суботу, або в перший день Пасхи» [8, с. 370]: див. вище: **Рахман**. 5.

У паремійному корпусі Івана Франка натрапляємо на зворот «*дивитися до Рахманів*», «котрий означає *чекати близької смерти, думати про смерть*: **Дивити ся**. 29. Дивит сї до Рахманів. (Наг.). Заглядає

на той сьвіт, лагодить ся вмерти, хорує дуже» [1, с. 554]; «**Кінь**. 92. Тай кінь уже сї до Рахманів дивит. (Наг.). Спустив голову, немов думає про близьку смерть» [2, с. 261].

Рахманський Великдень (***Права середа, Суха середа***) «припадав на четверту середу після Великодня». [7, с. 495]. У календарі церков Східного обряду це свято має назву ***Преполовення*** [7, с. 495] (***Преполовеніє***, ***Переполовлення*** або ***Переділення*** [6, с. 165]), бо настає «точно в половині П'ятдесятниці між Пасхою і празником Зшестя св. Духа». [6, с. 165].

Рахманський Великдень має давню традицію святкування; це – «дохристиянське слов'янське свято, яке пізніше злилося з церковним, що відзначають на 26-й день після Великодня як середина *(Преполове́ння, Пра́ва (Перепла́вна) середа)* між Пасхою та П'ятдесятницею (Трійцею)» [5, с. 495].

Як свідчать етнографічні джерела, згадки про Рахманський Великдень локалізуються здебільшого на теренах західних областей України і спорадично центральних: «В центральних і особливо західних областях України, в Карпатах та Буковині на Хомину неділю (а також на Преполовення П'ятдесятниці) припадає Рахманський Великдень» [5, с. 404]. Рахманський Великдень семантично пов'язаний з Нявським, адже обидва свята стосуються мешканців потойбіччя.

Дослідник С. Наливайко наголошує: «Особливість свята [Рахманського Великодня – Г. Т.] та, що в усьому слов'янському світі воно відоме лише в Україні і відбиває найдавніші, дохристиянські вірування українців» [15, с. 212]. Учений спостеріг, що слово рахмани «рясно відбите в українських прізвищах […], топонімічних назвах […], фразеологізмах […])» [15, с. 212].

У «Галицько-руських народних приповідках» Івана Франка натрапляємо на низку паремій, що містять згадку про Рахманський (Брахманський) Великдень. Здебільшого це паремії, які позначають весняний час: «**Юр, Юрій, Юрко**. 5. На Юра-Івана, на брахманський великдень. (Ільк.). Оговіркою кажуть про весняну пору» [4, с. 355]; «**Рахманський Великдень**. 3. Сего би ждати аж до Рахманського великодня. (Гнїдк.). Рахманський Великдень випадає на пяту неділю по Велиціїдни (Преполовленіє). Пор. Мат. До укр. руськ. Етнол. III, 46» [3, с. 8]. Іван Франко неточно вказав дату святкування. Рахманський Великдень припадає на четверту середу після Великодня.

У паремії зафіксовано повір'я, за яким люди можуть почути голос дзвонів Рахманського Великодня, коли прикладуть вухо до землі:

«**Рахманський Великдень**. 2. На Рахманський Великдень коли положити вухо до землї і прислухати ся добре, то можна почути голос дзвонів; то Рахмани святкують. (Наг.). Народне віруванє. Пор. Етн. Зб.V, 209» [3, с. 8]. За народним повір'ям, в цей час добре садити «васильок» (базилік): «**Рахманський Великдень**. 1. На Рахманський Великдень годит ся сїяти васильок, то буде пахучий. (Орелець). Народне віруванє. Пор. Етн. Зб.V, 208» [3, с. 8].

Лексикографічна праця Івана Франка «Галицько-руські народні приповідки» – багатий матеріал для різноманітних лінгвістичних студій, які потребують врахування всіх екстра- та інтралінгвальних чинників, що зумовили створення паремій та тривалий час їхнього побутування.

1. Галицько-руські народнї приповідки / [зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко]. – Т. І. Вип. 2 : Відати – Дїти. – Львів, 1905. – 400 с.
2. Галицько-руські народнї приповідки / [зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко]. – Т. ІІ. Вип. 1 : Дїти – Кпити. – Львів, 1907. – 300 с.
3. Галицько-руські народнї приповідки / [зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко]. – Т. ІІІ. Вип. 1 : Рабунок – Час. – Львів, 1909. – 300 с.
4. Галицько-руські народнї приповідки / [зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко]. – Т. ІІІ. Вип. 2 : Рабунок – Ячмінь. – Львів, 1910. – 541 с.
5. Знаки української етнокультури: словник-довідник / уклад. В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – С. 703 с.
6. *Катрій Ю. Я.* о. Пізнай свій обряд! Літургійний рік української католицької церкви / Ю. Я. Катрій. – Нью-Йорк ; Рим : Вид-во Оо. Василіян, 1982. – Ч. І. – 493 с.
7. Мала енциклопедія українського народознавства / за ред. С. Павлюка ; Інститут народознавства НАН України. – Львів : [б. в.], 2007. – 832 с.
8. Славянские древности : этнолингвистический словарь: в 5-ти т. / под ред. Н. И. Толстого. – Т 3 : К–П. – М. : Международые отношения, 2004. – 704 с.
9. Славянские древности : этнолингвистический словарь: в 5-ти т. / под ред. Н. И. Толстого. – Т 5 : С–Я. – М. : Международые отношения, 2012. – 736 с.
10. *Бурячок А. А.* Словник синонімів української мови: В 2-х т. / А. А. Бурячок [та ін.]. – Т. 2 : О–Я. – К. : Наук. думка, 2000. – 953 с.
11. Словник української мови: в 11 т. – Т. 8 : Природа – Ряхтливий / гол. ред. кол.: І. К. Білодід. – К. : Наукова думка, 1977. – 927 с.
12. Тисяча найновіших тлумачень давніх українських назв, імен, прізвищ (на індоіранському матеріалі): довідник / уклад. С. Наливайко. – К. : Євшан-зілля. – 336 с.

Требик Ольга Сергіївна
(Україна, м. Київ)

ПЕРСОНАЖНИЙ КОД КУМУЛЯТИВНОЇ КАЗКИ «ЛИСИЦЯ»

Існує багато визначень персонажу лисиці, але найбільш влучним є:

«Лисица – животное, по народным представлениям родственное куньим и некоторым другим пушным зверям, слабо отраженное в мифологических поверьях и обрядах и наделяемое индивидуальной символикой преимущественно в фольклоре (женский брачный символ и олицетворение хитрости)» [1, с. 115] .

Уперше до питання реконструкції первісного значення тваринних образів та їхньої символіки звернулись у 30–40-х рр. XIX ст. українські фольклористи І. Вагилевич та М. Костомаров. Відома ж праця про образи тварин в індоєвропейській міфології Анджело де Губернатіса «Zoological Mythology» [2, с. 15].

Узагальнюючі дослідження про тварин в міфології різних народів О. Афанасьєва [3] та В. Клінгера [4] можна вважати прикладами копіткої наукової роботи того часу. Проте методологічні принципи цих праць доволі еклектичні, і тому такі розвідки сьогодні можуть слугувати лише джерельною базою для критичного аналізу.

Народним уявленням про тварин присвячені цілі томи класичних наукових праць О. Кольберга [5] та К. Мошинського [6], які, залучаючи до аналізу український фольклорний матеріал тощо, розглядали образи тварин в контексті слов'янської культури: народних вірувань, звичаїв, обрядів.

У ході аналізу образу лисиці пропонуємо наступну схему:

1. Коли з'являється персонаж:
   - А. Зав'язка.
   - Б. Розвиток подій.
   - В. Розв'язка.
2. Кумулятивна структура:
   - А. Перед появою героя.

Б. З появою героя.
В. Після появи героя.
Г. Не має кумуляції.

3. Вид кумуляції:
А. Ланкова.
Б. Включена.
В. Змішана.

4. Важливість героя:
А. Головний.
Б. Другорядний.

5. Образ:
А. Лисиця-наречена.
Б. Лисичка-сестричка.
В. Лисиця-мисливець.

6. Розумові здібності героя:
А. Розумна.
Б. Не розумна.
В. Дволика.

7. Аналіз кумулятивної структури.

Було проаналізовано матеріальну базу п'яти варіантів казки «Пан Коцький». Кумулятивна структура найчастіше присутня в розвитку подій. Казок, в яких є кумуляція, три. Лисиця другорядний персонаж, що виступає в образі лисиці. Кумуляція є ланковою в двох казках та змішаною в одній. Перший аналізований варіант казки «Пан Коцький» є власно кумулятивна казка з ланковою та включеною структурами. Кумуляція слугує задоволенню таких функцій, як нагнітання оповіді, підведення до кульмінації, загострення уваги слухача.

Кожний варіант казки є неповторним, адже кожен має власну кумулятивну структуру:

Варіант 1	кумуляція завершується фінальною ланкою, що яскраво демонструє головну функцію кумуляції: створення нісенітниці, колотнечу, нагнітання оповіді, тримання напруги в оповіді. кумуляція наявна в 20-ти ланках: 17 експліцидних та 3 імпліцидних, всі вони сформовані в ланкову структуру: (a1+a2+a3.(a4)..+a5) + bcdef + (g1+g2+g3+g4+g5) + b2c2d2e2f2A	Кумуляція прослідковується в розвитку подій та розв'язці

Варіант 2	кумуляція складається з семи ланок (a1+a2+a3.a4) + (b1+b2+b3), функції кумуляції: для нагнітання оповіді тексту, підведення до кульмінації сюжету	Кумуляція прослідковується в розвитку подій та розв'язці
Варіант 3	Немає кумуляційної структури	Немає
Варіант 4	Немає кумуляційної структури	Немає
Варіант 5	(a1+a2+a3) 3 ланки	Розвиток подій

До кумуляції в п'яти різних варіантах призводить поява нового героя чи її зовсім немає. Вид кумуляції в цій казці не змінюється є ланковою. Тобто йде нанизування певних подій, що супроводжуються речитативом. В даній казці лисиця виступає в образі нареченої, адже вона при зустрічі з котом каже: «Будь ти мені за чоловіка, а я тобі за жінку буду». Лисиця постає в дволикому образі, розумною: примушує всіх жителів лісу повірити в силу та могутність власного чоловіка; не розумною, адже лісовий житель був зляканий домашнім.

1. Славянские древности : этнолингвистический словарь : в 5-ти т. / под ред. Н. И. Толстого. – Т. 3 : К–П. – М. : Из-во «Международные отношения», 2004. – 704 с.
2. *Гура А.* Символика животных в славянской народной традиции / А. В. Гура. – М. : Из-во «Индрик», 1997. – 912 с.
3. *Афанасьев А.* Зооморфические божества у славян: птица, конь, бык, корова, змея и волк / А. Афанасьев // Отечественные записки. – 1852. – Т. LXXX. – № 1. – С. 1–24; № 2. – С. 95–118.
4. *Клингер В.* Животные в античном и современном суеверии / В. Клингер // Университетские известия. – 1909. – № 10. – С. 1–81; № 11. – С. 83–141; 1910. – № 1. – С. 143–205; № 5. – С. 207–218; № 11. – С. 219–279; 1914. – № 3. – С. 281–360.
5. *Kolberg O.* Dzieła wszystkie : T. 1–86 / O. Kolberg. – Wrocław; Poznań, 1961–1985. – T. 1–60.
6. *Moszyński K.* Kultura ludowa Słowian : T. 1–2 / K. Moszyński. – T. II. Kultyra duchowa. – Cz. 1, 2. – Warszawa, 1967.

Федорчук Олена Степанівна,
кандидат мистецтвознавства, старший науковий співробітник
(Україна, м. Львів)

ЕТНІЧНА МИСТЕЦЬКА ТРАДИЦІЯ ЯК ОБ'ЄКТ ТЕОРІЇ ДЕКОРАТИВНОГО МИСТЕЦТВА

Досліджувати традицію як механізм відтворення етнічної культури, а не лише спосіб засвоєння і передачі від покоління до покоління важливої інформації, почали лише в XX ст.

На рубежі 1960–1970-х рр. універсальною ознакою етносу було визначено усвідомлення своєї єдності і відмінності від інших етнічних утворень [1, с. 37]. Протиставлення «свої» – «чужі» стали розглядати як особливий тип системотворчого зв'язку в етносі [2]. Резонансу набула запропонована Л. Гумільовим «пасіонарна теорія етногенезу», побудована на гіпотезах про «джерела енергії», «природу пасіонарної напруги», «компліментарність», «особливості історичного часу» тощо [3].

У 1981 р. Е. Макарян запропонував вивчати культурну традицію як «виражений в соціально організованих стереотипах груповий досвід, який шляхом просторово-часової трансмісії акумулюється і відтворюється в різних людських колективах» [4]. Публікація Е. Макаряна стала поштовхом до створення теорії культурної традиції (традиціології) [5]. Поруч із низкою інших завдань нової дисципліни постала потреба розробити різнорівневу класифікацію культурної традиції. Учений запропонував розрізняти загальні та локальні традиції [4].

Важливим у дослідженні традицій стало їх розрізнення за сферами соціального функціонування. Досконалим індикатором історичних етапів етногенезу було визнано мистецтво [6]. Невипадково мистецькій традиції присвячено найбільше філософських, культурологічних, соціологічних досліджень. З огляду на це, найдоречнішим видається розподіл, де перше місце посіла мистецька, а вже потім економічна, політична, виробнича та інші види традицій [7].

У 1980 р. О. Каменський пояснив природу мистецької традиції як поєднання двох начал – «двох шарів»: верхнього, пов'язаного зі своєю епохою, та нижнього, дещо таємничого, глибокого підтексту культури, сформованого й відточеного століттями, часовий діапазон дії якого практично безмежний [8]. Згодом М. Некрасова дала визначення народного мистецтва як системи, що регулюється законом традиції [9, с. 322].

В Україні дослідження теоретичних засад етнічної мистецької традиції (ЕМТ) було започатковане О. Найденом, котрий, розглядаючи «традиції настінного розписування у селах України», зацікавився природою «спалахів і затухань фольклорної активності», локалізації традиції, «колективної особистості» народного митця, «колективного часу» народного мистецтва, орнаментальної спорідненості різних видів мистецтва [10].

Наприкінці XX ст. ключові проблеми традиції знайшли продовження в публікаціях М. Станкевича. Теоретик мистецтва став розглядати традицію як форму пізнання і самопізнання, потужним механізмом якої виступає, власне, мистецька традиція [11]. Останню, залежно від змісту та міри актуалізації художньої спадщини, учений поділив на первісно-синкретичну, елітарну й етномистецьку царини [12].

Серед напрацювань М. Станкевича чільне місце посіла теорія трикомпонентної моделі, за якою мистецьку традицію складають консервативні елементи трансльованої спадщини, елементи сучасного мистецького досвіду та інновації [11]. Переконливими є теоретичні підходи вченого до розуміння особливостей співіснування народної та елітарної традицій, закономірностей стереотипізації набутого досвіду, природи новацій [11; 12].

Водночас надто спрощеною видається нам теорія п'яти функціональних стадій ЕМТ, які М. Станкевич прив'язує до хронології мистецького досвіду і подає у вигляді пропорційного ступінчастого графіка [11]. ЕМТ як складова етногенезу бачиться нам у вигляді кривої, усіяної піками пасіонарно-креативної напруги (природного та соціального походження). На прикладі ґенези ЕМТ бісерного оздоблення народної ноші українців (XIX – початок XXI ст.) вдалося простежити, що спалахам креативності, з-поміж іншого, сприяють соціально-політичні стреси, що провокують актуалізацію етнічної та політичної ідентичності. Масове прилучення українців до народної творчості – це один з найпоширеніших способів самоідентифікації, особливо популярний в умовах національної та політичної невизначеності, надто в роки визвольних змагань.

Дискусійною є теорія про первинну і вторинну (заключну) форми ЕМТ, яку М. Станкевич простежує у практиках українських майстрів художньої обробки шкіри та металу [11]. Водночас така теорія не проектується на ЕМТ бісерного оздоблення народної ноші українців, яка на сьогодні нараховує три якісно відмінні етапи розвитку. Кінцевим акордом попереднього та, водночас, передвісником наступного етапу розвитку традиції стають новації. Початок нового етапу ЕМТ знаменується переходом новацій у форму інновацій (засвоєних новацій).

Аналіз сучасних українських мистецтвознавчих студій виявляє прогалини в дослідженні локальних царин ЕМТ, хоча висунення нових теорій надзвичайно актуальне, оскільки сприяє розвитку першорядних у постіндустріальному суспільстві інтелектуальних технологій.

1. *Бромлей Ю. В*. Этнос и этнография / Ю. В. Бромлей. – Москва : Изд-во «Наука», 1973. – 284 с.
2. *Гумилев Л. Н., Иванов К. П.* Этнические процессы: два подхода к изучению // Социологические исследования / РАН. – 1992. – № 1. – С. 50–57.
3. *Гумилёв Л. Н.* Конец и вновь начало: Популярные лекции по народоведению / Л. Н. Гумилёв . – Кызыл : ООО «Издательство АСТ», 2004. – 416 с.
4. *Макарян Э. С.* Узловые проблемы теории культурной традиции / Э. С. Макарян // Советская этнография / АН СССР ; Институт этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – 1981. – № 2. – С. 78–96.
5. *Макарян Э. С*. О значении междисциплинарного обсуждения проблем культурной традиции / Э. С. Макарян // Советская этнография / АН СССР ; Институт этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – 1981. – № 3. – С. 59–71.
6. *Гумилёв Л.* Искусство и этнос: Постановка проблемы / Л. Гумилёв // Декоративное искусство СССР / Союз художников СССР. – 1972. – № 1 (170). – С. 36–37.
7. *Варламов Д. И.* Онтология художественных традиций / Д. И. Варламов // Знание. Понимание. Умение. Гуманитарные науки: теория и методология / Московский гуманитарный университет. – 2007. – № 4. – С. 114–119.
8. *Каменский А. А.* Древо традиции / А. А. Каменский // Декоративное искусство СССР / Союз художников СССР. – 1980. – № 2. – С. 14–19.
9. *Некрасова М. А.* Народное искусство как часть культуры / М. А. Некрасова. – Москва : Изобразительное искусство, 1983. – 343 с.
10. *Найден О. С.* Орнамент українського народного розпису: витоки, традиції, еволюція : [монографія] / О.С. Найден ; АН УРСР, Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Т. Рильського. – К. : Наук. думка, 1989. – 134 с.

11. Мистецтвознавчі аспекти теорії традиції // *Станкевич М. Є.* Автентичність мистецтва: Питання теорії пластичних мистецтв. Вибрані праці / М. Є. Станкевич. – Львів : Спілка критиків та істориків мистецтва, 2004. – С. 65–82.
12. *Станкевич М.* Від теорії естетики до теорії мистецтва / Михайло Станкевич // Теорія рами. Вибрані праці з історії та теорії мистецтва. – Львів : Спілка критиків та істориків мистецтва, 2015. – С. 93–115.

Хазанава Кацярына Львоўна,
кандыдат філалагічных навук, дацэнт
(Беларусь, г. Гомель)

ПЕРСАНІФІКАЦЫЯ АБРАДАВЫХ НАМІНАЦЫЙ У ПАЭТЫЧНЫМ ФАЛЬКЛОРЫ ЎСХОДНІХ СЛАВЯН

Фальклорная паэзія ўсходніх славян уяўляе сабой скарбніцу моўных сродкаў вобразнага выяўлення. Адным з пашыраных тропаў у народна-паэтычных тэкстах з'яўляецца персаніфікацыя – ад лацінскіх *persona* «асоба» і *facĕre* «рабіць» – уяўленне адцягненага паняцця ў чалавечым вобразе [1, с. 492]. Лінгвістычны зварот да тэкстаў паэтычных жанраў усходнеславянскага фальклору выяўляе своеасаблівае «ажыўленне» ў народна-песеннай творчасці асобных каляндарна-абрадавых намінацый.

Мэта артыкула – даследаваць персаніфікацыю абрадавай лексікі ў беларускіх, рускіх і ўкраінскіх народных песнях.

Персаніфікацыя абрадавай лексікі больш пашырана ў каляндарных песнях. Назвы свят традыцыйнага ўсходнеславянскага календара ў народна-песенных тэкстах ператвараюцца ў імёны казачна-міфалагічных персанажаў.

У беларускіх калядках пашыраныя звароты да Каляды, якая атаясамліваецца з маладой жанчынай:

Шчодры вечар, Каляда, Каляда!
Добры вечар, Каляда, Каляда! (в. Роўкавічы, Чачэрскі р-н) [2, с. 23];
Каляда-калядзіца, добрая маладзіца,
А мы цябе год дажыдалі (в. Амяльное, Веткаўскі р-н) [3].

У багатым на народную духоўную спадчыну Веткаўскім раёне Гомельскай вобласці этнографы зафіксавалі народнае ўяўленне Каляды: «*Каляда ходзя толькі раз у год – адзін дзень.. Яна вутрам падымаіцца і ідзець па пасёлках. У пасёлак ідзець, калядуя да вечара»* [3].

Абрадавая лексема ў фальклорных тэкстах мае адпаведнае з персаніфікаваным народнай свядомасцю ўсведамленнем граматычнае

адзіночналікавае выражэнне: *Ехала Каляда ў чырвоным вазочку. Светлы вечар! Добры вечар! Астанавілась ля дамочка. Светлы вечар!* (в. Мар'іна, Добрушскі р-н) [4, с. 168]. Як і любое іншае найменне асобы, у абрадавых творах персаніфікаваная міфалагема ўжываецца ў функцыі зваротка і спалучаецца з развітым мастацкім азначэннем, выражаным прыдаткам:

Каляда-калядзіца, добрая маладзіца, У каждым домі пабывала,
Нашым дзеткам песні паспявала (в. Амяльное, Веткаўскі р-н) [5].

Ператварэнне каляндарна-абрадавага наймення ў асабовае імя сустракаецца ў рускіх абрадавых песнях:

Коляда пришла – Рождество принесла! [6, с. 218];
Коляда, коляда! Подавай пирога [6, с. 218].
Коляда светлая, Пришла Коляда
Вперед Рождества, Вперед Масленицы [7, с. 132].

Па звестках фальклярыстаў, у наваколлі Масквы перад Ражством Хрыстовым на санях вазілі дзеўку ў белай сарочцы паверх адзення і спявалі: *Уродилась Коляда Накануне Рождества* [8, с. 134]. Такім чынам адбывалася сапраўднае «ачалавечванне» Каляды, што дае падставы лічыць абрад рэшткамі пэўнага паганскага звычаю, які на Маскоўшчыне трымаўся даўжэй за іншыя рэгіёны пражывання ўсходніх славян [8, с. 134].

У вяснянках надыходзячай пары года народным аўтарствам прапанаваны вобраз маладой жанчыны, якая нясе з сабой добрае надвор'е і шчодры ўраджай:

Вясна красна, Ты карысць прынясла.
Першая карысць – пастушок, Другая карысць – плужок [9, с. 114].

З прычыны чакання ад вясны падарункаў у песнях частыя запыты:

– Ах ты, вясна, ты красна,
А што ж ты нам прынясла? [9, с. 113].

У большасці выпадкаў у народна-песенных тэкстах вясна адказвае:

– На зямельку травіцу, На травіцу лісточак,
На дзевачак вяночак, На дзевачак красоту,
На мальчыкаў сухоту [9, с. 113];

У беларускіх народных песнях вясна «размаўляе» з рознымі ўзроставымі групамі насельніцтва:

– Ой ты, вясна, вясна. Што ж ты бабкам прынясла?
– Прынясла я вам, бабкі, кросенцы. Будзеце кросны ткаці
І мяне, вясну, успамінаці [9, с. 115].

Падобныя адносіны да вясны адлюстроўваюць украінскія народныя песні: *Прийди, прийди, красна, Принеси нам збіжжя, Принеси нам красок (квітів)* [8, с. 191].

Украінскі фальклор таксама чакае ад вясны падараванне для ўсіх:

Ой, весна красна, що нам винесла?

Ой, винесла тепло і доброє літечко!

Малим дітонькам побіганнячко,

Старим бабонькам посіданнячко,

Красним дівонькам на співаннячко,

А господарям на роботячко [8, с. 191].

У спадзяваннях на добрую волю вясны рускія народныя песні:

Дай, весна, добрые годы, Годы добрые, хлебородные!

Зароди жито густое, Жито густое, колосистое [6, с. 224].

У многіх беларускіх і ўкраінскіх народных песнях вясна выяўляецца маладой маці:

Вясна доньку кліча, Божа мілы!

– Дай, донька, ключы Адамкнуць зямліцу [9, с. 96];

Ой, весна, весна та весняночка,

Ой, де ж твоя донька, та паняночка [9, с. 191].

Песенным тэкстам нават вядома імя:

Вісна-вісна, вісьняначка, Дзе твая дочка Мар'яначка? [5].

Масленічныя песні ўсходніх славян прапануюць персаніфікацыю Масленіцы:

Маслініца-масляніца, Добрая ана маладзіца,

У нас ты сем дзён гасцюіш,

Ідзе ж ты год піруіш? (в. Амяльное, Веткаўскі р-н) [5];

Масленица- кривошейка, Встречаем тебя хорошенько [6, с. 218];

Масляна, воротися! До Великодня простягнися [8, с. 148]

Прыгаданыя тэксты сведчаць, што ў народнай традыцыі ўсходніх славян Каляда, Вясна, Масленіца ўяўляюцца жывымі істотамі. Збіральнікі фальклору заўважаюць, што «носьбіты традыцыі аказваюцца здольнымі апісаць іхнія звычкі, нораў, паводзіны, знешні выгляд. Яны ацэньваюць іхнія паводзіны, параўноўваюць іх паміж сабой, набліжаюць іх да сябе праз параўнанне са сваімі блізкімі і знаёмымі» [5].

Персаніфікацыя памянёных абрадавых найменняў як функцыянальна-стылістычная адметнасць фальклору ўсходніх славян мае агульнаэтнічны характар. Такая з'ява надзвычай уласцівая і актыўна функцыянальная ў беларускіх, рускіх і ўкраінскіх народна-песенных тэкстах.

1.Словарь иностранных слов / под ред. И. В. Лёхина и проф. Ф. Н. Петрова. – М. : Государственное изд-во иностранных и национальных словарей, 1949. – 803 с.
2. Беларускі фальклор у сучасных запісах: Традыцыйныя жанры Гомельскай вобласці / уклад. В. А. Захарава і інш. ; уклад. муз. часткі У. І. Раговіч. – Мінск : Універсітэцкае, 1989. – 384 с.
3. *Лопатин Г. И.* Фольклорно-этнографический репертуар личности: Варвара Александровна Грецкая : [Электронный ресурс] / Г. И. Лопатин. – Рэжым доступа : http: vetka-museum.by. – Дата доступа : 15.10.2015.
4. Зямля чароўная дабра: Добрушскі край: гісторыя і сучаснасць / пад агульнай рэд. А. А. Станкевіч. – Гомель : ААТ «Полеспечать», 2008. – 280 с.
4. *Лапацін Г. І.* «У нас песьні праз мяжу не ідуць...» Аб культуры выканання абрадавых тэкстаў : [Электронны рэсурс] / Г. І. Лапацін. – Рэжым доступа : http: vetka-museum.by. – Дата доступа : 15.10.2015.
5. *Круглов Ю. Г.* Русские обрядовые песни / Ю. Г. Круглов. – М.: Высш. шк., 1989. – 320 с.
6. Календарные обряды и обрядовая поэзия Воронежской области. Афанасьевский сборник. Материалы и исследования / сост. Пухова Т. Ф., Христова Г. П. – Вып. III. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 2005. – 249 с.
8. *Воропай Олекса*. Звичаї нашого народу : етнографічний нарис / Олекса Воропай. – Мюнхен : Українське видавництво, 1958. – 310 с.
9. Веснавыя песні / склад.: Г. А. Барташэвіч, Л. М. Салавей ; склад. муз. часткі В. І. Ялатаў ; рэд. тома К. П. Кабашнікаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1979. – 608 с.

Халюк Леся Миколаївна,
кандидат філологічних наук
(Україна, м. Київ)

СУЧАСНИЙ ФОЛЬКЛОРНИЙ НАРАТИВ: ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Як об'єкт дослідження усні оповідання, автобіографічні оповіді у формі меморатів, фабулатів та перказів об'єднуються таким спільним терміном як «фольклорний наратив» і є матеріалом, до якого звертаються дослідники різних галузей наук: соціологи, психологи, історики, фольклористи, етнологи тощо.

Інтенсивною і продуктивною у світовій науці є робота із текстами народних оповідань фольклористів.

В Україні на особливу увагу заслуговує праця С. Мишанича «Усні народні оповідання», присвячена масиву усної прози, що раніше не залучався до фольклористичних досліджень чи перебував на маргінесі фольклору [6]. За С. Мишаничем, народні оповідання – це образні оповіді та розповіді про різноманітні події та випадки з життя, що ведуться здебільшого від імені першої особи, учасника або очевидця цих подій [7, с. 16].

Дослідник народної прози В. Сокіл зібрав та опублікував фольклорні матеріали про Голодомор 1932–1933 рр. У передмові до збірки автор класифікує поданий матеріал як народні оповідання та перекази. Так, В. Сокіл виділяє меморат як одну з форм усних оповідань. Ці твори, на думку автора, повідомляють про події, які не виходять за межі того, що бачив, пережив, чи був безпосереднім учасником оповідач. Розповідь ведеться від першої особи. Дослідник констатує факт переходу народних оповідань у перекази і зауважує, що зазначений фонд творів потенційно збільшується, адже прямих свідків подій з року в рік стає дедалі менше [8].

Варта уваги також позиція відомого науковця Р. Кирчіва, висвітлена у статті «Трагедія голодомору у фольклорному відображенні», у якій він зараховує розповіді про голод 1932–1933 рр. до усної словесності,

однак висловлює певні дискусійні та суперечливі міркування. Зокрема ставить під сумнів належність деяких текстів до фольклору. На думку вченого, потрібно з-поміж «одноразових текстів» (свідчень, спогадів, повідомлень і т. д.) виділити ті, що характеризуються ознаками фольклорності чи фольклоризації [4, с. 57].

Російська дослідниця А. Ліпатова виокремлює з-поміж текстів неказкової прози суб'єктивні форми (меморат, «свідчення») і на інтерсуб'єктивні (фабулат). Суб'єктивні форми трансформуються в інтерсуб'єктивні; останні розривають зв'язок з оповідачем і стають частиною спільної для носіїв традиції запасу знання. Перехід від суб'єктивних до інтерсуб'єктивних форм – корінний перелом у побутуванні тексту: оскільки лише у випадку «фольклорного факту» можна вести мову про сюжет тексту (отже, про варіативність), про жанрові тенденції. Дослідниця розрізняє меморати і свідчення, вважаючи їх різними формами тексту, зазначаючи, що деякі вчені не роблять такого розрізнення [5].

До вивчення жанрів сучасного міського фольклору зверталася інша російська дослідниця І. Веселова, яка розглядала усне оповідання як сукупність трьох компонентів. По-перше, як матеріальний об'єкт – вербальний текст, який має початок, кінець і внутрішню структуру. По-друге, як акт міжособистісного спілкування (оповідач і слухач зі своїми цілями й завданнями). По-третє, як інформація (знання), яка транслюється співбесіднику. На думку вченої, усне оповідання являє собою вербальну форму трансляції загального знання, тобто за своєю природою це фольклорний текст, який, відповідно, володіє такими характеристиками, як повторюваність, варіативність і безавторство. У своїй дисертації «Жанры современного городского фольклора: повествовательные традиции» [1] дослідниця намагалася описати феномен сучасного усного оповідання і продемонструвати через формальні показники його фольклорну природу.

Диференціацію жанрів народної прози за ознакою характеру творення тексту та наявності чи відсутності в ньому естетичного начала здійснює В. Харитонова [10]. Так, традиційна форма народних уявлень, беручи свій початок у міфі, знаходить експліковане вираження у формі повір'я. На основі певного повір'я чи системи повір'їв у будь-який момент може виникнути розповідь від першої особи – меморат.

Важливою, на нашу думку, для досліджуваної теми є також праця Ю. Чорі «Жива історія», у якій автор подає своє розуміння поняття «народні оповідання». Дослідник зауважує, що «усні легенди, перекази та

оповіді є жанровими різновидами усної розповідної творчості. Вони малоформатні, невеличкі за обсягом і близькі між собою за змістом. Їх часто плутають один з одним, тому й користуються узагальненим висловом – народні оповідання» [10, с. 3–4].

Варто згадати також праці ізраїльських науковців Л. Фіалкової та М. Єленевської [2, 3, 9], у яких досліджено особисті оповіді, представлені у вигляді автобіографічних розповідей, епізодичних свідчень та спогадів. Вивчення особистих оповідей дає змогу дослідникові зрозуміти важливі чинники, які впливали як на особисте життя людей, так і на загальну психічно-ментальну та соціальну динаміку. У зазначених працях окремі розповіді розглядаються як такі, що відображають відповідний культурний контекст, часом опосередковано; а культурний контекст, у свою чергу, відбивається в окремих розповідях. У даному випадку окремі люди розповідають про особисті спогади як частину великого групового досвіду, відтак, суспільна вага цих оповідей лише зростає.

Вивченням історій із власного життя ґрунтовно займалася американська дослідниця фольклору С. Сталь [12]. Вона відокремила короткі розповіді про епізоди з життя від довгих біографічних оповідань, але підкреслила їхній тісний взаємозв'язок і визначила як характерну рису обох жанрів, що часто сам оповідач може виступати ще й героєм.

1. *Веселова И. С.* Жанры современного городского фольклора. Повествовательные традиции : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.01.08 / И. С. Веселова ; Ин-т высш. гуманитар. исслед. Рос. гос. гуманитар. ун-та. – М., 2000. – 26 с.

2. *Еленевская М.* Русская улица в еврейской стране. Исследование фольклора эмигрантов 1990-х в Израиле / М. Еленевская, Л. Фиалкова ; отв. ред. В. А. Тишков. – М. : Институт этнологии и антропологии РАН им. Н. Н. Миклухо-Маклая, 2005. – Т. 1. – 356 с.

3. *Еленевская М.* Русская улица в еврейской стране. Исследование фольклора эмигрантов 1990-х в Израиле / М. Еленевская, Л. Фиалкова ; отв. ред. В. А. Тишков. – М. : Институт этнологии и антропологии РАН им. Н. Н. Миклухо-Маклая, 2005. – Т. 2. – 244 с.

4. *Кирчів Р.* Трагедія голодомору у фольклорному відображенні / Р. Кирчів // Відлуння голодомору-ґеноциду 1932–1933. Етнокультурні наслідки голодомору в Україні. – Львів : НТШ, 2005. – С. 41–64.

5. *Липатова А. П.* Формы текста рассказов о снах: «свидетельские показания» и мемораты : [Электронный ресурс] / А. П. Липатова // Труды «Русской антропологической школы». – М., 2008. – Вып. 5. – Режим доступа : http://www.ulfolk.ru/Statji/333/335.pdf.

6. *Мишанич С. В.* Усні народні оповідання: питання поетики / С. В. Мишанич. – К. : Наукова думка, 1986. – 327 с.
7. *Мишанич С. В.* Усні хроніки народного життя // Народні оповідання / упоряд. і передм. С. В. Мишанича. – К. : Дніпро, 1986. – С. 5–16
8. *Сокіл В.* Оддзвонив голодомор / В. Сокіл // Українці про голод 1932–1933. Фольклорні записи Василя Сокола. – Львів : Афіша, 2003. – С. 5–18.
9. *Фіалкова Л.* Коли гори сходяться: Нариси українсько-ізраїльских фольклорних взаємин / Л. Фіалкова. – К. : Автограф, 2007. – 176 с.
10. *Харитонова В. І.* До питання про специфіку продукування і побутування неказкової прози у слов'янській фольклорній традиції / В. І. Харитонова // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 41. – Л. : Світ, 1990. – С. 38–46.
11. *Чорі Ю.* Жива історія. (Сюжетно-тематичний огляд народних легенд, переказів та оповідей) / Ю. Чорі. – Мукачево : Елара, 2000. – 443 с.
12. *Stahl Sandra K. D.* The Oral Personal Narrative and Its Generic Context / Sandra K. D. Stahl // Fabula / Universität Zürich. – 1977. – Vol. 18. – Is. 1. – P. 18–39.

Чебанюк Олена Юріївна,
кандидат філологічних наук
(Україна, м. Київ)

КОНЦЕПТ САДУ В КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВОМУ ФОЛЬКЛОРІ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Сад, садок, садочок за частотністю згадування посідає одне з чільних місць в обрядовій пісенності східних слов'ян. Найчастіше у фольклорних текстах він функціонує як частина господи, як міфологічний локус, як фольклорний образ, як символ і як метафора.

У традиційній картині світу сад відноситься до культурного, освоєного простору: в ньому руками людини посаджено, вирощено і доглянуто фруктові дерева й кущі, впорядковано квітники та зільники. Хата, господарські будівлі, сад і присадибні городні грядки утворюють цілісний комплекс традиційної господи – «садиби». Водночас сад знаходиться на периферії господарства (в центрі – хата, дім), часто межує із природним, неосвоєним простором (ліс, гай, поле, степ), тому може розглядатися як перехідний локус від «свого» до «чужого» простору, бути місцем ритуальних контактів між «людським» і «нелюдським» світами.

Як свідчать польові дослідження, проведені нами в Київській, Житомирській, Чернігівській областях і білоруськими колегами на Гомельському Поліссі, і сьогодні під час календарних свят, родинних обрядів (весілля, народження дитини тощо) у саду відбуваються ритуальні дії, що мають забезпечити щасливу долю, здоров'я, фертильність й достаток усій родині. На досліджуваній території Гомельсько-Чернігівського пограниччя зустрічалися випадки поховання небіжчика (як правило, померлого наглою смертю) у садку біля хати. Ця традиція зафіксована нами і в інших регіонах України, що дає підстави говорити про збереження прадавньої традиції поховання близької рідні аж до кінця XX ст. Релікти такого способу поховання, пов'язаного з культом предків, зустрічаються у східнослов'янських піснях різних жанрів і різної часової ґенези й пов'язані здебільшого з мотивом бенкету предків у саду.

Під час троїцько-купальських, маковійських обрядів формуються із гілок дерев, кущів і квітів «садок» і посередині нього віха, що моделюють сакральний локус, райський сад, який пов'язаний з прадавніми уявленнями про потойбіччя і культом померлих предків. У колядках, веснянках, русальних і купальських піснях зустрічається мотив саду; сад тут – це сакральний локус, в якому росте світове «деревце», в якому знаходиться священна/свята криниця, біля якої і відбуваються дії основних фольклорних персонажів.

Сад в обрядовості українців, білорусів, росіян є традиційним місцем жіночих магічних дій, спрямованих на захист і примноження господарства, і дівочих ворожінь про заміжжя, приурочених до свят зимового циклу. Сад, садочок у календарно-обрядових піснях східних слов'ян часто функціонує як жіночий локус, має стійку прив'язку до дівоцтва, а в ліричній народній традиції пізнішого походження стабільно пов'язаний з матримоніальними та еротичними мотивами.

Шевчук Тетяна Миколаївна,
кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник
(Україна, м. Київ)

МІСЯЦЬ У СЕМАНТИЧНОМУ ПОЛІ УСНОЇ СНОТЛУМАЧНОЇ ТРАДИЦІЇ

Методологічними орієнтирами дослідження є етнолінгвістичні студії (М. Толстого, С. Толстої, О. Березович) та праці з історії релігійних ідей (М. Еліаде). Зокрема йдеться про поняття семантичного поля: «Етнолінгвістика розглядає текст передусім як семантичне поле, як поле смислового напруження, в якому актуалізуються значення, закладені в кожному окремому компоненті тексту, а різні за своєю смисловою природою знаки «підтримують» один одного і взаємно посилюють свій семантичний потенціал» [6]. Тексти української усної снотлумачної традиції демонструють значний смисловий потенціал місяця: місячний символізм підвладний ідеям становлення, народження й смерті, а зміна місячних фаз зумовила, зокрема, міфологічне пояснення дуалізму: «Символ місяця, – відзначав М. Еліаде, – спонукав релігійну людину звести докупи широкі набори фактів, які не мали між собою видимого зв'язку, щоб врешті об'єднати їх в одну систему […] Взагалі більшість ідей циклу – дуалізму, полярності, опозиції, конфлікту, але й ідеї примирення протилежностей, coincidentia oppositorum, були уточнені або відкриті завдяки місячному символізму» [5, с. 83–84].

Наші спостереження ґрунтуються на текстах народних сонників кінця XIX ст. (зокрема В. Милорадовича), польових записів 1925–1928 рр., здійснених за Програмою збирання матеріялів до українського народнього сонника Катерини Грушевської, а також фольклорних матеріалів, зібраних студентами Києво-Могилянської академії протягом 2015–2016 рр.

В. Милорадович не лише звернув увагу на залежність між трактуванням снів і фазами місяця, – він структурував свій польовий матеріал, зібраний у Лубенському повіті Полтавської губернії, за трьома

важливими подіями життєвого циклу (народженням, весіллям, смертю) і в цьому семантичному полі людського буття місяць виявив всю повноту свого символічного потенціалу. Місяць у сні, згідно із записами В. Милорадовича, провіщає народження хлопчика: «Мені снилось, – розповідала Вільшанська селянка Марія Харланова, – що іде три місяці помаленьку. Я перехрестилась і думаю собі: зроду не бачила трьох місяців у купі. Один місяць проти моєй хати одійшов і пішов у ліс. Родивсь у мене син» [4]. Таке тлумачення виявилося досить стійким, адже фіксується у записах 2015 р.: «І сходять два місяці, один за одним […] Бачиш, я тобі ж казала, що не бери чужої дитини. Оце ж вам і сон. У них двоє дітей» [2].

Другою сферою прояву місячного символізму є любовна, шлюбна, виражена традиційною формулою «місяць – наречений»: «Ясний місяць молодик, – зазначив В. Милорадович, – означає жениха, парня, а місяць на ісході – вдова. Іногда темний месяц во снє означає, что сватовство не состоится» [4, с. 227]. Польові записи 1925 р. також фіксують ці значення: «Коли сниться дівчині місяць, те-ж жених, коли місяць у хмарі, жених буде бідний, а коли ясний, то буде багатий» [1, арк. 18]; «Як присниться місяць дівчині – то на жениха, а як батькам, то на зятя або невістку» [1, арк. 2]; «Помню: мали ото сватать мою Настю, то сниться мені на небі два місяці: один ясний, а другий затуманений. То ясний скотився Насті на руки, а другий покотився вниз» [1, арк. 59].

Дослідники місячного символізму відзначають антропоцентризм сприймання місяця (молодий – старий) та взаємозв'язок різних бінарних опозицій, семантичних ознак, що утворюють систему і є еквівалентними. Серед них важливою для снотлумачних текстів є опозиція «молодий старий : білий (світлий, червоний) – чорний (темний) [7].

Серед записів 1920-х років, які тісно пов'язані з історичними реаліями, ясний місяць уві сні віщує визволення з неволі, а місяць, що заховався, – ув'язнення: «Світив місяць. Було скрізь чисто, весело, гарно. Але коли нібито я зайшла до свого помешкання […] місяць заховавсь, стала грязюка й Волкинштейн не могла з неї вибратись. Я з'ясувала так, що мене – звільнять, а її – ні. Так і сталось» [7]. Місяць, половина якого затуманилась (за свідченням В. Милорадовича), у сні означає смерть [4, с. 229]. В контексті усної фольклорної культури тексти снотлумачень увиразнюють модель життєвого циклу, зокрема за умови залучення до семантичного аналізу еквівалентних вірувань, міфологічних уявлень про місячні фази, приказок і т.д.: «Як буде місяць чорниць, то буде світу конець» [3].

1. Архівні наукові фонди рукописів і фонозаписів Інституту мистецтво знавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. – Ф. 15. – Од. зб. 713.
2. Особистий архів авторки.
3. *Бондарь Н. И.* Магия луны (из окказиональной обрядности восточнославянского населения Северного Кавказа XIX – начала XX в.) / Н. И. Бондарь // Славянский и балканский фольклор. Виноградье. К юбилею Людмилы Николаевны Виноградовой / РАН ; Ин-т славяноведения ; отв. ред. А. В. Гура. – Вып. 11. – М. : Индрик, 2011. – С. 281–289.
4. *Милорадович В.* Народный сонник / В. Милорадович // Слов'янський світ / НАН України ; ІМФЕ ім. М.Т. Рильського ; Укр. комітет славістів. – Вип. 14. – К., 2015. – С. 225–234.
5. Священне і мирське // Еліаде М. Священне і мирське. Міфи, сновидіння і містерії. Мефістофель і андрогін. Окультизм, ворожбитство та культурні уподобання / М. Еліаде ; пер. Г. Кьорян, В. Сахна. – К. : «Основи», 2001. – С. 7–116.
6. *Толстая С.М.* Предисловие // Славянский и балканский фольклор. Семантика и прагматика текста / РАН ; Ин-т славяноведения ; отв. ред. С. М. Толстая. – Вып. 10. – М. : Индрик, 2006. – С. 7–9.
7. *Чеха О. В.* Языковой и культурный образ лунного времени в полесской традиции (молодой и старый месяц) / Чеха О. В. // Славянский и балканский фольклор. Семантика и прагматика текста / РАН ; Ин-т славяноведения ; отв. ред. С. М. Толстая. – Вып. 10. – М. : Индрик, 2006. – С. 485–501.

Шпак Оксана Дмитрівна,
кандидат мистецтвознавства, старший науковий співробітник
(Україна, м. Львів)

КУЛЬТУРНО-ІНТЕГРАЦІЙНІ ЧИННИКИ ЕТНОМИСТЕЦЬКОЇ ТРАДИЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО МАЛЯРСТВА НА СКЛІ

Українське народне малярство на склі розвивалося протягом XIX–XX ст. у формі первинної (середина XIX – перша третина XX ст.) та вторинної (друга половина 1940-х – 1980-ті рр.) етномистецької традиції. У час його становлення й занепаду виразно проявився культурно-інтеграційний вплив сусідніх західних народів, тоді як у період активного розвитку цього явища вплив зовнішніх чинників мінімізувався.

Поштовхом до появи і подальшого розвитку на західноукраїнських теренах у XIX ст. малярства на склі став імпорт скляних мальованих образків із давніших центрів цього виду народної творчості у Словаччині, Польщі, Румунії [1, с. 432]. В Україну такі ікони потрапляли головним чином завдяки паломництву. Порівняно доступна техніка мальованих на склі привізних образків невдовзі прижилася на місцевому ґрунті: її стали імітувати й творчо розвивати.

У час активного розвитку традиції, від середини й до кінця XIX ст., вплив культурно-інтеграційних чинників послабився, натомість домінуючими стали автентичні фактори. Використовуючи художній досвід своїх попередників у галузі іконопису, розпису виробів з кераміки й гутного скла, місцеві майстри виробили власну художню мову українського малярства на склі. На тлі інших європейських традицій малярства на склі українська вирізнялася дзвінким яскравим колоритом, стилістикою графічності, площинності й локальності барв, наївним «творчим» трактуванням образів, декоративним багатством рослинних мотивів орнаменту. В українських іконах на склі XIX ст. запозичення західної іконографії поєдналися з візантійською основою і набули локальних ознак.

Перші десятиліття XX ст. – час згасання першого етапу етномистецької традиції малярства на склі. Скляні ікони, які мали перед тим значний попит, поступово витіснялися друкованими привізними хромолітографіями, олеографіями. Поширення на західноукраїнських теренах ікон, надрукованих у поліграфічних закладах Варшави, Кракова, Відня, було наслідком культурно-інтеграційних впливів. Серед переваг нової й популярної на той час продукції слід відзначити її доступність, реалістично-ілюзорне, на противагу наївним у традиційній іконі на склі, відтворення образів святих, а також зручність у функціонуванні, на відміну від крихких скляних. Причинами заміщення мальованих ікон поліграфічними стали соціальні зміни, а подекуди – свідоме насадження чужоземної продукції замість народної ікони на склі. Зміна смаків була пов'язана також із загальними тенденціями у розвитку тогочасного суспільства: розвитком технологій, поширенням продукції машинного виробництва і витіснення виготовленої кустарним способом. Згасання етномистецької традиції, очевидно, прискорили історичні події глобального значення. Наприклад, з початком Першої світової війни у 1914 р. припинив малювати на склі відомий майстер Петро Німчик з Богородчан [2, s. 17].

Після Другої світової війни, з середини XX ст., в Україні відроджується малярство на склі у формі вторинної етномистецької традиції. Серед причин регенерації виділяємо: історичні, економічні, естетичні, а також культурно-інтеграційні. Зокрема стимулювати розвиток українського малярства на склі могли мистецькі імпульси, які надходили з-за кордону. Насамперед це імпортовані із сусідніх західних теренів скляні образки промислового виробництва кінця XIX – початку XX ст. [3, с. 720; 4, s. 752]. Варто наголосити, що у традиційних осередках країн Центральної Європи у першій половині XX ст. продовжувало розвиватися традиційне, професійне, аматорське малярство на склі [5, s. 113–144, 162–171; 2, s. 116–118; 6, s. 80].

Активний розвиток вторинної етномистецької традиції припав на 1950–1970-ті роки Народні майстри, окрім традиційних ікон, малювали також картини й численні декоративні композиції. Українське малярство на склі у формі вторинної етномистецької традиції набуло значних масштабів і поширення майже по всій території України. Паралельно з народним почало розвиватися також малярство на склі професійних митців, які взяли за основу традиційну техніку підскляного розпису.

Основною причиною згасання традиції у 1980-х років стала зміна художніх смаків, великою мірою визначена культурно-інтеграційним

впливам із заходу. В автентичному середовищі твори народного малярства на склі стали вважатися застарілими і вже не відповідали новим уявленням про естетику. Під час польових досліджень 2000–2015 рр. автором тез зафіксовано численні випадки переобладнання житлових інтер'єрів і внутрішнього простору сільських церков та каплиць із заміною традиційних мальованих на склі творів на вироби вітчизняного і європейського, а останнім часом – також китайського промислового виробництва. Респонденти неодноразово повідомляли, що після проведення «євроремонту» з інтер'єрів вилучили (і в подальшому знищили) традиційні твори малярства на склі [3, с. 561; 7, арк. 3, 4].

Отже, у період становлення українського народного малярства на склі культурно-інтеграційні чинники мали позитивний конструктивний вплив і сприяли розвитку нової етномистецької традиції. У час її згасання культурно-інтеграційні чинники набули визначальної ролі, проте мали вже деструктивний (руйнівний) вплив і призвели до повного зникнення явища українського народного малярства на склі.

1. *Откович В. П.* Народний живопис Гуцульщини / В. П. Откович // Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 431–436.
2. *Grabowski J.* Ludowe malarstwo na szkle / J.Grabowski. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Ossolineum, 1968. – 380 s.
3. *Шпак О.* Малярство на склі Східного Опілля та Західного Поділля середини – другої половини XX ст. (матеріали польових досліджень 2011 р.) / О. Шпак // Народознавчі Зошити. – 2012.– № 3 (105). – С. 552–562.
4. *Шпак О.* Село Річка Міжгірського району Закарпатської області – осередок народного малярства на склі Бойківщини другої половини XX століття / О. Шпак // Łemkowie, Bojkowie, Rusini. Historia, współczesność, kultura materialna i duchowna. – Tom V. – 2014. – Słupsk-Zielona Góra-Świdnik. – S. 749–760.
5. *Błachowski A.* Malarstwo na szkle. Tradycje i współczesność polskiej sztuki ludowej / A. Błachowski. – Lublin ; Toruń : Polskie Towarzystwo Ludoznawcze – Oddział w Toruniu, 2004. – 192 s.
6. *Pišútová I.* Maľovaný sen: Slovenská ľudová maľba na skle v 20. storočí / I.Pišútová. – Bratislava : Palas, 1978. – 88 s.
7. Архів Інституту народознавства НАН України. – Ф.1.– Оп. 2. – Од. зб. 628.

Юдкін-Ріпун Ігор Миколайович,
доктор мистецтвознавства, член-кореспондент НАМУ
(Україна, м. Київ)

СОНЕТИ ЛЕОПОЛЬДА СТАФФА ЯК СЦЕНІЧНІ ЕТЮДИ

Єдність лірики і драми, теоретично осмислення якої сягає принаймні В. Гумбольдта, спирається на їх розуміння яка специфічних способів інтерпретації мовного матеріалу. Положення І. І. Ковтунової про те, що в ліриці «текст в цілому зберігає статус єдиного складного предикату» [3, с. 151], свідчить, що предмети і об'єкти осмислюються як їхні ознаки, атрибути. Інша властивість лірики полягає в пріоритеті споглядальності [1, с. 135], коли події подаються як спостереження, а відтак, зокрема, дієслова трансформуються в пасив. Обидві властивості приводять до парадоксу перетворення суцільної **предикації** на суцільну **субстантивацію**, оскільки в ліриці втрачається властива предикації визначеність **локації та локалізації** – категорій особи, часу та місця. Це засвідчено, зокрема, формуванням так званого бездієслівного стилю в ліриці. Тоді оповідь набуває неозначеності хронотопу та персони, стаючи абстрактними атрибутами, епітетами невідомої сутності. Так аргументується паралель лірики і театру: образи в авторському світі так само відволікаються від конкретики, як сценічні предмети від побутових речей. Це – абстракція ізоляції, яка второвує шлях до абстракції узагальнення.

Побудова абстрактного простору театру ліричної уяви тягне за собою **конфліктність**, яку неминуче закладено в самій абстрактності атрибутів як предметів ліричної інтерпретації. Зокрема протиставлення власне ознак предметам у предикації в комунікативній формі подається як протиставлення відповідей питанням з обранням альтернатив. Ліричний вислів подається як вибір однієї з альтернатив (оскільки описуються ознаки, а не предмети), інша ж альтернатива відсувається у підтекст як можливість, зокрема як потенційний предикат стосовно актуального – реми. Таке постійне зіткнення альтернатив визначає лірику як полеміку (в тому числі приховану). Оскільки заперечення властиве саме

предикації, то лірика наснажена конфліктністю. Звідси випливає також проблема характеру і характерності ліричних образів як відмінностей, що переростають в контрасти та конфлікти. Зі свого боку, характер виявляється лише в конкретній ситуації [2, с. 257]. Можна казати про **характеристику ситуації** як предмет ліричного тексту, виявлений через специфічну ліричну конфліктність. Оскільки ж власне побудова характеру становить процес інтерпретації, зокрема тлумачення характерних деталей як маски, що приховує глибинний сенс [4, с. 192–193], то й вірш постає як словесна маска. Ключове значення тут здобуває властивість дієслівних словосполучень (в тому числі з еліпсисом) зберігати **інтенцію** за умов неозначеності особи, часу й місця, в тому числі й безособову, як позначення цілеспрямованості подій.

У творчості Л. Стаффа ці універсальні властивості абстракцій ліричного «театру вигадки» гіперболізовано [5]: в ліричних героях упізнаються «вічні» амплуа, хронотоп ліричних ситуацій поза історичними реаліями виглядає як сценічний антураж, учинки персонажів виглядають як притча. Приміром, у сонеті «Бджоли» (зб. «Польові стежки», 1919) вічність ситуації підкреслено перифрастичною назвою меду «*gościnny Piasta napój*», а медовій солоднечі протиставляється віск як символ життєвої гіркоти, яке «*skupia w wosk przejrzysty jak cerpienia lice, / W wosk, z którego śmierć lepi nam bladą gromnicę*». Останнє слово вірша – специфічний термін позначення ритуальної поховальної свічки (яку давніше запалювали також під час грози) – відсилає до констант буття, не кажучи про персоніфікацію смерті, перейняту від містеріального театру. В цілому сонет побудовано як звернення до бджіл, апострофа – один з загальників ідилії – виглядає як театральна конвенція. Нечисленні дієслова вірша – *слати* (мед), *знати* (про наявність солодкого і гіркого зілля) та *стикати* – по суті вжито в неозначеному аспекті як інфінітиви для позначення сценічного епізоду. Більше того, дієслова виконують дейктичну функцію, вводячи внутрішню антитезу МЕД – ВІСК, а водночас, як носії інтенції, визначають заперечення можливої альтернативи (зокрема не стикання як протиставлення, а змішування).

Дієслово за умов неозначеності хронотопу та персони зберігає інтенціональне, цільове призначення, а відтак відсилає до антитетичних відношень. Така інтерпретація дієслівної семантики на інтенціональній основі сприяє сценарному вигляду вірша, як у сонеті «Березень» (зб. «В тіні меча», 1911). Вірш змальовує враження від першої після зими прогулянки до парку, де цільове призначення як відкидання інших

альтернатив окреслює епізод можливого сценарію. Дієслова тут мають передусім дейктичну, а не номінативну функцію, а відтак предикати не позначаються ними, а впроваджуються через словосполучення. Передусім це стосується двічі повторених *wracamy* та *idziem*, які відносяться до неозначено-особової постаті ліричного інкогніто – мешканців міста. Дієслова тут позначають лише напрямок і спосіб пересування, мету руху. Істотним є не ліричне «ми повертаємось», а обставини способу дії, зокрема *«krokiem lekkim, jak podczas tanecznej zabawy»*. Тут очевидне протиставлення не названій, але очевидній альтернативі – «важкому кроку», не схожому на танець. Так само предикація передається від дієслова «ідемо» до обставини, зокрема *«po płytach suchych już chodników* / *Z grudkami pulchnej ziemi»*. Внутрішня антитетичність цього предикату, де протиставляються символи штучного середовища міста та занесених на стопах ніг слідів природи: «суха плита – м'яка земля». Разом із згадками про перехожих, які спішать і *wesoło patrzą*, та з описом природи вірш подає характерну мізансцену.

Антитезу «творчість – марнота» подає сонет «Приязний захід» (зб. «Високі дерева», 1932), побудований як монолог – сповідь поета, де вечірнє натхнення протиставляється буденності. Вже дієслово «мушу», яким відкривається вірш (повторене згодом, також і у синонімічному варіанті «треба»), має дейктичне призначення: в комунікативній формі тут очікується відповідь на питання «що мушу?» – метафоричний зворот *«ze smakiem wiory żuć, szaber i skał»y*. «Жування стружки і щебінки» тут субстантивоване і виявляє інтенцію уникання денної марноти. Постать, атрибуцію якої несе цей чин, – це амплуа театрального блазня. Альтернативу дає вечір, коли *«zachód mosiądzem świat złoci»*, відсилаючи до образів бронзових монументів. В сонеті змальовано сценічну ситуацію переходу від марнотного дня до натхненного вечора.

Безособова ситуація описується в сонеті «Дорога» (зб. «Польові стежки», 1919), але в чистій картині краєвиду занурено конфлікт, яким окреслюється характер особистості, зокрема спостерігача, який зумів побачити в кавалку неба над шляхом у лісі не лише форму смереки, але і те, як над уособленим шляхом *«się świerka wystrzyga z błękitu»*. Вирізання фігури з неба, наче з паперу, вже засвідчує інтенцію, позначену вжитим специфічним дієсловом (етимологічно спорідненим *стригти*). Подібним чином, за враженням спостерігача, поводиться шлях і з лісом, перетинаючи його навпіл (*«tnąc przez pół»*). Актуальний предикат (рема) тут збігається з потенційним предикатом, вираженим дієсловами

з семантичного поля «різати». Це – відповідь на питання, імпліцитно закладене в опису шляху в початкових рядках сонета: «що здійснює цей шлях?», і відповідь вмотивовує подвійну антитезу «шлях – ліс/небо», за якою легко вичитується універсальний конфлікт «культура – натура». Відтак вже власне існування шляху несе конфлікт, проблему вибору, перед якою постає спостерігач. Сонет фіксує тривожне передчуття драми, що має розгортатися серед описаних сценічних декорацій.

«Вічне» амплуа блукача як образу недосяжного ідеального людського буття змальовано в сонеті «Здоров'я» (зб. «Совиним пером», 1927). Дієслівні звороти тут перераховують звичайні людські чини (*йшов, спав, вставав*) і подаються як субстантивні ознаки, дані в споглядання спостерігача. Але їхній ряд увінчується метафорою злиття блукача з природою: *«Milczał głusz ciszą, śpiewał drzew szelestem»*. Тут актуальними предикатами стають обставини способу дії – тиша і шелест, які визначають відповідь на питання про людське покликання ліричного героя.

Отже, ліричні абстракції сприяють типізації сценічних ситуацій та виявлених за ними характерів через конфлікти. Інтенції, розкриті можливими питаннями, визначають обрання альтернативних ознак для предмету оповіді.

1. *Бріцин, В. М., Мозгунов, В. В*. Когнітивні аспекти модальності (на матеріалі східнослов'янського художнього дискурсу) / В. М. Бріцин, В. В. Мозгунок // Мовознавство. – 2013. – № 2–3. – С. 128–148

2. *Гегель Г.* Эстетика : в 4 т. / Г. Гегель ; под ред. и с предисл. М. А. Лифшица. – М. : Искусство, 1971. – Т. 3. – 624 с.

3. *Ковтунова И. И*. Поэтический синтаксис / И. И. Ковтунова – М. : Наука, 1986 – 210 с.

4. *Михайлов А. В*. Из истории характера / А. В. Михайлов // Языки культуры. – М. : Языки русской культуры, 1997. – С . 176–210

5. *Юдкін-Ріпун І. М*. Львівський світ Леопольда Стаффа або про лірику логіки / І. М. Юдкін-Ріпун // Українсько-польські культурні взаємини / Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАН України. – Вип. 2. – К., 2008. – С. 49–69

ІСТОРИЧНА СЛАВІСТИКА

Антонюк Тетяна Дмитрівна,
кандидат історичних наук, доцент
(Україна, м. Київ)

АФОН ЯК ДУХОВНО-КУЛЬТУРНИЙ ЦЕНТР СЛОВ'ЯНСТВА: ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ УТВЕРДЖЕННЯ МІЖНАРОДНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ УКРАЇНИ

Зв'язки слов'ян з Афоном мають тисячолітню історію, що позитивно позначилося на духовно-культурному розвитку всіх слов'янських народів. Слов'яни, вихідці з території сучасної України, наші предки–русичі були активними у налагодженні зв'язків з Афоном, де ще в апостольські часи поширилося християнство і був створений потужний осередок чернецтва. Присутність слов'ян на Святій Горі і зв'язки з рідною землею стали важливим фактором християнізації русичів та становлення Київської Русі, її культурного, економічного і політичного розквіту. І в наступні віки ці зв'язки відігравали помітну духовну і культурну роль у розвитку національної духовно-культурної традиції. Вихідці з сучасних східнослов'янських країн (України, Білорусі, Росії) створили на Афоні духовно-культурні центри, які фінансово підтримувалися переважно з території України: монастир Ксилургу (існував до 1169 р.), монастир Русик, скит Ставроникита (Никитин Хрест), Свято-Іллінський скит, скит «Чорний Вир» при Зографському болгарському монастирі. Скит «Чорний Вир» став «духовним Запоріжжям» Афону, його створили і населяли вихідці з Запорозької Січі – колишні козаки. Велику матеріальну підтримку українським духовним осередкам на Афоні надавав останній кошовий отаман Запорозької Січі Петро Калнишевський. На початку ХХ ст., зі встановленням більшовицької влади в Російській імперії, духовно-культурні зв'язки України з Афоном були перервані. Войовнича атеїстична пропаганда і переслідування церкви та її діячів, а також практикуючих віруючих призвели до занепаду духовно-культурних осередків на Афоні. Нині Афон – релігійний, науковий і туристичний

центр. Управління здійснюють представники монастирів – свята община. Найвища юрисдикція належить Константинопольському патріархату Грецької православної церкви.

Станом на 2016 р. на Афоні знаходиться 20 монастирів, 17 із них грецькі, один російський (колишній Русик, а тепер Свято-Пантелеймонівський монастир), один болгарський і один сербський. У монастирях Афона зберігається приблизно 10 тис. грецьких, слов'янських, арабських рукописів, цінні мистецькі твори (починаючи з IX ст.). Збірки досі мало досліджені науковцями. Доступ жінкам на Афон заборонено. Проте, як виняток, у 1821 р., в період повстання греків проти турецького панування і національно-визвольної боротьби грецького народу, Афон на короткий час став місцем порятунку багатьох жінок і дітей, за що був жорстоко покараний. Відбулася турецька військова окупація Афону і репресії. Лише після завершення війни у 1829 р. ченці змогли повернутися на Афон і відновити діяльність духовно-культурних центрів.

Афон і його спадщина відігравали виняткову роль у розвитку вітчизняної духовності і культури в епоху Київської Русі, в часи національно-визвольної боротьби українського народу в XVII ст., та в пізніші часи, аж до початку XX ст., вплинувши на самобутність і неповторність національних релігійних і культурних традицій в Україні. Під впливом Афону відбувалося становлення українських монастирів: Святогірського, Києво-Печерського, Почаївського та інших. Окремі з них стали центрами духовності і культури не лише українського, але й міжнародного значення. Особливо важливим було заснування і становлення під впливом Афону Києво-Печерського монастиря, котрий став своєрідним «розсадником» і центром чернецтва, духовності, книжності, культури і просвітництва в Київській Русі. Важливу роль для подальшого розвитку українського православ'я мали зв'язки з Афоном українського козацтва, яке робило щедрі пожертвування на монастирі, здійснювало паломництва на Святу Гору. Афон став місцем становлення визначних духовних діячів України. Духовно-культурні зв'язки зі Святою Горою сприяли активізації діяльності видатних українських афонітів: Паїсія Величковського, Івана Вишенського, Іова Княгиницького, блаженного Кіпріана, Ісаакія Борискевича, св. Іова Почаївського (Заліза), Афанасія Межигірського, Іоасафа Густинського, Ісайї Копинського, Іосифа Коріятович-Курцевича і багатьох інших. Вивчення даного питання є важливим аспектом святкування 1000-літньої історії духовно-культурних зв'язків Київської Русі та Святої Гори Афон, присутності наших співвітчизників

на Афоні й у Греції, дослідження світового досвіду українства у формуванні культурно-духовної традиції українського народу в майбутньому.

Питання зв'язків України з Афоном в різні часи стали об'єктом дослідження багатьох науковців. Зокрема таких, як І. Огієнко [1], В. Старик [2, с. 152–171.], С. Шумило [3; 4], Д. Яворницький [5] та інші дослідники.

Попри наявність широкої джерельної бази та значної кількості історіографічних праць з проблеми духовно-культурних зв'язків України з Афоном, це питання, на жаль, не стало предметом широкого обговорення не лише в українському суспільстві, але й в наукових колах. На законодавчому рівні ще й досі не ухвалено проект постанови Верховної Ради України «Про відзначення 1000-ліття духовно-культурних зв'язків Київської Русі та Святої Гори Афон». Проект Постанови підготовлений групою народних депутатів України з метою забезпечення належних організаційно-правових умов для відзначення ювілею 1000-ліття духовно-культурних зв'язків Київської Русі та Святої Гори Афон і сприяння відродженню забутої вітчизняної духовно-культурної спадщини. В той час, як в Україні відзначення цієї важливої ювілейної дати не знаходить підтримки на законодавчому рівні, в Російській Федерації ця подія відзначається широко і гучно на найвищому державному рівні. За послідовної підтримки держави в суспільній свідомості продовжує культивуватися ідея цілковитої правомірності російського народу і держави на духовно-культурну і державницьку спадщину Київської Русі.

На нашу думку, в найближчій перспективі для України як держави важливо не лише акцентувати увагу на духовно-культурній діяльності наших співвітчизників на території сучасної Греції упродовж IX – початку XX ст., але й зробити науковий аналіз цієї діяльності як такої, що транслювала впливи візантійської спадщини, зокрема й афонської, на духовно-культурні процеси в землях України, забезпечувала розвиток духовної, культурної та державницької традиції нашого народу. Результати такого аналізу будуть сприяти утвердженню наукової концепції історії України та історії Української Православної Церкви, в свідомості широкого загалу українців, слов'янських та інших народів світу.

1. *Огієнко І.* Князь Костянтин Острозький і його культурна праця : [історична монографія] / І. Огієнко. – Вінніпег : The Christian Press, 1958. – 216 с.
2. *Старик В. П.* Неопубліковані листи Паїсія Величковського до Запорозького війська – важливі свідчення українського духовного життя на Буковині в другій половині XVIII століття / В. П. Старик // Буковинський журнал. – 2002. – № 3–4. – С. 152–171.

3. *Шумило С.* «Духовное Запорожье» на Афоне. Малоизвестный казачий скит «Черный Выр» на Святой Горе / С. В. Шулимо. – К. : Издательский отдел УПЦ, 2015. – 116 с.
4. *Шумило С.* Преподобный Паисий Величковский и Запорожская Сечь / С. В. Шумило. – К. ; Серпухов : Международный институт афонского наследия в Украине; «Наследие Православного Востока», 2015. – 128 с.
5. *Яворницький Д. І.* Історія Запорізьких козаків : у 3-х т. / Д. І. Яворницький. – Т. 1. – Львів : Світ, 1990. – 319 с.

Богданов Георгій Олександрович
(Федеративна Республіка Німеччина, м. Ерланген)

ЛУЖИЧАНИ – СЛОВ'ЯНСЬКИЙ НАРОД В СХІДНІЙ НІМЕЧЧИНІ

Лужичани (інші назви – лужицькі серби, сорби) становлять групу західнослов'янських народів, що є нащадком груп південних слов'ян, які пережили часи німецької експансії на Схід, починаючи десь із XI ст., та складалися переважно з селян та невеликого прошарку вчителів та духовенства. Перші сорби з'явились на німецькій території ще в VII ст. – вони прийшли з півдня, з боку т. зв. Чеського масиву, та пізніше осіли на берегах південних приток Ельби.

Хоча найбільше розширення сорбського мовного простору (до річки Саале) відбулося у VIII ст., перший закон про надання лужичанам статусу визнаної етнічної меншини та культурної автономії був прийнятий землевим парламентом Саксонії лише 1948 р. Іншими офіційними документами щодо статусу лужичан є договір про створення окремого Фонду сорбського народу (1991), а також конституції земель Бранденбург та Саксонія (прийняті у 1992 р.). На відміну від представників інших національних меншин, лужицькі серби практично не мали перепон на шляху асиміляції, бо вони переважно проживали в сільській місцевості та вели натуральне господарство.

Відомою є постанова міністерства культури Саксонії від 22 червня 1992 р. щодо статусу лужицької мови в межах німецько-сорбського регіону, про діяльність сорбських шкіл та розмежування понять «рідна мова», «друга мова» та «іноземна мова»: «Сорбська мова є рідною для [...] дітей, які вивчали лише сорбську мову вже в дошкільному віці, як друга мова для тих, які вивчали обидві мови (сорбську та німецьку), та, нарешті, як іноземна для тих, хто в дошкільному віці вивчав лише німецьку мову [...]» [3, s. 69]. Виділяють дві лужицькі літературні мікромови, що є відокремленими географічно, мовно та етногенетично:

нижньолужицьку мову, яка схожа на польську, та верхньолужицьку мову, що має риси чеської. Верхньолужицька мова поширена переважно в регіонах Баутцен, Каменц та Гоєрсверда (нині територія землі Саксонія), де переважає католицьке населення; а в регіоні Нижня Лужиця (земля Бранденбург) поруч з нижньолужицькою вживається німецька мова. За А. Д. Дуличенко, мовний ареал обох лужицьких мов охоплює лише вузьку смугу довжиною біля 90 км з півночі на південь. На відміну від східних сусідів-слов'ян, сорби заперечують власну слов'янську ідентичність та вважають себе німцями або «лужичанами в Німеччині», про що свідчать результати анонімного польового дослідження на базі невеличкого селища на території Верхньої Лужиці, яке проводив 1998 р. Сорбський інститут в Баутцені разом з Фондом Фріца Тіссена (Кельн).

Письмові джерела лужицькими мовами почали з'являтися лише за часів Реформації. Відомо, що перше відоме нині рукописне джерело нижньолужицькою мовою було створене в 1574 р., а починаючи десь із 1597 р. друкувались численні переклади Біблії верхньолужицькою мовою. Нині лужицька мова вживається переважно в галузі права (бюрократія, судові процеси), а в науковій сфері йдеться переважно про сорабістику в широкому розумінні слова [2, s. 345]. Внаслідок недостатнього розвитку мовної бази кількість носіїв лужицьких мов значно зменшилась, нижньолужицька мова сьогодні належить до тих зі слов'янських, які вважаються фактично або повністю мертвими. За станом на 1995 р. нараховувалось не більше 7000 мешканців-носіїв нижньолужицької мови [4, s. 324]. Що ж стосується верхньолужицької мови, то за станом на 1999 р. вчені оцінювали кількість її носіїв максимум як 25–30 тис. осіб, причому головним фактором збереження мови є релігійний [2, s. 344]. Молоді покоління, що проживають в Бранденбурзі, вже втратили мовну компетенцію лужицької мови як рідної та схильні вивчати більш поширені іноземні мови.

1. *Дуличенко А. Д.* славянские литературные микроязыки и современное славянское языкознание / А. Д. Дуличенко // Slavica Tartuensia VII: Славянские литературные микроязыки и языковые контакты / ред. А. Дуличенко, С. Густавссон. – Тарту, 2006. – С. 22–46.

2. *Lewaszkiewicz T.* Obersorbisch / T. Lewaszkiewicz // Wieser Enzyklopädie des Europäischen Ostens. – Bd. 10 : Lexikon der Sprachen des europäischen Ostens / hrsg. v. M. Okuka. – Klagenfurt, 2002. – S. 343–354.

3. *Norberg M.* Die Sorben – slawisches Volk im Osten Deutschlands (mit einem Anhang von Gunter Spieß) / M. Norberg // Handbuch der mitteleuropäischen Sprachminderheiten / hrsg. v. R. Hinderling, L. M. Eichinger. – Tübingen : Narr, 1996. – S. 62–75.
4. *Spiess G.* Niedersorbisch // G. Spiess // Wieser Enzyklopädie des Europäischen Ostens. – Bd. 10 : Lexikon der Sprachen des europäischen Ostens / hrsg. v. M. Okuka. – Klagenfurt, 2002. – S. 323–342.

Булатова Світлана Олегівна,
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
(Україна, м. Київ)

НЕВІДОМІ АВТОГРАФИ ПОЛЬСЬКОГО ЛІТЕРАТОРА XIX СТ. ЯНА ПРУСІНОВСЬКОГО В ЗІБРАННІ ІНСТИТУТУ РУКОПИСУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Автографи польського літератора XIX ст. Яна Прусіновського, виявлені нами в зібранні Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ), можуть становити значний інтерес для дослідників творчої спадщини письменників Волині.

Ян Прусіновський, польський поет, прозаїк, адвокат за фахом, народився у м. Задорожному, на Поділлі, у 1818 р. Випускник Любарської василіанської школи, студіював право в Київському, Казанському та Московському університетах. Навчання закінчив у 1850 р. Як член польської патріотичної організації в 1843 р. заарештований царською владою та засланий до Симбірська; також перебував у Пензі, Казані. Згодом, у 1848 р., оселився на Волині, в Житомирі, де його дім став осередком польського культурного життя. У 1853–1860 рр. близько приятелював та співпрацював з польським письменником Юзефом Ігнацієм Крашевським. Власні поезії опублікував у збірці «Z podań ludu i z obcej mowy» (Варшава, 1856); перекладач лірики О. Пушкіна, М. Лермонтова, Г. Гейне польською мовою; також співпрацював з польськими періодичними виданнями. Під впливом поета Юзефа Богдана Залеського лірика Я. Прусіновського збагатилася українськими фольклорними мотивами. Помер у Житомирі в 1892 р.

Невеликий творчий доробок волинського літератора розпорошений по різних архівосховищах Польщі та України. В ІР НБУВ вдалося атрибутувати два рукописи Я. Прусіновського – оригінальні поетичні і драматичні твори та польськомовний переклад з німецької мови лірики Г. Гейне.

Власноручний підпис поета в обох збірниках відсутній, проте автентичність рукописів Я. Прусіновського засвідчують майже ідентичні записи на титулах зошитів польського поета Антонія Станіславського «Autograf ofiarowany mi przez autora [в рукописі з перекладом Гейне – tłómacza. – *С. Б.*]. A Stanisławski» [Автограф подарований мені автором (перекладачем). А. Станіславський].

Перший рукописний збірник Я. Прусіновського, зошит, у 4° на 43 арк., складається з двох частин – «Poezye wczesneysze…» [Ранні поезії], т. зв. «Corpus delicti I» та фрагмент з прологу незакінченої драми «Hanula» [Гануля] (ІР НБУВ, ф. 332, № 331). Автограф написаний дрібним розгонистим почерком.

Вміщені в збірці вірші мають рукописні правки автора, іноді – пізніші дописки олівцем із вказівкою дати і місця публікації.

Поетичний спадок Я. Прусіновського в збірнику репрезентують вірші, написані, як свідчить його власноручне датування, у 1842 р. («Kocham ciebie»), та вірші, датовані ним 1844–1846 рр. і написані в Пензі та Казані («Bodaj», «Żegnaj, drużko», «Przeczute», «Duma Żeglarska», «Mary», «Na zachód» тощо). Є в збірнику і поезії житомирського періоду, 1852–1858 рр. («Żal koniku, żal mi ciebie!», «Dumka pokutnicza», «Zasadzka» (Legenda), «Boża czeladka», «Piosenka rolnika», «Rapsody pana Macieja Nabakier w dwóch pieśniach» тощо).

Показовим є те, що ліриці Я. Прусіновського періоду заслання властиві деякі поетичні традиції Правобережної України, адже жанрова структура таких форм, вживаних поетом, як думка, легенда, народна пісня, рапсодія, а також оповідний стиль та система фольклорних образів, взагалі були притаманні слов'янським культурам – українській та польській. Такі само поетичні прийоми використовували в своїй творчості й інші польські автори XIX ст., пов'язані з Україною, зокрема Й. І. Крашевський, Б. Залеський та ін.

У поезії Я. Прусіновського його захоплення історією та фольклором відбувалося в руслі тогочасних романтичних тенденцій. Аналізуючи тексти рукописного збірника Я. Прусіновського, зазначимо, що його поетичний світ формувався під впливом українських історико-етнографічних реалій. Так, у віршах «Rapsody pana Macieja Nabakier w dwóch pieśniach» в епічній оповідній формі, з використанням таких українських топонімів, як гайдамаки, криваві події під Ладижином, Бердичів, Запоріжжя, Бессарабія тощо, згадуються історичні події XVII–XVIII ст. Вплив української етнічної культури простежується

також в мотивах, образах і символах поезій Я. Прусіновського – український безкрайній степ, козацька душа, чорноброва дівчина, кінь в неволі тощо («Żegnaj, drużko», «Bodaj kozackiej zaprobować doli!», «W step»). Ідеалізацією історичної минувшини та козацької вольниці особливо відзначений вірш «Bodaj kozackiej zaprobować doli!».

Риси місцевого колориту, зокрема сцени з польського побуту першої половини XIX ст., присутні також у незавершеній драмі Я. Прусіновського «Hanula», датованій автором 1842 р., з цього ж рукописного збірника. Драма написана у римованій формі, має правки, що характеризують процес роботи поета над удосконаленням власного твору.

Дія п'єси розгортається на Волині через кілька років після епідемії холери. Експозиція у п'єсі вводить глядача в неспішний побут садиби з садом, облаштованої за старосвітським смаком, де під розлогою липою відбувається перша сцена дії. Дійові особи характеризуються автором у комедійно-сатиричній манері: «Пан Непомко, власник одного села, кавалер років 50-ти, який […] не брав до рук книжки та ніколи не виїжджав з маєтку, лише на ярмарки на околиці»; головна героїня – дівчина з народу, «Ганулька – сільська молоденька дівчина з пташиним серцем і голівкою та дуже гарненьким личком». Ймовірно, сюжетна лінія мала розвиватися навколо кохання Ганулі та молодого пана Якуба. Поетика цієї драми також збагачена улюбленими автором фольклорними мотивами польсько-українського пограниччя Волині.

Невідомо, чи закінчив Я. Прусіновський п'єсу і чи побачила вона сцену. Адже у 1860-х роках Я. Прусіновський був близким до польського театрального кола Житомира, зокрема до Ю. І. Крашевського. З огляду на те, що будь-яка згадка про цей твір в польських бібліографічних виданнях відсутня, припускаємо, що рукопис «Hanula», скоріш за все, так і не був завершений.

Наступний автограф Я. Прусіновського – це переклад з німецької мови польською «Księgi Pieśni» (Buch de Lieder; «Книга Пісень») Генріха Гейне (ІР НБУВ, ф. 332, № 340). На жаль, цей невеличкий за обсягом зошит – розшитий. Збереглося лише 25 арк. рукопису – власне сторінки 37–40, 65–104. Згідно зі змістом наприкінці зошита, в рукописі бракує «Слова про Генріха Гейне», яке, на кшталт передмови, містилося на арк. 1–37, а також відсутні сторінки 41–64 авторської пагінації.

Виявлений рукописний переклад Я. Прусіновського також становить інтерес для фахівців через наявність авторських правок у тексті, що дає змогу ідентифікувати можливі варіанти у процесі перекладу ним «Книги Пісень».

Автографи Я. Прусіновського з фондів Інституту рукопису НБУВ ще чекають на докладний текстологічний аналіз та співставлення їх з іншими рукописами польського літератора, що сприятиме комплексній оцінці й переосмисленню його творчої спадщини.

Бургомістренко (Добрянська) Тетяна Андріївна,
кандидат історичних наук
(Україна, м. Київ)

ОСОБЛИВОСТІ АТРИБУЦІЇ ТА КОДИКОЛОГІЧНОГО ОПИСУ УКРАЇНСЬКОЇ КИРИЛИЧНОЇ РУКОПИСНОЇ КНИГИ XVII СТ. У ФОНДАХ ІНСТИТУТУ РУКОПИСУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Українська рукописна книга (далі – РК) XVII ст. є важливим культурним надбанням, охороняється законом, а її вивчення та опис є одними з головних завдань історичної науки. Атрибуція та опис РК є запорукою неупередженого дослідження, з'ясування долі РК в культурних, освітніх та духовних процесах. Саме завдяки кваліфікованому науковому опису можна встановити автора РК, переписувачів, назви, дати написання творів та списків, їхню локалізацію тощо. Разом із тим, усі ці отримані дані надають об'єктивну інформацію про РК у контексті історико-культурного процесу.

У наш час досить швидко переоцінюються історичні факти, події, тому й актуалізується вивчення рукописних книг. Не менш важливим можна вважати дослідження РК XVII ст., бо саме в цей період починає форматуватися національна свідомість, духовна спадщина народу. Ґрунтовне вивчення інформаційного потенціалу РК як джерела духовного становлення українського народу залежить від розробки методів кодикологічного аналізу, які, в нашому випадку, дозволять виокремити з масиву східнослов'янського книжкового спадку РК XVII ст. українського походження відповідно до критеріїв наукової атрибуції, які переконливо доводитимуть приналежність даних РК до української історії та культури.

РК можна розглядати у двох формах: як історичний факт та як окреме історичне джерело книжної культури. Якщо звертатись до РК як явища книжної культури, то вона інколи є індивідуальним джерелом, створеним з певною метою і в певний час кількома авторами. Вивчення історії кодексу, а саме розвитку, походження, функціонування та долі кни-

ги, виконує важливу роль для історії РК загалом. Завдяки хронологічному методу можна простежити формування та розвиток української рукописної книжної традиції в конкретному часовому проміжку в XVII ст. Для кращого розуміння проблеми українську РК XVII ст. варто розглядати у трьох координатах історичного знання: дата створення, простір (локалізація та поширення РК) та суб'єкт історичного руху (автори, переписувачі, перекладачі, митці, інтролігатори тощо), що реалізуються посередництвом кодикологічного аналізу та створення системного і комплексного наукового опису. Враховуються також власне кодикологічні форми мікротекстових джерел – передмови, післямови, колофони, записи та дописки створювачів кодексу (авторів, редакторів, перекладачів, переписувачів тексту, інтролігаторів та палітурників, художників та оздоблювачів та ін.), читачів та власників.

Під час атрибуції рукописних книг підставою для визначення рукописів українського походження є насамперед вихідні дані про місце, час написання, особистість писця та власницькі, вкладні, дарчі тощо записи, наближені до часу створення за датою або палеографічними ознаками. У разі відсутності кодікологічних записів підставою для атрибуції є комплексне палеографічне, філігранологічне, текстологічне, мистецтвознавче дослідження писемної пам'ятки.

Дослідження рукописної книжкової спадщини значно активізувалися з 90-х років XX ст., зокрема співробітниками Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) проводяться і надалі розробляються нові дослідження щодо вдосконалення кодикологічної методології в галузі наукового опису РК [1]. РК всебічно вивчається, зокрема, як об'єкт кодикології, палеографії та археографії, результатом чого є друковані наукові каталоги РК XI–XVI ст. [2; 3]. Нині в ІР НБУВ розпочато роботу з вивчення РК XVII ст.; важливим залишається виявлення з-поміж слов'янського спадку саме українських кириличних книг XVII ст. Проводиться уточнення датування, атрибуція та кодикологічний опис, що слугуватиме підґрунтям для заповнення електронної бази даних «Кодекс: рукописні книги» як інформаційної системи. Проведена робота у подальшому надасть змогу поповнити арсенал національної пам'яті народу та долучити РК XVII ст. до частини Державного реєстру національного культурного надбання України.

1. *Дубровіна Л. А.* Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису / Л. А. Дубровіна, О. М. Гальченко, О. А. Іванова ; вступ. ст. Л. А. Дубровіної ; відп. ред. О. С. Онищенко ; АН України, ЦНБ ; Ін-т укр. археографії. – К. : ІУА, 1992. – 152 с.; *Дубровіна Л. А.* Кодикологія та кодикографія української рукописної книги / Л. А. Дубровіна ; Ін-т рукописів ЦНБ, Ін-т української археографії. – К. : ІУА, 1992. – 262 с.; *Дубровіна Л. А.* Рукописно-книжна спадщина України в сфері національної культури : створення традиційних та електронних ресурсів / Л. А. Дубровіна // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 18. – К. : ІР НБУВ, 2014. – С. 286–315.
2. *Гнатенко Л. А.* Слов'янська кирилична рукописна книга XII–XIII ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Кодиколого-орфографічне дослідження. Каталог. Палеографічний альбом / Л. А. Гнатенко. – К. : НБУВ, 2012. – 180 с.; *Гнатенко Л. А.* Слов'янська кирилична рукописна книга XV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : каталог / Л. А. Гнатенко. – К. : НБУВ, 2003. – 193 с., 158 іл.; *Гнатенко Л. А.* Слов'янська кирилична рукописна книга XIV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Каталог. Кодиколого-орфографічне дослідження. Палеографічний альбом / Л. А. Гнатенко. – К.: НБУВ, 2007. – 265 с.
3. *Іванова О. А.* Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : наук. кат. : палеогр. альбом / О. А. Іванова, О. М. Гальченко, Л. А. Гнатенко ; редкол. : Л. А. Дубровіна (гол.) та ін. – К. : НБУВ, 2010. – 791 с.

Горбач Тимур Сергійович,
кандидат історичних наук
(Україна, м. Київ)

ДИПЛОМАТИЧНЕ ПРОТИСТОЯННЯ ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛІВСТВА І НІМЕЦЬКОГО ОРДЕНУ НА ВРОЦЛАВСЬКОМУ РЕЙХСТАЗІ (1419–1420)

Розгром Німецького ордену в Грюнвальдській битві 1410 р., відтак цілковита поразка хрестоносців у Великій війні з Польським королівством та Великим князівством Литовським потягли за собою відчутні геополітичні зміни, пов'язані з послаблення німецького натиску на землі слов'ян та балтів у Центральній і Північно-Східній Європі.

Відносини Польського Королівства з Німецьким орденом у «постгрюнвальдський» період продовжували розвивалися в площині конфронтації, причиною якої була неврегульованість територіальних питань, що зрештою призвело до нового збройного конфлікту («голодна» війна 1414 р.). Щоправда, війна не стала єдиним інструментом для розв'язання суперечок. Як і в XIV ст., обидві сторони неодноразово покладалися на рішення третейських судів. Арбітражні суди в Буді 1412 р., 1414 р. та Констанцький собор 1414–1418 рр. під головуванням імператора та папи усе ж не принесли очікуваних результатів.

11 грудня 1419 р. у Вроцлаві розпочав свою роботу імперський рейхстаг, на якому король Угорщини, Німеччини та Богемії Сигізмунд Люксембурзький вкотре спробував було розрубати гордіїв вузол польсько-орденського конфлікту. Дітріх фон Вітенхаузен, магістр Ордену в німецьких землях, делегував на з'їзд Йогана фон Кортенбаха, ландкомтура в Альтен-Бізені, а також Генріха фон Віцлебе. Верховний магістр Міхаель Кюхмайстер зі свого боку надіслав на з'їзд своїх уповноважених, а саме: великого маршала Мартіна фон дер Кемнате, верховного шатного Пауля фон Русдорфа, ґневського комтура Йогана фон Зельбаха та ін. Польське посольство в складі архієпископа ґнезненського

Миколая Тромби, єпископа познанського Андрія Ласкажа, єпископа влоцлавського Яна Кропидла, королівського маршалка Збігнєва з Бжезя, кашт еляна познанського Яна з Тулішкова, доктора права Павла Влодковіца з Брудзеня прибуло до Вроцлава незадовго до 6 січня 1420 р., коли Сигізмунд мав оприлюднити своє рішення [1, s. 329–330].

Ще до початку процесу польська сторона передала імператору документ з вимогами (*Alrticuli accusationis*), що мали бути враховані при ухваленні справедливого вироку. Вимоги передбачали передачу Польському Королівству Міхаловської землі, Нешави і Ясенця, Тухольського, Члуховського та Хойніцького замків на Помор'ї, Дрезденка і Сантока – замків на прикордонні з Новою Маркою, половину міста Бродніци без замку, половину річищ Вісли і Древенци; відмову від Жемайтії і Мемеля; визнання церковної юрисдикції архієпископів плоцького і влоцлавського на прусських землях; відшкодування збитків, завданих єпископу ґнезненському, князям слупським і мазовецьким; відшкодування для польської скарбниці у розмірі 100 тис. коп празьких грошей за збитки, яких зазнало Королівство в ході останніх воєн з Орденом. Текст скарги згодом був доповнений новими положеннями (*Allegationes*), що стосувалися Ґданського Помор'я, Кульмської (Хелмінської) та Міхаловської земель, які, згідно з рішенням варшавського процесу 1339 р., мали повернутися до складу Корони [1, s. 333–334].

В офіційній відповіді на скаргу польської сторони (*Responsum Cruciferorum*) Орден послідовно відкидав усі висунуті нею вимоги, натомість вимагав відшкодувати збитки, завдані йому в останніх війнах з Польщею. У справі Помор'я, Кульмської та Міхаловської земель хрестоносці, посилаючись на Калішський (1343) та Рацьонзький (1404) трактати, визнавали судову постанову 1339 р. такою, що втратила чинність [1, s. 333].

На подану Орденом відповідь польська канцелярія висунула свою (*Responsum ex parte Polonorum*), у якій оскаржувала правочинність Вишеградського (1335) та Калішського (1343) трактатів, що стосувалися Помор'я, Кульмської та Міхаловської земель, мотивуючи це тим, що самі хрестоносці неодноразово порушували судові постанови. Окрім того, як стверджувала польська сторона, Орден ніколи не звертався зі скаргою супроти офіційної титулатури королів Казимира III та Людовіка Угорського, що повсякчас називалися володарями Помор'я.

Розглянувши клопотання обох сторін, Сигізмунд Люксембурзький 6 січня 1420 р. виніс вирок, який базувався на засадах попередніх

польсько-орденських мирних договорів (Вишеградського, Калішського, Торнського, Будського). На підставі цих документів імператор постановив залишити за Орденом право на Ґданське Помор'я, Кульмську та Міхаловську землі, замок Нешави (в Куявській землі) з прилеглими територіями; Жемайтія, до кінця життя Вітовта і Владислава II Ягайла лишалася у складі Великого князівства Литовського, а після їхньої смерті мала відійти Ордену, як було визначено Торнським миром 1411 р.; хрестоносці зберігали за собою більшу частину Ятвягії, тоді як до Литви відходила лише південно-східна частина цієї землі; за зруйнування Злоторії Орден мусив сплатити Польщі 25 тис. угорських золотих флоринів; обидві сторони під загрозою штрафу у розмірі 10 тис. гривень золота зобов'язувалися дотримуватися умов вироку [2, s. 405–406, № 278].

Очевидним є те, що рішення Сигізмунда Люксембурзького не задовольняло польських вимог, натомість цілком відповідало інтересам Німецького ордену. Прихильність імператора до хрестоносців була зумовлена політичними змінами, що відбулися в Центрально-Східній Європі, за півроку до Вроцлавського рейхстагу. 16 серпня 1419 р. помер король Чехії і брат імператора Вацлав IV. Для того, щоб здобути чеську корону, Сигізмунд мусив заручитися підтримкою німецьких князів, котрі, властиво, виступали прибічниками Ордену [3, s. 184].

В момент оприлюднення вироку польські правники Павло Влодковіц та Андрій Ласкаж оскаржили його ухвалення. 10 січня плоцький єпископ Якуб Курдвановський надіслав апеляцію до Римської Курії (*Apellatio contra sententiam iniquam Regis Romanorum*), що містила перелік процесуальних порушень: Сигізмунд не прибув до Вроцлава у попередньо визначений ним термін (за два тижні до Різдва); не ознайомився з доказовими матеріалами, котрі надала йому польська сторона; погодився на розгляд орденських документів, що були представлені в копіях, а не в оригіналах; підтвердив правочинність Торнського мирного договору (1411), умови якого хрестоносці неодноразово порушували; проігнорував постанову Варшавського процесу 1339 р. [4, s. 149–165].

12 січня голова польської делегації архієпископ ґнезненський Миколай Тромба поінформував імператора і присутніх на рейхстазі князів, що польська сторона не прийматиме акту вроцлавського вироку і не передаватиме його королю. Таке рішення архієпископ аргументував відсутністю королівського канцлера Войцеха Ястшембця, до повноважень якого належало прийняття офіційних документів. Після цього поляки виїхали з Вроцлава [4, s. 153].

Необ'єктивність арбітражного суду, проваджуваного Сигізмундом у Вроцлаві, спонукали короля Польщі Владислава II Ягайла звернутися до Римської Курії, за посередництва якої поляки все ще сподівалися розв'язати конфлікт з Орденом дипломатичним шляхом.

1. *Zajączkowski S.* Studia nad procesami Polski i Litwy z Zakonem Krzyżackim w latach 1420–1423 / S. Zajączkowski // Ateneum Wileńskie. – Wilna, 1937. – R. 12. – S. 282–404.
2. Deutsche Reichstagsakten / [hrsg. von D. Kerler]. – München, 1878. – Bd. 7. – 454 s.
3. *Nowak Z.H.* Internazionale Schiedsprozesse als ein Werkzeug der Politik König Sigismunds in Ostmittel- und Nordeuropa 1411–1425 / Z. H. Nowak // Blätter für deutsche Landesgeschichte. – Göttingen, 1975. – Bd. 111. – S. 172–188;
4. *Nowak Z.H.* Materialy źródłowe do wyroku wrocławskiego z 1420 r. / Z. H. Nowak // Zapiski Historyczne. – Warszawa ; Poznań ; Toruń, 1976. – T. 41. – Z. 3. – S. 149–165.

Горська Наталія Олексіївна
(Україна, м. Київ)

УНІКАЛЬНІ ПРОВЕНІЄНЦІЇ НА ПРИМІРНИКУ КНИГИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО «УКРАИНСТВО В РОССИИ, ЕГО ЗАПРОСЫ И НУЖДЫ» (Санкт-Петербург, 1906)

2016 – рік 150-річчя від дня народження М. Грушевського (17 (29) вересня 1866 р., Холм, Царство Польське, Російська імперія – 24 листопада 1934 р., Кисловодськ, Ставропольський край, СРСР) та В. Леонтовича (5 серпня 1866 р., с. Оріхівка, Лубенський повіт, Полтавська губернія – 10 грудня 1933 р., Прага, Чехія).

Михайло Сергійович Грушевський – постать першої величини для України, видатний історик, публіцист, організатор української науки, політичний і державний діяч. З творчою спадщиною М. Грушевського нерозривно пов'язані ідеї відродження української науки й культури.

Володимир Миколайович Леонтович – український громадський та політичний діяч (один із засновників Української Центральної Ради, міністр земельних справ Української Держави в уряді П. Скоропадського), правник, письменник, меценат, видавець. Від 1906 р. Володимир Леонтович – один з видавців (разом з В. Симиренком та Є. Чикаленком) першої щоденної української газети «Громадська думка», згодом – газети «Рада». У 1919 р. після поразки Української революції, емігрував до Болгарії, пізніше – до Чехії.

У колекції видань з автографами Національної історичної бібліотеки України зберігається надзвичайно рідкісний примірник книги М. Грушевського «Украинство в России, его запросы и нужды : (глава из "Очерка истории украинского народа")» [1].

На титульному аркуші книги міститься дарчий напис автора, адресований В. Леонтовичу («Високо[шановно]му Володимиру Миколайовичу Леонтовичу автор»). Цей інскрипт, поряд з епістолярними та мемуарними джерелами, засвідчує факт близького знайомства та співпраці двох потужних діячів українського руху.

Про історію написання й видання «Очерка истории украинского народа» [2] та перевидання у 1906 р. окремого розділу з нього дізнаємося з «Автобіографії» Михайла Грушевського 1926 р.: «Я засів з завзяттям за оброблення російського курсу української історії, якому дав назву “Очерка истории украинского народа”. […] Але сю con amore [з любов’ю – Н. Г.] […] написану роботу стріли зараз всякі трудности. […] Видавці не хотіли брати такої непевної з цензурного і навіть нецензурного погляду книжки. Один з дуже ліберальних видавців відмовлявся побоюванням, що схема української історії, розходячися різко з принятою схемою руської історії (напр., включення давньої Руси), накличе на книжку некорисний осуд зі сторони російських наукових кругів. Нарешті по довгих митарствах я рішив друкувати й Очерк на свій риск; літом 1904 р. він був видрукуваний і […] випущений в світ, з огляду – як зазначила резолюція цензури – на спокійний і об’єктивний тон, яким був висловлений сам по собі нецензурний зміст» [3, с. 19–20]. І далі: «Літом 1905 р. приладив я нове видання “Очерка”, де розширено огляд новішої історії і сучасного стану українства (випустив я його в квітні 1906, не чекаючи розпродажу старого – бо бажав ним відізватися на питання дня)» [3, с. 23].

Дарчий напис на книзі «Украинство в России» не датований, але логічно припустити, що книга була подарована одразу по виходу, адже відомо, що 1906 рік (коли цензурні умови в Російській імперії були полегшені, що зумовило розвиток української преси) – це рік чи не найбільш плідної співпраці М. Грушевського з В. Леонтовичем, одним з чільних українських меценатів, довіреною особою В. Симиренка.

Цю тезу підтверджують опубліковані С. Паньковою листи В. Леонтовича до М. Грушевського. Ці листи, на думку публікатора, «засвідчують, що жодний з національних проектів не обходився без шляхетної підтримки благодійника. Ще одна важлива деталь “на живо” постає з поданих кореспонденцій: це величезна симпатія, навіть певний пієтет письменника та громадського діяча В. Леонтовича до видатного вченого М. Грушевського. Пієтет, який спростовує набагато пізніші спогади, написані після пережитого, після того, як історія несправедливо розвела їхні шляхи. Нехай же ці листи будуть пам’яткою тим часам, коли вони всі разом творили велику українську історію» [4, с. 387].

«На жаль, листів М. Грушевського до В. Леонтовича виявити не вдалося, окрім однієї чернетки за 20 березня 1906 р.», – зазначає С. Панькова [4, с. 387].

Тим ціннішими видаються будь-які документальні свідчення прихильності й поваги до В. Леонтовича з боку М. Грушевського, навіть якщо це такі міні-артефакти, наприклад, книжкові інскрипти.

І. Гирич наводить ще такі важливі факти співпраці двох діячів: «[…] в науково-видавничих проектах М. Грушевського роль В. Леонтовича була ключовою. Через нього він одержував кошти на Українське наукове товариство у Києві, на підтримку газет, які Михайло Сергійович видавав у Києві. Низка задумів М. Грушевського через небажання В. Леонтовича просити для них коштів у В. Симиренка так і не була втілена в життя. […] Співпраця між обома діячами національного руху розпочалася ще в 1896 р., коли по заснуванні української громади в Петербурзі В. Леонтович пише листа М. Грушевському у Львів, закликаючи до тісніших зносин петербурзьких українців з Галичиною». І далі: «Стара гвардія Київської громади і молодоукраїнці […] напосідалися на В. Леонтовича, щоб він продовжив фінансування “Киевской старины” і “Нової громади”. Цей тиск можна було урівноважити лише включенням до цього питання М. Грушевського. У 1907–1908 рр. вже від пресії М. Грушевського потерпатиме В. Леонтович. Але тоді для Володимира Миколайовича шальки терезів схилилися на бік пропозиції М. Грушевського. В. Леонтович і Є. Чикаленко зробили вибір на користь соборницького проекту голови НТШ. […]. 26 жовтня 1906 р. В. Леонтович закликає М. Грушевського якнайшвидше їхати до Києва і брати до рук “бразди правління”» [5, с. 287].

Інші провенієнції на примірнику книги «Украинство в России» – штампи «Всеукраїнський історичн. музей ім. Т. Шевченка» та «Бібліотека Державного Українського музея» – дозволяють припустити, що подальший шлях книжки був таким: по від’їзді В. Леонтовича з України частина його приватної книгозбірні потрапила до бібліотеки Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка; музей у середині 1930-х років перемістився до Музейного містечка (на територію Києво-Печерської лаври); у 1939 р. бібліотека Музею, разом з іншими бібліотечними фондами Музейного містечка, надійшла до фонду новоствореної Державної історичної бібліотеки УРСР.

Перегляд de visu надзвичайно цінних видань з фонду Національної історичної бібліотеки України нерідко дарує її фахівцям радість виявляти, досліджувати та вводити в науковий обіг невідомі досі автографи на книгах видатних діячів української науки і культури, що дозволяє збагатити та урізноманітнити їхню рукописну спадщину.

1. *Грушевский М. С.* Украинство в России, его запросы и нужды : (глава из «Очерка истории украинского народа») / М. С. Грушевский. – СПб. : Тип. «Общественная польза», 1906. – 48 с. : [дарчий напис автора] : «Високо[шановно]му Володимиру Миколайовичу Леонтовичу автор» ; [штампи] : 1. «Всеукраїнський історичн. музей ім. Т. Шевченка»; 2. «Бібліотека Державного Українського музея».
2. *Грушевский М. С.* Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. – СПб. Общественная польза, 1904. – 382 с.
3. *Грушевський М. С.* Автобіографія : друкується, як рукопись / М. С. Грушевський. – К. : [б. в.], 1926. – 23 с.
4. *Панькова С. М.* Листи Володимира Леонтовича до Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 16/17. – К., 2012. – С. 386–432.
5. *Гирич І. Б.* Володимир Леонтович в українському громадсько-політичному житті // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 16/17. – К., 2012. – С. 268–299.

Грищенко Юлія Володимирівна
(Україна, м. Київ)

ДО ПИТАННЯ ЩОДО ОДЕСЬКОГО БОЛГАРСЬКОГО НАСТОЯТЕЛЬСТВА

Цікавою та недостатньо вивченою сторінкою історії болгарського етносу України стало існування Одеського болгарського настоятельства (створене у 1854 р.). Саме це місто було обрано його членами як своєрідний форпост підтримки болгар в межах Османської імперії.

Засновником Настоятельства та його головним наставником протягом 30-ти років був Микола Палаузов (1821–1899). Він на початку 1830-х років переїхав до Одеси зі свого рідного болгарського міста Габрово, здобув тут середню та вищу освіти, вступив на державну службу до Одеської портової митниці в чині дійсного статського радника.

У протоколі першого засідання Настоятельства від 2 лютого 1854 р. вказано: «…тому вирішили заснувати Настоятельство з чотирьох осіб, яке буде зібрані кошти вносити на зберігання в Одеський комерційний банк до використання їх на потреби, які виникнуть» [1]. Настоятелями були обрані С. Тошкович, М. Палаузов, М. Тошкович та К. Палаузов.

21 травня 1858 р. владою був підготовлений спеціальний документ – Тимчасова інструкція, якою у своїй діяльності керувалося Настоятельство. Згідно з документом, до його складу входили настоятелі, обрані з болгар, які перебували на той час в Одесі, головний Покровитель й Попечитель, яким став Архієпископ Херсонський та Таврійський Інокентій. До функцій останнього входив контроль та керівництво діяльністю цього органу. Він також затверджував нового представника Настоятельства у випадку виходу одного з членів з його складу.

Інструкція передбачала, що один із членів Настоятельства контролював фінансові надходження, інші ж опікувалися майновими заощадженнями. Процедура передачі коштів на рахунки цього органу передбачала переказ коштів на казначейські рахунки одного з членів Настоятельства.

Основними напрямами діяльності Настоятельства були визначені такі:

- фінансова допомога болгарським церквам;
- підтримка наявних болгарських навчальних закладів;
- опікування освітою пастирів церков та направлення їх до училищ;
- допомога у виборі майбутньої професії тим представникам болгарського етносу, які через обставини опинилися на території Російської імперії (при цьому враховувався дефіцит кваліфікованих спеціалістів у конкретних галузях господарства).

Основною метою Настоятельства було: «збирання суспільного капіталу для сприяння освіти болгарського юнацтва та постачання церков в Болгарії богослужебними книгами та облаченням, та збір добровільних пожертвувань на користь задунайських співвітчизників…» [2]. Замість Уставу Настоятельство керувалося Інструкцією, затвердженою владою та переданою через Архієпископа Іннокентія.

Згідно з листом Одеському міському голові (23 червня 1877 р.). Настоятельство мало:

- 30 тис. руб., пожертвуваних болгарськими колоністами на потреби освіти болгарського населення;
- будинок, пожертвуваний надвірним радником С. Грамматіковим для подальшого використання в освітніх цілях;
- щорічно отримувану субсидію в сумі 1,5 тис. руб. від Міністерства народної освіти;
- добровільні пожертвування від благодійників, які на 1872 р. складали 483 руб., 1873 р. – 290 руб., 1874 р. – 129 руб., 1875 р. – 442 руб., 1876 р. – 146 руб. [3].

У листі також зазначалося, що в1876 р., враховуючи розорення турками болгар та переїзд останніх до Одеси, на їхні потреби було виділено 16,9 тис. руб. [4].

З форматів благодійної допомоги Настоятельства виділяються такі: постачання необхідними потребами болгарських церков, допомога болгарським училищам та відкриття нових навчальних закладів, виплата стипендій тим представникам болгарської молоді, які навчаються на території Російської імперії, допомога перекладачам болгарською мовою «корисних для народу книг, вживаючи заходів для розповсюдження їх в Болгарії», надання матеріальної допомоги особам болгарської національності, які опинилися без засобів до існування.

Існував певний механізм звернень серед населення до Настоятельства для отримання допомоги, а саме: болгари, дізнавшись про відкриття Настоятельства, зверталися до її членів, які, своєю чергою, перевіряли інформацію про кожного з тих, хто звертався, та надавали перевагу тим молодим болгарам, хто потребував допомоги в навчанні.

Попри різновекторність діяльності Настоятельства, поза межами його компетенції залишалися благодійні заклади, які опікувалися дітьми та особами похилого віку. Також відомо, що члени Настоятельства не обліковували осіб або організації, які зверталися з проханнями про надання допомоги.

За весь час існування Настоятельства відомі випадки відмов у наданні матеріальної допомоги у повному, відповідно до прохань, обсязі. Але в цих випадках обов'язково виплачувалася певна сума для повернення на територію Болгарії. Також в процесі своєї роботи Настоятельство наштовхувалося на труднощі, пов'язані з надходженням стабільних пожертвувань через утворення цілої низки подібних організаційних центрів.

З початком активних військових дій російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на території Болгарії активізувалася і діяльність Настоятельства: 25 дівчаток та сім хлопчиків (діти постраждалих болгар) були перевезені до Одеси та влаштовані на навчання до учбових закладів. Вчителі, захоплені та ув'язнені турками, за клопотанням членів Настоятельства перед російським послом у Константинополі М. Ігнатьєвим, були звільнені та повернуті на свої робочі місця.

Відомо про діяльність у структурі Настоятельства комісії з пошиття одягу для болгар, які зазнавали переслідувань. Комісія відправила через російське посольство в Константинополі «вісім тюків теплого одягу та дві тис. теплих ковдр» [5].

Загалом, за майже 30 років свого функціонування Настоятельство передало на потреби болгарського населення майже 30 тис. руб. Воно здійснило масштабну підтримку тим, хто опинився поза межами своєї батьківщини, втікачам та потерпілим від війн.

1. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 2. – Оп. 14. – Спр. 38. – Арк. 42.
2. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 14. – Спр. 38. – Арк. 46.
3. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 14. – Спр. 38. – Арк. 46.
4. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 14. – Спр. 38. – Арк. 47.
5. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 14. – Спр. 38. – Арк. 61.

Дзира Іван Ярославович,
кандидат філологічних наук, доктор історичних наук, професор
(Україна, м. Київ)

РЕЄСТР ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО НИЗОВОГО 1756 Р. ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ КОНТАКТІВ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ І ПІВДЕННИХ СЛОВ'ЯН У СЕРЕДИНІ XVIII СТ.

Вичерпне уявлення про еволюцію антропонімної системи запорозького козацтва у XVIII ст. неможливе без детального аналізу її взаємодії з антропонімними системами інших мов, зокрема й південнослов'янських. Він надасть змогу встановити, якою мірою в антропоосновах, формантах і моделях запорозьких прізвищевих назв знайшла відображення тогочасна південнослов'янська ономастика, а також пролити світло на деякі особливості формування січової громади.

Мета запропонованого дослідження полягає у виявленні південнослов'янських елементів в антропонімному матеріалі, що міститься в офіційному джерелі середини XVIII ст. Автор поставив завдання з'ясувати етимологічний склад південнослов'янізмів в антропонімному фонді запорозького козацтва та спробувати встановити етнічне походження носіїв цих особових назв. Предметом дослідження є південнослов'янізми в антропоніміконі запорозького козацтва.

Джерелом фактичного матеріалу послужив укладений 1756 р. Реєстр Війська Запорозького Низового (далі РВЗН – *І. Д.*), а також додані до нього списки козаків, які перебували на промислах і зимівниках на території паланок [2]. Крім політичних мотивів, поява цієї групи взаємопов'язаних документів була викликана потребою виконати повноцінну калькуляцію призначеного Війську Запорозькому грошового й матеріального забезпечення та скасувати митний податок за товари, що ввозились до Запоріжжя й вивозились звідти. РВЗН складається зі списків 38-ми окремих куренів і містить 13085, а разом із поданими паланками відомостями й описами близько – бл. 15000 найменувань

запорожців. Вибір саме цієї пам'ятки зумовлений багатством антропонімного матеріалу та широтою охоплюваної території.

Створення в 1751–1753 рр. Нової Сербії та Слов'яносербії сприяло пожвавленню контактів запорожців з представниками південнослов'янських народів. Важкі умови служби, зокрема невлаштованість побуту, виснажлива муштра, несвоєчасна виплата мізерного жалування та знущання з боку офіцерів, викликали втечі переселенців, у тому числі й на Запоріжжя. Як свідчать тогочасні документи, через небажання загострювати стосунки з російським урядом січове керівництво вимушене було йти на поступки й повертати дезертирів [1, с. 503–508, 515, 520–524, 644–646]. Випадки відкритого протистояння між Новою Сербією та Кошем, участь військових команд Новосербського корпусу в боротьбі з гайдамацьким рухом також не сприяли формуванню дружніх взаємин між запорожцями й переселенцями, котрі зайняли північно-західну частину їхніх вольностей. Та попри це деяким утікачам з Нової Сербії та Слов'яносербії, без сумніву, вдалося знайти притулок на Запоріжжі. Неважко здогадатись, що, прибувши на Січ, вони з метою конспірації вимушені були змінити родові прізвища на «прозвання», під якими й фігурують на сторінках документів Архіву Коша Нової Запорозької Січі, зокрема й РВЗН. У кількох джерелах також містяться відомості про те, що в середині XVIII ст. деякі південні слов'яни потрапляли на Запоріжжя з Османської та Священної Римської імперій.

Фонетичний принцип етимологічного аналізу не приніс відчутних результатів для виявлення південнослов'янізмів в антропонімному матеріалі РВЗН. Зокрема, наявність неповноголосного звукосполучення **-trat-**, якому відповідає східнослов'янське повноголосне **-оро-**, гіпотетично може вказувати на південнослов'янське джерело «прозваній» *Брайца* та *Драгій*.

Більш продуктивним є лексико-семантичний критерій. Йдеться про прізвищеві назви, утворені від південнослов'янських апелятивів, власних імен і етнонімів. Можливо, що другий розрізнювальний елемент у найменуванні *Марко Дроникъ* зберігає незначне відхилення від первісної звукової форми сербського апелятива *дроњак* «ганчірка». Найбільшу за кількістю носіїв групу, що відображає південнослов'янсько-українські взаємини, в РВЗН становлять відетнонімні прізвищеві назви: *Булгаринъ, Макѣдонъ* (2 особи), *Сѣрбинъ* (16 осіб). Основною причиною появи відетнонімних антропонімів слугували міграційні процеси. Адже потрапивши до чужого середовища, новоприбульці зазвичай отримували від оточуючих найменування за етнічним походженням.

Разом з цим, подібні антрополексеми не обов'язково вказували на належність особи до відповідної народності. У нашому випадку, до того ж, всі власні імена носіїв відетнонімних прізвищевих назв уживаються в питомо українській фонетичній огласовці. Таким чином, ці січовики були або представниками південнослов'янських народностей, або ж тими українськими козаками, котрі побували на Балканах, чи, що є більш імовірним, у силу обставин свого життя мали якісь стосунки з мешканцями Нової Сербії чи Слов'яносербії. Але в обох випадках ці антропоніми є незаперечним свідченням існування міжетнічних контактів.

Словотворчий принцип етимологізування виявився малоефективним для визначення південнослов'янізмів. Йдеться про прізвищеві назви із суфіксом **-ич**, який активно використовувався для творення антропонімів не лише у південнослов'янських, а і в українській мові. У РВЗН за допомогою формантів **-ич** і **-евич** від власних імен людей утворені такі «прозванія», як *Одаричъ, Стѣшичъ* і *Янкѣвичъ*. Так само не має жодного стосунку до південнослов'янських мов співвідносна з апелятивом прізвищева назва *Тирличъ*. Дещо складнішою видається ситуація з антропонімами *Димничъ, Дробничъ, Дупличъ, Дуплічъ* і *Яловичъ*, хоча і їх етимологію можна пояснити, спираючись на лексичний склад української мови. Найбільші ж труднощі викликає етимологія «прозваній» *Пишмичъ* і *Пишмишъ*, які гіпотетично можна пов'язати з південнослов'янськими мовами (пор.: сербське *пишманити се* «відрікатись, відмовлятись від обов'язків», «кидати (якусь справу)», а також болгарське прізвище Пишмишев).

Загалом об'єктивна ідентифікація особи неможлива без всебічного знайомства з історичним контекстом, у якому виник і функціонував РВЗН. На жаль, матеріали Архіву Коша Нової Запорозької Січі не містять інформацію про етнічну належність згаданих вище запорожців. І лише у випадку з Костянтином Сербином маємо опосередковані факти, які вказують, що він міг бути вихідцем з Балканського півострова.

Отже, аналіз антропонімного матеріалу РВЗН дозволяє припускати існування в середині XVIII ст. певної взаємодії між українською та південнослов'янськими мовами на рівні ідентифікації особи. Її результатом могло бути, як правило, адаптоване засвоєння запозичених елементів за законами українського словотвору. Та попри обмежені можливості пошуку південних слов'ян у РВЗН і приблизний характер одержаних результатів, ця пам'ятка містить беззаперечні свідчення існування міжетнічних контактів на теренах Вольностей Війська Запорозького Низового в середині XVIII ст.

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775 / ред. кол. П.С. Сохань та ін. – К. : Держ. комітет архівів України, ЦДІА України, НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2003. – Т. 3 / Л. З. Гісцова (ст. упоряд.); І. Л. Бутич (наук. ред.). – 952 с.
2. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775 / ред. кол. П. С. Сохань та ін. – К. : Держ. комітет архівів України, ЦДІА України, НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2008. – Т. 5: Реєстр Війська Запорозького Низового 1756 року / Л. З. Гісцова (ст. упоряд.); І. Л. Бутич (наук. ред.). – 528 с.

Дзира Олеся Іванівна
(Україна, м. Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕТЬМАНЦІВ-ДЕРЖАВНИКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ДІАСПОРІ КАНАДИ (1918–1939 рр.)

Нова хвиля еміграції після Першої світової війни принесла зміни в громадське життя Канади. У країні з'являються політичні емігранти, пройняті ідеями української революції 1917–1921 рр. Саме вони стали активними учасниками громадського життя в діаспорі.

Серед політичних емігрантів міжвоєнного періоду були й прибічники монархічних ідей П. Скоропадського, так звані гетьманці-державники. Завдяки їм у травні 1924 р. в Торонто постала Канадська організація січових стрільців, головним старшиною якої став В. Босий. Дозвіл на поширення осередків організація отримала від канадської влади в грудні 1924 р. Її діяльність підтримувала Греко-католицька церква. Про надання дозволу на діяльність клопотався єпископ Н. Будка, який і дав своє благословення об'єднанню. Церква підтримувала консервативні погляди гетьманців, що визнавали її авторитет. Їхня співпраця збільшила кількість парафій та зміцнила вплив греко-католицького духовенства [1, с. 224]. Це підтверджує у своїх спогадах заступник голови крайової екзекутиви націоналістичної організації Українського національного об'єднання М. Шарик: «Усі вони католики, як і власне велика частина католицького духовенства, були прогетьманського наставлення. Вони сильно сприяли гетьманцям, як і самому гетьманові Скоропадському», хоч він і був православним [2, с. 212].

На початку 1924 р. «Січ» в США визнає П. Скоропадського законним гетьманом-монархом України. А вже 2 листопада 1924 р. в Детройті С. Гриневецький та В. Босий підписали Грамоту Злуки обох січових північноамериканських товариств з центром у Чикаго. Відтоді Канадська організація січових стрільців прийняла назву Січова організація українців області Канади, а В. Босий став головним обозним. Повний текст Грамоти Злуки розміщено у виданні «Січ» за 7 березня 1925 р. [3, с. 296].

Отже, «Січ» сповідувала монархічні ідеї, у сфері політики тяжіла до консервативної партії та вважала визнання єдиного постійного глави держави запорукою припинення політичного хаосу серед українців. Вона мала на меті відновити на Батьківщині Українську гетьманську державу. Товариство формувало загони козаків, сотні на чолі з сотниками. Керівні інструкції організація отримувала від штабу П. Скоропадського в Берліні [1, с. 224]. «Січі» в Канаді функціонували за тим же принципом, що і галицькі «Січі», з яких вийшли українські січові стрільці. «Січ» була напіввійськовою організацією, її члени дотримувалися військової дисципліни, носили однострої, брали участь у канадських військових маневрах, мали свої літаки та льотні відділи. Канадська організація січових стрільців мала також жіночі відділи і свій Червоний Хрест, де члени жіночих відділів проходили вишкіл, працюючи медсестрами. Гетьманці видавали свій орган «Пробій», пізніше «Канадійська Січ» [4, с. 280]. Як бачимо, метою «Січі» було ідеологічно-політичне та фізичне виховання молоді й дорослого населення в рамках військової дисципліни.

Передовими членами «Січі» були о. А. Сарматюк, М. Возний, С. Ярема, о. Н. Дрогомирецький, І. Скалецький, С. Можевський, М. Гетьман та ін. Католицьке періодичне видання «Канадійський українець», редактором якого певний час був В. Босий і де гетьманці-державники мали свою сторінку, підтримувало цю організацію. В. Босий навіть працював вчителем у католицькій колегії св. Йосифа в м. Йорктоні, де мав змогу поширювати січовий рух на заході країни. Тому вже на кінець 1926 р. у провінції Саскачевані постає ряд січових осередків.

У 1927 р. обозна команда (керівництво) організації розміщувалася у Вінніпезі, до її складу входили відомі громадські діячі І. Ісаїв, А. Загарійчук, о. Н. Бартман, Н. Данильченко, В. Дикий, Д. Ільчишин, В. Кисілевський та ін. У 1929 р. товариство було перейменовано на Канадійську січову організацію. Цього року сталася ще одна важлива подія – розрив між канадськими та американськими консерваторами. Розрив тривав недовго, і зв'язки були поновлені в 1930 р. Новим керівником «Січі» став С. Можевський, а в 1932 р. – М. Гетьман [5, с. 60–62].

Січовики допомагали співвітчизникам в Україні. У 1927 р. у Галичині ними було створено Централю гетьманських Січей, що у співпраці з Українською католицькою церквою мала допомагати потерпілим від повені [4, с. 280]. За три роки «Січі» створили свої осередки майже по всій Канаді. Так, на початку 1927 р. організація нараховувала 21 сотню з

понад 500-ма «козаками». Але з часом їхній вплив на українську спільноту зменшувався, що було пов'язано з появою таких організацій, як Союз українців-самостійників та Українське національне об'єднання, а також з приходом нового єпископа В. Ладики, який від 1930-х років почав відсторонюватися від товариства. В. Босий не дійшов згоди з новими видавцями «Канадійського українця» (видавався до 1931 р.), тому члени «Січі» стали видавати свій власний орган «Канадійська Січ».

У 1934 р. «Січ» була реорганізована на Союз гетьманців-державників (далі – СГД). З 1934 р. на зміну «Канадійській Січі» видається газета «Український робітник», що стала офіційним органом союзу [1, с. 224]. Її редактором став М. Гетьман, головний обозний СГД. У 1937–1938 рр. основні центри консервативного руху Канади відвідав син П. Скоропадського Данило, котрий ще 16 травня 1933 р. був визнаний своїм батьком як законний правонаступник і голова гетьманського руху. Греко-католицькі парафії, канадські гетьманські осередки організували йому гарний прийом. Д. Скоропадський виступив на урочистостях у Канаді 41 раз [6]. Гетьманич досягнув угоди з канадським урядом про створення військових формувань з українців у резерві армії [7, с. 163]. Однак його приїзд не зміг підняти популярність СГД. Тому Союз продовжував залишатися малочисельним і, як наслідок, не мав достатнього впливу в діаспорі Канади.

СГД не підтримував контакти з іншими українськими організаціями в Канаді. Це пояснювалося розбіжностями в їхній ідеології. Зрозумілою була ворожнеча комуністичного та монархічного таборів, – комуністи сприймали членів СГД за гітлерівських шпигунів. Оцінку консервативному руху в Канаді надав у книзі «Правнуки погані. Українські націоналісти в Канаді» член комуністичного товариства «Український робітничо-фермерський дім» П. Кравчук (під псевдонімом М. Терлиця) [8]. Неприязними були стосунки і з націоналістами. М. Шарик пояснив це бажанням націоналістів бачити Україну «без хлопа і пана», з народоправним устроєм [2, с. 214–217]. Своєю чергою, гетьманці були противниками ОУН та Є. Коновальця, з якими тісно співпрацювали Українська стрілецька громада та Українське національне об'єднання. Проаналізували консервативний рух члени ліберального товариства Союзу українців-самостійників (далі – СУС) Ю. Стечишин та В. Буряник. Ю. Стечишин аргументує розходження між СУС та СГД не через монархічні ідеї гетьманців-державників, а через проголошення П. Скоропадським федерації України з Росією і прихильністю СГД до

Німеччини [9, с. 34]. В. Бур'яник пояснює протиріччя між ліберальними й консервативними організаціями в діаспорі Канади приналежністю членів СГД на 90% до українців-католиків, ієрархія яких ставить на меті навернення православних українців, якими були члени СУС, до католицизму після відновлення гетьманату [10, с. 23]. За таких обставин зв'язки монархістів з лібералами та націоналістами у діаспорі Канади не підтримувалися.

У 1938 р. гетьманці надали матеріальну допомогу Карпатській Україні [4, с. 280]. Тож з початком другої хвилі еміграції українців до Канади змінюється картина громадського життя в діаспорі. Постають нові організації, серед них і такі, що стояли на консервативних засадах. Їхніми членами були гетьманці-державники, послідовники монархічної теорії В. Липинського, що бажали відреставрувати в незалежній Україні гетьманат на чолі з П. Скоропадським чи його нащадками. На початок Другої світової війни консервативний рух у Канаді дедалі більше занепадав, кількість його учасників скорочувалася, а разом з цим знижувалась активна діяльність СГД. Це пояснювалось непопулярністю монархічних ідей серед українців і відходом від гетьманців греко-католиків, що у 1932 р. створили власну організацію Братство українців-католиків, яка з цього часу мала репрезентувати їхні погляди.

1. *Патарак І.* Релігійний вплив на формування громадських організацій українців у Канаді до Другої світової війни / І. Патарак // Матеріали Першої міжнародної конференції з Канадознавства, 26–28 лютого 2010 року, Чернівці. – Чернівці : ЧНУ, 2011. – С. 221–226.
2. *Шарик М.* З віддалі 50 літ. Боротьба за наше обличчя і волю українського народу / М. Шарик. – Кн. 1. – Торонто : накладом українського видавництва «Пробоєм», 1969. – 432 с.
3. *Бей Л.* Коротка історія Української гетьманської організації Америки / Л. Бей // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. Серія : Історія. Економіка. Філософія. – Вип. 4. – Київ : ВЦ КДЛУ, 2000. – С. 295–321.
4. *Боровик М.* Століття українського поселення в Канаді (1891–1991) / М. Боровик. – Оттава : Українська Могилянсько-Мазепинська академія наук, 1991. – 485 с.
5. *Марунчак М. Г.* Історія українців Канади : у 2-х т. / М. Г. Марунчак. – Т. 2. – Вінніпег : накладом Української вільної академії наук в Канаді, 1991.– 512 с.

6. За Україну: опис подорожі вельможного пана гетьманича Данила Скоропадського до Злучених держав Америки й Канади (осінь 1937 – весна 1938) / уложив І. Ісаїв. – Едмонтон : накладом Союзу гетьманців державників Америки й Канади, 1938. – 318 с.
7. *Бондаренко В.* Значення вільнокозацького руху у громадсько-політичному житті української діаспори і збереженні національної ідентичності / В. Бондаренко // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті: сучасний вимір, проекція у майбутнє (у рамках Конгресу української діаспори) : збірник матеріалів третьої Міжнародної науково-практичної конференції (23–25 червня 2010 р., м. Львів). – Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2010. – С. 161–165.
8. *Терлиця М.* Правнуки погані : українські націоналісти в Канаді / М. Терлиця. – К. : Радянський письменник, 1960. – 306 с.
9. *Стечишин Ю.* Між українцями в Канаді / Ю. Стечишин. – Саскатун : видання Союзу українців самостійників, 1953. – 48 с.
10. *Burianyk W. S.* U. S. – its meaning and significance / W. Burianyk. – Toronto : published by Ukrainian Self-reliance league of Canada, 1967. – 40 p.

Долотова Ольга Артуровна
(Россия, г. Москва)

СИМОН ПЕТЛЮРА В ЖУРНАЛЕ «УКРАИНА». ОБЗОР ПО МАТЕРИАЛАМ ЖУРНАЛА

Чтобы понять действия исторических личностей, необходимо не только изучить эпоху, в которую они жили, ознакомиться с воспоминаниями современников, исследованиями историков, нужно, прежде всего, обратиться к оставленным ими письменным источникам, так как в них содержится все то, что их волновало.

Эти труды – символ времени. Они при определенных обстоятельствах могут стать не только обращением к потомкам, но и оружием особого рода.

Самое важное – правда бытия, так как, как говорил Л. Н. Толстой, «без знания прошлой жизни, ее, казалось бы, «мелочей» нет понимания истории». Знать исторические факты и понимать их – вещи совершенно разные

С подачи официальных историков советского периода Симон Петлюра для «широких слоев» был человеком, чья активная политическая жизнь началась только в период подъема революционного движения в Российской империи, где-то после 1916 г. Все то, что предшествовало, не выносилось на широкий суд, хотя ранний период его деятельности весьма интересен.

До того, как стать главным редактором и автором множества интересных и крайне актуальных для своего времени статей в журнале «Украинская жизнь», выходившего на русском языке в Москве вплоть до 1917 г., С. Петлюра активно сотрудничал с другими изданиями и зарекомендовал себя не только как человек, разбирающейся в «текущем моменте», но и предвидящий будущее, предостерегающий политических деятелей современности от ошибок. Однако эти предостережения не были учтены, последствия чего наблюдаем уже мы.

В 1907 г. С. Петлюра публикует свои работы в журнале «Украина», родившимся в недрах «Киевской старины» и выходившем на украинском языке.

На страницах этого издания он выступает как серьезный исследователь украинского партийного социал-демократического движения, становления украинского образования и развития национальной культуры – театра, литературы, музыки.

Ряд статей, вышедших под общим названием «Политические украинские партии в Галичине», представляют собой историческое исследование о выработке национального самосознания, понимании партийными лидерами задач, которые стоят перед ними в конкретный период.

В этой работе автор постарался наиболее полно проанализировать деятельность основных партий и движений, существовавших тогда на территории Галичины, – по мнению С. Петлюры, территории, насильно отторгнутой от Украины, где исподволь происходило онемечивание, нивелирование украинской нации, уничтожение ее самобытности.

С. Петлюра стремился раскрыть особенности политической работы Украинской социал-демократической партии, в которой видел основную силу в борьбе украинцев с австрийскими и польскими магнатами, а также Украинской радикальной партии, вышедшей из Польской партии социал-демократов для объединения «технического пролетариата», Русско-украинской социал-демократической партии, на «площадке» которой следовало, по мнению автора, начать издавать популярную социальную литературу на украинском языке, доступную по стилистике широким массам, чтобы содействовать объединению украинского пролетариата в партийные группы.

Партийной литературе и ее распространению С. Петлюра придавал огромное значение. Написанная доступным языком, она могла бы ознакомить с программой партийных движений большее число людей.

Он делал акцент на том, что просветительская работа и отстаивание законного права украинского языка быть превалирующим – это только часть партийной работы. Основное – обретение экономической независимости, что позволит в дальнейшем добиться если не полной самостоятельности, то на первых порах хотя бы автономии.

В партийном движении он видел начало единения украинского народа, в силу исторических причин живущего в разных странах, в единую национально-политическую общность, «чтобы войти равноправно в семью Европейских народов».

Работе в Думе он придавал большое значение. Деятельность украинской фракции в Думе, по его мнению, должна заключаться в отстаивании политических и социальных интересов украинского народа, служении его объединению.

Со счетов он не скидывал и представительство в ЦК РСДРП, указывая на то, что в партийной работе необходимо ориентироваться на совместное сотрудничество, но при этом не растворяться в общепартийном строе.

Понимая, что без всестороннего образования масс невозможно строить глобальные планы относительно политической борьбы, вторым по важности аспектом своей деятельности С. Петлюра считал национальное образование, в котором он видел возможность постижения народной и мировой культуры в полной мере.

В связи с этим второй блок статей, имеющих общее заглавие «Из украинской жизни», он посвящает национальному образованию, издательской деятельности, общекультурным вопросам и, все же, политической борьбе.

К этому периоду у передовой части украинской интеллигенции складывается четкое понимание, что образование на родном языке, как среднее, так и высшее, – это основа дальнейшего развития национальной культуры и науки. Студенты Киевского университета предложили создать четыре кафедры по разным направлениям украинистики.

Как отдельный историко-аналитический труд можно рассматривать его статью «Ucrainica» в журнале «Былое», где он отметил, что некоторые «свободы в издании» при сложившейся политической обстановке – большое достижение, так как до последнего времени осуществлять политическое просвещение было крайне затруднительно, мешала цензура.

С. Петлюра писал о том, что пришло время научного и правдивого исследования политического прошлого и настоящего. Историко-политический журнал «Былое» – как раз то издание, которое может и должно справиться с этой задачей. На его страницах приводились малоизвестные факты из «истории национальных движений недержавных народов России» и развития политической мысли и национального движения в Украине.

Анализируя материал, он уделил большое внимание обзору научных книг по становлению государственности.

Будучи человеком разносторонним, С. Петлюра на страницах журнала «Украина» выступает не только как политолог, но и как театральный критик, литературовед, аналитик-библиограф.

Его библиографические обзоры – не просто сообщения о новых изданиях, а целые исследовательские экскурсы. Эта часть творчества

требует отдельного изучения, но сейчас следует упомянуть наиболее значимые работы. Например, анализ сборника театральных рецензий А. С. Суворина «Хохлы и хохлушки», вышедшего отдельным изданием в 1907 г. в Петербурге и посвященного постановкам украинских артистов группы М. Кропивницкого в 1885–1896 гг.

Автор сетует, что рецензента, к сожалению, мало интересовала самобытная игра артистов, характеристика типов украинской драмы. Вся критика сводилась к указаниям на скудость репертуара. Было понятно, что нужны реформы в этой области, однако постановки переведенных на украинский язык европейских пьес не помогут в деле становления профессионального национального театра, находящегося в творческом поиске и требующего к себе бережного отношения.

В 1907 г. выходит книга Б. Гринченко «Перед широким миром», сборник статей, в которых автор дает характеристику национальному развитию украинского народа в области культуры. С. Петлюра пишет литературоведческое исследование по теме книги, где отмечает, что как рекомендательная библиографическая работа это издание может служить для популяризации произведений украинских писателей, но сетует на то, что автор обошел вниманием произведения социальной направленности.

Эти же претензии он предъявляет И. Кревицкому, выпустившему в 1905 г. во Львове году книгу «Корифеи российской критики и украинские писатели». По мнению С. Петлюры, перечисление И. Кревицким цитат Белинского, посвященных творчеству современных ему украинских литераторов, не отвечает замыслу автора, который не потрудился, к сожалению, создать серьезный научный литературоведческий анализ.

Он не обходит своим вниманием труды историков.

Анализируя книгу Ф. Капельгородского «Украинцы на Кубани», выпущенную Товариществом «Просвещение» в Киеве в 1907 г., С. Петлюра указывает на первоочередность задачи по изучению истории отдельного края, знакомство с разными сторонами жизни своего народа. По начинании Ф. Капельгородского обязаны пойти и другие украинские писатели-популяризаторы, а на украинском книжном рынке должны как можно скорее появиться серии книг, рассказывающих в популярной форме об истории Украины; но данный труд – это, скорее, история Кубани при заселении ее «бывшими запорожцами».

Тема, затронутая Ф. Капельгородским, была раскрыта С. Петлюрой в его собственной публикации «Секретные циркуляры правительства на Кубани».

Работая в архивах Кубанского (бывшего Черноморского) войска, в делах войскового судьи Антона Головатого С. Петлюра нашел подлинные письма Федора Квитки (тогда как письма Головатого были копиями). Он собрал, проанализировал и издал попавший ему в руки интереснейший исторический биографический материал, дающий возможность представить социальную и политическую обстановку, в которой формировался талант писателя.

Интересы С. Петлюры настолько обширны, что в кратком обзоре все охватить не представляется возможным. Каждая из приведенных здесь рубрик достойна отдельного анализа.

Жбанова Катерина Юріївна
(Україна, м. Київ)

М. С. ГРУШЕВСЬКИЙ – ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ КОЛЕКЦІЇ ЛИСТІВОК ВІДДІЛУ СТАРОДРУКІВ ТА РІДКІСНИХ ВИДАНЬ НБУВ)

Вивчення Української революції 1917–1920-х років неможливе без всебічного аналізу політичної діяльності Михайла Грушевського, теоретичні політичні переконання якого в 1917–1918 рр. отримали практичне втілення. Водночас і для нього цей період став вершиною державницької кар'єри – одночасно з утворенням Української Центральної Ради (УЦР) М. Грушевський був обраний її очільником. Таким чином, подальші акції УЦР надалі безпосередньо знаходилися під впливом політичних переконань громадського діяча. Особливості державницьких поглядів Голови УЦР, їх трансформація та наслідки в практичній діяльності стали предметом досліджень багатьох науковців. Та попри всебічне вивчення громадської та політичної позиції М. Грушевського, нині залишаються актуальними джерелознавчі аспекти теми. Зокрема, у фондах відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ (ВСРВ) зберігаються репрезентативні зібрання листівок, періодичних та неперіодичних друкованих інформаційно-довідкових видань (невеликі за обсягом брошури, бюлетені, програми) різних політичних сил 1917–1918 рр. – важливе інформативне джерело не лише перебігу подій тих років, а й свідчення практичних дій М. Грушевського як українського політика.

З-поміж наявних у ВСРВ листівок особливу групу становлять публікації доби УЦР. Першим офіційним друкованим органом УЦР стали «Вісти з Української Центральної Ради у Києві» – фактично одноаркушеві двосторонні листівки, що виходили під редакцією М. Єремієва і за участі М. Грушевського в друкарні В. Бондаренка і П. Гніздовського в Києві. У фондах відділу зберігається перший випуск «Вістей» (датується 19 березням 1917 р.), який містить цінні відомості про

ранню діяльність УЦР, зокрема: офіційні акти, повідомлення про організацію Українського Військового Комітету, діяльність Української Студентської Ради в Києві, політичних партій, преси, громадських установ, інформацію про шкільництво, точні дані про перший Український кооперативний з'їзд у Києві. «Вісті» містять цінні матеріали для висвітлення ролі М. Грушевського як голови УЦР у національно-державному відродженні України. Так, уже в першому номері друкованого органу було вміщено офіційне звернення М. Грушевського «До українців поза межами України», в якому історик закликав до співпраці всіх українців з метою розбудови країни на позиціях широкої автономії (шифр зберігання – Кл. 2964).

Поруч з друком «Вістей» у 1917 р. УЦР розпочала видавати власні листівки для швидкого сповіщення широких верств населення про політичну програму дій М. Грушевського та його соратників. Так, завдяки листівкам стали широко відомі універсали УЦР, кожен з яких є джерелом для вивчення соціально-політичної діяльності М. Грушевського як Голови Центральної Ради. У відділі ВСРВ зберігаються листівки з текстами усіх чотирьох універсалів УЦР. Для них характерний великий формат, виділення жирним шрифтом головних положень документа. У летючках збережені офіційні назви, структура та зміст універсалів, дати їхнього ухвалення. Такий доступний для широких мас вид друку на практиці заповнював нішу законодавчої освіти населення країни. Як і текст самих універсалів, листівки були зорієнтовані на українського громадянина, що відбилося в зверненнях «Народе Український і всі Народи України!», «Народу України!» (Кл. 634, Кл. 700, Кл. 3054, Кл. 3165). Особливий інтерес становить листівка з Четвертим універсалом УЦР, що має єдине виділення жирним шрифтом – проголошення Народної Республіки України самостійною та суверенною державою українського народу (Кл. 700).

Очільник УЦР неодноразово фігурував у летючках, що відображали передвиборчі перегони 1917 р., в яких М. Грушевський виступав одним з претендентів на обрання. Так, Голова УЦР очолив список № 1 до Всеросійських Установчих Зборів по Київському округу від соціалістичних партій – Української Селянської Спілки, Української Партії Соціалістів-Революціонерів та Української Соціал-демократичної Робітничої Партії. Відомі декілька варіантів таких аркушівок – інформаційна двомовна із зазначенням імен та адреси претендентів (Кл. 564) та агітаційно-пропагандистська (Кл. 566), що мала переконати населення,

чому саме варто віддати свій голос за кандидатський список № 1. Зі змісту листівки дізнаємося, що М. Грушевський разом з іншими підтримав право на повне, необмежене самовизначення українського народу, а також всіх націй і народів колишньої Російської імперії, виступив за перехід землі «без винятку тим, хто її обробляє». У таких летючках застосовувалися різноманітні друкарські засоби: різнокольоровий папір, різний шрифт та його розмір, виділені словосполучення та речення жирним шрифтом, підкреслення.

Діяльність Михайла Грушевського 1917–1918 рр. та ставлення до неї різних верств населення країни відбилися у виданнях громадських, політичних та військових кіл, що вболівали за долю України. Зокрема, в летючці «Одвертий лист» вояків-українців з полів війни до командуючого Південно-Західним фронтом генерала О. Брусилова (Кл. 488) розкривається діяльність українського військового руху весни 1917 р. і, зокрема, формування українського полку. Машинописна листівка висвітлює ставлення української військової громади до очільника УЦР, який характеризується в ній як «Великий вчений, наш обранець єдиний». У памфлеті «Что же такое "Союз Освобождения Украины"?» (Кл. 616), видрукуваному в Стокгольмі 25 жовтня 1917 р., відображене ставлення членів Спілки Визволення України (СВУ) в еміграції до подій в Наддніпрянській Україні. Стає зрозумілим, що, залишаючись поза межами рідної країни такі, зокрема, члени СВУ, як М. Меленевський та А. Скоропис-Йолтуховський, підтримували легітимність УЦР і Генерального Секретаріату та різко критикували проросійські сили, які всіляко намагалися дискредитувати владу УЦР. Водночас культурно-освітянський прошарок, репрезентований Українським Товариством «Просвіта», у своєму зверненні «До Українського Громадянства» (Кл. 357) у 1917 р. поставив М. Грушевського в один ряд з Т. Шевченком, П. Кулішем, М. Костомаровим, М. Драгомановим, адже він так само, як і вони, «піднімав громадську і політичну думку України». Зі змісту памфлету «Просвіти», видрукуваного в Туапсе, пересвідчуємося в підтримці українцями, які жили на чужині, позиції очільника УЦР у його баченні України як автономної одиниці з місцевим самоврядуванням. Цінною за змістом є пізніша листівка, випущена в київській друкарні «Дніпро» у квітні 1918 р., в якій ідеться про перебіг та результати Київського Повітового Селянського З'їзду (7 квітня 1918 р.). Листівка, окрім іншого, містить промову М. Грушевського на цьому заході (Кл. 3130) і не лише висвітлює мету з'їзду, але й актуалізує ставлення населення до виступу очільника УЦР,

«котрого з'їзд стрінув овaціями», та настрій зібрання – «один з присутніх делегатів селянин од імені з'їзду встає і вітає М. С. Грушевського». Документ також висвітлює ставлення діяча до більшовицьких дій на території України кінця 1917 – початку 1918 р., до вимушеної співпраці УЦР з німцями та його бачення соціально-економічного розвитку України.

Отже, діяльність М. Грушевського як активного державотворця періоду 1917–1918 рр. відбилася в специфічній інформаційній та агітаційній літературі доби Української революції – листівках, що мали на меті пояснити населенню поточні події та допомагали в організації діалогу між владою та масами.

Іваненко Оксана Анатоліївна,
кандидат історичних наук
(Україна, м. Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКИХ ШКІЛ НА ТЕРЕНАХ КИЇВСЬКОГО НАВЧАЛЬНОГО ОКРУГУ У 80-ті рр. XIX ст. (за матеріалами Центрального державного історичного архіву України, м. Київ)

Об'єктивному висвітленню етнокультурного аспекту інкорпорації українських земель до Російської імперії, протистояння процесів національного розвитку й імперської уніфікаторської політики, значення культурно-освітньої діяльності етнічних громад як інструменту збереження духовних традицій і національної ідентичності сприятиме введення до наукового обігу важливого фактологічного матеріалу з історії створення початкових польських шкіл, що потрапили під заборону внаслідок Польського визвольного повстання 1863–1864 рр.

Значні зусилля Міністерство народної освіти Російської імперії спрямовувало на контроль за виконанням навчальними закладами функції формування в молоді вірнопідданських настроїв і звеличення особи царя. 1886 р. попечитель Київського навчального округу отримав міністерську директиву надати текст молитви «за государя імператора», який вивчали учні римсько-католицького віросповідання в парафіяльних і початкових училищах та школах для іноземних поселенців. Виявилося, що на теренах Київської губернії в міських парафіяльних і початкових сільських училищах практикувалося читання молитви за царя спільно католиками й православними [1].

У червні 1886 р. попечитель Київського навчального округу С. Голубцов передав інспекторам народних училищ Південно-Західного краю конфіденційну директиву, поклавши на них відповідальність за неналежний нагляд і недостатню протидію відкриттю таємних шкіл з викладанням польською мовою. Викривши того ж року таємну школу в с. Андріївці Кам'янецького повіту, що діяла «під покровительством ксьондза і панів», інспектор народних училищ першого району Подільської

губернії О. Тарнавський розробив план ліквідації польських шкіл. Він уважав за доцільне доручити відповідні розслідування унтер-офіцерам губернського жандармського управління, а не повітовим адміністративним властям, у канцеляріях яких «служать поляки чи полякуючі». Інспектор виступав за посилення покарань для організаторів таємних польських шкіл. Недостатньо дієвими заходами йому видавалися відбір книг і взяття підписки про припинення педагогічної діяльності; він закликав нещадно виселяти обвинувачуваних учителів і ксьондзів до «віддалених місцевостей» [2]. У листі до попечителя Київського навчального округу від 15 червня 1886 р. О. Тарнавський наголошував на поширенні «латинопольської релігійної, а можливо, і політичної» пропаганди серед католиків і православних Кам'янецького повіту [3].

У результаті інспекції народних училищ Новоушицького повіту (1886) було виявлено таємні польські школи в м. Миньківцях, Вербовці і Дунаївцях, де навіть навчалися діти місцевого поліцейського чиновника. 1887 р. в м. Фастові місцевий пристав послідовно ухилявся від складання акту щодо відкриття випускником Білоцерківського реального училища, поляком-католиком М. Муравицьким школи, в якій близько 40-ка учнів вивчали російську мову, арифметику і Закон Божий. Пристав м. Махновки Бердичівського повіту намагався приховати існування в містечку двох польських шкіл. Інспектор народних училищ другого району Волинської губернії В. Малиновський отримав від керівництва Київського навчального округу догану (1887) за «недогляд по службі», що призвів до незаконного відкриття в м. Купелі Старокостянтинівського повіту чоловічого й жіночого пансіонів для дітей польської шляхти. Жіночий пансіон було створено в будинку вдови місцевого лікаря В. Глассек, де перебувало сім дівчат-католичок і одна православна – донька поштмейстера М. Любара-Ковальова. Зусиллями дочки власниці будинку – М. Глассек, а також швейцарки Скупинської і австрійської підданої Гаут викладалися французька й німецька розмовні мови, російська грамота, гра на фортепіано, рукоділля й танці. У січні 1888 р. заклад було закрито, а проти М. Глассек порушено судову справу [4].

Загалом аналіз змісту документів канцелярії попечителя Київського навчального округу, Київського генерал-губернатора, Київського охоронного відділення, Київського губернського жандармського управління дозволяє дійти висновку, що всупереч репресивно-каральній політиці Міністерства внутрішніх справ, Відомства православного сповідання, Міністерства народної освіти поширення таємних польських

шкіл тривало впродовж другої половини XIX ст., включаючи до орбіти свого впливу не лише католиків, а й православних, і перетворюючись на об'єкт звинувачень у боротьбі за уми населення Київської, Подільської і Волинської губерній з метою піднесення «шовіністичної пропаганди», спрямованої на відродження польської державності. Реконструкція справжніх масштабів і специфіки розвитку польського шкільництва ускладнюється через його підпільний характер, що певною мірою звужує репрезентативність джерельної бази, представленої насамперед діловодною документацією (протоколами, звітами, листуванням) і судово-слідчими матеріалами. Утім, визнаючи «великі труднощі», пов'язані з викриттям і придушенням таємної культурно-освітньої діяльності поляків, представники російських органів влади мусили констатувати, що це «страшне зло» пустило глибоке коріння.

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 707. – Оп. 296. – Спр. 144. – Арк. 5–5 зв.
2. Там само. – Спр. 127. – Арк. 1–2.
3. Там само. – Арк. 21.
4. Там само. – Арк. 91.

Іванова Ольга Андріївна,
кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник
(Україна, м. Київ)

ВЛАСНИЦЬКІ ЗАПИСИ В КИРИЛИЧНИХ РУКОПИСАХ XVI СТ., ЩО ЗБЕРІГАЮТЬСЯ В ІНСТИТУТІ РУКОПИСУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Важливою складовою кодикологічного дослідження рукописних книг (РК) є вивчення записів, що містяться у рукописі – писців, власників, вкладників, дарителів, редакторів, читачів, бібліотечні записи тощо. Вони розкривають функціонування книги в певному культурно-історичному середовищі, включаючи створення, міграцію, розповсюдження та сприйняття читачами у різні історичні часи.

У загальному масиві кириличних рукописів XVI ст., що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (264 одиниці), з-поміж великої кількості усіх записів збереглися власницькі (99 записів).

Книги і, відповідно, власницькі записи в них можуть належати приватним особам (34), церквам (22), монастирям (17), світським установам – музеям або бібліотекам (26), тощо. В залежності від категорії власника – від приватної особи до крупного власника-інституції – укладається запис за певною формою з характерними особливостями, набором та кількістю складових елементів.

Для особистих власницьких записів (34) найбільш розповсюдженою формою є така: «Сія книга» – назва, але частіше вона пропускається, – власник у родовому відмінку, його посада; іноді ім'я закріплюється підписом і засвідченням його власноручності – дата укладення запису, але цей елемент необов'язковий. Згадки про свідків у досліджених власницьких записах відсутні.

Після імені, яке має юридичну функцію – закріплення права власності на книгу, власники, як правило, зазначають свій соціальний стан. Найбільше підписаних рукописів XVI ст. з Інституту рукопису належали духовенству, здебільшого священикам з білого духовенства, дияконам тощо, а також із чорного духовенства – єпископам, ієродияконам та ієросхимникам тощо. Із світських власників, що залишили записи про власність, більшість становлять селяни, є також міщанин, промисловець, посадський, російський цар Іван Олексійович, государів спальник, «посадська дочка» (єдина жінка з власників РК), колекціонер (Шевирьов) тощо. Лише в семи випадках власники «підписали рукою власною»; серед них селяни, міщани, єпископ та колекціонер.

Іноді власник підкреслює своє право на книгу, коли підписує її неодноразово. Усвідомлюючи юридичне значення запису, власники часто вказували свою ідентифікацію докладно, наприклад, територіальну приналежність. Є випадки із записами, що свідчать про належність книги членам однієї родини, передачу її від батьків до дітей.

Як і в особистих, у власницьких записах церков (21) назва подається у формулюванні «Сія книга» або «сія книга глаголемая», але назва книги тут згадується частіше (в 7-ми з 21-го запису). Далі зазначається назва церкви, часто – її локалізація. Слід відзначити, що серед записів на РК XVI ст., що містять вказівку на територіальну приналежність церков, превалюють церкви сільські (11 з 15-ти); із міських – Вологда та Яворів, у решти локалізацію не визначено. Серед необов'язкових елементів, що додаються вкрай рідко, – підписи тих, що засвідчують власність, тобто церковно- та священнослужителів. Дата в церковних записах, за поодинокими винятками, не вказується.

Що стосується книг, які перебували у власності монастирів, то записи поступово втрачають більш-менш довільну форму і такі елементи, як назва або сполучення «сія книга»; записи стають схожими на стислу форму музейних та бібліотечних зібрань – подається назва монастиря або бібліотеки монастиря у родовому відмінку, іноді дата.

Монастирями-власниками досліджених РК були: Межигірський, Миколаївський Пустинний Київський, Святогірський Синичий (у Пскові), Київський Печерський, Ближні печери (Києво-Печерського монастиря), Михайлівський Золотоверхий, Почаївський, Ніжинський Благовіщенський – єдиний, що містить підпис настоятеля, архімандрита Феофіла.

Охоронні погрози всіх спектрів – від «неотдаленности» від церкви до анафеми та проклять, що характерні для вкладних записів, майже повністю відсутні у власницьких і містяться лише у п'яти книгах.

Що ж до власне бібліотечних записів, то хоча монастирські книжкові зібрання до XIX ст. вже давно об'єднували функції бібліотек, зокрема переписування, збереження і використання книг, однак у власницьких записах на кириличних релігійних книгах слово «бібліотека» в назві зібрання інституцій поширюється лише у XIX ст. Найбільш рання згадка цього терміна в РК XVI ст. з Інституту рукопису, належить до кінця XVIII ст. і вміщується у запис про приналежність рукопису Переяславській семінарії: «Ex libris bibliotheca seminariy parvo rutheni Pereiaslaviensis» [1799 р.]. Таким чином, наступного століття власницькі бібліотечні записи замінюють монастирські: Києво-Печерської лаври, Михайлівського Золотоверхого монастиря, Почаївського монастиря, Милецького монастиря і Софійського собору. Бібліотечні монастирські записи здебільшого не містять підпис особи, яка відповідає за книжкове зібрання, лише на двох книгах Михайлівського Золотоверхого монастиря залишив підпис бібліотекар Іван Спаський.

На РК, що належали світським установам, залишилися записи Антонія Степановича Петрушевича, філолога, історика Галичини, грекокатолицького священика, колекціонера кириличних рукописів та стародруків (1821–1913). На рукописній «Олександрії» (ф. VIII, № 72) вміщено два записи його рукою.

Особливу увагу привертають РК, які вміщують кілька різночасових записів власників і дають змогу простежити рух рукопису в часі та просторі, від приватних осіб протягом XVI–XVIII ст. – через збірки монастирів XVIII–XIX ст., духовних і світських навчальних закладів XIX ст. – до наукової бібліотеки у XX ст.

Кошель Олексій Миколайович,
кандидат історичних наук
(Україна, м. Київ),
Старенький Ігор Олександрович,
кандидат історичних наук
(Україна, м. Кам'янець-Подільський)

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ЛИСТУВАННІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ТА ЮХИМА СІЦІНСЬКОГО

Важливим джерелом для дослідження наукової спадщини та життєвого шляху Михайла Грушевського являється його листування з Юхимом Сіцінським. У цій статі ми розглянемо історію українських земель у науковій спадщині М. С. Грушевського, як вона висвітлена крізь призму листування з Ю. Й. Сіцінським.

Дякуючи за надіслану М. С. Грушевським книгу «История Киевской земли», Юхим Сіцінський відзначив, що крізь «обкладинку праці проглядається любов до свого рідного краю». Також подолянин писав, що під час роботи над історією Барського староства «можливо й Поділля стане для Вас другим рідним краєм, який будете любити» [1]. Намагаючись якось допомогти в роботі над книгою, Ю. Й. Сіцінський надіслав Михайлу Грушевському панорамну фотографію міста Бара на початку 90-х років XIX ст. [2]. Листувалися дослідники й з приводу I тому VIII частини «Архива Юго-Западной России», де М. С. Грушевський розмістив матеріали щодо Барського староства. Також Юхим Сіцінський цікавився опублікованою інформацією про розкопки гробниці на території Вінницького замку [3]. Він також просив надіслати тариф Подільського воєводства 1493 р., який в подальшому планував використати для видання капітальних монографій з історії Поділля [4]. У листі від 12 грудня 1894 р. Юхим Сіцінський знову просив Михайла Грушевського надіслати матеріали з історії Галицько-Львівсько-Кам'янецької єпархії, які були використані в праці, присвяченій 100-річчю заснування Подільської єпархії. Також він повідомляв, що інформація з I та II томів

актів Барського староства була використана ним при написанні історії церков та парафій Кам'янецького повіту, що вийшла друком у «Трудах Подольского епархиального историко-статистического комитета» [5].

В одному з наступних листів Юхим Сіцінський питав Михайла Грушевського чи не повідомить той, де зберігався архів львівських та галицьких єпископів XVI–XVII ст., документи з церковної історії Поділля тих часів, коли воно відносилося до Львівської єпархії, архів кам'янецьких намісників, та чи збереглися актові книги львівських єпископів і митрополитів [6]. У наступному листі подільський історик питав у метра української історії поради, де знайти матеріали з церковної історії Кам'янецького повіту, а саме які були парафії, церкви, коли були побудовані і т. д. Окрім того дослідник цікавився Траяновими валами [7]. 1896 р. Михайло Грушевський просив Юхима Сіцінського надіслати фотографії подільських старожитностей для журналу «Зоря», на що подолянин просив пояснити, які саме види старожитностей потрібні [8]. Наступного року Ю. Й. Сіцінський отримав від М. С. Грушевського рекомендації щодо літератури про тогочасну церковну ієрархію та управління в Галичині [9].

2 листопада 1897 р. Юхим Сіцінський повідомляв про значну етнографічну збірку, знайдену в с. Струга Ушицького повіту в етнографа Андрія Димінського, яка на той час ще не була використана П. П. Чубинським та А. Ю. Кримським [10].

10 березня 1898 р. до відзначення 100-річчя видання «Енеїди» Івана Котляревського Ю. Й. Сіцінський вислав М. С. Грушевському оригінальне видання 1798 р. [11].

Просив подільський історик у Михайла Грушевського також допомоги при складані опису стародруків давньосховища – з атрибуцією Біблії, видрукованої в Чехії готичними літерами. При цьому він надіслав один лист з книги та копію напису на сигнатурці [12].

1902 р. Юхим Сіцінський просив метра історії надіслати «Przewodnik naukowy i literacki» за 1902 р., 8-й випуск «Хроніки», 3-й том «Матеріалів до українсько-руської етнології» та 1–3 томи збірника праць філологічної секції НТШ, що й було зроблено [13]. Потім Ю. Й. Сіцінський просив вислати подальші випуски «Przewodnik naukowy i literacki», «Літературно-наукового вістника», «ЗНТШ», «Матеріали до культурної історії Галицької Русі», «Джерела до історії», надсилаючи навзаєм звіти та праці Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, брошури про церкви та костели м. Бар, «Церковно-адміністративне

відношення Поділля до Київської та Галицької митрополій», «Опис стародруків» давньосховища [14; 15; 16; 17].

Активно Юхим Сіцінський листувався з Михайлом Грушевським і з приводу видання україномовного Четвероєвангелія [18; 19].

Отже, листування Михайла Грушевського та Юхима Сіцінського містить значний обсяг інформації, яка стосується історії українських земель. Детальне вивчення епістолярної спадщини дасть змогу більш докладно вивчити історію дослідження історії України і внеску М. С. Грушевського та Ю. Й. Сіцінського в цей процес.

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІА України). – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 746. – Арк. 1–2.
2. ЦДІА України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 746. – Арк. 13.
3. ЦДІА України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 746. – Арк. 14–15.
4. ЦДІА України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 746. – Арк. 17–18.
5. ЦДІА України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 746. – Арк. 20–23.
6. ЦДІА України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 746. – Арк. 27–30.
7. ЦДІА України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 746. – Арк. 59–62.
8. ЦДІА України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 746. – Арк. 46.
9. ЦДІА України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 746. – Арк. 51–52.
10. ЦДІА України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 746. – Арк. 53–54.
11. ЦДІА України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 746. – Арк. 57.
12. ЦДІА України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 746. – Арк. 81–84.
13. ЦДІА України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 746. – Арк. 85–88, 93–94.
14. ЦДІА України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 746. – Арк. 96–100, 104–114, 121, 125–126, 128, 138–139, 150.
15. ЦДІА України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 874. – Арк. 52.
16. ЦДІА України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 308. – Арк. 69.
17. ЦДІА України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 759. – Арк. 1–3, 5.
18. ЦДІА України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 746. – Арк. 113–114, 118-121.
19. ЦДІА України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 874. – Арк. 52.

Моця Олександр Петрович,
доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України
(Україна, м. Київ),
Рафальський Олег Олексійович,
доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України
(Україна, м. Київ)

РОЛЬ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО БРАТСТВА В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО РЕНЕСАНСУ XIX СТ.

Для висвітлення означеної теми слід спочатку зупинитися на деяких загальних положеннях до неї. В першу чергу, – це проблема етносу, котрим є лише та сукупність люду, що відчуває власну особливість, за певними ознаками відрізняючи себе від інших аналогічних спільнот. Таке відчуття власної групової єдності зазвичай іменують етнічною самосвідомістю, зовнішнім проявом котрої є самоназва – етнонім. При цьому слід пам'ятати, що самосвідомість фіксує уявлення про спільність території, мови, особливості культури та психіки, а також певну спільність походження й історичної долі людей, які входять до цього етнічного угруповання. Тож допоки в конкретної групи зберігаються її специфічні риси та самосвідомість, етнос продовжує існувати, попри історичні зміни. Зміцнення етнічної самосвідомості зазвичай збігається з бажанням самого етносу мати власну соціально-територіальну (в тому числі й державну) організацію, котра також забезпечує стійке існування даного етносу, збереження багатьох згаданих вище елементів, насамперед територіальної цілісності [1, с. 7–22].

Повною мірою це стосується і етногенезу українців, які протягом досить тривалого часу йшли до сучасного стану в розвитку європейського народу [2]. В цьому відношенні XIX ст. стало однією з головних віх у процесі становлення спільноти, часом початку своєрідного відродження української етнічної нації.

Саме в цей час сталися процеси, які С. Плохій охарактеризував так: «Історія як наукова дисципліна постала в епоху націоналізму. Сам даний

факт "обтяжив" усі великі наукові наративи тієї доби завданням знаціоналізувати період до 1800 року і у такий спосіб злегітимізувати злет і тягле існування модерних націй та національних держав. У другій половині XX століття цей підхід було піддано серйозній критиці, передусім з боку "модерністів" – істориків і суспільствознавців, які доводили, що до початку Нового часу націй не існувало. У тривалій дискусії модерністів з "примордіялістами" я підтримую перших, але водночас поділяю критику їх з боку "ревізіоністів", які шукають витоків націй у домодерних часах і наголошують етнічне походження модерних націй» [5, с. 3].

У цьому процесі діяльність Кирило-Мефодіївського братства (саме так, а не інакше називали братство його засновники – М. Костомаров, Т. Шевченко, Г. Андрузький, В. Білозерський, М. Гулак, П. Куліш) відігравала досить помітну роль. Впродовж існування Кирило-Мефодіївського братства його ідеологія зазнавала істотних змін. Завдання об'єднання слов'ян, що стало підставою виникнення таємної організації, згодом конкретизувалося в двох напрямах – рівноправного співробітництва слов'янських народів та відродження України, яку вони бачили на чолі усієї слов'янської спільноти [3, с. 297–298].

Підсумовуючи погляди членів Кирило-Мефодіївського братства на роль України в майбутньому об'єднанні слов'янських народів, Ю. Левенець констатує, що попри відсутність чітко окресленої концепції відносно домінантної позиції України в геополітичному ансамблі федерації слов'янських країн, позиція братчиків полягала в розумінні такої шляхетної місії українства. Базувалася вона на ідеї одвічного цивілізаційно-культурного пріоритету, її виняткової християнскості, особливого її статусу у священній християнській історії та особливими стражданнями народу, що мають бути компенсовані божественним провидінням і зробити Україну стрижнем структурного каркасу нової геополітичної асоціації. Така позиція братчиків спростовувала реальний світський політичний простір, кидала прямий виклик усталеному геополітичному центру Російської імперії – Петербургу (його десакралізація була блискуче здійснена Т. Шевченком), а Київ, на той час периферійний, набував значення священного центру, сфери абсолютної реальності. Київ мав не лише змістити Петербург, але й виконати роль політичного та духовного осереддя майбутньої слов'янської федерації. Шлях до цього центру уявлявся складним і небезпечним. І не дивно, адже – це шлях від Зла до Добра, від профанного до святого, від плинного до вічного [4, с. 383–384].

Діяльність кирило-мефодіївців, як і інших визначних вітчизняних діячів XIX ст. (М. Максимовича, М. Драгоманова, В. Антоновича

та ін.) призвела до появи Валуєвського циркуляру 1863 р. та Емського акту 1876 р. – імперія відчула реальну загрозу собі в стремлінні українців зробити якісний крок в ідеологічному становленні власного народу. Тоді ж офіціозні публіцисти охрестили частину інтелігенції Південноруського краю Російської імперії «україно філами», які несли національну ідеологію в широкі маси місцевого люду. З точки зору офіційних імперських кіл, розпочалося українське відродження, яке треба було зупинити та знищити. І саме для цього й з'явилися гасла на кшталт: «Малоросійської мови не існує і не існувало!», «Малоросійська мова не має майбутнього!», «Ця мова взагалі не потрібна!», «Саме існування малоросійської мови веде до сепаратизму!» і т. д., і т. п.

Своєрідний та важливий прорив глобального рівня все ж трапився з початком діяльності кирило-мефодіївця Т. Шевченка. Символічним у цьому відношенні видається його походження із селян-кріпаків. Тож можна говорити, що коли українська ідея і українська самоназва дійшли від інтелектуальних верхів до народних низів, тоді й стався історичний та власний вибір автохтонів у становленні їх як етносу й кінцевої, через власну і єдину, назви своєї вітчизни серед інших спільнот тогочасної Європи.

Надалі ситуація у використанні назви «Україна» стає стабільною, про що свідчить доробок М. Грушевського, М. Міхновського, В. Липинського, Д. Донцова та багатьох інших вітчизняних (і численних зарубіжних) політичних діячів, науковців, представників творчої інтелігенції. Навіть з точки зору формальної логіки етногенез українців тоді досяг своєї вершини, хоча до створення власної держави їм ще треба було докласти багато зусиль.

1. *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса / Ю. В. Бромлей. – М. : Наука, 1983. – 412 с.

2. *Горєлов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О.* Цивілізаційна історія України / М. Є. Горєлов, О. П. Моця, О. О. Рафальський. – К. : ТОВ «УПВК ЕксОб», 2005. – 631 с.

3. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : гол. В.А. Смолій [та ін.]. – Т. 4. – К.: Наукова думка, 2007. – 518 с.

4. *Левенець Ю.* Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття) / Ю. Левенець. – К. : Стилос, 2001. – 572 с.

5. Плохій С. Походження слов'янських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі / С. Плохій. – К. : Критика, 2015. – 429 с.

Парацій Володимир Михайлович
(Україна, м. Бережани, Тернопільська обл.)

ПРО НОРМАТИВНУ ТРАДИЦІЮ МІЖНАЦІОНАЛЬНОГО ПОРОЗУМІННЯ НА ЗЕМЛЯХ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ КІНЦЯ 1930-Х РОКІВ

Проблема міжнаціонального порозуміння – як в одній країні, так і на міждержавному рівні – завжди була домінантою політичної стабільності, суспільного спокою. І, навпаки, міжнаціональні протиріччя часто були провісниками конфліктів, суперечностей, війн. Тому в основі національного закладена вибухова сила, здатна і руйнувати, і відновлювати.

Держави й суспільства шукали шляхів для врегулювання конфліктів, що виникають на національній основі, і не завжди знаходили їх. Адже спроба панування титульної нації (через політичний, адміністративний, силовий та інші спроби) має результатом постійний спротив національних меншин, а отже, політичну дестабілізацію, формування негативного іміджу держави і загрозу її територіальній цілісності, – особливо в часи складних відносин на міжнародному й міждержавному рівнях.

Адже, як відзначив німецький філософ і соціолог Юрген Габермас, один з носіїв інтелектуальної думки про соціум, уже із середини XVIII ст. відмінності між значеннями понять «нація» і «політично організований народ» поступово зникають. З часів Французької революції нація стає навіть джерелом державного суверенітету. Передбачається, що кожна нація наділена правом політичного самовизначення. У XIX ст. консервативні представники німецької історичної школи почали ототожнювати національну складову з революційним началом [1, с. 51].

Тому міжнаціональні взаємовідносини стають суть взаємовідносинами державотворчими (чи державно-руйнівними).

Наприкінці 1930-х років Польська республіка («друга Річ Посполита») стала на хитку стежку цієї політичної нестабільності, яка визначалася і зовнішніми чинниками (балансування між двома тоталітарними імперіями), і внутрішнім, зокрема відсутністю національного

рівноправ'я, – особливо щодо українського населення – на східногалицьких землях чисельно переважаючої нації. «Пацифікація», інші форми національного пригноблення та культурного знецінення – усе це створювало складний коловорот протиріч і зіткнень. Втрачалася повага етносу до етносу, національної меншини до державницько-домінуючої нації. Руйнувався не лише державно-управлінський організм Речі Посполитої, але й цілісність країни як політичної одиниці.

Власне, ці фактори, які поставали апріорно, призвели наприкінці 1930-х років владні структури Польщі до осягнення необхідності національного порозуміння як чинника державної безпеки як загалом, так і в контексті збереження територіальної цілісності держави і державного устрою. Передбачалися навіть умови надання окремим регіонам, де домінували представники інших етносів, своєрідної просторової автономії.

Результатом таких уявлень, новаторських та прогресивних у польському політичному середовищі, постав проект Закону Галицько-Волинської землі – «Проект закону конституційного землі Галицько-Волинської, складений послами [сеймовими]» (переклад назви і тексту мій – В. П.), переданий на ухвалу до Високого Сейму 3 грудня 1938 р. Варіант проекту раніше зберігався в бібліотеці Наукового товариства ім. Шевченка, а нині – у фондах Центрального державного історичного архіву в м. Львові [2, арк.1–10].

Проект Закону складається з 21-го артикула, а також з окремих додатків, якими регламентувалися форми та структури нової влади на місцях та принципи її взаємовідносин з центральною владою. Згідно з положеннями арт. 1, «з метою запевнення українського народу в кордонах Речі Посполитої Польської однакового з народом польським рівноправ'я політичного, а також свободи розвитку культурного та господарського, утворюється на землях, замешканих українською людністю, публічно-правова автономна єдність під назвою "Земля Галицько-Волинська"».

У артикулі 2-му визначалися межі нової автономії: територія Станіславського, Тернопільського, Волинського, частини Львівського та Поліського воєводств (без окремих польських і білоруських повітів), окремі повіти та гміни воєводств Любельського, Білостоцького, Краківського. Місцем перебування владних структур новоствореного територіально-автономного об'єднання (регіональною столицею) визнавалося, згідно з артикулом 3-м, м. Львів.

У наступних артикулах розглядалися різноманітні питання, пов'язані з політичним (зокрема адміністративно-управлінським) функ-

ціонуванням нової територіальної одиниці рівня автономії; осмислювалися принципи формування гілок влади, форм їхнього вертикального підпорядкування та горизонтальних міжгалузевих управлінських зв'язків.

А в 21-му артикулі зазначалися часові умови втілення окремих державницько-організаційних положень:

- Закон вступає в силу з часу його офіційного прийняття;
- не пізніше, як через три місяці після підписання Закону Президентом Речі Посполитої, створюється автономний уряд;
- а не пізніше, ніж через шість місяців, планувалося відкриття крайового сейму;
- упродовж року передбачалося розробити нові виборчі правила до загальнодержавного сейму з урахуванням умов нового адміністративно-територіального поділу Речі Посполитої.

Таким чином формувався позитивний політичний прецедент, спрямований на врегулювання міжнаціональних конфліктів у межах однієї держави, тобто уникнення найбільш кризових проявів внутрішнього державного життя. Для Речі Посполитої це був шанс нормалізувати відносини в країні та створити її позитивний «статус-кво» на політичній арені; для української частини соціуму – шанс на вироблення раціональних державницько-управлінських традицій, важливих у формуванні незалежної держави.

Але політичні обставини ззовні, події Другої світової війни, різко й жорстоко перекреслили цей перспективний національно-політичний експеримент; нову перспективу майбутніх гармонійних міжнаціональних відносин, що мали базуватися на взаємному розумінні інтересів й бажань інших, взаємоповазі, прийнятті державницьких устремлінь кожного народу як вияву його національної свідомості й політичної культури.

1. *Габермас Ю.* Громадянство і національна ідентичність / Ю. Габермас // Умови громадянства : зб. ст. / за ред. В. ван Стінбергена ; пер. з англ., передм. та прим. О. О. Іваненко. – К. : Укр. центр духов. культури, 2005. С. 49–70.

2. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 2522. – 10 арк.

Росул Тетяна Іванівна,
кандидат мистецтвознавства, доцент
(Україна, м. Ужгород)

РЕЦЕПЦІЯ ІДЕОЛОГІЇ СЛОВ'ЯНОФІЛЬСТВА У ДІЯЛЬНОСТІ УЖГОРОДСЬКОГО «ОБЩЕСТВА СВ. ВАСИЛИЯ ВЕЛИКОГО»

Кожен народ у своїй історіософській концепції прагне виявити власну національно-культурну самобутність. Актуалізацію цієї ідеї дослідники пов'язують з впливом Романтизму, зокрема з періодом пошуків власного історичного коріння, обстоювання мови, традицій, збирання і дослідження народної творчості. Інтелектуально-духовна атмосфера Романтизму сформувала світогляд, де акцент ставився на національній специфіці цивілізаційної ідентичності. У цей період в Європі потужно зазвучало слов'янське питання. Дотримуючись гердерівської дихотомії «германізм–слов'янство», романтики проголосили лозунг слов'янського єднання як запоруку здобуття політичної і культурної автономії у федерації одноплемінних народів.

Слов'янофільство як суспільний феномен мало різні прояви: від орієнтації на слов'янський світ як особливу цивілізаційно-культурну спільноту – до обґрунтування ідеї об'єднання слов'янських народів під скіпетром російського царя.

Слов'янське населення Австрійської імперії підтримувало ідею духовної і культурної єдності слов'янських народів, їхньої етнічної й мовної спорідненості. Лейтмотивом даної ідеології виступала думка про самоутвердження кожного етносу, співпрацю в освітній та видавничій сферах, охорону власних культурних традицій. Тобто слов'янофільство функціонувало не в політичній, а в культурній площині. Свідченням цього є також той факт, що формулюванням і поширенням доктрини слов'янофільства займалися культурно-просвітницькі товариства чехів, словаків, сербів, хорватів, русинів та ін.

Після революції 1848–1849 рр. процес національного пробудження охопив і територію Закарпаття. Перший сплеск будительської

ініціативи засвідчили твори О. Духновича, О. Павловича, Є. Фенцика, які звертались до широкої читацької аудиторії із власними ідеями щодо історії краю, оцінювали сучасну політичну ситуацію, давали читачам релігійні настанови, пропагували фольклорні традиції. Першими організованими формами поширення слов'янської ідеї у регіоні стали «Прящевское литературное заведение» (1851–1853) та «Общество св. Иоанна Крестителя» (1862–1865), засновані О. Духновичем. Та найповніше ідеологія слов'янофільства проявилась в діяльності «Общества св. Василия Великого» (1866–1902), ініціаторами і керівниками якого стали І. Раковський та І. Мондок – проректор і ректор Ужгородської духовної семінарії. Почесним головою «Общества» був обраний А. Добрянський – радник Придворної угорської канцелярії у Відні. На момент офіційного затвердження статуту «Общества» до його складу входило 44 засновники та 304 дійсних члени [1, с. 15]. З огляду на те, що переважній більшості слов'янського закарпатського населення був притаманний низький рівень культури (у т.ч. й політичної), а також на негативні наслідки політики мадяризації у регіоні та асиміляцію місцевої інтелігенції, така чисельність членів товариства свідчила про неабиякий інтерес громадськості до національного питання.

Як зазначено у Статуті «Общества св. Василия Великого», його метою було «сочинение, составление, именно издавание, награждение и распространение книг школьных, приспособленных потребам школ выше помянутых двух епархий, вообще же составление в языках русском и мадьярском всяких такого рода назидательных и полезных книг, образов, часописей, которые бы по содержанию и духу своему с успехом произвели духовно-нравственное образование восточных соединенных католиков» [2, с. 69]. Також була розгорнута кампанія щодо придбання Руського народного дому та відстоювання автономії Мукачівської і Прящівської єпархій. У народному домі планувалося відкрити бібліотеку, друкарню, театр, лекційні зали та шкільний гуртожиток.

Доробок «Общества св. Василия Великого» включає публікацію календаря «Месяцослов...» (1889–1901), заснування щотижневих газет «Свет» (1867–1871), «Новый свет» (1871–1872), «Карпат» (1875–1881), видання підручників граматики, географії, арифметики, історії, літератури місцевих авторів, російсько-угорських словників і церковних збірників. Усі видання виходили російською мовою, оскільки Товариство «не могло отречься от употребления своего собственного русского языка, выработанного общею русскою литературою. У нас никогда и

речи не было об отдельном литературном языке. Все наши писатели руководились этой мыслью» [1, с. 18].

Крім дописів місцевих письменників (І. Раковського, А. Кралицького, І. Сільвая, О. Митрака, Є. Фенцика, О. Павловича), часописи регулярно друкували твори російської літератури: «Панночку-селянку» і «Заметіль» О. Пушкіна, «Портрет» М. Гоголя, «Асю», «Записки мисливця» І. Тургенєва. А. Кралицький подавав також статті й нариси про російських письменників. Є. Фенцик надрукував «Краткую историю русского языка и словесности» та статтю «О мифах, сказках, песнях или о народной поэзии русского народа».

Попри те, що законодавство імперії Габсбургів у 60-х рр. XIX ст. лояльно ставилося до нетитульних націй, «Общество св. Василия Великого» постійно наштовхувалось на бойкотування чи відкрите протистояння угорської преси, на опір угорських правителів, які вважали його проросійською агентурою. Крім того, почалися внутрішні суперечки, що у 1871 р. призвели до зміни керівництва «Общества». Із обранням нових головуючих, О. Негребецького і Г. Маркоша, діяльність організації спрямувалася до політичної площини. Як зазначає В. Падяк, з кінця 1870-х років, коли з керівництва було усунуто радикальних русофілів, русофільська ідеологія виказувала ознаки «клінічної смерті», викликала бойкот з боку рядових членів. Натомість поширювалась ідеологія народництва [4, с. 290–291].

Отже, у перший період діяльності «Общества св. Василия Великого» (1866–1871) слов'янофільство виражало проросійські симпатії, проте ідентифікувало себе не як росіян, а як членів єдиного «русского народа». Основними ідеями, що узгоджувались з російським слов'янофільством, стали увага до російського народу як головної дійової особи історичного процесу, релігійний світогляд та питання культурної єдності. До речі, така позиція була поширена і серед словаків, чехів, словенів, хорватів, з якими «Общество» підтримувало тісні контакти. Зокрема у протоколах засідань товариства зазначалося про взаємообмін друкованою продукцією «Общества св. Василия Великого» з «Галицькою Матицею», «Сербською Матицею», «Словацькою Матицею», «Південнослов'янською Академією в Загребі», «Люблянською Слов'янською Матицею», «Чеською книжковою спілкою», «Далматською Матицею» та ін. [3, с. 83].

Вплив слов'янофільської ідеології на членів «Общества св. Василия Великого» був неоднозначним. Закарпатський варіант слов'янофільства

історично залишився на рівні початкових форм людської солідарності, а його організаційні та ідейні пошуки зазнали краху, не переросли у категорію політичного руху. У позиції членів «Общества» виявлялися часом протилежні тенденції: проросійські симпатії, ідеалізація царизму, з іншого боку – прагнення до демократії, вияв ідеї національної самобутності, патріотизму. Зазнавши невдач у пошуках власної ідентичності, місцеве слов'янофільство сублімувало свою енергію у плодотворній культурно-просвітницькій діяльності, що дає підстави розглядати даний феномен як важливу основу культурної інтеграції регіону в Слов'янський світ.

1. *Гаджега Ю.* История «Общества св. Василия Великого» и речь ко дню 60-летия от его учреждения / Юлий Гаджега. – Ужгород : Школьная помощь, 1925. – 60 с.
2. Общество св. Василия В. // Месяцослов на 1867 год. – Ужгород : Типография Карла Иегера, 1866. – С. 69–70.
3. Протоколъ третьего заседания комитета Общества св. Василия В. происходившего в Унгваре 15 декабря (27 дек.) 1866 года // Месяцослов на 1868 год. – Ужгород : Типография Карла Иегера, 1867. – С. 79–83.
4. *Падяк В.* Товариство св. Василія Великого в Ужгороді / В. Падяк // Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2016 рік. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2015. – С. 287–295.

Шорсткіна Олександра Федорівна
(Україна, м. Київ)

ПРИЖИТТЄВІ ВИДАННЯ ТВОРІВ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО З ФОНДІВ ВІДДІЛУ СТАРОДРУКІВ ТА РІДКІСНИХ ВИДАНЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Наукова, публіцистична та художня спадщина видатного українського вченого, організатора вітчизняної науки, громадсько-політичного та державного діяча, письменника Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934) складає близько двох тисяч творів. Упродовж XX – початку XXI ст. значна частина доробку М. Грушевського неодноразово перевидавалася; з цього погляду актуальним залишається дослідження прижиттєвих видань праць ученого, публіциста та політика, чимало з яких стали бібліографічною рідкістю.

У відділі стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігаються примірники близько ста видань творчої спадщини М. Грушевського, які побачили світ протягом 1890–1934 рр. Вони дають змогу проаналізувати друковану спадщину всіх етапів наукової та громадсько-політичної діяльності визначного українця.

Насамперед варто згадати видання з початків дослідницької кар'єри майбутнього видатного історика, а саме опубліковані в першій половині 1890-х рр. друкарнею Імператорського університету св. Володимира історико-статистичний нарис «Южнорусские господарские замки в половине XV века» (1890), монографічне дослідження «Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия» (1891) та магістерську дисертацію «Барское староство, исторические очерки XV–XVIII веков» (1894). Це були перші наукові спроби М. Грушевського, здійснені під керівництвом засновника Київської історичної школи документалістики В. Б. Антоновича.

Наступний етап життєвого та творчого шляху М. Грушевського пов'язаний із національним центром українців у Галичині. У 1894 р. за рекомендацією В. Антоновича молодий учений обійняв посаду ординарного професора Львівського університету на кафедрі всесвітньої історії з окремим узагальненням історії Східної Європи (цю подію в житті М. Грушевського висвітлює текст «Вступного викладу з давньої історії Руси», виголошеного 30 вересня 1894 р., виданий окремою брошурою) та включився у боротьбу за українську вищу школу у Східній Галичині розвідкою «Справа українсько-руського університету у Львові», опублікованою під псевдонімом «Observator» («Спостерігач», 1899). Учений розпочав активну науково-організаційну роботу у Науковому товаристві ім. Шевченка та створив власну школу істориків України. Ці роки дослідницької діяльності М. Грушевського відбиті, зокрема, у виданнях, які вийшли з друкарні НТШ й були присвячені княжому та козацькому періодам українського минулого, – «Виїмки з джерел до історії України-Руси. До половини XI віка» (1895), «Хмельницький і Хмельнищина. Історичний ескіз» та «Хронологія подій Галицько-Волинської літописи» (1901), «Розвідки й матеріали до історії України-Руси» (1905). Особливе ж значення мала «Історія України-Руси», перший том якої побачив світ у Львові 1898 р.; шість років потому – так само у Львові – було започатковане друге видання цієї фундаментальної праці.

На початку XX ст. М. Грушевський переносить свою діяльність до Києва, не пориваючи, втім, зв'язків і з галичанами. У столиці Наддніпрянщини він співпрацює з відомими книговидавцями Стефаном Кульженком і Петром Григоровичем-Барським, а також із деякими іншими друкарнями. М. Грушевський публікує збірку своїх оповідань (1904), а також перші виступи на ниві публіцистики – розвідки «К польско-украинским отношениям Галиции» (1905) та «З біжучої хвилі. Статті і замітки на теми дня 1905–6 р.» (1906). Вийшла друком низка праць М. Грушевського з історії та сучасного стану української культури: «Справа українських катедр і наші наукові потреби», «Про українську мову й українську справу. Статті й замітки» (1907), «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці» (1912), а також історичні твори, призначені для неакадемічної аудиторії: «Про батька козацького Богдана Хмельницького» (1909) та «Ілюстрована історія України» (1911; протягом 1912–1913 рр. працю двічі перевидано українською та один раз російською мовами). Зауважимо, що історичні та публіцистичні роботи М. Грушевського в ці роки видавалися й у Санкт-Петербурзі.

Користувалися популярністю російськомовний «Очерк истории украинского народа» (1904; до Першої світової війни нарис ще тричі перевидавався), праці, присвячені українському питанню в імперії Романових: «Украинство в России, его запросы и нужды» (розділ з «Очерка истории…», 1906), «Освобождение России и украинский вопрос», «Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии» та виданий українською мовою нарис «Про старі часи на Україні. Коротка історія України» (1907). У 1913 р. з'явився російський переклад «Ілюстрованої історії України».

Більша частина київських та петербурзьких видань творів М. Грушевського цих років стала можливою завдяки лібералізації суспільно-політичного життя в Російській імперії після революційних подій 1905–1907 рр., зокрема скасування цензурних заборон на українські друки.

У фондах відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ зберігається примірник ще одного раритетного видання М. Грушевського, здійсненого в 1915 р. у Стамбулі (Царгороді) Союзом Визволення України – організацією наддніпрянських політичних емігрантів часів Першої світової війни. Це був популярний нарис «Як жив український народ. Коротка історія України», опублікований з метою ознайомлення Заходу з українським національним рухом і культурним надбанням одного з найбільших слов'янських народів. Для досягнення цієї мети невипадково було обрано працю авторства визнаного як у вітчизняному, так і в європейському науковому середовищі авторитета.

Державно-політична діяльність М. Грушевського доби Української революції та національно-визвольних змагань (1917–1918 рр.) репрезентована низкою видань історичного характеру, які вийшли переважно з двох київських друкарень – вже згаданого П. Барського та друкарні Української Центральної Ради. Це такі праці, як «З політичного життя Старої України. Розвідки, статті, промови», «Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти», «Студії з економічної історії України», «Всесвітня історія в короткім огляді» (в 6-ти ч.), а також збірка художньої прози «Sub divo: Оповідання, начерки, замітки». В революційний період твори М. Грушевського видавалися і в Кам'янці-Подільському, і навіть у Петрограді.

У 1919–1924 рр. М. Грушевський перебував в еміграції у Відні, де заснував Український Соціологічний Інститут – перший науковий заклад українців за кордоном. У 1922 р. Інститутом було видано підготовлений М. Грушевським збірник «З починів українського соціялістичного

руху. Мих. Драгоманів і женевський соціялістичний гурток» (видання складалося з однойменної розвідки М. Грушевського, а також статей М. Драгоманова та присвячених йому матеріалів). Окрім того, у віденський період М. Грушевський у співпраці з найбільшим українським кооперативним об'єднанням «Дніпросоюз» видрукував серію своїх посібників з історії України та зарубіжжя.

Останнє, «радянське», десятиріччя життя М. Грушевського (1924–1934) представлене у відділі передусім 5-томною «Історією української літератури» (1922–1927), виданою під егідою Всеукраїнської академії наук, а також «Автобіографією» (1926) та збіркою оповідань «Під зорями» (1928).

Дослідження примірників прижиттєвих видань творів М. Грушевського з фондів відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ дає змогу простежити наукові контакти видатного вченого із сучасниками, часто не менш відомими постатями української культури. Чи не найважливішим джерелом вивчення таких взаємозв'язків є автографи на обкладинках та титульних аркушах примірників цих видань. У першу чергу, слід згадати власноручні дарчі написи М. Грушевського, адресатами яких виступають професори Київського університету історик В. С. Іконников (1841–1923), правник М. Ф. Владимирський-Буданов (1838–1916) та медик і громадський діяч, дійсний член НТШ О. Г. Черняхівський (1869–1939); учні В. Антоновича – києвознавець і педагог Л. П. Добровольський (1867–1928) та архівіст і палеограф І. М. Каманін (1850–1921). Виявлено на примірниках і власницькі автографи інших осіб. З-поміж цього кола осіб назвемо письменника, педагога, мовознавця та етнографа Б. Д. Грінченка (1863–1910); учня В. Антоновича, історика, археолога, професора Київського та Харківського університетів В. Ю. Данилевича (1872–1936); літературознавця, історика та фольклориста М. П. Дашкевича (1852–1908); історика та державного діяча Д. І. Дорошенка (1882–1951); літературознавця, мистецтвознавця та фольклориста П. М. Попова (1890–1971). Наявні екслібриси-печатки свідчать про те, що в різний час примірники видань праць М. Грушевського зберігалися у приватних бібліотеках Д. Антоновича (1877–1945) – сина В. Антоновича, історика української культури та політичного діяча; С. І. Маслова (1880–1957) – книгознавця та історика літератури; а також у книгозбірнях навчальних закладів: Полтавської учительської семінарії, Київської духовної академії, Колегії Павла Галагана, Кам'янець-Подільського Державного Українського університету; наукових установ: Історично-філологічного та

Соціально-економічного відділів ВУАН, Науково-дослідного Інституту Т. Г. Шевченка, Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д. І. Багалія; громадських і політичних організацій: Київського товариства «Просвіта», Товариства студентів-українців у Дорпаті (нині – м. Тарту, Естонія), Союзу Визволення України.

Рідкісні прижиттєві видання творів М. Грушевського потребують подальшого вивчення, каталогізації та збереження для нащадків.

Яворський Андрій Анатолійович
(Україна, м. Івано-Франківськ)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНСЬКИХ ІНЖЕНЕРІВ-ЕМІГРАНТІВ У ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ В 30-Х РОКАХ ХХ СТ.

Українська міжвоєнна еміграція в Чехословаччині в 20–30-х роках характеризувалася розгалуженою мережею різноманітних культурно-просвітницьких, професійних, наукових та інших організацій. Помітне місце серед них посідали об'єднання, створені українськими інженерами-емігрантами для захисту власних національних та професійних інтересів. Такими, зокрема, були Товариство українських інженерів (ТУІ) та Спілка українських інженерів на Словаччині.

Обидві організації виникли в умовах світової економічної кризи, яка увійшла в історію під назвою «Велика Депресія». Її негативними наслідками для Чехословацької республіки (ЧСР) стало падіння промислового виробництва (в 1933 р. його рівень становив лише 60 % порівняно з 1929 р.), зниження заробітної плати на 50–60 % [1, с. 86] і зростання безробіття, яке охопило близько 1 млн. осіб [2, с. 422]. Через це знайти роботу для українських емігрантів було надзвичайно складно. Водночас внаслідок протекціоністської соціальної політики керівництва Чехословаччини, в тому числі прийнятого парламентом 13 березня 1928 р. закону про охорону національного ринку праці, вже працевлаштовані українські інженери опинилися перед загрозою втратити роботу.

У відповідь на потребу українських інженерів в організації, яка б виступила посередником між ними та урядовими колами ЧСР, у Братиславі була заснована Спілка українських інженерів на Словаччині. Її установчий з'їзд відбувся 11 травня 1930 р., а статут був затверджений земським урядом 30 квітня 1931 р. [3, с. 2]. Майже одночасно, 19 жовтня 1930 р., в Празі відбулися установчі збори Товариства українських інженерів, яке прагнуло об'єднати в своєму складі інженерів з території всієї ЧСР [4]. Так, згідно зі статистичними даними за вересень 1936 р.,

з 137-ми членів ТУІ 69 осіб проживали в Празі, 30 – на території Чехії поза межами столиці, 6 – у Моравії та Сілезії, 12 – у Словаччині і 16 − на землях Підкарпатської Русі (Закарпаття) [5].

Чисельність цих організацій протягом 1930-х років демонструвала позитивну динаміку. Так, у Спілці українських інженерів на час її заснування перебувало 16 осіб, в травні 1932 р. – 32 особи [6, с. 1], а в березні 1935 р. – вже 36 осіб [7, с. 6]. Кількість емігрантів у складі ТУІ зросла з 70-ти осіб у квітні 1931 р. [8] до 153-х осіб у травні 1938 р. [9]. Переважна більшість українських інженерів були випускниками чеських вищих навчальних закладів та Української Господарської Академії (УГА) у Подєбрадах.

Діяльність ТУІ і Спілки українських інженерів проводилась в кількох напрямах: 1) охорона професійних та матеріальних інтересів українських інженерів-емігрантів; 2) культурно-просвітницька робота і популяризація технічних наук; 3) налагодження відносин з іншими емігрантськими організаціями та участь у громадському житті української еміграції [4].

Щодо першого напряму, то найбільш пріоритетним для інженерних організацій було працевлаштування своїх членів за спеціальністю. Для цього Управа ТУІ неодноразово зверталася до членів товариства за інформацією про вільні робочі місця. Проте в 1937 р. вона змушена була констатувати провал цієї акції [10]. Більш успішним цей напрям діяльності став для Спілки українських інженерів, при якій діяло бюро праці. Воно надавало поради та інформацію щодо влаштування на роботу на території Словаччини. За час існування Спілки українських інженерів бюро забезпечило роботою 23 особи і провело 83 консультації [3, с.14].

Для матеріальної допомоги інженерам-емігрантам та для виконання певних цільових програм при інженерних організаціях діяли спеціальні фонди, які поповнювалися завдяки внескам їхніх членів. 1 квітня 1930 р. при Спілці українських інженерів було створено т.зв. допомоговий фонд для надання довготермінових позик бідним та безробітним емігрантам [3, с. 8]. Протягом 1930–1931 рр. з цього фонду було виділено різної допомоги на суму 1509 крон [11, с. 2]. При ТУІ діяли фонд Пулюя (для будівництва пам'ятника І. Пулюю на Ольшанському кладовищі в Празі) і фонд Горбачевського (для допомоги незаможним студентам УГА) [12].

Популяризація технічних наук відбувалася через цикл доповідей на технічні та господарські теми. У ТУІ протягом 1936 р. було зачита-

но 12 доповідей і видано друком реферат В. Доманицького «Нові засади аграрного законодавства» [10]. У 1937 р. 6 членів ТУІ взяло участь у написанні «Української сільсько-господарської енциклопедії», яка вийшла друком у Львові [13].

Для задоволення культурних потреб українських емігрантів у липні 1930 р. в Братиславі Спілка українських інженерів організувала читальню, а 10 січня 1934 р. при ній почала функціонувати бібліотека [3, с.13]. Станом на 10 січня 1934 р. у бібліотеці нараховувалося 144 примірники книг та журналів [14, с. 2], а до 15 березня 1935 р. їх кількість зросла до 700 книг з різних галузей знань [7, с. 3].

Співпраця з іншими емігрантськими організаціями в ТУІ та Спілці українських інженерів виражалась і в безпосередніх контактах, і в фінансовій допомозі. Так, протягом 1935–1939 рр. пожертви Спілки українських інженерів склали 645 крон. Аналогічно намагалося допомагати й ТУІ. У 1937 р. воно передало по 100 крон товариству «Рідна Школа» у Львові та Українській гімназії у Ржевницях [15]. 29 квітня 1938 р. товариство пожертвувало 50 крон на потреби української гімназії у Модржанах [16], а 6 травня 1938 р. як подарунок на річницю існування «Просвіти» виділило 150 крон [17].

Важливою подією в житті українських інженерних організацій стало проведення 15–16 травня 1932 р. у Львові Конгресу українських інженерів. ТУІ на ньому представляли інженери М. Главач, А. Гелетка, Р. Дума, Р. Димінський, М. Яремин та ін. [18] Результатом роботи Конгресу стало створення Федерації українських інженерів, в яку поруч з іншими увійшла і Спілка українських інженерів [6, с. 1].

Отже, професійні організації українських інженерів-емігрантів у Чехословаччині у 30-х роках ХХ ст. були репрезентовані Товариством українських емігрантів (Прага) і Спілкою українських інженерів на Словаччині (Братислава). Вони виникли як реакція на скрутне становище української еміграції і мали на меті захист професійних та національних інтересів українців, проведення культурно-просвітницької діяльності й участь у громадському житті української еміграції.

1. Коротка історія Чехії і Словаччини / за ред. проф. П. С. Федорчака. − Івано-Франківськ : Плай, 1999. − 170 с.

2. Історія Центрально-Східної Європи : посіб. для студ. іст. і гуманіт. ф-тів ун-тів / ЛНУ ім. І. Франка ; за ред. Л. Зашкільняка. − Львів, 2001. – 658 с.

3. *Зеркаль С.* Життя та діяльність Спілки Українських Інженерів за 10 років / С. Зеркаль // Бюлетень Спілки українських інженерів на Словаччині. − 1940. – 10 квітня. − Ч. 10. − С. 2–17.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 3940. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 1.
5. ЦДАВО України. – Ф. 3940. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 9.
6. Бюлетень Спілки українських інженерів на Словаччині. – 1932. – 25 червня. – Ч. 3. – 8 с.
7. Бюлетень Спілки українських інженерів на Словаччині. – 1936. – 15 березня. − Ч. 8. – 8 с.
8. ЦДАВО України. – Ф. 3940. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 5 зв.
9. Там само. – Арк. 1 зв.
10. Там само. – Спр. 1. – Арк. 20.
11. Бюлетень Спілки українських інженерів на Словаччині. – 1932. – 10 квітня. − Ч. 2. – 10 с.
12. ЦДАВО України. – Ф. 3940. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 2 зв.
13. Там само. – Арк. 22 зв.
14. Бюлетень Спілки українських інженерів на Словаччині. – 1934. – 10 січня. − Ч. 7. – 3 с.
15. ЦДАВО України. – Ф. 3940. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 22.
16. Там само. – Спр. 3. – Арк. 28 зв.
17. Там само. – Арк. 30.
18. Там само. – Спр. 4. – Арк. 3 зв.

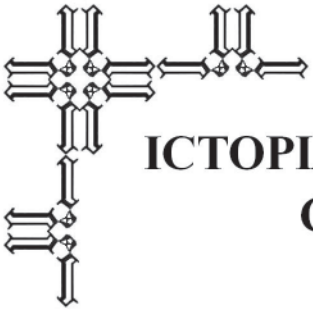

ІСТОРІЯ СЛАВІСТИКИ

Алєксєєнко Майя Володимирівна
(Україна, м. Одеса)

КНИЖКОВИЙ ДАР СЛАВІСТА В. І. ГРИГОРОВИЧА РІШЕЛЬЄВСЬКОМУ ЛІЦЕЮ – НОВОРОСІЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТУ

Ім'я Віктора Івановича Григоровича (1815–1876) – філолога, історика, педагога, організатора вищої освіти, популяризатора науки – займає особливе місце в когорті вітчизняних славістів.

У фондах відділу рідкісних книг та рукописів Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова зберігається унікальна для півдня України книжкова колекція видань славістичної літератури XVII–XIX ст., подарована В. І. Григоровичем в 1864–1876 рр. Новоросійському (Одеському) університету. Цю колекцію він збирав переважно протягом 1844–1846 рр., під час наукової подорожі слов'янськими землями. Колекція містить 803 найменування українською, російською, сербською, болгарською, німецькою, польською, чеською, словацькою, словенською, хорватською, грецькою, румунською, французькою, латинською та іншими мовами [1, с. 75–401].

Слід зауважити, що саме дар славіста В. І. Григоровича поклав початок практиці створення іменних книжкових фондів у бібліотеці Одеського університету. Цей комплекс від самого початку існування університетської бібліотеки зберігається як Відділ зі слов'янської філології професора В. І. Григоровича. Від часу набуття даної колекції іменні книжкові фонди у бібліотеці Університету почали розглядатися як окремі історико-культурні одиниці. Проте слід уточнити, що відомий славіст більшу частину книг у жовтні 1864 р. передав ще до бібліотеки Рішельєвського ліцею [2, с. 21–22]. Цей дар виявився останнім, але найзначнішим приватним внеском у фонд книгозбірні Рішельєвського ліцею, що трохи згодом стала основою бібліотеки Новоросійського університету, відкритого 1 (13) травня 1865 р.

Вже перший візит В. І. Григоровича до Одеси в липні–серпні 1844 р. та його знайомство з представниками місцевих слов'янських діаспор [3] наштовхнули його на думку, що це місто на березі Чорного моря є не тільки найбільшим центром південнослов'янської еміграції та зв'язків південних слов'ян з Російською імперією, але й місцем, де можна вивчати важливі в історичному відношенні місцевості, близькі до слов'ян Балканського півострова [4, с. II]. За ініціативою В. І. Григоровича, вперше виявленою ще у 1860 р. відносно Рішельєвського ліцею, в Новоросійському університеті було засновано кафедру слов'янської філології [4, с. 3; 5, с. 19].

Книжкова спадщина слов'янських народів представлена у фонді В. І. Григоровича численними пам'ятками XVII–XIX ст. З-поміж східнослов'янських видань можна візначити «Лексикон славенороссский, и имен толкование…» (Кутеїн, 1653) Памви Беринди, «Алфавитарь рекше букварь, словенскими, греческими, римскими письмены учатися хотящим, и любомудрие в пользу душеспасительную обрести тщащимся» (Москва, 1701) та «Лексикон треязычный, сиречь речений славянских, эллино-греческих и латинских сокровище» (Москва, 1705) Федора Полікарпова-Орлова, збірку фольклорного матеріалу «Ўжинок рідного ˚пола́» (Москва, 1857), упорядкованого українським фольклористом, мовознавцем, письменником другої половини XIX ст. Миколою Олексійовичем Гатцуком.

Серед болгарських видань фонду В. І. Григоровича – праці В. Априлова, С. Палаузова, М. Палаузова, Ю. Венеліна, І. Богорова, П. Берона, Г. Бусіліна. Одна з найцінніших болгарських книг – «Болгарска грамматика сега перво сочинена» (Крагуєваць, 1835) відомого діяча болгарського національного Відродження отця Неофіта Рильського – була передана В. І. Григоровичу автором.

Важливою складовою частиною фонду професора В. І. Григоровича є південнослов'янська періодика, зокрема «Любословие или периодическо повсемесячно списание», «Даніца ілірска», «Любитель просвітництва: магазин сербсько-далматинський», «Сільськогосподарська і ремісничa газета», з видавцями яких вітчизняний славіст-мандрівник був знайомий особисто.

У 1873 р. Новоросійському університету була передана добірка протоколів польських сеймів, що проходили в період розділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. Сам дарувальник зазначав, що «приобрел значительное количество брошюр, касающихся важных событий

Польши в XVIII столетии. Брошюры эти, числом 50, могли бы […] обогатить библиотеку университета. Поэтому покорнейше прошу […] разрешением своим дозволить принять эти брошюры в тот отдел библиотеки, который носит название Григоровича, и так как они имеют политическое значение, поручить их бдительному хранению» [6, с. 106].

Не буде перебільшенням стверджувати, що В. І. Григорович прагнув придбати буквально всі європейські видання зі славістики. Книжковий фонд ученого є доказом того, що славістика не має політичних кордонів, живе науковими контактами, обміном джерелами та подорожами. Тут численні праці і вітчизняних дослідників (О. Бодянського, М. Максимовича, І. Срезневського, А. Востокова та ін.), і закордонних славістів (Й. Добровського, В. Караджича, Й. Шафарика, В. Ганки, Й. Юнгмана, Й. Мюллера, Я. Коллара, І. Раїча та ін.); з багатьма дослідниками В. І. Григорович був знайомий особисто. Книжковий фонд В. І. Григоровича репрезентує розвиток слов'янської філології, історії та суміжних дисциплін за порівняно великий відрізок часу – від XVII до другої половини XIX ст.

Книжковий дар професора В. І. Григоровича, який стоїть на стику двох періодів існування бібліотеки – Рішельєвського ліцею та Новоросійського університету, представляє собою не бібліофільське зібрання, а спеціально підібрану навчальну слов'янську бібліотеку, розраховану на використання її викладачами та студентами.

1. *Дьомін О. Б.* Шукач слов'янських скарбів В. І. Григорович : монографія / О. Б. Дьомін, М. В. Алєксєєнко ; наук. ред. В. О. Колесник. – Одеса : ОНУ, 2015. – 480 с.

2. *Алексеенко М. В.* Пожертвования и дары частных лиц как важные источники пополнения книжного фонда библиотеки Ришельевского лицея / М. В. Алексеенко // Вісник Одеського національного університету : Сер. : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – 2012 . – Т. 17, вип. 1 (7). – С. 11–36.

3. *Алексеенко М. В.* Одесские южнославянские знакомые В. И. Григоровича : по материалам именного книжного фонда Научной библиотеки Одесского университета / М. В. Алексеенко // Вісник Одеського національного університету : Сер. : Бібліотекознавство, бібліографознавство, книгознавство. – 2015. – Т. 20, вип. 2 (14). – С. 79–92.

4. *Попруженко М. Г.* В. И. Григорович в Одессе / М. Г. Попруженко // Собрание сочинений Виктора Ивановича Григоровича (1864–1876). – Одесса : «Экономическая» тип., 1916. – С. I–XXXIII.

5. *Успенский Ф. И.* Воспоминания о В. И. Григоровиче / Ф. И. Успенский. – Одесса : Типо-литогр. Штаба Одесского военного округа, 1890. – 38 с.
6. Протоколы заседаний императорского Новороссийского университета. 1873. – [Одесса, б. г.]. – 219, [1], 8 с.

Горєва Вікторія Володимирівна,
кандидат історичних наук
(Україна, м. Київ)

УКРАЇНОЗНАВЧІ СТУДІЇ НА ПЕРШОМУ МІЖНАРОДНОМУ З'ЇЗДІ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ФІЛОЛОГІВ У ПРАЗІ (1929 р.)

Перший міжнародний з'їзд слов'янських філологів, присвячений 100-річчю від дня смерті визначного чеського філолога, засновника наукової славістики Йосифа Добровського, проходив у Празі 6–13 жовтня 1929 р. Ініціатором заходу виступив Празький лінгвістичний гурток, куратором з'їзду став Президент Чехословацької республіки Т. Масарик. До Організаційного комітету з'їзду увійшли професор М. Мурко (голова), професор І. Полівка (заступник голови), професор І. Горак (секретар), доктор С. Петіра (помічник секретаря), професор М. Вейнгарт (скарбник), доктор Й. Курц (помічник скарбника). Також були створені місцеві організаційні комітети з підготовки з'їзду в м. Брно (на чолі з професором Ф. Вольманом) та в м. Братислава (на чолі з ректором Університету ім. Коменського, доктором А. Пражаком).

Метою організаторів з'їзду було привернення уваги широкого наукового загалу до актуальних проблем та перспектив розвитку славістичних досліджень, вирішення яких забезпечило б поглиблення культурної взаємодії між слов'янами.

Учасниками З'їзду стали 546 представників усіх напрямів славістики, а також дотичних до неї дисциплін зі слов'янських країн та ще з 22-х інших країн світу, зокрема з Німеччини, Швеції, Норвегії, Франції, Англії, Італії, Греції, Румунії, Литви, Естонії та ін. Робочими мовами визначилися слов'янські, а також німецька, англійська, французька та італійська мови [1].

Для виголошення доповідей та коротких тез учасників з'їзду було сформовано 3 секції: літературно-історична, лінгвістична та педагогічно-дидактична.

Від України на Першому з'їзді славістів були представники української діаспори, в основному з Чехії та Польщі, ґрунтовні фахові доповіді яких отримали високу оцінку світової славістичної спільноти.

Так, на літературно-історичній секції Л. Білецький [2], докторант Українського Вільного Університету в Празі, здійснив спробу проаналізувати піввіковий період вітчизняного літературознавства з точки зору розвитку в ньому наукових шкіл, зокрема порівняльно-історичної, а відомий український вчений, на той час професор, викладач церковнослов'янської мови Варшавського університету І. Огієнко актуалізував важливі проблеми української літератури середньої доби [3]. Новий науковий погляд на основні періоди в літературному розвитку українського Закарпаття містила доповідь відомого етнографа, історика літератури галичанина Ю. Яворського «Значение и место Закарпатья в общей схеме русской письменности» [4].

Відомий український фольклорист, музикознавець та літературознавець, професор, тоді викладач української словесності Українського таємного університету у Львові Ф. Колесса, дослідивши карпатський цикл народних пісень, вказував у своїй доповіді на спорідненість народних пісень карпатських слов'ян, до яких належали й лемки [5]. Зв'язки української усної словесності зі східнослов'янською анонсував на з'їзді його брат, відомий український літературо- та мовознавець, громадський діяч, один із засновників Українського Вільного Університету в Празі О. Колесса [6].

Важливі книгознавчі та бібліографічні питання з тлумаченням основних термінів і понять актуалізував у своїй доповіді «Українська бібліографія та бібліографія україніки в галузі фільольогії» відомий український бібліолог, на той час професор Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі С. Сірополко [7]. І. Свєнціцький, український філолог, етнограф, тоді викладач кафедри слов'янської філології Львівського університету, присвятив свій виступ визначенню спільної основи розвитку українського письменства і мистецтва [8], підкресливши міжнародний характер художніх творів.

У лінгвістичній секції представники від України брали активну участь в обговоренні актуальних проблем слов'янського мовознавства. Зокрема український мовознавець, педагог, на той час співробітник Інституту білоруської культури П. Бузук [9] виступив з ідеєю створення загальнослов'янського лінгвістичного атласу. Для систематичного дослідження мовних явищ професор Слов'янського університету в Празі,

в минулому – один із засновників Української академії наук С. Смаль-Стоцький визначив найближчі завдання славістики, які, на думку вченого, полягали в опрацювання старої церковнослов'янської мови та налагодженні зв'язків з індогерманістикою та загальним мовознавством [10].

У своїх дослідженнях з ономастики щодо «історичного розвитку українських (здрібнілих та згрубілих) хресних чоловічих імен з окремішною увагою на завмерлі суфікси» [11] професор Українського високого педагогічного інституту імені М. Драгоманова в Празі В. Сімович на основі потужної джерельної бази визначив здрібнілі та згрубілі чоловічі імена, які в різні періоди функціонування української мови виявляли різну словотворчу активність. Фонетики українських діалектів стосувалася доповідь відомого українського мовознавця, тоді професора польського Ягеллонського університету І. Зілинського «У справі діялектологічної клясифікації українських говорів» [12]. Його дослідження, в яких аналізувалося походження української мови та головні стадії її фонологічного розвитку, стали значним внеском в історичну фонологію.

Важливість звукозаписувальної техніки для використання її, зокрема, філологами підкреслив у своєму виступі відомий український літературо- та мовознавець, фольклорист та етнограф, один із засновників товариства «Просвіта» та Педагогічного товариства Підкарпатської Русі в Ужгороді І. Панькевич у програмній доповіді «Фонограф у службі лінгвістики» [13]. Із трьох продемонстрованих типів фонографа (австрійського, німецького та французького) з'їзд рекомендував для Чеської академії наук фонограф французької фірми Pathe, представники якої прибули в Прагу у вересні 1929 р., щоб приступити до реалізації проекту, що мав охопити й території тодішньої Підкарпатської Русі.

Участь українських учених у Першому міжнародному з'їзді слов'янських філологів засвідчила високий рівень українського слов'янознавства, а їхні праці і розвідки стали основою майбутніх напрацювань різних славістичних наук.

1. ІР НБУВ, ф. Х, од. зб. № 18143–18144.
2. *Білецький Л.* Головні напрямки української науково-літературної критики за останні 50 літ / Л. Білецький // Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. – Praha, 1932. – S. 31–36.
3. *Огієнко І.* Крехівський апостол 1560-х років / І. Огієнко // Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. – Praha, 1932. – S. 185–194.
4. *Яворский Ю.* Значение и место Закарпатья в общей схеме русской письменности / Ю. Яворський // Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. – Praha, 1932. – S. 74–89.

5. *Колесса Ф.* Карпатський цикл народних пісень (спільних українцям, словакам і полякам) / Ф. Колесса // Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. – Praha, 1932. – S. 93–114.
6. Колесса О. Розсліди й видання словянських памяток апокрифічної літератури / О. Колесса // Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. – Praha, 1932. – S. 115–132.
7. Сірополко С. Українська бібліографія та бібліографія україніки в галузі фільольогії / С. Сірополко // Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. – Praha, 1932. – S. 349–353.
8. *Свєнціцкий І.* Спільні основи розвитку українського письменства і мистецтва / І. Свєнціцкий // Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. – Praha, 1932. – S. 368–376
9. *Бузук П.* Лінгвістычная географія, як дапаможны мэтод пры вывучэньні гісторыі мовы / П. Бузук // Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. – Praha, 1932. – S. 458–475
10. *Смаль-Стоцький С.* Найблизчі завдання славістики / С. Смаль-Стоцький // Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. – Praha, 1932. – S. 708–712.
11. *Сімович В.* Історичний розвиток українських (здрібнілих та згрубілих) хресних чоловічих імен з окремішною увагою на завмерлі суфікси / В. Сімович // Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. – Praha, 1932. – S. 696–704.
12. *Зілинський І.* У справі діялектологічної клясифікації українських говорів / І. Зілинський // Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. – Praha, 1932. – S. 737.
13. *Панькевич І.* Фонограф у службі лінгвістики / І. Панькевич // Sborník prací I sjezdu slovanských filologů v Praze 1929. – Praha, 1932. – S. 640–643.

Індиченко Ганна Володимирівна,
кандидат історичних наук
(Україна, м. Київ)

НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ОБМІН МІЖ ГУМАНІТАРНИМИ АКАДЕМІЧНИМИ УСТАНОВАМИ УКРАЇНИ І БОЛГАРІЇ (друга половина 50-х – 60-ті роки XX ст.)

Початок формування наукової співпраці між двома науковими установами – Національною академією наук України (НАН України) та Болгарською академією наук (БАН) припадає на середину XX ст., – саме тоді вона починає набувати системного характеру. Давні історичні та культурні зв'язки між Україною та Болгарією, територіальна близькість країн сприяли зміцненню наукових контактів українських та болгарських учених у багатьох галузях гуманітарної науки – історії, археології, мовознавства, літературознавства, етнографії, музеєзнавства тощо. Форми співробітництва включали взаємні наукові відрядження вчених для ознайомлення з напрямами роботи гуманітарних академічних установ і опрацювання архівних документів та наукової літератури; проведення спільних археологічних та етнографічних експедицій та участь у наукових заходах; взаємне рецензування наукових праць; обмін літературою та ін.

Добрі відносини між двома академіями наук були закладені ще в 1955 р., коли АН УРСР відвідав начальник планового відділу БАН Г. Б. Філіпов. Упродовж 22–28 жовтня 1955 р. він знайомився зі структурою та організаційними формами діяльності установ АН УРСР, методами планування, контролю та координації наукової роботи, з досвідом роботи бюро Відділу суспільних наук АН УРСР та Інституту економіки АН УРСР [1].

Українські та болгарські вчені використовували наукові відрядження, обмін науковою інформацією, літературою, періодичними виданнями та бібліографічними відомостями для роботи в межах широкої наукової тематики: вивчення матеріалів, пов'язаних з перебуванням Лесі

Українки в Болгарії (Інститут суспільних наук АН УРСР); вивчення закономірностей економічного розвитку (Інститут економіки АН УРСР, Інститут економіки БАН); дослідження українсько-болгарських зв'язків періоду богомильства, культурних зв'язків, боротьби двох народів проти турецького поневолення, історії болгарських поселень в Україні, боротьби проти фашистських загарбників (Інститут історії АН УРСР, Інститут історії БАН); дослідження пам'яток палеоліту та ранньоземлеробських племен, вивчення античних пам'яток, болгарських, салтівських і слов'янських пам'яток VII–X ст. (Інститут археології АН УРСР, Інститут археології БАН); дослідження українсько-болгарських літературних зв'язків, проблеми М. Драгоманова і болгарської літератури, української радянської літератури в перекладах та відгуках Болгарії, українсько-болгарських літературних та культурних взаємин у XI–XVIII ст. (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, Інститут болгарської літератури БАН, Софійський державний університет, Інститут болгарської історії); вивчення музичного та словесного фольклору українців і болгар, взаємозв'язку в культурі та побуті двох народів (Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР, інститути музики і етнографії БАН); вивчення пам'яток середньовічного болгарського права (Сектор держави та права АН УРСР, Інститут права БАН); обмін науковою інформацією про методи побудови експозицій та способи демонстрування етнографічних матеріалів, вивчення взаємозв'язків у галузі матеріальної та духовної культури двох народів та між українським та болгарським мистецтвом (Музей етнографії та художнього промислу АН УРСР, Етнографічний музей БАН, Інститут мистецтвознавства БАН) [2].

Взаємовигідною була співпраця в галузі археології. Зокрема, 10 липня 1956 р. Президія АН УРСР прийняла розпорядження № 176 «Про участь Інституту археології АН УРСР у спільній Радянсько-Болгарській археологічній експедиції», що проводила дослідження слов'янських ранньосередньовічних пам'яток та давньоруських міст на території України [3]. Відвідуючи Інститут археології АН УРСР у 1959 р., болгарські археологи вивчали матеріали з розкопок давньоруських міст домонгольського періоду (Києва, Переяслава, Райкова та ін.). Матеріали з цих розкопок становили значний науковий інтерес для болгарських учених, які досліджували міста ранньофеодального періоду на території Болгарії.

Про повагу до українських учених з боку болгарських науковців свідчить факт обрання президента АН УРСР академіка О. В. Палладі-

на почесним членом БАН, про що Президію АН УРСР було повідомлено телеграмою від віце-президента БАН академіка С. Гановського [4].

Особливо активізувалися творчі відносини між українськими та болгарськими вченими завдяки проведенню V Міжнародного з'їзду славістів, що відбувся 1963 р. в Софії. У його роботі взяли участь провідні вчені українських академічних інститутів – мовознавства, літератури, мистецтвознавства, фольклору та етнографії, історії, суспільних наук.

Творчі зв'язки між ученими України та Болгарії підтримувалися також шляхом публікацій наукових студій в українських та болгарських наукових виданнях. Зокрема в болгарських наукових виданнях друкувалися статті українських істориків І. М. Кулинича, В. А. Жебокрицького, П. С. Соханя, П. М. Калениченка та ін. Зв'язки з болгарськими вченими-гуманітаріями пожвавилися після відвідування Інституту історії АН УРСР у 1961 р. болгарськими істориками – чл.-кор. БАН А. Бурмовим, заступником директора Інституту історії БАН проф. Х. Хрістовим, науковим секретарем редакції журналу «Исторически преглед» Н. Тодоровим [5].

Значний внесок у зміцнення співпраці з болгарськими вченими зроблено Державною публічною бібліотекою УРСР (ДПБ УРСР), яка одночасно була й Центральною науковою бібліотекою АН УРСР, та Львівською бібліотекою АН УРСР. Болгарських учених цікавили передусім склад та зміст фондів українських бібліотек. Досить часто до академічних бібліотечних установ зверталися як зарубіжні установи, так і окремі вчені з проханням надіслати бібліографічні довідки з різних питань. Також ДПБ УРСР та Львівська бібліотека надсилали через книгообмін не лише наукові та періодичні видання, а й мікрофільми та фотокопії книг та архівних документів зі своїх фондів. Ще один напрям співпраці з Болгарією був пов'язаний з роботою міжнародного абонементу для тимчасового обміну цінними науковими виданнями з болгарськими установами. Поширеною формою співпраці стало проведення вечорів з нагоди тієї чи іншої події. Зокрема в 1962 р. ДПБ УРСР було проведено вечір, присвячений Дню болгарської культури та слов'янської писемності.

Особливо інтенсивно розвивався книгообмін. Якщо станом на перший квартал 1957 р. в Болгарії нараховувалося 18 партнерів з книгообміну, то в 1959 р. ДПБ УРСР обмінювалася книгами вже з 21-ю науковою установою. Найактивніший книгообмін проводився з Центральною бібліотекою БАН, Державною бібліотекою ім. Василя Коларова, Державною бібліотекою ім. Івана Вазова, Болгарським бібліографічним

інститутом, Центральною бібліотекою Вищого технічного інституту. Від Центральної бібліотеки БАН українська Академія в 1957 р. отримувала за обміном такі видання: «Природа», «Философска мисъл», «Български език», «Доклады Болгарской академии наук», «Исторически прегляд», «Икономическа мисъл», а також праці інститутів математики, мікробіології, права, археології, геології, техніки. Натомість АН УРСР надсилала майже усі періодичні видання Академії та чимало монографічної літератури [6].

У рамках науково-інформаційного обміну за запитами болгарських колег українські вчені надсилали копії мікрофільмів, магнітофонних записів, бібліографічні списки тощо. В якості прикладу можна навести факт передачі наприкінці 1958 р. Інститутові музики БАН від Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР копій магнітофонних записів народних пісень болгарських переселенців в Україні [7].

Отже, з середини 1950-х років склалися сприятливі умови для розвитку українсько-болгарських зв'язків в галузі гуманітаристики. Вони постійно розширювалися і в 1960-х роках набули форми постійної співпраці в рамках спільних наукових проектів. Велике значення в українсько-болгарському співробітництві також мав книгообмін.

1. Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. – Спр. 8. – Арк. 17–18.
2. Там само. – Спр. 79. – Арк. 75–114.
3. Там само. – Спр. 18. – Т. 2. – Арк. 180–181.
4. Там само. – Оп. 1. – Спр. 808. – Арк. 55.
5. Там само. – Оп. Відділ наукових зв'язків із зарубіжними організаціями. – Спр. 362. – Арк. 42.
6. Там само. – Спр. 198. – Арк. 7–10.
7. Там само. – Спр. 84. – Арк. 67.

Лісова Олександра Максимівна
(Україна, м. Київ)

ЮРІЙ КОСТЮК – ЗБИРАЧ І ДОСЛІДНИК НАРОДНОПІСЕННОЇ ТВОРЧОСТІ УКРАЇНЦІВ СЛОВАЧЧИНИ

Вагомий внесок у збирання, публікацію і вивчення народних пісень українців Закарпаття та Східної Словаччини зробив педагог, музикознавець, фольклорист Юрій Костюк (справж. – Костьо; 1912–1998). На цій території, що з етнографічного погляду складає один регіон, учений записував пісні – обрядові, епічні, ліричні, балади, систематизував їх, редагував рукописні нотні збірники, здійснював фольклорні звукозаписи грамофонних платівок, готував збірники. Він є автором наукових та науково-популярних статей та розвідок з історії української музики та музичного фольклору, різноманітних рецензій, згадок про фольклористів. У період від 1929 по 1972 р. Ю. Костюк заснував близько 40-ка хорових колективів, зокрема організував перший професійний ансамбль пісні і танцю – Піддуклянський український народний ансамбль та став його першим художнім керівником (1955).

Творчість Ю. Костюка оцінено в низці рецензій на його праці, у довідникових та енциклопедичних, а також у наукових статтях О. Любимова, І. Мацинського, В. Мадяр-Новак, І. Хланти, Т. Росул, П. Р. Маточі, В. Дворжака, М. Мушинки та ін. Велика частина творчої спадщини вченого зберігається у відділі музичного фольклору в Музеї української культури в м. Свиднику; це, зокрема, неопубліковані збірники народних пісень, статті, розшифровані записи народних пісень (рукопис), детальна біобібліографія, листування та ін. [5, с. 56].

Ю. Костюк вивчав музикознавство в Мукачівській учительській семінарії (1927–1935), Празькій консерваторії та на філософському факультеті Карлового університету в Празі (1935–1938). Він працював учителем горожанської школи у Севлюші (нині Виноградів) (1939), професором музики та співу в Ужгородській учительській семінарії (1941). Після

1945 р. повернувся до Праги – був учителем музики та російської мови в Жіночій учительській семінарії (1945–1948), далі продовжив навчання на музичному відділі філософського факультету Карлового університету, в якому здобув подальші музичні кваліфікації, а також звання професора музики (1950). У 1948 р. переїжджає до Пряшева, де займається розвитком музичної культури українців Східної Словаччини. Він працює в Університеті ім. П. Шафарика у Пряшеві (1958–1977) старшим викладачем, доцентом та завідувачем кафедри музичного виховання [2, с. 51].

Учений був організатором перших наукових експедицій зі збирання народної музики українців Словаччини, під час яких зафіксував близько двох тисяч народних пісень. У результаті з'явилася збірка пісень з нотами «Народні пісні подкарпатских русинов» (1944), укладена спільно з Д. Задором та П. Милославським [6]. У виданні представлено 135 зразків музичного фольклору, зібраних з усієї території краю та упорядкованих за жанрово-тематичним принципом. Тут містяться приклади історичних пісень, балад, обрядових пісень, любовної лірики, колискових, коломийок. Цінність збірки – передусім у тому, що в ній репрезентовано тексти з усієї території краю, а також розлогий нотний матеріал, який до нього репрезентувався лише принагідно. Є тут вказівки на місце запису, прізвище збирача, систематизація за жанрами.

У 1948 р. дослідник спільно з фольклористом Олексою Сухим взяв участь у чотиритижневій експедиції селами Східної Словаччини. В результаті було записано понад 280 пісень і видано збірник «Пісні для дитячого і жіночого хорів» (1952), що містить цінні матеріали для шкільного співу [1, с. 58]. На підставі багатого фактичного матеріалу про діяльність хорів опубліковано наукову працю Ю. Костюка «Хорова культура Закарпаття і Пряшівщини» (1966).

З ініціативи вченого підготовлено перший науковий збірник регіону «Українські народні пісні Пряшівського краю» (1958), що містить 263 мелодії з текстами та 58 пісенних варіантів з 60-ти сіл і 12-ти округів з українським населенням [7]. Під назвою «Українські народні пісні Східної Словаччини» вийшли другий (1963, укладений Ю. Цимборою) [8] та третій (1977, упорядник А. Дулеба) [9] томи народних пісень. У першому томі вміщено пісні за жанрово-тематичним принципом. Значення збірника полягає в тому, що в ньому вперше усунено анонімність фольклорних записів. У кінці вміщено словник діалектичних слів, імена записувачів, виконавців, назви округів, сіл, таблицю пісень за розділами та детальну паспортизацію кожної пісні.

Учений плідно співпрацював з відомим пряшівським фольклористом Миколою Мушинкою, спільно з яким на початку 1950-х років брав участь у фольклорних експедиціях в українські села на Спиші та Снинщині. Дослідники спільно видали збірник емігрантських пісень «На чужині» (1964) та монографічну працю «Срібна роса» (1970), присвячену творчості народної співачки Анці Ябур зі Стащини на Пряшівщині [4]. У збірнику вміщено фольклорний репертуар співачки – колядки, пісні календарної та сімейно-побутової обрядовості, ліричні, колискові, рекрутські, переселенські, жартівливі тощо. Ю. Костюку належить і музичне розшифрування близько сотні пісень, записаних Іваном Панькевичем на грамофонні платівки, які опубліковано в книзі М. Мушинки «Голоси предків. Звукові записи фольклору Закарпаття із архіву Івана Панькевича (1929, 1935)» (2002) [3].

Творчість Юрія Костюка мала велике значення для української музичної фольклористики Східної Словаччини і заклала основу для її подальшого розвою.

1. *Дворжак В.* До спадщини чехословацького вчителя музики Юрія Юрійовича Костюка / В. Дворжак // Дукля. – 2005. – № 2. – С. 56–67.
2. *Мадяр-Новак В.* Юрій Костюк – подвижник української музики на Закарпатті та Східній Словаччині / В. Мадяр-Новак // Українська музика. – 2012. – № 1. – С. 47–58.
3. *Мушинка М.* Голоси предків. Звукові записи фольклору Закарпаття із архіву Івана Панькевича (1929, 1935). – Пряшів : Центр антропологічних досліджень ; Громадське об'єднання ДІВА, 2002. – 256 с.
4. *Мушинка М.* Срібна роса. З репертуару народної співачки Анці Ябур із Стащина / упоряд., вст. ст. та прим. М. Мушинки. – Пряшів, 1970. – 144 с.
5. *Мушинка М.* Музикант з абсолютним слухом і широким серцем / М. Мушинка // Народознавчі зошити. – 1998. – № 6. – С. 54–61.
6. Народні пісні підкарпатських русинів / зібрали: Ю. Костьо, Д. Задор, П. Милославський. – Ужгород : Изд-во Подкарпат. о-ва науки, 1944.
7. Українські народні пісні Пряшівського краю : у 2-х кн. / упоряд. Ю. Костюк. – Кн. 1. – Братислава: Словацьке вид-во худож. літ-ри, 1958. – 301 с.
8. Українські народні пісні Східної Словаччини : у 3-х кн. / упоряд. Ю. Цимбора. – Кн. 2. – Пряшів, 1963. – 450 с.
9. Українські народні пісні Східної Словаччини. : у 3-х кн. / упоряд. А. Дулеба. – Кн. 3. – Пряшів, 1977. – 392 с.
10. Українці-русини: етнолінгвістичні та етнокультурні процеси в історичному розвитку / [гол. ред. Г. Скрипник] ; НАН України, МАУ, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. – К., 2013. – 750+XXX с.
11. *Хланта І. В.* Літературне Закарпаття у XX столітті : біобібліографічний покажчик / І. В. Хланта. – Ужгород : Закарпаття, 1995. – 967 с.

Мартинов Андрій Юрійович,
доктор історичних наук, професор
(Україна, м. Київ)

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ КРАЇН

Сучасний Європейський Союз з суто політичної точки зору все більше стає гомогенним утворенням. Однак зберігаються відчутні соціокультурні межі між англосаксонською та романською Європою, між Північною протестантсько-католицькою та Південною переважно католицькою Європою. Свою ідентичність в об'єднаній Європі намагаються зберегти слов'янські країни-члени ЄС.

На межі XX–XXI століть процес розширення стимулюється, з одного боку, бажанням країн-кандидатів повернутись до материнського лона європейської цивілізації, а з іншого, об'єктивною зацікавленістю «старих» членів ЄС в експансії впливу, здобутті нових ринків, закінченні процесу політичного об'єднання Європи. В березні 1998 р. претендентами були названі Польща, Угорщина, Чехія, Словенія (тут завжди відчутним був соціокультурний вплив німецькомовного світу), колишня радянська республіка Естонія (переважно лютеранська) та середземноморський Кіпр і Мальта. У грудні 1999 р. кандидатами на вступ стали республіки Балтії – Латвія та Литва (переважно католицькі), Словаччина, Мальта (католицькі країни) та православні Румунія і Болгарія [1, с. 154]. До остаточного замирення Балкан говорити про європейську інтеграційну перспективу інших балканських слов'янських держав зарано.

Подолання старих та нових соціокультурних меж залежить від європейської ментальної інтеграції народів, які приєднаються в найближчому майбутньому до єдиної європейської родини [2, с. 44].

Ще точиться дискусія навколо питання визначення геополітичних меж нової об'єднаної Європи. Визнавши мусульманську Туреччину кандидатом на вступ, ЄС гіпотетично зупиниться на соціокультурному кордоні Сирії, Іраку, Ірану. Проте розширення до самого Близького Сходу

може спровокувати «зіткнення цивілізацій» у структурі самого Європейського Союзу. Багатьох аналітиків турбує перспектива того, що Європа отримає нових сусідів, які є політично нестабільними, етнічно поляризованими і економічно відсталими. Тим самим об'єктивно замість «залізної завіси» часів холодної війни може з'явитись «оксамитова завіса», яка зафіксує нові соціокультурні межі в Європі. Політичні заяви щодо «відкритих дверей» для нових членів Європейського Союзу та Північноатлантичного альянсу можуть лишитись суто риторичними.

Україна як повноцінна європейська держава може відбутись лише за умови адекватного сприйняття європейських реалій в їхній багатовимірності та стрімкій динаміці. Ми маємо всі підстави вважати, що Україна може перетворитись на соціокультурний центр східнослов'янських народів, адже вітчизняна філософія серця (за Г. Сковородою) неодноразово допомагала обирати гідний шлях духовного самозбереження нації в надзвичайно складних історичних умовах.

Європа так само може розраховувати на реалізацію своїх амбіційних планів досягнення нового рівня гомогенності європейського економічного, соціального та соціокультурного простору лише за умови врахування інтересів усіх своїх країн-членів та адекватної реалізації їхніх культурних запитів. Не менш важливим завданням є подолання як внутрішніх, так і зовнішніх соціокультурних меж, або принаймні створення надійних систем комунікацій між різними народами.

1. *Gabriel O., Rattinger H.* Wirklich ein Volk? Die politischen Orientierungen von Ost und Westdeutschen im Vergleich / hrsge. : J. W. Falter, O. W. Gabriel, H. Rattinger. – Opladen, 2000. – 311 s.

2. *Василенко И. А.* Диалог цивилизаций: социокультурные проблемы политического партнёрства / И. А. Василенко. – М. : Институт Европы РАН. – 1999. – 340 с.

Мех Наталія Олександрівна,
доктор філологічних наук, професор
(Україна, м. Київ)

ЗБЕРЕЖЕННЯ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКИХ ТРАДИЦІЙ В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Для сучасного етапу розвитку слов'янської спільноти характерною є чергова активізація процесів глобалізації в усіх сферах буття. Але, на думку професора Л. О. Филипович, «нинішня глобалізація куди масштабніша від попередніх – вона накрила не лише матеріальний вимір життя, а й активно втручається в світ духовний, і не як у вторинний і похідний, а як у самостійний і самодостатній. [...] Незважаючи на різне ставлення до глобалізації, всі відомі та невідомі наслідки її енергійної ходи, призупинити чи відвернути цей процес не вдасться. […] Сьогодні важливо не так оцінити глобалізацію – позитивне це явище чи негативне, – скільки змусити глобалізацію працювати на себе для досягнення своїх власних і національних інтересів» [1].

Процеси глобалізації не можуть стояти на перешкоді прагненню тієї або іншої нації зберегти свої ідентичність, окремішність, культуру, віру, історію та мову.

Нелегкий шлях пройшла Україна, виборюючи своє історичне право на існування власної держави. Тривалою була боротьба за збереження рідної мови, національних та культурних традицій за часів перебування у складі Речі Посполитої, під Османською імперією, а згодом – під північним сусідом.

Блокування історичної пам'яті українського народу, деформація та нищення його національної свідомості – ось наслідки імперської політики Росії по відношенню до України. Свідомо і наполегливо ігнорувалося, що наша держава ще до Переяславської угоди 1654 р. вже сформувалася як висококультурна країна і за своїм розвитком була значно ближче до основ цивілізації та демократії, аніж Росія. Заперечувалися давні традиції українського етносу, натомість доводилося, що Україна є частиною або польських, або російських земель.

Політика переслідування та позбавлення нашого народу державності й культурних здобутків у XIX ст. вилилася у закриття Києво-Могилянської академії (у якій сформувалися мало не всі видатні гетьмани, полковники, митрополити, єпископи, вчені і письменники України попередніх століть), розгром Кирило-Мефодіївського товариства, указ 1876 р. про заборону друкувати українською мовою книжки й навіть тексти до нот, ставити п'єси й виконувати прилюдно українські пісні. Проте ці трагічні часи не зламали дух українського народу. Навпаки, чим сильніший був наступ на все українське, тим більше зростав спротив. Діяльність та культурна спадщина Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка та багатьох інших діячів сприяла формуванню культурно-національної свідомості українського народу. «Художнє мовотворення, публічна презентація української мови […] для багатьох українців виявилися потужними чинниками національного самоусвідомлення, формування українські зорієнтованого мислення […]. При цьому нині самоочевидний зв'язок понять (*окрема*) *мова* й (*окремий*) *народ* (*нація*) та логічно поєднаного з ними поняття (*окрема*) *держава* стосовно українських суспільних реалій початку XIX ст. ще не сприймався як нерозривна триєдність *мова – нація – держава*. Така тріада огранилася лише згодом, і сталося це, зокрема, і внаслідок усвідомлення структурних відмінностей, окремішності української мови на тлі інших сусідніх мов, передусім російської, глибшого розуміння її ролі як засобу етнічної/національної ідентичності» [2].

Сьогодні маємо свою *державу*, свій *народ* (націю) та свою *мову*, як символ цієї держави. І, без сумніву, роль рідної мови, особливо в контексті доби «розвиненої» глобалізації, неоціненна. Адже, «не випадково українці мають таку велику кількість творів, присвячених рідній мові. Вони завжди боролися за право називатися окремим, самобутнім слов'янським народом. І головною ознакою їхньої окремішності була рідна українська мова» [3, с. 5].

О. О. Потебня розглядав мову в тісному зв'язку з історією народу і еволюцією людської думки. Вчений вважав, що мова «не лише найкраща, а й правдива, єдина прикмета, за якою впізнаємо народ» [4, с.187].

М. С. Грушевський, 150-річчя від дня народження якого ми святкуємо цього року, наголошував: «Треба знати теперішнє житє свого краю та народу, а щоб розуміти, як воно склалось і як його дальше вести, доконче треба знати його минувшість» [5, с. 7].

Українське слово, рідна мова дуже цінувалися та ретельно вивчалися М. Грушевським. Його погляди перегукувалися з поглядами

О. Потебні, «загалом із психологічним напрямом у трактуванні мови як суспільного явища. М. Грушевського цікавило питання мови – важливого знаряддя розвитку культури. Закономірно, що розвиток національної культури він ставить у залежність від розвитку української літературної мови. “Справа літературної мови, – наголошував М. Грушевський, – й зостається одним з основних пунктів в українському питанні”. […] М. Грушевський вивчав питання походження української мови в контексті походження інших слов’янських мов. Він був прихильником антської теорії походження Русі-України […] Учений обстоював думку про безперервність розвитку української літературної мови, про зв’язок нової літературної мови із книжною, староруською традицією» [3, с.14–15].

Спробою розвитку книжної традиції – від святих Кирила та Мефодія, які заклали основи незалежної від Риму національної Слов’янської Церкви з власними богослужбовими книгами – з урахуванням складних суперечностей своєї доби, стику культурних традицій та вимог часу, стала видатна пам’ятка української мови і культури – Пересопницьке Євангеліє (1556–1561). І. П. Чепіга, яка присвятила цьому стародруку більше 20-ти років своєї наукової діяльності, відзначала, пор.: «Пересопницьке Євангеліє привертало увагу вчених насамперед своєю українською мовою. Цим перекладом творці рукопису відкрили нові потенційні можливості духовного розвитку української нації, сконцентровані у силі українського слова, і залишили нащадкам унікальну рукописну книгу, пам’ятку мови та культури, яка не втратила цінності до сьогодні. Вона є свідченням того, що переклади конфесійних текстів – це невід’ємна частина писемної культури народу. В історії України ця справа бере початок від Пересопницького Євангелія. Перекладацька діяльність українських книжників продовжувала, таким чином, кирило-мефодіївські традиції щодо розбудови національної церкви і оцінюється як подвижницька праця українських патріотів, котрі майже за століття до початку національно-визвольної війни 1648–1654-го рр. виявили прагнення українського народу до відродження своєї мови і духовної культури» [6].

Глобалізаційні тиски не є новими для нашої держави, яка перебувала та перебуває на межі різних культур, на межі Сходу та Заходу. Усвідомлюючи певні ризики для національних слов’янських культур в умовах глобалізації, надзвичайно важливо плекати свою мову, вивчати історію, зберігати духовну культуру та кирило-мефодіївські традиції.

1. *Филипович Л. О.* Глобалізація релігійного життя та перспективи конфесійного розвитку в Україні / Л. О. Филипович // Православ'я – цивілізаційний стрижень слов'янського світу : зб. наук. пр. / НАН України ; УТОПІК ; НКПІКЗ ; КДА і С УПЦ. – К. : Фенікс, 2011. – С. 54–60.
2. *Гриценко П.* Українська мова в Росії XIX – початку XX ст.: шляхи утвердження / Павло Гриценко // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання / НАН України ; Інститут історії України ; ЦДІА України. – К. : Вид-во «Кліо», 2015. – С. XXXIX–LII.
3. *Єрмоленко С. Я.* Мова і українознавчий світогляд : монографія / С. Я. Єрмоленко. – К. : НДІУ, 2007. – 444 с.
4. *Потебня А. А.* Мысль и язык / А. А. Потебня. – К. : Синто, 1993. – 192 с.
5. *Грушевський М.* Про старі часи на Україні. Коротка історія України (для першого початку) / М. Грушевський. – К. : АТ «Обереги», 1991. – 103 с.
6. *Чепіга І. П.* Дві яскраві дати української національної святині // Українська мова / Інститут української мови НАН України. – 2006. – № 4. – С. 3–8.

Міщук Сергій Миколайович,
доктор історичних наук, професор
(Україна, м. Київ),
Міщук Галина Анатоліївна,
кандидат історичних наук, доцент
(Україна, м. Житомир)

ЗАРУБІЖНЕ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВО НА ІІІ АРХЕОЛОГІЧНОМУ З'ЇЗДІ В КИЄВІ (1874 р.)

Міжслов'янська наукова співпраця відіграє значну роль в дослідженні та популяризації слов'янських культур, обміні виставками пам'яток культури, науковій кореспонденції, книгообміні тощо.

Важливий матеріал з цього питання надає вивчення участі слов'янських учених у роботі археологічних з'їздів в Російській імперії. Історико-славістична проблематика на час проведення археологічних з'їздів набувала широкого розвитку в Росії, що зумовлювалося переконанням учених про єдність усіх слов'янських народів у давнину та необхідність порівняльного вивчення історичного російського та зарубіжного слов'янського матеріалу.

У різних аспектах історія археологічних з'їздів висвітлена в узагальнюючих та спеціальних працях С. З. Заремби, А. Б. Коваленко, О. М. Коковкіної, Г. С. Лєбєдєва, Д. С. Сєрих, І. І. Яременко, С. П. Юренко та ін.

Археологічні з'їзди в Російській державі були особливим явищем у розвитку наукової системи знань в гуманітарних науках. З 1869 по 1911 р. їх відбулося п'ятнадцять, шість з них проходили в українських містах [3].

Ініціатива проведення таких з'їздів належала засновнику Московського археологічного товариства графу О. С. Уварову, справу якого по його смерті продовжила дружина і помічниця графиня П. С. Уварова.

З'їздам передувала значна підготовка доповідей з різних питань історії старожитностей, збирання місцевих пам'яток старовини, підготовка виставок археологічних знахідок, рукописів та книжок. Основною метою археологічних з'їздів були збереження вітчизняних пам'яток,

укладання історико-топографічних описів, розробка методів камерального описування. Визнавалася необхідність об'єднання наукових сил для спільного вирішення пов'язаних з цим питань, розуміння важливості роботи зі збирання та зберігання старовини, опрацювання єдиних підходів до викладання археології [9, с. 9–10].

Підготовкою археологічних з'їздів, координацією всієї науково-дослідної і пошуково-експедиційної роботи, а також організаційною роботою керували т. зв. попередні комітети. У багатьох губернських і університетським містах під час підготовки до з'їздів створювалися відповідні комітети. До їх складу входили відомі вчені, письменники, громадські діячі, краєзнавці.

Археологічні з'їзди видавали свої «Труды». В цілому було опубліковано 37 томів, з них 16 присвячувалися з'їздам, що проходили в Україні. Друкувалися також підготовчі матеріали, протоколи засідань попередніх комітетів, програми з'їздів та покажчики виставок. Окремо видавались «Известия», що містили відомості про роботу археологічних з'їздів. У 1873 р. Міністерство народної освіти затвердило Правила з'їзду, які визначали права й обов'язки ради та секретарів цих наукових заходів.

III Археологічний з'їзд у Києві, що проходив у серпні 1874 р**.,** був надзвичайно представницьким. Попередній комітет складався з 34-х осіб на чолі з графом О. С. Уваровим. Найбільше депутатів прибуло від Київського та Новоросійського університетів. З'їзд був репрезентований 204-ма делегатами.

За задумом О. С. Уварова, Київ як «перша слов'янська столиця» мав зібрати вчених для вивчення слов'янських старожитностей. Граф разом з дружиною здійснили подорож за кордон для запрошення зарубіжних слов'ян на з'їзд. Вони почали подорож з Києва, а далі відвідали Варшаву, Краків, Львів, Белград, «провели місяць у давніх сербських монастирях Фрунської гори, проїхали у Хорватію […]» [14, с. 111–112].

На з'їзді було доволі широке представництво закордонних слов'ян. Прийняли запрошення понад 10 вчених, а саме: з Чехії – М. Коляр та І. Колар, з Сербії – С. Новакович, з Брно – Б. Дудик, з Познані – С. Дзяловський, науковців Варшави представляли А. Ф. Мержинський, С. І. Павинський, Д. Я. Самоквасов, І. Ф. Скімборович, В. Г. Тізенгаузен, В. А. Яковлев [13].

Представники закордонних слов'ян репрезентували Моравське товариство вітчизняних старожитностей, Белградське учене Дружество, Познанське товариство любителів науки та словесності і Загребську

Академію. Представник Моравського товариства вітчизняних старожитностей Б. Дудик передав на виставку декілька предметів з моравських могил, у тому числі золоті монети і рукопис Martyrologium Odonis зі слов'янською приписко̀ю кирилицею, який відносять до X ст. Він також надав характеристику стародавніх могил цього періоду, в розкопках яких брав участь. С. Новакович – учений, державний діяч та бібліотекар Белградського ученого Дружества – привіз до Києва на виставку дорогоцінні сербські рукописи, багато сербських монет та зразків давнього сербського мистецтва. Відкриваючи з'їзд та відзначаючи широку участь слов'янських вчених, О. С. Уваров зазначив, що «не може пропустити без особливої уваги словенську бібліографію, надруковану в Любляні відомим письменником д-ром Коста и присвячену третьому з'їзду в Києві» [6].

Серед доповідей і рефератів, виголошених на III Археологічному з'їзді у Києві, були заслухані й доповіді закордонних учених. Особливо активно виступали вчені з Варшави: про кладовище язичників в Добришицах доповів А. І. Павинський [7], про сіверянські кургани та значення городищ – Д. Я. Самоквасов [10; 11], про рукописний Псалтир XIV ст., що знаходився у Варшаві в складі бібліотеки графів Замойських, – І. Ф. Скімборович [12], про Яна Лисицького та його твір – А. Ф. Мержинський [5]. А. І. Нікітський виголосив доповідь «Роль судных мужей в производстве судов древней Руси» на засіданні відділу «Побут домашній і громадський на Русі та у слов'янських народів» 3 серпня 1874 р., проте вона не була надрукована в «Трудах» з'їзду [8, с. L].

12 серпня 1874 р. на засіданні відділу «Російська й слов'янська мови та писемність» представник Загребської Академії, відомий хорватський філолог-славіст, палеограф В. Ягич продемонстрував декілька світлин із зображенням глаголичного письма. Він звернув увагу присутніх на одну зі світлин, що містила глаголичний напис на церкві св. Луції на острові Велья [8, с. LXIX].

Радою з'їзду була створена спеціальна комісія в складі В. Б. Антоновича, Л. К. Івановського та представника варшавських учених Д. Я. Самоквасова. На шостому засіданні цього відділу на завершення з'їзду 21 серпня 1874 р. Д. Я. Самоквасов прочитав вироблену комісією інструкцію для описання городищ, курганів, печер та для розкопування курганів. Інструкція була схвалена делегатами з'їзду [8, с. LXIX–LXXIII].

На III Археологічному з'їзді в Києві для іноземних гостей було організовано «Особливе засідання» під головуванням С. Новаковича. На першому засіданні 7 серпня 1874 р. було виголошено три доповіді.

Б. Дудик німецькою мовою зачитав доповідь «Дохристианские могильники в Моравии» [2]. Представник «зарубіжних» поляків, підданий Пруссії, депутат Познанського товариства любителів наук та словесності, створеного в 1867 р., С. Дзяловський польською мовою виголосив доповідь «Об археологических находках в Познани» [8, с. LXXVI]. С. Новакович сербською мовою виголосив доповідь «Взгляд на развитие восточно-славянской культуры преимущественно до нападения турок» [8, с. LXXVI–LXXVII]. На другому засіданні, що відбулося 12 серпня 1874 р., було заслухано дві доповіді: М. Колар – «О топографическом словаре всех славянских земель» [4]. І. Колар прочитав російською мовою реферат І. Ванкеля «Пещера бычачей скалы в Моравии» [1]. Після доповіді він зробив повідомлення російською мовою про чеську рукописну Біблію XV ст. [8, с. LXXIX]. Наприкінці засідання В. Ягич привернув увагу присутніх до польського словника Лінде як до джерела зі слов'янської етимології та вказав на необхідність складання «сравнительного словаря живых славянских языков и наречий» [8, с. LXXIX].

Доповіді зарубіжних слов'янських учених викликали значний інтерес учасників з'їзду. Відбулися жваві дискусії, в яких брали участь В. Б. Антонович, В. І. Григорович, Л. К. Івановський, Д. І. Іловайський, Л. Леже, А. І. Маркевич, М. С. Тихонравов, А. С. Уваров та ін.

Отже, III Археологічний з'їзд у Києві мав велике значення для об'єднання слов'янської наукової спільноти та розвитку історичної науки. Він сприяв формуванню кадрів науковців-слов'ян, активізував обмін досвідом у різних галузях знань та накопичення знань для нових професійних досліджень.

1. *Ванкель И.* Пещера бычачей скалы в Моравии / И. Ванкель // Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года / под. ред. А. С. Уварова. – К. : Тип. Императорского Университета Св. Владимира, 1878. – Т. I. – С. 255–261.

2. *Дудик Б.* Дохристианские могильники в Моравии / Б. Дудик // Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года / под. ред. А. С. Уварова. – К. : Тип. Императорского Университета Св. Владимира, 1878. – Т. I. – С. 297–307.

3. *Заремба С. З.* Археологічні з'їзди / С. З. Заремба // Енциклопедія історії України : в 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 1 : А–В. – 2003. – С. 133–134.

4. *Колар М.* О топографическом словаре всех славянских земель / М. Колар // Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве

в августе 1874 года / под. ред. А. С. Уварова. – К. : Тип. Императорского Университета Св. Владимира, 1878. – Т. II. – С. 165–171.
5. *Мержинский А. Ф.* Ян Лисицкий и его сочинение: De diis Samogitarium / А. Ф. Мержинский // Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года / под. ред. А. С. Уварова. – К. : Тип. Императорского Университета Св. Владимира, 1878. – Т. II. – С. 173–204.
6. Открытие Археологического съезда // Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года / под. ред. А. С. Уварова. – К. : Тип. Императорского Университета Св. Владимира, 1878. – Т. I. – С. XIII–XVIII.
7. Павинский А. И. Языческое кладбище в Добрышицах / А. И. Павинский // Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года / под. ред. А. С. Уварова. – К. : Тип. Императорского Университета Св. Владимира, 1878. – Т. I. – С. 245–253.
8. Протоколы заседаний Съезда // Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года / под. ред. А. С. Уварова. – К. : Тип. Императорского Университета Св. Владимира, 1878. – Т. I. – С. XVIII– LXXXV.
9. [*Редин Е. К.*] Значение деятельности археологических съездов для науки русской археологии : к Археологическому съезду в Харькове / Е. К. Редин. – Харьков : Харьковская тип. Губернского правления, 1901. – 22 с.
10. *Самоквасов Д. Я.* Историческое значение городищ / Д. Я. Самоквасов // Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года / под. ред. А. С. Уварова. – К. : Тип. Императорского Университета Св. Владимира, 1878. – Т. I. – С. 225–235.
11. *Самоквасов Д. Я.* Северянские курганы и их значение для истории / Д. Я. Самоквасов // Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года / под. ред. А. С. Уварова. – К. : Тип. Императорского Университета Св. Владимира, 1878. – Т. I. – С. 185–224.
12. *Скимборович И. Ф.* Рукопись псалтыря XIV столетия / И. Ф. Скимборович // Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года / под. ред. А. С. Уварова. – К. : Тип. Императорского Университета Св. Владимира, 1878. – Т. II. – С. 147–150.
13. Список членов 3-го Археологического съезда с означением места их жительства // Труды Третьего Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года / под. ред. А. С. Уварова. – К. : Тип. Императорского Университета Св. Владимира, 1878. – Т. I. – С. X–XIII.
14. *Уварова П. С.* Былое. Давно прошедшие счастливые дни / П. С. Уварова / Государственный исторический музей. – М. : Изд-во им. Сабашниковых, 2005. – 296 с.

Мушкетик Леся Георгіївна,
доктор філологічних наук, старший науковий співробітник
(Україна, м. Київ)

СЛАВІСТИЧНА ФОЛЬКЛОРИСТИКА В УГОРЩИНІ ПОМІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

Збирання та вивчення слов'янського фольклору в Угорщині має давню традицію і обумовлене передусім її геополітичним становищем, а саме багатовіковим входженням до держави численних слов'янських спільнот, які потрапляли в коло інтересів етнологів. Відомості про слов'ян здавна вміщують у різноманітні історичні та статистичні праці, мандрівні записки, що виходили в тогочасній Австро-Угорщині ще у XVIII ст. Наприкінці XIX ст. активно розвивається славістика, репрезентована передусім народознавством, формується науковий підхід до славістичних студій. Після Першої світової війни з розпадом Австро-Угорщини від неї відходить частина слов'янського населення, однак дослідження тривають і далі.

Серед учених, які розглядали угорську уснопоетичну творчість в контексті слов'янської, слід назвати відомого етнолога Белу Ґунду, який провів кілька експедицій на територію тогочасної Підкарпатської Русі [9]. Йому належить праця «Угорсько-слов'янські етнографічні зв'язки» [8, p. 165–185], в якій розглядаються угорсько-слов'янські пісенні взаємовпливи, образ Лайоша Кошута в закарпатських, буковинських та галицьких народних піснях і прислів'ях, а також постать угорського короля Матяша у фольклорі слов'ян (українців, чехів, словаків, сербів та хорватів). Таким чином, на основі своїх досліджень Б. Ґунда робить висновок, що слов'янські елементи в угорців є статичними, пов'язаними з географічними й історичними особливостями краю, натомість угорські елементи у слов'ян – динамічними, дотичними до людини та суспільства.

У цей час триває започаткована Белою Бартоком дискусія про вплив українських коломийок на угорські народні пісні старого стилю, про що також згадував Ґунда. Згодом про це писали З. Кодай, В. Гошовський та ін. [2; 3]. У згадуваний період слов'янсько-угорським зв'язкам у народній пісенності сам Б. Барток присвятив окремі розділи своїх праць «Угорська народна пісня» (1924) та «Народна музика Угорщини і сусідніх народів» (1934); він залучав народні пісні слов'ян до своєї композиторської творчості, спілкувався з відомими славістами. Б. Барток підготував збірник словацьких народних пісень, що побачив світ лише 1959 р. [2, с. 41]

Український фольклор Угорщини входив до кола інтересів Шандора Бонкала. У своїх роботах «Слов'яни» (1913), «Угорські рутени» (1920) та «Література і культура карпатських рутенів» (1935) Ш. Бонкало подає досить розлогі відомості про їхню історію, культуру, релігію, відомих діячів та ін. Ш. Бонкало засвідчує багату пісенність українців, згадує вояцькі пісні, де відбито побут та місцеперебування солдат. Він відмічає й поширеність у регіоні балад, наводить їх зразки в перекладі М. Фінцицького.

Знаний угорський фольклорист академік Дюла Ортутаї велику увагу приділяв казковій прозі та її носіям. Його дослідження про оповідача-русина Мігая Федича [11] започаткувало вивчення постаті казкаря та його оповідальної майстерності. Д. Ортутаї вважає, що в його казках переплелися українська і угорська наративні традиції, так само як і в закарпатському фольклорі про князя Ференца Ракоці II [12].

У 20–40-ві роки продовжив свою багатогранну діяльність угорський славіст, поет, етнолог, словенець за походженням Агоштон Павел. Один з вагомих теренів його діяльності – уснопоетична творчість слов'янських та угорського народів (розвідки «Рід Хуняді в південнослов'янській народній пісенності», «Король Матяш і словенці») [13] та ін. А. Павел також розглянув питання віддзеркалення народнопоетичних мотивів в образотворчому мистецтві, музиці й літературі.

Слов'янський фольклор та етнографію залучав до своїх студій угорський етнограф, засновник психологічної етнології Геза Рогейм, монографія якого «Угорські народні вірування й обряди» (1925) й досі не втратила своєї цінності. У результаті компаративних досліджень він дійшов висновку, що переважна частина угорських народних переказів потрапила до угорців завдяки слов'янам, це дозволило йому навіть висловити тезу, що «угорські вірування – це слов'янські вірування».

Словацький фольклор записував і вивчав Жигмонт Сендреї. У 1921 р. в журналі «Етнографія» він опублікував словацькі народні легенди, а у 1929 р. побачила світ його розвідка «Обряди комітата Бекеш» [5, с. 36]. Описи обрядів Ж. Сендреї ілюстрував перекладами текстів пісень. Услід за ним 1977 р. Андраш Крупа здійснив повторні записи, серед яких є декілька пісень, що свого часу привернули увагу Ж. Сендреї.

1930 р. вийшла з друку колективна монографія про Бекешчабу, розділ до якої «Населення Бекешчаби» написав Лайош Рель [15]. Він спробував намалювати якомога повнішу і точнішу картину життя словацького народу, детально описав землеробські й сімейні обряди селян, подав словацькою мовою взірці ліричних, обрядових пісень, прислів'їв, приказок. Фольклорно-етнографічний матеріал для своїх досліджень Л. Рель брав також з «Чабанського календаря», що почав виходити в Бекешчабі 1919 р. і в якому вміщувалися місцеві словацькі пісні, прислів'я, анекдоти, легенди, подавалися відомості про поетів-аматорів. 1931 року словацькою мовою з'явилася книга Мігая Франциси «Минуле і сьогодення Бекешчаби», де змальовано обряди та вірування словаків, які проживали в місцевості Тоткомлош, а також представлено тоткомлоські топонімічні легенди, що побутували серед угорців і словаків.

Побут і народну творчість слов'ян вивчав голова Словацького етнографічного товариства, словак за походженням Міхай Маркуш. 1940 року вийшла його монографія «Населення кущових хуторів» [10], котра й досі залишається найповнішим дослідженням народних традицій словаків м. Ніредьгази. Цінними є спостереження М. Маркуша щодо сімейно-обрядових та календарних (новорічних) пісень, паремій. Здійснюючи порівняльні студії, дослідник посилався і на зразки пісень зі Словаччини, тобто материкової країни, а також наводив приклади двомовних угорсько-словацьких пісень.

Отже, в міжвоєнні роки з огляду на історичні та політичні обставини дослідження слов'янського фольклору в Угорщині дещо уповільнилося. Водночас у ці часи було написано важливі слов'янознавчі праці, розвивалися нові напрями і методи збирання та вивчення народної творчості. В цю епоху продовжував працювати Бела Барток – засновник порівняльного методу в європейській музичній фольклористиці.

1. *Барток Б.* Народная музыка Венгрии и соседних народов / Б. Барток. – М. : Музыка, 1976. – 79 с.

2. *Гошовский В. Л.* У истоков народной музыки славян : очерки по музыкальному славяноведению / В. Л. Гошовский. – М. : Советский композитор, 1971. – 303 с.
3. *Кодай З.* Венгерская народная музыка / З. Кодай. – Будапешт, 1961. – 186 с.
4. *Bartók B.* Magyar népdal / B. Bartók. – Budapest, 1924. – 137 p.
5. *Bartók B.* Slovenské ludove piesne / B. Bartók. – Bratislava, 1959. – 752 p.
6. *Bonkáló S.* A magyar rutének / S. Bonkáló. – Budapest : Kellner Ernő K.I, 1920. – 431 p.
7. *Bonkáló S.* A kárpátaljai rutén irodalom és művelődés / S. Bonkáló. – Pécs, 1935. – 79 p.
8. *Gunda B.* Magyar-szláv néprajzi kapcsolatok // A magyarság és a szlávok / szerk. B. Gunda. – Budapest, 2000. – P. 165–185.
9. *Gunda B.* A rostaforgató asszony / B. Gunda. – Budapest : Múzsák K., 1989. – 309 p.
10. *Markus M.* A bokortanyák népe (Tanya, falu, mezőváros) / M. Markus. – Budapest, 1943. – 13 p.
11. Ortutay Gy. Fedics Mihály mesél / Gy. Ortutay. – Budapest, 1940. – 410 p.
12. *Ortutay Gy.* Rákóczi két népe / Gy. Ortutay. – Budapest : MEFHOSZ K., 1939. – 47 p.
13. *Pável Á.* A Hunyadiak a délszláv népköltészetben / Á. Pável // Válogatott tanulmányai és cikkei. – Szombathely, 1976. – P. 45–58.
14. *Rell L.* Békéscsaba népe / L. Rell // Békéscsaba / szerk. Korniss C.– Békéscsaba, 1930. – P. 61–90.
15. *Szendrey Zs.* Békés megyei népszokások / Zs. Szendrey // Népünk és Nyelvünk. – 1929. – Év. 1: február-március.

Новак Валянціна Станіславаўна,
доктар філалагічных навук, прафесар
(Беларусь, г. Гомель)

ЛАКАЛЬНА-РЭГІЯНАЛЬНЫ КІРУНАК ДАСЛЕДАВАННЯ ФАЛЬКЛОРНА-ЭТНАГРАФІЧНАЙ СПАДЧЫНЫ БЕЛАРУСАЎ

Цэласнае ўяўленне аб развіцці народнай культуры, якая, паводле сваёй прыроды паходжання і функцыянавання, мае лакальна-рэгіянальны характар, немагчыма без канкрэтных назіранняў за творчым жыццём фальклорных традыцый у межах пэўнай вёскі, раёна, вобласці. Лакальна-рэгіянальныя з'явы, абапіраючыся ў сваім бытаванні на агульнанародныя традыцыйныя прынцыпы паэтыкі, захоўваюць агульнаэтнічную аснову, а агульнанацыянальныя з'явы народнай культуры выяўляюць рэгіянальныя адметнасці і вызначаюцца шматстайнасцю мясцовых варыянтаў і версій, праз якія і дэманструецца этнічнае адзінства.

Вывучэнне фальклору Гомельшчыны як аднаго з найцікавейшых рэгіёнаў, які захаваў у найбольшай ступені архаіку традыцыйнай культуры, а таксама і іншых рэгіёнаў Беларусі адкрывае шырокія перспектывы ў выяўленні мясцовай спецыфікі фальклорных з'яў. Гэты навуковы кірунак надзвычай каштоўны і ў дачыненні да агульнанацыянальнага ў фальклоры. У выніку сістэматычнага і суцэльнага абследавання фальклору Гомельшчыны і іншых рэгіёнаў Беларусі былі запісаны аўтэнтычныя матэрыялы па абрадах і звычаях, песеннай творчасці, малых фальклорных жанрах, народнай міфалогіі і інш., якія склалі змест многіх выдадзеных навуковых фальклорна-этнаграфічных зборнікаў. Варта прыгадаць назвы асобных выданняў: «Крыніц кармянскіх перазвоны» (2000), «Роднае: Фальклорна-этнаграфічная і літаратурная спадчына Гомельскага раёна» (2000), «Фальклорна-этнаграфічная і літаратурная спадчына Рэчыцкага раёна» (2002), «Вечнае: Фальклорна-этнаграфічная спадчына Веткаўскага раёна» (2003), «Народная духоўная культура Брагіншчыны» (2007), «Лоеўшчына… Бэзавы рай,

песенны край: сучасны стан традыцыйнай культуры Лоеўшчыны» (2007), «Народная духоўная спадчына Гомельскага раёна» (2007), «Жаўруковая песня Радзімы: народныя духоўныя скарбы Буда-Кашалёўскага краю» (2008), «Хойнікшчыны спеўная душа: народная культура Хойніцкага краю» (2010), «Спрадвечнай мудрасці скарбонка: сучасны стан традыцыйнай культуры г. Мазыра» (2005), «Зямля чароўная дабра. Добрушскі край: гісторыя і сучаснасць» (2008), «Святло каштоўнасцей духоўных. Жлобінскі край: мінулае і сучаснасць» (2009), «Чачэршчына, нам дадзеная лёсам… Мінулае і сучаснасць Чачэрскага краю» (2010), «Нясвіжскага краю напеў векавы» (2012), «Бласлаўлёнай зямлі неўміручыя скарбы: Народная духоўная культура Лагойшчыны: у 3 кн.» (2013), «Жыцця палескага бяздонныя глыбіні. Народная духоўная культура Петрыкаўскага раёна» (2014), «Глыбоччыны духоўнасці глыбіні: Народная духоўная культура Глыбоцкага раёна» (2014).

Вышэйпрыведзеныя кнігі, у якіх важнае месца займаюць апісанні розных з'яў каляндарнай і сямейнай абраднасці, а таксама прадстаўлены матэрыялы па іншых фальклорных жанрах і народнай міфалогіі беларусаў, дазваляюць глыбей спасцігнуць культуру вёскі, ацаніць стан бытавання традыцый, іх дынаміку, вызначыць шляхі далейшага захавання, зрабіць іх сістэмны аналіз, кіруючыся не толькі ўласнымі палявымі назіраннямі, але і ўспамінамі і ацэнкамі гэтых традыцый з пункту гледжання носьбітаў – захавальнікаў фальклору і народнай міфалогіі. Заўважым, што сустрэчы збіральнікаў з інфармантамі падчас фальклорна-этнаграфічных экспедыцый заўсёды пакідаюць незабыўныя ўражанні і дапамагаюць выхоўваць лепшыя грамадзянска-патрыятычныя пачуцці ў моладзі. З расповедаў жыхароў можна дазнацца не толькі пра мясцовыя абрады і звычаі, але і спасцігнуць філасофію народнай думкі. Прыгадваецца, напрыклад, сустрэча з Марыяй Васільеўнай Булаўка, 1913 г. н., жыхаркай в. Булаўкі Калінкавіцкага раёна, якая на пытанне, як адзначалі раней Тройцу і чаму прыносілі з лесу «дзеразу» і кляновыя дрэўцы, адзначыла, што зеляніну, якой упрыгожвалі падвор'і, «к худобе клалі, каб усё добрае вялося. Таптацца будзе – жызнь будзе харошая». Але разам з гэтым, інфармант адзначыла, што рабілі так на Тройцу, бо «радасці шукалі», што пацвярджае важнасць спецыфічнай рысы фальклору – уласцівы для народнага мыслення аптымізм. Расповед Ніны Іванаўны Булаўка, 1938 г. н., з в. Булаўкі, пра ведзьму, ад якой засцерагаліся, раскладваючы на Купалле крапіву на варотах, і якая цяжка паміралa, таксама прымушае задумацца над сэнсам жыцця.

Паводле сведчанняў інфарманта, цяжка паміралі тыя жанчыны, якія рабілі дрэннае іншым людзям, «прыраблялі», гэта так званыя ведзьмы. Зробленыя жанчынай высновы – «смерць у Бога заслужыць трэба» – даюць падставы для разважанняў пра жыццё, з'яўляюцца своеасаблівым заклікам рабіць дабро.

Прадстаўленыя ў кнігах матэрыялы з'яўляюцца яскравым пацвярджэннем адметных мясцовых асаблівасцей абрадаў калядавання, гукання вясны, велікодных святкаванняў, вясельных і радзінна-хрэсьбінных абрадаў і звычаяў. Важнае месца ў каляндарным і сямейна-абрдавым комплексах займаюць прыкметы і павер'і і звязаныя з імі міфалагічныя ўяўленні. Напрыклад, з апісанняў калядна-навагодніх святкаванняў вы нікае, што клопат пра ўраджай у нашых продкаў меў першаступеннае значэнне. Невыпадкова ў в. Булаўкі Калінкавіцкана раёна на Каляды саламяным перавяслам падвязвалі пладовыя дрэвы («Падвязвалі саломай дзярэўцы, каб ураджай быў добры. Гэтым сенам, што ляжала да багатай куцці, падвязвалі садавіну»), выклікалі дождж («Калі доўга не было дажджу, то жанчыны раздзяваліся голыя і на растанцах пераворвалі дарогу»). Каб атрымаць добры ўраджай бульбы, у мясцовай традыцыі гэтай вёскі было прынята «поўнаму чалавеку качануцца па полі», а каб былі вялікімі качаны капусты, то пасадзіць яе трэба на Пятра і «паабнімаць капусту» (запісана ў в. Булаўкі Калінкавіцкага р-на ад Булаўка Ніны Іванаўны, 1938 г. н.). Каб не было на агародзе кратоў, каб не псавалі яны ўраджай, падчас калядных святкаванняў «па агародзе качаргу цягалі» і прыгаворвалі: «Ой, крот, крот, не чапай мой агарод» (запісана ў в. Сялец Рагачоўскага р-на ад Крутава Аляксандра Назаравіча, 1927 г.н.). У в. Кашэвічы Петрыкаўскага раёна на Каляды было прынята «есці семкі і пляваць на пол, штобы ўраджай быў добры» (запісана ад Сакавец Надзеі Іванаўны, 1920 г. н.). У в. Дуброўнае Брагінскага р-на падчас калядных святкаванняў «вадзілі звязду»: «А звязда – гэта Божа мілы! Эта такая прыгажосць, я проста не знаю, ну, мала такіх было людзей, штоб не пусцілі к сабе звязду. Эта ідзе ў хату «звязда» – Божая Мацер, Гаспод Спасіцель. І каждая страшылася «звязду» не пусціць» (запісана ад Міхаленка Вольгі Якаўлеўны, 1932 г. н.). У мясцовай традыцыі гэтай вёскі было прынята, выконваючы велічальна-віншавальныя калядныя песні, «падкідваць» гаспадароў да столі: «Хазяіна з хазяйкай садзяць на стулы і да паталка падкідаюць іх, падкідаюць і гавораць: «Хазяіна з хазяйкай – на многае лета! Дай, Бог, пераждаць і на будучы год даждаць. Штоб у вашым доме була радасць, була здароўе, штоб у вас усё вялося: і худобка, і сям'я була

здарова. Дай, Бог, вам усяго харошага!» (запісана ад Міхаленка Вольгі Якаўлеўны, 1932 г. н.).

У плане вывучэння лакальнай спецыфікі розных фальклорных жанраў несумненную каштоўнасць маюць выданні, у якіх асобна змешчаны матэрыялы па вясельнай і радзінна-хрэсьбіннай абраднасці («Вясельная традыцыя Гомельшчыны» (2011), «Радзінна-хрэсьбінныя абрады і звычаі беларусаў» (2013)), замовах («Гаючае слова роднай зямлі» (2013)), прыкметах і павер'ях («Прыкметы і павер'і Гомельшчыны» (2007)), варажбе («Варажба на Гомельшчыне» (2010)), а таксама па народнай міфалогіі («Беларуская міфалогія» (2013), «Сусвет і прыродныя стыхіі ў міфалагічнай традыцыі беларусаў» (2014), «Ніжэйшая міфалогія беларусаў у сучасных запісах» (2014), «Жыццё і побыт беларусаў у прыкметах і павер'ях» (2014)).

Заслугоўваюць увагі фактычныя матэрыялы па народнай міфалогіі, сабраныя ў палявых экспедыцыях і апублікаваныя на старонках выдання «Сусвет і прыродныя стыхіі ў міфалагічнай традыцыі беларусаў» (Мінск, 2014). Цікавасць уяўляюць звесткі пра спосабы засцярогі ад маланкі і навальніцы: выносяць на двор вілы («Каб засцерагці сваю хату ад маланкі, ад грому і навальніцы, то я ведаю, што трэба вынесці на двор вілы і пакласці іх крэст-накрэст перад парогам хаты» (запісана ў в. Перавалока Рэчыцкага р-на ад Карака Ганны Яўхімаўны, 1928 г. н.)), ставяць каля акна абраз і моляцца: «Падчас навальніцы не падыходзілі да вакна. Запальвалі свечку з цэркві. Гаспадыня хаты ставіла ікону каля вакна і пачынала маліцца» (запісана ў в. Стоўпня Рагачоўскага р-на ад Атрохавай Марыі Трыфанаўны, 1929 г.н.), запальваюць грамнічныя свечкі: «А также зажигают грамничные свечи, и они оберегают дом» (запісана ў в. Галаўнінцы Ляхавіцкага р-на Брэсцкай вобл.) і інш.

Прадстаўленыя ў шматлікіх выданнях аўтэнтычныя фальклорна-этнаграфічныя матэрыялы, сабраныя ў палявых экспедыцыях, – надзвычай каштоўная крыніца народнай мудрасці, ведаў аб асаблівасцях бытавання фальклорных жанраў, іх захаванні ў мясцовых і рэгіянальных традыцыях.

Осіння Наталя Володимирівна
(Україна, м. Дніпропетровськ)

ВЧЕНІ-ГЕОЛОГИ НОВОРОСІЙСЬКОГО (ОДЕСЬКОГО) УНІВЕРСИТЕТУ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ЕТНОГРАФІЇ, КРАЄЗНАВСТВА І ЛІНГВІСТИКИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ТА КРИМУ (КНИГОЗНАВЧИЙ І БІБЛІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТИ)

Відомо, що предметна сфера етнографічних і краєзнавчих досліджень перетинається з дослідженнями багатьох суміжних гуманітарних і природничих дисциплін, що яскраво свідчить про кооперацію та взаємодію у вивченні основних компонентів етносу.

Вчені-геологи Новоросійського (Одеського) університету XIX – початку XX ст. цікавилися всім, що стосується природи та людини. Вони були фахівцями широкої ерудиції й високої культури, що давало їм змогу стати не тільки дослідниками в різних галузях геології, а й етнографами, краєзнавцями та громадськими діячами. Книгознавчий і бібліографічний аспекти наукової спадщини вчених-геологів в галузі етнографії, краєзнавства, палеонтології та лінгвістики вивчені мало.

Микола Олексійович Головкинський (1834–1897) – відомий геолог-фундаменталіст і гідрогеолог, знавець і дослідник кримського ландшафту. Його наукова спадщина стосовно досліджень Криму налічує 25 опублікованих робіт і має широкий тематичний діапазон, що включає, зокрема, й етнографію та краєзнавство. Відомою працею автора став путівник по Криму.

Автором чотирьох попередніх путівників по Криму була М. А. Сосногорова. В 1889 р. вийшов п'ятий випуск цього видання, який було перероблено і доповнено М. О. Головкинським і К. Вернером [1]. Шостий випуск підготував М. О. Головкинський у 1894 р. [2]. У передмові вчений вказав, що при написанні цього випуску він користувався порадами і вказівками, побажаннями і допомогою багатьох фахівців, краєзнавців та шанувальників природи. У книзі зібрано цінні відомості з історії, етнографії, географії, геології, рослинного і тваринного світу Криму

другої половини XIX ст. М. О. Головкинський, маючи хист літератора і художника, багато уваги приділяв оформленню видання. В довіднику є декілька віршів ученого, присвячених природі цього краю (поетичні рядки про Чатир-Даг та ін.). Привертає увагу опис визначних пам'яток Криму і маршрути екскурсій, зокрема на гору Демерджі, на Чатир-Даг, на гори Кастель і Урагу, в Козьмодем'янський монастир. Подано також докладну інформацію про визначні пам'ятки Криму – руїни стародавнього укріплення Алустон (поблизу Алушти), Партеніт, мечеть Ескі-Сарай, цілюще джерело Савлух-су та ін. Путівник містив 7 карт і 9 малюнків, передмову, багато авторських підрядкових коментарів і бібліографічних посилань, які суттєво посилили його цінність. Видання стало не тільки практичним довідником, але й до певної міри науково-популярною енциклопедією Криму.

Своєрідним палеонтологічним пам'ятником природи став знайдений ученим на Південному березі Криму в долині Сотера скам'янілий скелет мамонта. В 1898 р. М. О. Головкинський надрукував про це статтю з докладним бібліографічним супроводом; вона й досі часто цитується в наукових виданнях. Учений склав гідрогеологічні карти Криму, які мали наукову і краєзнавчу цінність. Остання наукова праця геолого-краєзнавчого напряму – геологічний путівник екскурсії учасників VII Міжнародного геологічного конгресу.

Ромул Олександрович Прендель (1851–1904) – не тільки геолог, знавець метеоритів, але й етнограф, лінгвіст. «Краткий русско-татарский словарь (крымское наречие)» [3], який був складовою частиною путівника Г. Москвича «Иллюстрированный практический путеводитель по Крыму», можна вважати однією з перших спроб орфографії кримсько-татарського мовлення кириличним письмом. Словник був розрахований на екскурсантів для усунення мовного бар'єру в спілкуванні. У виданні є передмова та майже 800 слів, найчастіше вживаних у подорожах і побуті. Сьогодні цей словник має статус рідкісного видання, чий авторський склад репрезентує відомих учених, членів Кримського гірського клубу, які захоплювалися півостровом і мали на меті встановлення слов'яно-тюркського культурного діалогу. Крім Р. О. Пренделя, укладачами стали О. Л. Бертье-Делагард – інженер, історик та археолог, а також С. М. Танатар – фахівець в галузі хімії та термохімії. Редагував словник публіцист, письменник і редактор І. Гаспринський. Словник зберіг лексику і форми написання свого часу, був корисним посібником для сучасників, які цікавилися Кримом, і став унікальною лінгвістичною пам'яткою.

Повага до історико-археологічних пам'яток є важливим чинником формування світогляду народу і свідчить про загальний рівень розвитку суспільства, його культури та духовності. Острів Березань привертав увагу любителів старовини ще з XVIII ст., але перші археологічні розкопки Р. О. Прендель провів лише в 1884 р. (це був його єдиний досвід археологічного дослідження), склавши детальний опис острова Березань. Слід відзначити, що ця праця не втратила свого значення й досі. Вчений не знайшов палеолітичних слідів, але в північній частині острова виявив фрагменти кераміки античного часу і розкопав в північно-західній частині Березані поховання античної епохи. І коли в 1884 р. в Одесі проходив VI Археологічний з'їзд, який, безперечно, став важливою подією наукового життя Півдня України, тут була влаштована виставка, на якій демонструвалися знахідки з острова Березань. Звіт про дослідження вчений надрукував у працях VI Археологічного з'їзду [4]. Це була змістовна інформація, що викликала жвавий інтерес до себе фахівців з різних галузей.

Крім того, Р. О. Прендель став активним популяризатором краєзнавчих і геологічних знань. Як приклад можна згадати публічну лекцію вченого про опис геологічної будови Кримських гір, яка пройшла з великим успіхом і була надрукована в 1891 р. у першому випуску «Записок Крымского Горного клуба». Цю працю можна вважати найяскравішим науково-популярним публіцистичним твором свого часу.

Невід'ємною складовою в структурі джерельної бази з етнографії та краєзнавства є картографічні джерела з інформацією історико-географічного, геологічного і топографічного характеру. Найбільшу цінність мають оригінальні карти, видані малим накладом, що підвищує їхню історичну цінність і наближує до статусу історичної пам'ятки.

Іван Федорович Синцов (1845–1914) – відомий геолог і палеонтолог – багато зробив для систематичних геологічних і гідрогеологічних досліджень на території м. Одеси, її околиць і колишнього Новоросійського краю в цілому. Одеса – місто непросте з інженерно-геологічної точки зору, де завжди були труднощі з водою. Тому такою своєчасною стала праця І. Ф. Синцова «Гидрогеологическое описание Одесского градоначальства». Монографія налічувала 209 сторінок тексту, містила величезний фактографічний матеріал. На окрему увагу заслуговує складена вченим унікальна для сьогодення «Геологическая карта Одесского градоначальства», яка увійшла в «Историческое картографическое наследие г. Одессы (1794–1917 гг.)». В 90-ті роки XIX ст.

актуальною проблемою стало вивчення одеських лиманів з геологічної та краєзнавчої точок зору. В 1893 р. Товариство природознавців при Новоросійському університеті утворило особливу комісію для докладного вивчення одеських лиманів, до складу якої увійшов й І. Ф. Синцов. Одним із завдань комісії стало збирання інформації для топографії лиманів й формування картографічних джерел. Успіх вивчення одеських лиманів сприяв подальшому розвитку бальнеологічних досліджень й залишився історичною віхою у вивченні причорноморських лиманів.

Отже, в розвиток етнографії та краєзнавства Півдня України й Криму вчені-геологи Новоросійського університету зробили значний внесок. Їхня науково-довідкова, картографічна, археологічна й публіцистична спадщина з якісним бібліографічним супроводом стала культурним надбанням як природничих наук, так і славістики.

1. *Сосногорова М. А.* Путеводитель по Крыму / М. А. Сосногорова, Г. Э. Караулов. – 5-е изд., перераб. Н. Головкинским и К. Вернером. – М., 1889. – 513 с.

2. *Головкинский Н. А.* Путеводитель по Крыму (бывший Сосногоровой) / Н. А. Головкинский. – Симферополь, 1894. – Ч 1. – 111 с. ; Ч. 2. – 391 с.

3. Краткий русско-татарский словарь : (Крымское наречие) [Текст] : словарь / сост. : С. Танатар, Р. А. Прендель, А. Л. Бертье-Делагард ; ред. И. Гаспринский ; подгот. к изд.: С. М. Усеинов, В. А. Мириев. – Факс. изд. – Симферополь : Доля, 2003. – 44 с.

4. *Прендель Р. А.* Археологические розыскания на острове Березани : в 4-х т. / Р.А. Прендель // Труды VI Археологического съезда в Одессе в 1884 г. – Т. 1. – Одесса: Тип. А. Шульце, 1886. – С. 216–219.

Самойленко Наталія Іванівна,
кандидат історичних наук, доцент
(Україна, м. Полтава)

БОЛГАРІЯ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В РОЗВІДКАХ В. А. ЖЕБОКРИЦЬКОГО

Домінантою в сфері професійних інтересів Віктора Андрійовича Жебокрицького (1905–1975) була Болгарія кінця першого – початку другого десятиліття XX ст., періоду перед Першою світовою війною, коли країна була охоплена полум'ям першої (1912–1913) та другої (1913) Балканських воєн.

Попри те, що вже мали місце спроби проаналізувати науковий спадок вченого (праці А. К. Мартиненка, Ю. О. Боєва. А. Ф. Кізченка, І. А. Петерса, В. І. Ярового), творчість науковця не може не привертати увагу в зв'язку з ускладненням ситуації на Балканах у першій половині 1990-х років та результатами її здолання. Розвідки вченого безпосередньо пов'язані з розумінням історичних коренів конфліктів в регіоні тієї доби. До того ж у деяких геополітичних студіях має місце тенденція спрощеного розуміння минулого країн регіону. Подолати цю небезпеку можливо, лише звертаючись до ретельного аналізу історичних джерел, який, з-поміж іншого, був притаманний працям В. А. Жебокрицького.

Безсумнівною заслугою вченого є той факт, що у вітчизняній та болгарській історіографії він одним з перших виокремив як самостійну наукову проблему та всебічно вивчив соціально-економічний та соціально політичний розвиток Болгарії напередодні Першої світової війни. Адже науковці зосереджувалися здебільшого на військово-дипломатичних аспектах підготовки воєн та їхньому перебігу. На противагу дослідникам збройних конфліктів, В. А. Жебокрицький зумів подолати відрив соціальної та політичної історії від економічних факторів. Його розвідки також заповнили прогалини в з'ясуванні становища болгарського селянства та конфліктами на селі на соціальному підґрунті. Результати його досліджень узагальнені в докторській дисертації «Болгарія напередодні

та під час Балканських війн 1912–1913». Згодом вони знаходять розвиток у монографіях «Болгарія напередодні Балканських війн 1912–1913» (1960), «Болгарія під час Балканських війн 1912–1913», численних статтях, надрукованих як в Україні, так і поза її межами.

Дослідник виходить з особливостей розвитку балканської країни, де процеси капіталістичної модернізації були далекі від свого завершення попри надзвичайно швидкі темпи індустріалізації. Аналіз характерних рис розвитку економіки наводить В. А. Жебокрицького на думку про невідповідність становища сільського господарства, яке переживало піднесення, і кризових явищ у промисловості. В цій асинхронності економічного розвитку, що стала результатом залежності від іноземного капіталу, полягає одна з причин високого ступеня соціальної напруги в суспільстві.

В. А. Жебокрицький ретельно вивчає структуру болгарського суспільства, що було однією зі сталих традицій радянської науки. Він доводить наявність великого землеволодіння як основи для обґрунтування наявності аграрної буржуазії. Поза увагою не залишається і головний захисник інтересів збіднілої селянської маси – Болгарський Народний Землеробський Союз (БЗНС). На відміну від схеми аналізу діяльності політичної партії, звичайної у вітчизняній історіографії 1950–1960-х років (соціальний склад, лідерство, програма, засоби зв'язку з масами, парламентська діяльність тощо), звертається увага на соціальні ілюзії в політичній практиці БЗНС. В. А. Жебокрицький наголошує, що позиції партійного керівництва не завжди співпадали з думкою рядових членів партії. Цікавими є спостереження вченого за динамікою та структурою болгарського робітництва. Відомо, що як вітчизняна, так і болгарська історична наука спиралися на марксистські методологічні засади та непомірно завищували оцінки його численності в країні. В. А. Жебокрицький дотримувався методики та підрахунків відомого болгарського соціаліста Д. Благоєва, який зі значною мірою вірогідності визначив кількість найманих робітників. З іншого боку, це дозволило уникнути помилкових тверджень про відсутність в Болгарії напередодні Першої світової війни робітничого класу взагалі.

Проте соціальні конфлікти відступили на другий план, коли болгарська спільнота намагалася вирішити загальнонаціональні завдання. Саме в цьому прагненні В. А. Жебокрицький вбачає причини успіхів Болгарії у першій Балканській війні. Вчений вказував на високу мотивацію болгарських військовослужбовців, безсумнівні успіхи в розвитку

воєнного мистецтва та всебічну підтримку армії з боку маси населення. Відомо, що балканські країни не мали на період балканських воєн власного виробництва зброї, а закупали її в Росії, Франції, Німеччині, Італії. Успіхи болгарської армії, за висновками дослідника, обумовлювалися передусім моральними причинами.

Говорячи про наслідки воєн, учений не оминув увагою складні проблеми міждержавних відносин. Це стосується македонського питання, яке тривалий час було «закритою» темою в радянській історіографії. При наголошенні на історичному характері питання, на тому, що зміст зазнавав змін, неможливо не помітити відсутності (яка, до речі, властива радянській науковій традиції) чіткого розуміння всієї його складності вже після звільнення Македонії від османського панування під час її поділу в ході другої Балканської війни. Досліджуючи історію міжсоюзницької війни, вчений довів, що недалекоглядна політика царя Фердинанда призвела до національної катастрофи та «прив'язала країну до колісниці австро-німецького блоку». Отже, Болгарія вже напередодні Першої світової війни опинилася приреченою на ще одну національну катастрофу.

Творчий спадок В. А. Жебокрицького не втратив своєї актуальності й сьогодні, оскільки наближає до розуміння природи регіональних воєн та їхніх історичних наслідків.

Солонська Наталія Гаврилівна,
кандидат історичних наук
(Україна, м. Київ)

СЛОВ'ЯНСЬКА ЕМІГРАНТОЛОГІЯ ТА БІБЛІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ В КАНАДІ

У сучасному світі слов'янська емігрантологія – наукова галузь, що народжується. Об'єкт її досліджень – еміграція; долі емігрантів, соціально-культурологічні інститути (наукові структури, навчальні заклади, видавництва, бібліотеки, музеї, театр, кіно, опера, образотворче мистецтво тощо), суспільно-громадські організації та ін. [1]. Емігрантологія нині є актуальною темою численних книг, статей, конференцій, наукових диспутів.

За визначенням проф. Ягеллонського університету (Польща) Луціана Суханека, емігрантологія – інтернаціональна галузь знання, що охоплює спадщину і писемність еміграції в сфері таких наук, як історія, культурологія, літературознавство, мовознавство, релігієзнавство, історія мистецтва та ін. [2]

Процес визначення дисциплінарного статусу емігрантології має свою історію. Ось деякі етапи. На XII Міжнародному конгресі славістів у Кракові (1998) відбувся круглий стіл «Емігрантологія – наука про літературу і культуру еміграції» [3]. На його засіданні Л. Суханек увів у науковий обіг термін «емігрантологія» та оприлюднив її концепцію. Він розвинув свої думки щодо цього в доповіді на XIII Конгресі славістів у Любляні (2003) – круглий стіл «Літературознавча славістика в період глобалізації». Доповідь польського вченого «Емігрантологія: досягнення і перспективи. Між Конгресом славістів у Кракові та Скоп'є. 1998–2008» мала рівень узагальнюючо-підсумкової [4]. У 2008 р. при Комітеті слов'янознавства Польської Академії наук було засновано Комісію слов'янської емігрантології (голова – Л. Суханек). У 2013 р. на Міжнародному з'їзді славістів (Мінськ, Білорусь) Комісії зі слов'янської емігрантології було надано

міжнародний статус: вона ввійшла до Міжнародного комітету славістів. Її членами стали славісти-емігрантологи з різних країн [3].

Кожну науку, що має визначений дисциплінарний статус, описано, зокрема, в спосіб бібліографічних методів.

Так, відзначення 100-річчя переселення українців до Канади відбито в ряді вітчизняних наукових та науково-популярних публікацій, у газетних матеріалах. До цієї дати було випущено дві колективні праці (довідкові видання) – «Зарубіжні українці» і «Українці в зарубіжному світі»; інформаційні каталоги «Зарубіжне українство» (1997, 1999, 2001, 2003, 2004); «Українські організації в країнах Заходу» (2004); «Закордонне українство» (2011); бібліографічні покажчики: «Українське зарубіжжя» – (1900 – грудень 1999 р.), (1900 – травень 2002 р.), (1900 – серпень 2006 р.); «Закордонні українці: інформаційно-бібліографічний покажчик» (2005); збірки матеріалів «круглих столів»: «Українська діаспора та сучасна еміграція з України: проблеми взаємин» (2001); «Четверта хвиля еміграції: регіональні особливості» (2002); «Економічна еміграція з України: причини і наслідки» (2003) тощо. Однак ці наукові, науково-інформаційні та бібліографічні видання не були позиціоновані, як праці зі слов'янської емігрантології.

Бібліографічний покажчик «Українська канадіана: до 125-річчя поселення українців у Канаді», підготовлений у Відділі зарубіжної україніки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (автори-укладачі Н. Г. Солонська, Г. О. Борисович), відбиває історію першого поселення українців у Канаді, суспільно-політичне життя переселенців, їх інтеграцію в нове комунікаційне поле; непересічну роль православної церкви в адаптаційному процесі; створення українських шкіл, читалень, бібліотек, просвітніх осередків; особливості основних хвиль еміграції українців до Канади; перехід з рівня масового заробітчанства на рівень професійності; участь у роботі наукових установ, у політичному житті другої батьківщини тощо [5].

Бібліографією як способом представлення наукових результатів традиційно послуговуються в усьому світі. Так, досягнення польської Комісії з емігрантології репрезентоване в бібліографічний спосіб на сайті www.biblioslav.pl [6].

Україна теж має свої солідні наукові напрацювання в новій галузі. Бібліографічний покажчик «Українська канадіана: до 125-річчя поселення українців у Канаді» є, по суті, першою в нашій країні науково-бібліографічною працею з бібліографії слов'янської емігрантології.

В Україні після здобуття нею незалежності проблемами емігрантології отримали змогу займатися десятки наукових і навчальних структур. Однак сьогодні напрацювання вітчизняних учених не систематизовано і не узагальнено. Тому, на нашу думку, доцільним є, згідно з масштабною концепцією проекту «Україніка» (НБУВ), продовжити бібліографування в галузі слов'янської емігрантології і розпочати розробку концепції бази даних та першого випуску бібліографічного покажчика «Слов'янська емігрантологія в Україні».

1. *Борев Ю.* Эмигрантология / Ю. Борев // Феномен Юрия Дружникова : Русско-польская научная конференция «Россия и Польша на пороге XXI века». – Варшава ; Москва : Slavica Orientale ; Интерконтакт-фонд 2000. – 208 с.
2. *Suchanek L.* Słowiańska emigrantologia // Współczesne literatureznawstwo slawistyczne / L. Suchanek ; pod red. L. Suchanka. – Kraków : PAU. – 2008. – C. 73–88.
3. XII Międzynarodowy Kongres Slawistów. – Kraków 27 sierpnia – 2 września 1998. – 168 s.
4. *Suchanek L.* Emigrantologia : osiągnięcia i nowe perspektywy. Między Kongresem w Krakowie a w Ochrydzie. 1998–2008 / L. Suchanek // Z polskich studiów slawistycznych. Literaturoznawstwo. Kulturologia. Folklorystyka ; Redaktorzy tomu : L. Suchanek, K. Wrocławski. – Warszawa, 2008. – S. 159–169.
5. *Солонська Н. Г.* Українська канадіана та бібліографічне забезпечення її досліджень (за фондами Відділу зарубіжної україніки НБУВ) / Н. Г. Солонська, Г. О. Борисович // Бібліотека. Наука. Комунікація : матер. міжнар. наук. конф. Київ, 6–8 жовт. 2015 р. – Ч. 1. – К. : НБУВ, 2015. – С. 199–202.
6. *Звонарева Л.* Эмигрантологи совещаются в Опол : [электронный ресурс] // Союз писателей Москвы : веб-сайт. – Режим доступа: http://soyuzpisateley.ru/page.php?n=news&id=299.

Старовойт Світлана Володимирівна,
кандидат історичних наук
(Україна, м. Київ)

XI МІЖНАРОДНИЙ З'ЇЗД СЛАВІСТІВ У КИЄВІ: ІСТОРИКО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧНИЙ АСПЕКТ

Славістика як наука вивчає різноманітні сторони життя слов'янських народів, зокрема передісторію слов'ян, їхнє походження, слов'янську культуру як компонент структури світової цивілізації, розвиток слов'янських мов, дослідження яких завжди було пріоритетним у слов'янознавстві. Останнім часом через зміни геополітичного характеру, що зачепили багато слов'янських народів, призвели до активних пошуків їхньої самоідентичності і до значних змін у менталітеті, коло славістичних досліджень значно розширилося. Це підтверджується і проблематикою розглянутих питань на минулорічній Міжнародній науковій конференції до Дня слов'янської писемності і культури, що проводилася в Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського.

Важливою сторінкою понад 100-літньої історії розвитку славістичного руху є IX Міжнародний з'їзд славістів. Метою цієї статті є спроба висвітлити діяльність з'їзду, який відбувався в Києві у вересні 1983 р., крізь призму документів особового архівного фонду академіка НАН України П. Т. Тронька [1].

З 1981 р. Т. П. Тронько виконував обов'язки президента Міжнародного комітету славістів (МКС). Він також був обраний головою радянського оргкомітету з підготовки IX Міжнародного з'їзду славістів і, відповідно до займаної посади, був координатором і одним з розробників низки організаційних заходів з його проведення в Києві. На щастя, в масиві особистих документів ученого збереглася достатня кількість тих, що висвітлюють усі етапи підготовки і проведення з'їзду.

Це був другий з'їзд, який проводився на теренах колишнього СРСР після перерви в чверть століття. Підготовка до проведення заходу розпочалася ще в 1978 р. Про масштаб події в житті країни і безпосередньо

Києва як міста, що приймало учасників з'їзду, свідчить широкий резонанс у пресі. Серед зібраних П. Т. Троньком документів є матеріали, вміщені в союзних («Литературная газета»), українських («Радянська Україна», «Правда Украины», «Радянська освіта», «Культура і життя», «Друг читача» та інших), місцевих київських газетах («Вечірній Київ»), навіть відомчих газетах, таких як малотиражка КДУ імені Т. Г. Шевченка «Київський університет» [2]. Увагу з'їзду приділили й такі періодичні видання, як журнали «Всесвіт» та «Вітчизна» [3, с. 3–4; 4, с. 168–170]. Це далеко неповний перелік часописів, в яких протягом вересня 1983 р. були опубліковані статті-анонси майбутнього заходу, інформаційні та авторські статті про результати роботи з'їзду, звернення його учасників до учених світу, інтерв'ю окремих науковців.

З-поміж інших документів фонду П. Т. Тронька, що стосуються питань організації і проведення з'їзду, викликають інтерес насамперед програма та перелік основних заходів [5, арк. 1–41, 46–63]. З програми видно, що з'їзд тривав протягом 6–14 вересня 1983 р. На ньому працювало п'ять великих секцій (мовознавства, літературознавства, літературно-лінгвістичної проблематики, фольклористики та історичної проблематики) з 26-ма підсекціями, і планувалося 705 доповідей. Крім роботи секцій, у рамках з'їзду було проведено засідання двох круглих столів: «Етногенез слов'ян» та «Юрій Книжанич у контексті свого часу», а також низка засідань міжнародних комісій при Міжнародному комітеті славістів. Цінність цього документа полягає ще й у тому, що, крім даних про власне з'їзд, в ньому вміщено інформацію про склад президії комітету, його членів і географію країн, які вони представляють, а також перелік всіх міжнародних комісій, які працювали при комітеті, із зазначенням їхніх голів станом на 1983 р. Є відомості про склад радянського та Українського комітетів славістів, радянського оргкомітету і комісії Української РСР з підготовки й проведення з'їзду.

Синтезована інформація з програми та переліку заходів з'їзду окреслює загальний перебіг подій. 6 вересня 1983 р. прибула переважна більшість учасників; делегати розмістилися і зареєструвалися, отримали матеріали учасника з'їзду. 7 вересня в першій половині дня в Палаці культури «Україна» відбулося пленарне засідання з'їзду, в другій половині дня в корпусах КДУ імені Т. Г. Шевченка – пленарні засідання секцій (наступними днями тут проходила їхня робота). 11 вересня відбулося виїзне засідання членів МКС у Чернігові, а для делегатів з'їзду були організовані екскурсії в Музей історії Великої Вітчизняної війни,

Музей архітектури і побуту під відкритим небом у Пироговому та оглядова екскурсія по Києву. Наступного дня після завершення роботи секцій, підсекцій і круглих столів делегатам з'їзду запропонували культурну програму з відвідуванням провідних театрів міста. В заключний день роботи з'їзду, 13 вересня, відбулися засідання всіх міжнародних комісій МКС та загальне пленарне засідання в Палаці культури «Україна», на якому з підсумками роботи з'їзду виступили П. Т. Тронько як представник приймаючої сторони та керівники секцій. Завершилося засідання концертом, в якому брали участь український народний хор імені Г. Верьовки, Київський камерний хор імені Б. М. Лятошинського, солісти Театру опери і балету ім. Т. Г. Шевченка, Київської консерваторії імені П. І. Чайковського, квартет «Явір» та багато інших виконавців. 14 вересня стало днем від'їзду основної частини делегатів; для членів Міжнародного комітету славістів було проведене виїзне засідання в Каневі з відвідуванням Шевченківських місць. Вони та делегація Радянського оргкомітету славістів залишили Київ наступного дня.

Окрім згаданих документів, у фонді П. Т. Тронька велика кількість доповідей учасників з'їзду, списки самих учасників – загальні та делегацій від різних країн, листування щодо організації заходу, комплект інформаційних матеріалів для учасників з'їзду (посвідчення учасника, запрошення на засідання, пам'ятка, програма концерту та ін.), звітні документи про роботу з'їзду (загальний звіт, інформаційні довідки про проведення з'їзду у різні інстанції, звіти про проведення виїзних засідань), інтерв'ю П.Т. Тронька, присвячені з'їзду.

За звітними документами, в роботі з'їзду взяли участь 1846 учених-славістів з 26-ти країн світу, в тому числі з Європи, Азії, Америки, Австралії та Нової Зеландії. Якщо не брати до уваги учасників від СРСР (860 делегатів), найчисленнішими були делегації з Болгарії – 117 осіб, Чехословаччини – 106, Польщі – 98, НДР – 64, Югославії – 55, Румунії – 51, Японії та Угорщини – по 25 осіб. З доповідями виступило 514 учених, 1200 делегатів взяли участь у дискусіях [6, арк. 85, 86].

Мовознавча тематика доповідей охопила такі проблеми, як праслов'янська мова в колі інших слов'янських мов, мовна ситуація в Київській Русі, генетичне, типологічне та ареальне вивчення слов'янських мов, конфронтаційне вивчення фонології, граматики та лексики сучасних слов'янських мов. Лінгвістична тематика зосередилася на міжслов'янських мовних відносинах і контактах, на проблемах історичної і нормативної граматики та діалектології слов'янських мов.

Велика увага приділялася питанням походження слов'янських мов, їхнім зв'язкам з балтійськими мовами та індоєвропейською прамовою, дослідженню різних рівнів структури слов'янських мов. Особливе місце зайняла проблематика балканського мовного ареалу.

Тематика доповідей в галузі літературознавства зосередилася на літературі Київської Русі в слов'янському та світовому контексті, постаті І. С. Тургенєва в світовій літературі в зв'язку зі 100-річчям від дня смерті письменника, сучасному стані і перспективах порівняльного вивчення слов'янських літератур. На секції літературно-лінгвістичної проблематики обговорювалися питання семантичної та формальної структури словотвору в слов'ян, теорії художнього перекладу, міжслов'янського перекладу та перекладу на неслов'янські мови, і, навпаки, розглядалися текстологічні проблеми слов'янських мов і пам'яток літератури, нові дослідницькі прийоми у вивченні слов'янських мов.

Фольклористична тематика охоплювала фольклор Київської Русі та інших народів в середні віки, проблеми поетики фольклору, його місця в системі сучасної художньої культури та ін. Історична проблематика зосередилася на питаннях етногенезу слов'ян крізь призму здобутків археології, історії та етнографії, на міжнародних зв'язках Київської Русі, суспільній думці слов'ян у період національного відродження, на проблемах історії славістики та питаннях вивчення і збереження пам'ятників історії та культури слов'янських народів.

IX Міжнародний з'їзд славістів узагальнив наукові досягнення славістичних дисциплін, показав їхній стан, рівень і тенденції в подальшому розвитку. Високу оцінку роботі з'їзду та його позитивний вплив на взаєморозуміння і розвиток наукових контактів між ученими відзначали в своїх виступах провідні славісти світу – керівники національних делегацій: Австрії – Й. Хамм, Болгарії – Р. Ангелов, Італії – С. Грачіотті, Польщі – В. Хензель, США – Д. Ворт, Чехословаччини – С. Вольман, Югославії – Б. Крефт, Швеції – Г. Якобсон [6, арк. 190].

Відзначався також високий рівень підготовки заходу українською стороною. Дозволимо собі процитувати з цього приводу висловлення професора Боннського університету Х. Роте: «Покидаючи гостинний Київ, хочу відзначити, що цей гігантський конгрес був добре організований. Я був присутній на багатьох міжнародних з'їздах, але подібного до київського не знаю» [2, арк. 19].

1. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІА НБУВ), ф. 429.
2. ІА НБУВ, ф. 429, оп. 6, спр. 91, 29 арк.
3. Всесвіт. Щомісячний літературно-мистецький і громадсько-політичний журнал. – К. : Радянський письменник, 1983. – № 9. – 193 с.
4. Вітчизна. Літературно-художній та громадсько-політичний журнал письменників України. – 1983. – № 12. – 208 с.
5. ІА НБУВ, ф. 429, оп. 3, спр. 33, 172 арк.
6. ІА НБУВ, ф. 429, оп. 3, спр. 37, 196 арк.

Шип Надія Андріївна,
доктор історичних наук, професор
(Україна, м. Київ)

ПОДВИЖНИКИ Л. КУБИ ТА А. СТЕПОВИЧА НА НИВІ СЛОВ'ЯНСЬКОГО МУЗИЧНО-ПІСЕННОГО ФОЛЬКЛОРУ

Обмін мистецькими надбаннями між народами є важливим чинником духовного прогресу людства. Кожна національна культура зростає і розвивається не лише на власному ґрунті, а й вбирає в себе досягнення споріднених культур. В культурному багатоманіттi, що є питомою основою розвитку будь-якої цивілізації, поруч з іншими формами стоїть музичний фольклор. Саме його в історичному аспекті обрано предметом даного дослідження – крізь призму особистих зв'язків слов'янських культурних діячів чеха Людвіка Куби й українця Андроніка Степовича. Їхнє листування, що з перервами тривало з останньої чверті XIX ст. до середини 30-х років XX ст., засвідчує великий потенціал і плідність людської комунікації в ім'я благородної справи.

Українсько-чеські музичні зв'язки доби слов'янського культурно-національного відродження висвітлені М. Загайкевич, яка побіжно згадує Л. Кубу [1, с. 10]. Глибше відобразити творчу співпрацю Л. Куби з українською інтелігенцією дають можливість його листи до А. Степовича, що зберігаються у ф. 179 Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, ще не використані дослідниками достатньою мірою. Це 75 листів, у т. ч. листівок Л. Куби, які свідчать про великий інтерес діяча чеської культури до українського музичного фольклору, про обмін книжками, про фінансову підтримку і поради, за що він висловлював подяку А. Степовичу [2, с. 103]. У листах розкривається багато сторін людських і професійних стосунків. На жаль, епістолярна спадщина Л. Куби в його архіві не збереглася, за винятком трьох листів російського композитора П. Чайковського та листа Ф. Колеси, натомість листи М. Лисенка й А. Степовича втрачено [3, с. 18]. Проте щира ділова кореспонденція Людвіка вказує, про що писав йому Андронік.

Для з'ясування історичних передумов творчої співпраці слов'янських митців не зайве зробити кілька загальних зауваг про кожного.

Андронік Іоаникійович Степович народився 1856 р. на Полтавщині в с. Лебединці Прилуцького повіту в малозаможній селянській родині. Його прізвище (Дудка-Степович) походить від пращура, що переселився з Чорногорії у XVIII ст., тікаючи від турецького гніту. Виховувався у Сокиринському будинку прилуцького поміщика Г. Галагана. Згодом навчався у Київській гімназії, у Колегії Павла Галагана. Учень дуже полюбляв історію і російську словесність. П. Житецький, який викладав останню, пророкував йому наукове майбутнє. Закінчивши Колегію із золотою медаллю, юнак вступив до Київського університету (1875 р.). П. Житецький і посприяв, щоб студент обирав науковий шлях. Він не радив переходити до Петербурзького університету, адже тоді малоросійські студії можуть відступити на другий план, а відриватись від рідного ґрунту не варто, бо можна втратити почуття народолюбства [4, арк. 1–2]. У своїх спогадах А. Степович розповідає про ознайомлення з соціалістичними ідеями, що циркулювали серед тодішнього студентства, а також про знайомство з членами Старої громади: В. Береншатамом, К. Михальчуком, М. Лисенком, П. Чубинським, О. Андрієвським, М. Стариць-ким, В. Науменком та ін. На засідання, які частіше відбувались у помешканні Ю. Цвєтковського, іноді заходили В. Антонович, М. Драгоманов (невдовзі виїхав за кордон), М. Зібер, І. Лучицький. Громадівці обговорювали різноманітні соціальні й національні проблеми, нерідко сперечалися, зокрема щодо соціалістів, які нехтували національним питанням. Подібна атмосфера впливала на формування україно-фільських та слов'янофільських (не в політичному сенсі) поглядів А. Степовича, що з часом визначило його суспільні орієнтири, наукові інтереси і, зрештою, зблизило з близьким за поглядами на слов'янство Л. Кубою.

Майбутній музичний етнограф, художник і письменник Л. Куба народився 1863 р. у чеському містечку Подебради. Любов до слов'янства виявилась змалку, особливо в часи боротьби балканських народів проти гнобителів, зокрема під час російсько-турецької війни 1877 р. Навчався Людвік у музичній школі органістів, Кутногорському учительському інституті, був добре обізнаним з культурним і суспільним чеським рухом, цікавився соціалістичним ученням. У 1884 р. він упорядкував літографовану збірку чеських пісень, а з наступного року видав монументальний твір «Слов'янство у своїх піснях». До цієї праці його надихала ідея слов'янської взаємності.

Зі згаданою збіркою А. Степович ознайомився в Києві, а з її автором зустрівся під час поїздки слов'янськими країнами для збирання матеріалу з історії болгарської, сербської, чеської і польської літератур. Влітку 1884 р. він разом із російським професором славістики І. Анненковим відвідали Подебради. Пізніше Л. Куба у статті «А. Степович та І. Анненков у нас у 1884 році» назвав цей візит посольством з небес. А. Степович спілкувався з багатьма місцевими й австрійськими митцями і вченими, а також з тими, хто приїхав з Росії [4, арк. 3; 3, с. 10]. Відтоді почалася творча співпраця, що є реальним втіленням ідеї слов'янського єднання. А. Степович запросив Л. Кубу в Україну і радив звернути увагу на українське багатоголосся. Двічі (у 1885 і у 1886 рр.) вони подорожували Чернігівщиною, Полтавщиною, побували в Білорусі, де їм допомагав етнограф В. Добровольський, в Росії – за сприяння директора Орловської гімназії І. Бєлорусскова. В Україні Л. Кубу особливо цікавили хори робітників і ремісників. Вельми корисним було знайомство з викладачами Ніжинської гімназії та інституту. А. Степович відзначав високу майстерність Л. Куби під час записування музики. Нерідко він там же виконував твори у власному аранжуванні [4, арк. 5].

Професійне листування двох митців торкалось різноманітних питань слов'янського музично-пісенного фольклору, а також фінансових та життєвих проблем. В одному з листів (без дати, на поштовому штемпелі вказано, можливо, серпень 1886 р.) Л. Куба повідомляв про поїздку до Ніжина і звідти до Москви. Також запитував, чи насправді Остап Вересай завжди 15/8 буває в Києві. «Желал бы я очень и Вересая сознать, но кажется, что сего года уже возможно это не будет» [4, арк. 40]. В іншому листі він просить А. Степовича перевірити білоруські пісні, а також пояснити підкреслені ним місця, бо йому вже конче потрібен цей рукопис, а крім того надіслати пісні Лисенка «Ой у полі криниченька», «Ой сама я сама», Гулака-Артемовського «Ой послала мене мати», «Дощик, дощик» тощо [4, арк. 3]. Л. Куба часто повідомляв про брак часу, адже він збирав пісні і займався видавничою справою; дякував за надіслану йому книгу Сокальського (1889 р.) та рекламу, розміщену А. Степовичем у газетах, та надіслані примірники збірника за зниженою ціною (1890 р.) [4, арк. 23–24, 25].

Надзвичайно інформативний і змістовний лист (1890 р.) із повідомленням про очікуваний вихід першого чорногорського альбому на 70 пісень для фортепіано і голосу. Л. Куба просить знайти передплатників на чотири випуски альбому «Слов'янство», зокрема з-поміж членів

Київського благодійного товариства слов'ян. «Якщо Чорногорський альбом не врятує, то змушений припинити "Слов'янство", оскільки немає у мене більше грошей, щоб я міг доповнювати дефіцит» [4, арк. 26–27 зв.]. Скрутне фінансове становище змушувало Л. Кубу просити допомоги із продажем його картин [4, арк. 32–35, 39 зв.].

У 1899 р. Л. Куба повідомляв з Мюнхена, що працює тут другий рік і заробляє як художник для завершення видання «Слов'янства» [4, арк. 47зв.]. Після тривалої перерви він сповістив (1924 р.) про своє перебування у Подебрадах і марність розпитування тутешніх росіян про А. Степовича. І написав йому після одержаного привітання із 60-річним ювілеєм. Цього разу вже він, знаючи про матеріальну скруту А. Степовича, просить дозволу інколи допомагати йому [4, арк. 49–49 зв.]. Того ж 1924 р. Л. Куба писав з Праги про банківський переказ через не вказану у листі особу 25 доларів для А. Степовича від неназваного фабриканта [4, арк. 52].

Цікавий лист (ймовірно, 30-х років XX ст., бо листи у справі розміщено за хронологією), яким Л. Куба попри багаторічне мовчання насмілився просити допомоги для загальнослов'янської справи: видавець Вілімек збирався видати у Празі загальнослов'янську панораму із 360-ти фотографій (міста , краї, картини з народного життя, історичні пам'ятки тощо) і просив Л. Кубу зробити програму цього видання й забезпечити його якісними змістовними фотографіями, а чеський діяч, своєю чергою, просив про допомогу А. Степовича [4, арк. 71–72 зв.].

На основі епістолярної спадщини Л. Куби нами показано листування як засіб комунікації двох самовідданих митців, що працювали не заради слави, а за покликом серця і розуму. Їхній приклад підтверджує тезу про культурну спорідненість слов'янських народів, базовану на історичних засадах. У 67-річному віці Л. Куба здійснив свою юнацьку мрію виданням капітальної праці, яка «назавжди вписала його ім'я в історію культури всіх слов'янських народів». У першій книзі VI тому «Слов'янства» містяться українські пісні, у другій – білоруські та російські. У 1934–35 рр. у Празі вийшли друком вибрані статті Л. Куби у 2-х томах, де вміщено 11 малюнків з України [3, с. 11–12].

1. *Загайкевич М.* Українсько-чеські музичні зв'язки в контексті національно-культурного відродження / М. Загайкевич // V Міжнародний конгрес україністів, Чернівці, 26–29 серпня 2002 р. : доповіді та повідомлення / ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, Міжнар. асоц. україністів,

Міжнар. асоц. етнологів. – Кн. 2 : Мистецтвознавство. Культурологія / [відп. ред. Скрипник Г. А.]. – Чернівці ; К. : Вид-во Асоц. етнологів, 2005. – С. 3–12
2. *Апанович Е. М.* Архив А. И. Степовича / Е. М. Апанович // Советское славяноведение. – 1982. – № 5 : [Отдельный оттиск]. – С. 95–105.
3. Людвік Куба про Україну : Збірник / упор. М. Мольнара. – К. [б. в.], 1963. – 225 с.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. 179. – Од. зб. 519–594. – 87 арк.

КНИГОЗНАВЧІ ЧИТАННЯ
З НАГОДИ 400-ЛІТТЯ ЗАСНУВАННЯ ДРУКАРНІ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОІ ЛАВРИ

Бондар Наталія Петрівна,
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
(Україна, м. Київ)

ПАПІР КИРИЛИЧНИХ ВИДАНЬ ДРУКАРНІ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

Друкарня Києво-Печерської лаври плідно працювала в Україні на видавничій ниві понад 300 років, видаючи переважно богослужбову, богословську та іншу літературу церковного вжитку, що широко розповсюджувалася усім слов'янським світом. Крім багатьох інших соціогуманітарних функцій, друкарня виконувала й функцію сприяння формуванню нації через тиражування та розповсюдження найбільш популярних в українському освіченому середовищі пам'яток – богословських, літургійних, повчальних, житійних, етичних, полемічних, історичних, літературних та лінгвістичних.

Наразі суттєво перешкоджає дослідженню діяльності Києво-Печерської лаври та її друкарні те, що автентичні документи, особливо XVII ст., практично не збереглися, і це знижує об'єктивність наукових студій та сприяє міфологізації фактів. Незначна кількість видань та примірників друкарні спонукає вчених до якнайдетальнішого вивчення особливостей їхнього оформлення, шрифтів, орнаментики, текстів, оправ, власницьких та вкладних записів.

Одним з таких специфічних фактографічних джерел з історії печерської друкарні є папір, використаний у виданих тут стародруках, атрибуція, ідентифікація та аналіз філіграней якого дозволять збагатити наші знання про історію публікації книжки, зокрема черговість друку частин книги та варіанти набору окремих аркушів, місця виготовлення паперу та його закупівлі тощо. Предметом нашого, поки що попереднього аналізу стали філіграні паперу кириличних видань Києво-Печерської лаври першої половини XVII ст., тобто початкового періоду роботи друкарні. У короткому повідомленні спробуємо висвітлити ступінь вивчення

проблематики, походження використаного для тиражів києво-печерських стародруків паперу та використання в місцевих виданнях продукції Радомишльської папірні, фундованої Лаврою.

Філіграні паперу видань Києво-Печерської лаври досі не були об'єктом самостійного дослідження, як і взагалі папір, що побутував у центральній Україні, зокрема на Київщині. В такому ракурсі саме стародруки надають найбільше об'єктивного матеріалу для подібних студій, оскільки видання були тиражні і нараховували в накладах до тисячі або кількох тисяч примірників. Окремі випадкові відомості про філіграні стародруків трапляються в публікаціях різного часу, однак скласти певну об'єктивну, хоча й попередню картину можемо лише за альбомом російської дослідниці Т. В. Діанової [1], в складі якого серед інших українських, білоруських та литовських видань зафіксовані водяні знаки багатьох кириличних друків Києво-Печерської лаври XVII ст. Альбом організований так, що в ньому вміщені зображення водяних знаків, виявлених у стародруках, подано їхній перелік у кожному з видань та є наскрізний перелік філіграней з посиланням на відповідне видання. Щоправда, в альбомі Т. В. Діанової філіграні не зіставляються з філігранями з інших альбомів, не встановлено їхнє походження, не зафіксована кількісна репрезентація філіграней у книгах. Однак таке дослідження є дуже важливим, оскільки надає загальну картину використання паперу в українсько-білорусько-литовських стародруках, у тому числі й київських. Відтак нами був використаний, насамперед, матеріал, представлений в альбомі Т. В. Діанової, а також власні спостереження після перегляду паперу примірників з фонду Відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ.

Насамперед нами вивчалися примірники, надруковані форматом у двійку (тобто в цілий друкарський аркуш), оскільки саме вони надають більш об'єктивну інформацію про філіграні використаного паперу. Таких видань за період 1619–1650 рр. нараховано 11, вони представлені в збірці значною кількістю примірників. Нам вдалося передивитися по одному-два примірники цих видань, однак наведемо статистику, зібрану на основі альбому Т. В. Діанової [1, с. 180–183], зазначаючи назви видань, кількість аркушів/сторінок, кількість зафіксованих в альбомі водяних знаків та розподіл їх за сюжетами різних папірень:

1. Мінея святкова й загальна = Анфологіон. Київ: Друкарня Печерської лаври, 1619. 2°. [16], 1048 с. – 9 видів філіграней різних папірень.

2. Іоанн Златоуст. Бесіды на 14 посланій святаго апостола Павла. Київ: Друкарня Печерської лаври, 1623. 2°. [17] арк., 3202 шп. – 31 вид філіграней 17-ти папірень.

3. Іоанн Златоуст. Бесіды на Діянія святых апостол. Київ: Друкарня Печерської лаври, 1624. 2°. 24, 534 с. – 21 вид філіграней 16-ти папірень.

4. Андрій Кесарійський. Тлъкованіє на Апокалипсіи... Іоанна Богослова. Київ: Друкарня Печерської лаври, 1625. 2°. [16], 166 с. – 15 видів філіграней 11-ти папірень.

5. Тріодь пісна = Тріодіон, си ест Тріпіснец. Київ: Друкарня Печерської лаври, 1627. 2°. [2], 802 с. – 10 видів філіграней 8-ми папірень.

6. Служебник = Леітургіаріон, си ест Служебник от литургій святаго Василіа, Іоанна Златоустаго и Преждесвященных. Київ: Друкарня Печерської лаври, 1629. 2°. [28], 144, 300, [4] с. – 23 види філіграней 10-ти папірень.

7. Тріодь цвітна = Тріодіон, си ест Трипіснец святои великои Пятдесятницы. Київ: Друкарня Печерської лаври, 1631. 2°. [22], 828 с. – 2 види філіграней 2-х папірень.

8. Євангеліє учительне = Евангеліе учителное, албо казаня на кождую неділю и свята урочистыі. Київ: Друкарня Печерської лаври, 1637. 2°. [18], (або [16]), 1031 с. – 18 видів філіграней 12-ти папірень.

9. Тріодь пісна = Тріодіон, си ест Тріпіснец святои великои Четырдесятници. Київ: Друкарня Печерської лаври, 1640. 2°. [14], 884 с. – 10 видів філіграней 6-ти папірень.

10. Требник = Евхологіон, албо Молитвослов, или Требник, иміяй в себі церковная различная послідованія, іереом подобающая. Київ: Друкарня Печерської лаври, 1646. 2°. Ч. 1. С.[1–20], 1–994, 900–946 с.*; Ч. 2. [4], 263 с.; Ч. 3. [2], 430 с. –7 видів філіграней 5-ти папірень.

11. Тріодь пісна = Тріодіон, сиест Тріпіснец святои великои Четырдесятници. Київ: Друкарня Печерської лаври, 1648. 2°. [12], 880 с. – 4 види філіграней 3-х папірень.

На базі проаналізованого матеріалу можемо зробити деякі попередні висновки. По-перше, значна кількість різних видів паперу в більшості з видань свідчить про дефіцит книжкового паперу і ненасиченість ним центрально-українського ринку, внаслідок чого його доводилося закупати в різних місцях або за допомогою різних посередників. Варто відмітити, що власного потужного виробництва паперу на українських землях не було, на початку XVII ст. на місцевому паперовому ринку переважав папір польського виробництва, виготовлений переважно папірнями Краківського воєводства. Цей папір домінує і в київських лаврських виданнях першої половини XVII ст. Ближче до середини століття у лаврських виданнях кількість використаних видів паперу зменшується, що свідчить

про спроби налагодити систематичні поставки паперу та загалом збалансувати київський паперовий ринок у відповідності до потреб.

Серед виявлених у виданнях Києво-Печерської друкарні переважають популярні види польського паперу – з філігранями Топор, Пулкозіц, Любич, Леварт, Єліта, Поштовий ріжок, Рава. Помітна подібність паперу в близьких за часом виданнях, – наприклад, у двох виданнях «Бесід» Іоанна Златоуста 1623 та 1624 рр. та в «Толкованіи на Апоскаліпсис» Андрія Кесарійського 1625 р. Використання у виданні Тріоді цвітної 1631 р. кількох видів паперу – Пулкозіц у бароковому обрамленні [1, с. 42, № 226] та Рава в бароковому обрамленні [1, с. 70, № 464] – може свідчити про попереднє цільове замовлення паперу у виробників або продавців з метою економії коштів. Ще одне спостереження – у більш ранніх виданнях, наприклад, у Анфологіоні 1619 р. та двох виданнях творів Іоанна Златоуста 1623 та 1624 рр. використаний папір має суттєво кращий ґатунок, аніж наступні. В цих виданнях філіграні виглядають розбірливішими. У наступних виданнях філіграні видно нечітко, що пояснюється закупівлею для друкарні більш дешевого та менш якісного паперу.

Для детальнішого аналізу всього спектру використаного паперу необхідне дослідження кожного окремого видання, встановлення походження виявлених видів паперу, обрахунок відсотків їхнього представлення у виданні та окремих примірниках, вивчення динаміки зміни знаків упродовж видання, і така робота потребує значних зусиль та витрат часу, проте маємо надію, вона буде нами проведена.

Спробуємо розглянути питання про постачання паперу радомишльського виробництва для друку книжок. Дослідники українського папірництва свідчать, що папірня була започаткована близько 1624 р. [3, с. 61]. Найбільш повні відомості про папірню вміщено в публікаціях М. Кошарнівського [2, с. 12–13] та О. Я. Мацюка [4, с. 62; 3, с. 61–63]. Безперечно, основним завданням новофундованої папірні було забезпечення папером лаврської друкарні, оскільки папір складав основну частину в собівартості книжок, внаслідок чого книговидання, на наш погляд, було не прибутковим, а навпаки – збитковим. Питання про те, наскільки плідно працювала започаткована Лаврою у власних маєтках поблизу Радомишля папірня і чи вдалося їй задовольняти потреби друкарні, по суті, на основі документальних джерел не вивчалося.

Радомишльській папірні наразі атрибутуються два водяні знаки, що мають вигляд гербів лаврських архімандритів Єлисея Плетенецького [1, с. 41, № 212] та Захарії Копистенського [1, с. 87, № 608]. Перший

зі знаків зафіксований у Тріоді пісній 1627 р. разом з переважаючим польським папером Лев, Орел, Любич, Леліва, Топор. У цьому ж виданні, а також у двох виданнях у четверту долю аркуша – у «Лексіконі славенороссскому» П. Беринди 1627 р. та «Поученіях» авви Дорофея 1628 р. [1, с. 163] трапляється філігрань з гербом Захарії Копистенського у вигляді зірки над півмісяцем з літерами ZKAK (тобто Захарія Копистенський, архімандрит Київський) [1, с. 87, № 608]. Перегляд стародруків de visu, насамперед Тріоді пісної 1627 р., показав, що знаки проглядаються та піддаються ідентифікації доволі складно, використаний папір радше низької якості, філіграней ймовірного радомишльського походження не ідентифікується. Можемо поки що лише констатувати на основі досліджень попередників та власних спостережень, що лаврська папірня в Радомишлі не забезпечила потреб друкарні і для книговидання використовувався папір привозний, здебільшого з Кракова, Вільнюса та інших місць. Також можемо поставити питання про те, що лаврська папірня в Радомишлі маркувала власну продукцію й іншими знаками, які поки що не вдалося атрибутувати.

Викладений матеріал свідчить, що папір стародруків друкарні Києво-Печерської лаври все ще залишається малодослідженим і потребує подальших студій, так само, як і діяльність Радомишльської папірні, започаткованої Києво-Печерською лаврою у власній маєтності в перші роки існування друкарні.

1. *Дианова Т. В*. Филиграни XVII в. по старопечатным книгам Украины и Литвы : каталог / Гос. ист. музей; сост. Т. В. Дианова. – Москва : ГИМ, 1993. – 192 с., 1044 ил.

2. *Кошарнівський М.* З історії старої паперової промисловості на Чернігівщині / М. Кошарнівський // Бібліологічні вісти. – Харків ; Київ, 1930. – № 3(24). – С. 1–43.

3. *Мацюк О. Я.* Історія українського паперу / Орест Мацюк. – Київ: Ін-т укр. археограф., 1994. – 186 с. : табл. – (Проблеми едиційної та камеральної археографії: Історія, теорія, методика. Вип. 22.).

4. *Мацюк О. Я.* Папір та філіграні на українських землях : XVI – початок XX століття / О. Я. Мацюк. – Київ : Наук. думка, 1974. – 296 с. : іл.

Волощенко Станіслав Анатолійович
(Україна, м. Львів)

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКІ КИРИЛИЧНІ СТАРОДРУКИ XVII–XVIII ст. У ФОНДАХ ЛЬВІВСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ПРОВІНЦІЙНОЇ БІБЛІОТЕКИ ОТЦІВ ВАСИЛІЯН ПРИ СВЯТО-ОНУФРІЇВСЬКОМУ МОНАСТИРІ

Із моменту виходу Української Греко-Католицької Церкви з підпілля активно відроджується чернецтво. При обителях заново створюються книгозбірні, серед них, у «старих стінах», починає формуватися бібліотека при Свято-Онуфріївському монастирі у Львові (фундація обителі пов'язується з князем Левом Даниловичем наприкінці XIII ст., про те першими автентичними писемними згадками про монастир на сьогодні є привілеї 1460 та 1463 рр., надані львівським міщанином Степаном Дропаном для обителі) [1, с. 88–89]. Основним джерелом наповнення бібліотеки є передача ченцями та мирянами рукописів та книг (в тому числі стародруків), збережених ними в період заборони УГКЦ. Фонд бібліотеки поділено на основний (видання від 1945 р. й донині) та відділ рідкісної книги і рукописів (документи та книги XVI ст. – 1944 р.).

Колекція кириличних стародруків налічує 69 примірників, серед яких у Свято-Успенській Києво-Печерській лаврі видано 6 книг 30-х років XVII – кінця XVIII ст. У 2016 р. печерському книговиданню виповнюється 400-річний ювілей, тому вважаємо доречним подати короткі описи примірників, які зберігаються в бібліотеці Отців Василіян у Львові. Кожен бібліологічний примірниковий опис подає відомості про побутування досі невідомих або мало відомих пам'яток, вводить у науковий обіг новий книгознавчий матеріал, доповнюючи таким чином наші відомості про розвиток книжної справи, загальної та церковної історії, особливості соціальних взаємин тощо.

Описи примірників розміщуємо в хронологічному порядку. Стаття опису складається із зазначення прізвища та імені автора (за наявності), уніфікованої скороченої назви видання, місця, часу створення, формату,

кількості аркушів/сторінок; опису оправи та стану збереження; аби зорієнтувати, хто володів книгою, подаємо провенієнції, які документують відомості про побутування примірника, їх відтворюємо популярним методом передачі в хронологічному порядку їхньої появи. Наші вказівки аркушів, на яких розташовані записи та різноманітні коментарі, подаємо курсивом у [*ламаних*] дужках. У випадку, коли запис складається з кількох рядків на одному аркуші, то кінець кожного рядка позначаємо похилою рискою, а при переході тексту на наступну сторінку кінець попередньої – двома.

ТРІОДЬ ЦВІТНА. – Київ: Видавництво Свято-Успенської Києво-Печерської лаври, 1.VI.1631. – 2°. – 6 арк., 826 с.

Оправа [*XVIII ст.*], складена; дошки (310 х 180) з кантами та внутрішніми суцільними скосами, поволочені телячою шкірою коричневого кольору; на верхній дошці сліди первинного тиснення – овальний середник, у кутах чотири косинці; дві застібки на пробій (фрагменти замочків і ременів); корінець заокруглений, глухий; шиття блоку на трьох опорах; фарбування обрізів у червоний колір; форзаци складені, пришивні, з ганчіркового паперу сірого кольору з написами.

Стан збереження: примірник дефектний – втрачено с. 198–198; розриви, пом'яття, втрати паперу по аркушах; загальне поверхневе забруднення, плями воску, вологи, жиру, сліди шкідників; розм. арк. 285 х 175; незначні втрати шкіри на оправі, розриви, потертя, пошкодження шкідниками, застібки та каптал втрачено; давня реставрація: пошкоджені аркуші підклеєно з відтворенням втраченого тексту, блок наново перешито; дошки поволочено шкірою, додано форзаци.

Провенієнції: [*с. 1–32, коричневий атрамент, скоропис, низом, 1631 р.:*] [*с. 1, запис заклеєний*] Придана [...] Сия книга рекомая трио^{д} цвитная // къ цркви всеми^{р}ного во^{з}движения че^{с}ного и живо//творящаго Хр^{с}та Г^{с}дня в селі Волсвині, запано//ваня великого Короля Владислава Блгочестного // а за державы єго Мо^{с}ці Пана Блендовскога, Сию // Книгу Придала громада Во^{п}сви^{н}ская и титорі // того Стого Місця, за своє дшевное спсениє, / з састаря^{м} и заприходо^{м} Ієромонаха Софрония ігумена // а теле^{с}ное здравиє Вічне непоручне, а которие // Бде Священикъ з ней буде^{т} Слу[...]ти, Повиненъ // Заны^{и} Г^{с}да Бга Просити А хтобы Сию книгу от сего // Стого Місца мілъ отдалити Сти^{м} Ма[...] // [*с. 25: запис заклеєний*] // [...]тва Сты^{и} Богоносныхъ Оцы // В а попа Свяго К гадці // [...] писа^{л} феодръ ту[...] тдиже рукою своєю // Перъвои тисящъ зла в: мца июна, а дня [2]

БАРАНОВИЧ ЛАЗАР. МЕЧ ДУХОВНИЙ. – Київ: Видавництво Свято-Успенської Києво-Печерської лаври, 1666. – 2°. – 480 арк.

Оправа [*90-х років XX ст.*], суцільна; картон (325 х 210) обклеєний ледерином коричневого кольору; залишки фарбування обрізів у червоний колір; форзаци суцільні, приклейні, з паперу кремового кольору.

Стан збереження: незначні розриви, плями воску, вологи, сліди шкідників; розм. арк. 305 х 205; верхнє крило відокремлене від блоку книги; відреставровано в [*90-х років XX ст.*]: зміцнено розриви, виготовлено нову оправу, додано форзаци.

Провенієнції: [*штамп овальний, фіолетового кольору:*] МОНАСТИРЪ О.О. ВАСИЛІЯНЪ ВЪ ЖОЛКВѢ [3]

МІНЕЯ ЗАГАЛЬНА. – Київ: Видавництво Свято-Успенської Києво-Печерської лаври, 1680. – 2°. – 505 арк.

Оправа [*XVIII ст.*], реставрована, складена; дошки (300 х 185) з кантами та внутрішніми суцільними скосами, поволочені телячою шкірою коричневого кольору; зі сліпим тисненням та золотом – ромбовидний середник «Розп'яття з предстоячими»; басма бордюрного типу, квіткові, плетінчасті; геометричного типу; дві застібки на пробій (фрагмент ременя та наконечника з гачком); корінець прямий, глухий; шиття блоку на п'яти одинарних опорах; каптал з тканинної смужки; фарбування обрізів у червоний колір з крапленням коричневим атраментом; верхній форзац суцільний, приклейний, з ганчіркового паперу сірого кольору.

Стан збереження: примірник дефектний – втрачено тит. арк., та арк. 192, 508, останні 3 нн. арк.; втрати паперу по аркушах, розриви; загальне поверхневе забруднення, плями воску, вологи, жиру, сліди шкідників; розм. арк. 290 х 180; незначні втрати шкіри на оправі, потертя, тріщини, нижній форзац та одну застібку втрачено; давня реставрація: пошкоджені аркуші підклеєно з відтворенням втраченого тексту, додано форзаци, втрати шкіри на оправі доповнено шкіряними латками.

Провенієнції: [*арк. 2 нн., коричневий атрамент, скоропис, бокове поле, почерком XVIII ст.:*] Сія […] естъ цеⷬкви Долиᵚской Рождества Прⷣ[…] [*арк. 9 нн. зв., штамп чорного кольору з підписом митрополита Андрея Шептицького:*] Предложено въ часѣ осмотра / канонічного, въ Долинѣ / дня. 12 Липня 1906. + Андрей

[*арк. 1, чорна кулькова паста, скоропис, верхом, ієром. Дем'ян Богун ЧСВВ, 1996 р.:*] + Кир Софроній Дмитерко ЧСВВ Епарх Івано Франків / Василіянській Центральній Бібліотеці / 8. VIII. 1996 у Львові [4]

ПСАЛТИР. – Київ: Видавництво Свято-Успенської Києво-Печерської лаври, 1733. – 12°. – 234 арк., 14 пуст., 5 рук. арк.

Оправа [*XX ст.*], суцільна; картон (125 х 70) обклеєний шкіряним замінником чорного кольору, зі сліпим тисненням На верхньому крилі відтиск хреста, на корінці чотири горизонтальні лінії; каптали приклейні з тканинної смужки жовто-зеленого кольору; фарбування обрізів у червоний колір; форзаци суцільні, приклейні, з паперу жовтого кольору з квітковим орнаментом.

Стан збереження: примірник дефектний, втрачено арк. 7–10 нн., а також арк. 228–254; незначні розриви, загальне поверхневе забруднення, плями воску, жиру, сліди шкідників; розм. арк. 120 х 704; давня реставрація: зміцнено розриви, блок наново перешито, виготовлено нову оправу, додано форзаци.

Провенієнції: [*арк. 9 нн. наприкінці, коричневий атрамент, верхом, скоропис, почерком XIX ст.:*] Ex Libris / Stanislav Kozakiewicz

[*штамп у формі розгорнутої книги, увінчаної трьома банями з хрестами, фіолетового кольору:*] ІЗ / ЗБІРКИ / о. ДЕМ'ЯНА / БОГУНА / ЧСВВ [5]

ТРІОДЬ ПІСНА. – Київ: Видавництво Свято-Успенської Києво-Печерської лаври, 1761. – 2°. – 434 арк.

Оправу втрачено; шиття блоку на шести одинарних опорах.

Стан збереження: примірник дефектний – втрачено тит. арк., та арк. 1–7, 442–445; розриви, значні втрати паперу по аркушах, загальне поверхневе забруднення, плями воску, вологи, жиру, грибів; розм. арк. 320 х 185; оправу, каптал, форзаци втрачено; відреставровано в 2013 р.: пошкоджені аркуші підклеєно, зміцнено тріщини.

Провенієнції: [*арк. 8–21, коричневий атрамент, низом, скоропис, 1772 р.:*] До цеᵖквы // Успенія // [*арк. 10-11: втрачені записи*] // Под Риловецкой // За цеᵖковніє // [*арк. 14: втрачені записи*] // [*арк. 15, продовження запису:*] Ценою // Зачетире // [*арк. 17: втрачені записи*] // И пятъ Десятъ // Копієкъ // 1772 Года // Июня 21 дня [6]

ОКТОЇХ. – Київ: Видавництво Свято-Успенської Києво-Печерської лаври, 1797. – 2°. – 403 арк.

Оправу втрачено; шиття блоку на п'яти одинарних опорах; залишки фарбування обрізів крапленням коричневим атраментом; форзаци суцільні, приклейні, з паперу кремового кольору.

Стан збереження: примірник дефектний – втрачено арк. 395–396; розриви, втрати паперу по аркушах, загальне поверхневе забруднення, плями воску, вологи, жиру; розм. арк. 322 х 205; оправу, каптал та форзаци втрачено; відреставровано в 2013 р.: пошкоджені аркуші підклеєно, зміцнено тріщини, блок наново перешитий, додано форзаци.

Провенієнції: [*арк. 1–35, коричневий атрамент, низом, скоропис, 1804 р.:*] Сія // Книга. // Купленная. // до Церкви // Ска[…] // Свято. // Богословской. // За Ціну. // Рублей. // Сребренныхъ // Четири // и. Злоты^{x} шест[…] // №: Рублей Сребромъ: 4: и Злот. 6. // Тисяща // Восімъ, Сотого. Четвертого. // Года. т: е: 1804. Г: // Іюня 5=^{то} Числа: // За бытія: // въ то время: // Священно. // Ієрея: // Фомы. // Супроновича. // Настоятеля // Скакавецкого. // Критора: // Афанасія: // Кравця // съ Собранныхъ: // денегъ // Церковныхъ: // За приходи! // Всякіє // Церковныє // Уплаченна. [7]

Відроджена на початку 90-х років минулого сторіччя давня книгозбірня Свято-Онуфріївського монастиря у Львові славиться колекцією кириличних друків 80-х років XVI – 30-х років XIX ст. Зокрема, виданих у Києво-Печерській лаврі налічується 6 примірників (*Тріодь цвітна*, 1631 р., Лазаря Барановича *«Меч Духовний»*, 1666 р., *Мінея загальна*, 1680 р., *Тріодь пісна*, 1761 р., *Псалтир*, 1733 р., *Октоїх*, 1798 р.). Подані короткі описи примірників, сподіваємося, слугуватимуть джерелознавчим матеріалом для істориків книги, культурологів, лінгвістів, соціологів, усіх, хто займається широко окресленою гуманітаристикою.

1. *Крип'якевич І.* Середневічні монастирі в Галичині / Іван Крип'якевич // Записки ЧСВВ. – Жовква, 1926. – Т. 2. – Вип. 1–2. – С. 70–104.
2. Львівська центральна провінційна бібліотека Отців Василіян при Свято-Онуфріївському монастирі, відділ рідкісної книги і рукописів (далі ЛЦПБ Отців Василіян, ВРКР). – Ф. 12.1. – № 3; Кириличні стародруки у фондах бібліотеки Отців Василіян при Свято-Онуфріївському монастирі у Львові XVI–XIX століть : каталог / укл. Станіслав Волощенко. – Жовква : Місіонер, 2015. – № 30 (далі *Волощенко й номер опису примірника у каталозі*).
3. ЛЦПБ Отців Василіян, ВРКР. – Ф. 12.1. – № 8; *Волощенко, 31.*
4. ЛЦПБ Отців Василіян, ВРКР. – Ф. 2.1. – № 8; *Волощенко, 32.*
5. ЛЦПБ Отців Василіян, ВРКР. – Ф. 2.2. – № 2; *Волощенко, 33.*
6. ЛЦПБ Отців Василіян, ВРКР. – Ф. 12.1. – № 25; *Волощенко, 34.*
7. ЛЦПБ Отців Василіян, ВРКР. – Ф. 12.1. – № 27; *Волощенко, 35.*

Гальченко Олена Михайлівна,
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
(Україна, м. Київ)

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО ІНТРОЛІГАТОРСТВА

Києво-Печерський монастир з часу заснування в XI ст. і впродовж своєї історії був провідним центром книгописання, а згодом і книгодрукування. Відповідно, в лаврі працювали й інтролігатори – майстри з виготовлення оправ. Інтролігаторство виникає в Русі невдовзі після запровадження християнства, про що свідчить Києво-Печерський Патерик. В ньому, зокрема в житії святого Феодосія, розповідається, що сам блаженний Феодосій, один із засновників Києво-Печерської лаври (далі КПЛ), пряв нитки для оправлення книг, а преподобний Никон «строїв книги», тобто займався власне їхнім оправленням.

На жаль, це все, що відомо про перших українських інтролігаторів. Тому зазвичай історію інтролігаторства в КПЛ починають з кінця XVI ст. – цим періодом датується найдавніша печерська оправа, відома на сьогодні. Писемні ж свідчення про діяльність лаврських інтролігаторів збереглися тільки від 1751 р. (найдавніша частина архіву КПЛ загинула під час пожежі 1718 р.) і пов'язані безпосередньо з інтролігаторською майстернею, створеною при друкарні КПЛ.

В архіві КПЛ з фондів Інституту рукопису НБУВ містяться документи, що надають інформацію про те, для яких книг і які саме види оправ вироблялися, про вартість робіт та інструментів, що застосовувалися в процесі виготовлення книги. Відомі також прізвища окремих інтролігаторів, що в різний час працювали в лаврській друкарні, проте в більшості випадків традиція анонімності української книжної справи не дозволяє співвіднести окремі зразки збережених оправ з іменами конкретних інтролігаторів. Тільки починаючи від 1730 р. на лаврських оправах зустрічаються власноручні підписи майстрів. Нині відомо 114 оправ, що мають підписи 78-ми лаврських інтролігаторів.

Оправи КПЛ найчастіше зустрічаються на книгах з бібліотек КПЛ, київських монастирів, зокрема Михайлівського Золотоверхого, Пустинно-Миколаївського, Видубицького, Братського, Софійського собору та Київської духовної академії. Для виявлення власне лаврських оправ ми досліджували дарчі записи авторів, що друкувалися в лаврській друкарні і потім дарували свої книжки до різних бібліотек, – зазвичай ці книги мали автентичні лаврські оправи. Зрідка імена інтролігаторів та місце оправлення зазначаються у власницьких записах. На деяких серединках та косинцях є підписи відомих українських граверів, які працювали в лаврській друкарні, роблячи також сюжетні кліше лаврських оправ.

Порівняльний аналіз виявлених лаврських оправ дозволив здійснити спробу узагальнення основних ознак, що вирізняють їх з-поміж інших українських оправ XVI–XVIII ст.:

1) кришки лаврських оправ поволочуються переважно телячою, козлячою або баранячою шкірою, здебільшого коричневого, червоного і білого кольорів. Також для них характерним є застосування пергамену (білого, зеленого, оливкового, червоного і чорного кольорів), – традиція, не властива для інших регіонів України;

2) тиснення золотом на верхній дошці, сріблом – на нижній – для ошатних лаврських оправ, для простіших оправ – поєднання сліпого тиснення та тиснення золотом;

3) найбільш поширеними іконографічними сюжетами на серединках лаврських оправ були зображення Розп'яття або печерських святих Антонія та Феодосія на тлі лаврської церкви. Від XVIII ст. до них додаються сюжети із зображеннями Христа (Великий архієрей, Христос-Пантократор, Воскресіння в редакції Зішестя до пекла, Христос на півмісяці, Христос у чаші), Богородиці (Богородиця Печерська в редакції Знамення або Одигітрії на престолі чи Покрови, Богородиця на земній кулі, Успіння Богородиці). Своєрідною видавничою маркою майстерні КПЛ були серединки певної тематики, пов'язаної з лаврою – зображення Божої Матері з Немовлям на престолі з предстоячими Антонієм і Феодосієм та в оточенні печерських святих, Великої Успенської церкви, а також орденського знаку Андрія Первозванного;

4) кибалковий серединк стає характерною ознакою українських шкіряних оправ, створених у східній та центральній Україні, де за приклад для наслідування правила продукція інтролігаторської майстерні КПЛ;

5) косинець «рука, що тримає гілку з квіткою» характерний тільки для оправ КПЛ.

Поєднання на одній оправі наведених ознак із значним ступенем вірогідності вказує на приналежність оправи до майстерні КПЛ.

Оправи КПЛ були зразком для наслідування для багатьох українських друкарень. Не останню роль в цьому відіграло й те, що за часів свого розквіту, в XVII – першій половині XVIII ст., інтролігаторська майстерня при друкарні КПЛ готувала інтролігаторів не тільки для своїх потреб, але й з осіб, що їх направляли митрополит, єпископи та інші монастирі, тобто КПЛ активно сприяла розвитку інтролігаторства не лише у власній маєтності, але й допомагала його розвою на Харківщині, в Чернігові та інших містах, про що свідчить архів КПЛ та стилістика оправ окремих регіонів України.

До певної міри це ускладнює виявлення суто лаврських оправ, проте сподіваємося, що синтезовані нами характерні особливості лаврського стилю інтролігаторства допоможуть фахівцям у визначенні приналежності оправ саме до майстерні КПЛ. Також нами розпочато створення альбому елементів тиснення на лаврських оправах, що в майбутньому має полегшити атрибуцію оправ, створених в різних регіонах України.

Гончаренко Аліна Володимирівна
(Україна, м. Київ)

КНИЖНІ РИСИ В МОВІ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ПАТЕРИКА

Давньокиївська епоха в історії розвитку та становлення східнослов'янського етносу позначилася складною мовною ситуацією. Це було зумовлено прийняттям християнства на Русі, що дало поштовх для поширення богослужбової літератури як невід'ємної частини християнської культури. Переписуючи тексти, написані старослов'янською мовою, книжники Київської Русі, усвідомлено чи ні, вносили в них елементи місцевих мовних особливостей, внаслідок чого старослов'янська мова поступово трансформувалася в давньоруський ізвод церковнослов'янської мови. Таким чином, власна мовна традиція східних слов'ян, що базувалася на народно-розмовній основі, почала співіснувати з новою книжною стихією. Кожна з них мала свою сферу вживання, на що вказував ще Ф. І. Буслаєв: «У творах духовного змісту, напр. у проповідях, у повчаннях духовних осіб, у постановах Церкви і т.п., переважає мова церковнослов'янська; у творах світського змісту, напр. у літописах, у юридичних актах, у давніх руських віршах, прислів'ях і т. п., переважає мова руська, розмовна» [1, с. 20]. Однак чіткої межі між ними не було. Обидві мовні стихії вступали в складну взаємодію. Давньоруська мова збагачувалася й удосконалювалася завдяки виразним особливостям церковнослов'янської. Остання ж поступово піддавалася русифікації. Контакт відбувався на всіх мовних рівнях.

Значною мірою книжний вплив позначився на словниковому складі східнослов'янської мови. Про це свідчать численні писемні пам'ятки давньої Русі. Особливе місце серед них займає Києво-Печерський патерик. Приналежність його до жанру агіографічної літератури не залишає сумнівів у тому, що церковнослов'янізми займають у тексті Патерика провідне місце.

Старослов'янська мова привнесла в мовну традицію давньої Русі цілий пласт слів з абстрактним значенням, які нерідко зустрічаються в Патерику. Вони позначають переважно різноманітні етичні поняття, моральні категорії, пов'язані з релігією: *благодать, нестяжаніе, радость, послушаніе, смиреніе* тощо. Це, згідно з термінологією Ф. П. Філіна, так звані «церковнослов'янізми діючі», тобто слова, книжна приналежність яких у свідомості мовців не втрачена й сьогодні [2, с. 167–180].

Нерідко в тексті зустрічаються й слова, що були варіантами чи синонімами питомих лексем. Зазвичай вони превалюють над своїми давньоруськими відповідниками. Питомі назви, як видається, носять випадковий характер, що підтверджується неодноразовою їхньою фіксацією разом з книжними варіантами. Так, високочастотна форма *одежда* зустрічається в Патерику поруч з маловживаною *одежа*. Про преподобного Феодосія сказано, що «*властелинь града того … повелѣ ему, як ода пребываеть у его церкви, вдасть же ему и* ***одежду*** *свѣтлу, яко да ходить въ неи* [3, с. 27]. А трохи нижче: *Властелинь же видѣ его тако ходяща и пакы ину вда ему* ***одежю****, вящьши первыа, моля его, да ходить в неи* (там же). Не підпадає під загальну тенденцію лише термін *печера/пещера*. Церковнослов'янська форма вживається в тексті лише тричі, у решті ста сорока п'яти випадках засвідчується східнослов'янський варіант. Від нього утворена й назва самого монастиря: *И оттолѣ начашеся звати* ***Печерьскый*** *манастырь, понеже бѣаху жили чръноризци преже в* ***печер***ѣ [3, с. 19].

Частина язичницьких спільнослов'янських термінів, переосмисливши під впливом візантійської традиції, набула нового значення, що поступово витіснило попереднє. Такими в Патерику є терміни *богъ* та *бѣсъ*. *Богом* у народному світорозумінні, як вважає В. В. Жайворонок, називалося божество долі, щастя, блага, багатства і т. ін., яке протиставлялося небогу, знедоленості [4, с. 43–44]. Однак, якщо цьому терміну в Патерику притаманна лише нова семантика, то *бѣсъ* часто зберігає відголоски своєї дохристиянської історії. Сам факт того, що тексті неодноразово постає образ «множества бѣсовъ», які чинять шкоду в монастирській кухні чи «хлѣвине», нагадує уявлення про язичницьку нечисту силу. Загалом *бѣсъ* у Патерику не є абсолютно ідентичним дияволу в християнській символіці. Можна говорити, що за новою книжною зовнішньою формою (*душепагубный змій, супостат, врагъ*) заховалося, практично не змінивши свого внутрішнього наповнення, язичницьке поняття.

Книжний вплив спричинив розвиток полісемії в давньоруській мові. Таким у Патерику є термін *ризи*. Прийшовши на східнослов'янську територію з богослужбової літератури, слово називало буденний одяг церковних осіб – так звані *мнишеские ризы*. Давньоруська ж людина, як вважає Г. Н. Миронова, *ризою* називала порваний одяг, лахміття [5, с. 58]. Феодосій Печерський ще в домонастирський період свого життя «*въ худыя* ***ризы*** *облечеся и тако хождааше»* [3, с. 26]. Підтвердження знаходимо в сучасному діалектному мовленні, де *ризами, ризками, риззям* позначається старий, порваний одяг.

Через книжне посередництво лексичний склад давньоруської мови поповнився й великою кількістю іншомовних слів, значну частку яких складають грецизми. У Патерику вони виступають здебільшого елементами релігійної термінології – *ангелъ, епископь, олтарь, митрополитъ, монастырь, келья, просфора, парамандъ*.

Таким чином, на лексичному рівні Києво-Печерський патерик, будучи оригінальною пам'яткою давньоруської писемності, об'єднує в собі основні тенденції книжного впливу на мову східного слов'янства.

1. *Буслаев Ф. И.* Опыт исторической грамматики русского языка : учебное пособие для преподавателей : в 2-х ч. / Ф. И. Буслаев. – Ч. 1 : Этимология. – М. : Университетская тип., 1858. – 244 с.

2. *Филин Ф. П.* Лексика русского литературного языка древнекиевской эпохи (по материалам летописей) / Ф. П. Филин // Учен. зап. Ленинград. пед. ин-та. – Л., 1949. – Т. 80. – С. 28–37.

3. Києво-Печерський патерик / Д. І. Абрамович (вступ, текст, примітки); В. І. Крекотень (післямова). – [Репринт. вид. : Абрамович Д. Києво-Печерський Патерик. – К. : Друкарня ВУАН, 1931]. – К. : Час, 1991 . – 280 с.

4. *Жайворонок В. В.* Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.

5. *Миронова Г. М.* Загальні назви одягу в давньоруській мові / Г. М. Миронова // Мовознавство / АН УРСР ; Інститут мовознавства імені О. О. Потебні. – 1977. – № 2. – С. 50–59.

Заболотна Наталія Валентинівна,
кандидат філологічних наук
(Україна, м. Київ)

ДО ПИТАННЯ ПРО СПІВРОБІТНИЦТВО ДРУКАРЕНЬ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ ТА ПОЧАЇВСЬКОГО УСПЕНСЬКОГО МОНАСТИРЯ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТ.

Серед українських дослідників набула поширення гіпотеза про активну співпрацю друкарень Києво-Печерської лаври та Почаївського Успенського монастиря наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Ця співпраця виражалася нібито «в обміні накладами», в тому, що до почаївських друків додавали київські титульні аркуші з метою реалізації серед православних читачів. У зв'язку з цим здебільшого посилаються на Я. Ісаєвича, в грунтовній праці якого «Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми» міститься така інформація з посиланням на Труди Київської духовної академії (1904, № 7, с. 418–431): «Спиридон Коберський підтримував дружні стосунки з керівником Києво-Печерської друкарні Юстином. Як пояснював пізніше Юстин, обидва друкарі, «враховуючи свою належність до однієї нації і давнє знайомство», домовилися про спільні видання: Спиридон надсилав до Києва дрібні почаївські видання, Юстин додруковував до них титульні аркуші з позначенням Київської друкарні, а частину тиражу пересилав у Почаїв. Ці незаконні, з точки зору властей, дії було розкрито щойно 1801 р.» [1, с. 283–284].

Така ситуація здається цілком вірогідною на перший погляд, адже префект Почаївської друкарні Спиридон Коберський 1795 р. звертався з подібною діловою пропозицією до друкарні Львівського Ставропігійського інституту. Стосунки цих двох установ дослідив М. Возняк [2], у цій статті він також наводить асортимент почаївських видань, які, за документами, все ж таки продавалися в Галичині, з роками їхнього видання.

Якщо спілкування між Почаєвом і Львовом мало діловий характер (спроба продати греко-католицькі видання на той момент уже підросійського Почаєва на території підавстрійської Галичини), спілкування між греко-католицьким Почаєвом і православним Києвом зводилося, по суті, до приватного листування керівників обох друкарень.

Власне в статті В. Чехівського «Кіевскій митрополит Гавріил Банулеско-Бодони (1799–1803 гг.)», вміщеній упродовж кількох номерів Трудів КДА, йдеться про епістолярне спілкування керівників київської лаврської друкарні Юстина та почаївської – Спиридона Коберського. Відповідні сторінки в статті присвячено боротьбі митрополита Гавриїла з проявами унії в Київській митрополії. Змалювавши потребу українців, зокрема киян, у духовній літературі рідною мовою (чого, відповідно до тодішнього законодавства, не могла забезпечити друкарня Києво-Печерської лаври, натомість Почаївська друкарня славилася зокрема, україномовними теологічними, катехітичними виданнями, збірками проповідей, виданнями духовних пісень), В. Чехівський наводить, наприклад, такий факт про ігумена Китаївської пустині Кипріяна: «на спрос его Высокопреосвященства, в самом ли деле он Киприан содержит у себя почаевские книги и чинил роздачу оных, без всякой застенчивости и, как бы поставляя те книги незапретительными, решительно объявил, что он действительно имел у себя почаевские церковные книги и раздавал желающим, и что еще впредь намерен оныя отсель послать просившим его... господам» [3, с. 420–421, з посиланням на документи дикастерії 1801 р.].

Історію з титульними аркушами, в якій діяли «друкар (або ж «типографский содержатель» [3, с. 422] – Н. З.) Києво-Печерської лаврської друкарні ієродиякон Юстин і четверо київських книготоргівців», В. Чехівський викладає за матеріалами допиту типографа Юстина в дикастерії 16 жовтня 1801 р. «Иустин на допросе дикастерском показал, что «переписку с Спиридоном завел в разсуждение одной с ним нации и давнего знакомства». Тот же Спиридон большими транспортами почаевских книг снабжал и киевских книготорговцев... Все книги посылались Спиридоном «без оправы в листах», как показывал потом на допросе Иустин, и только в Киеве уже к ним сам лаврский типограф приклеивал «фортки» (заглавные листы) Киево-Печерской типографии и в таком виде много продавал и дарил. В одном из писем к Спиридону Иустин просил прислать побольше маленьких псалтырей, «збирнычков», «тестаментиков», «а найпаче за збирнычки прошу, – писал он, – сколько бы можно, пришлите, ибо мне весьма нужно для подарунку панских дитей». Приклеивая «фортки» Киево-Печерской типографии к почаевским изданиям самолично, Иустин в то же время снабжал для той же цели «фортками» и киевских книготорговцев» [3, с. 421–422]. Автор статті зазначає, що київські книготоргівці розпродували почаївські книжки не лише в місті, а й по сільських ярмарках. Про відсилання частини накладу назад до Почаєва не йдеться зовсім.

Отримавши донос на Юстина, митрополит Гавриїл розпорядився, «съехав немедленно в Печерскую лавру, взять вдруг на цепь и под стражу отправить в дикастерию Печерской лавры иеродиакона Иустина, типографского содержателя, келию ж его, коморы и сундуки печатать дикастерскою печатью». Наслідком допиту стало проведення обшуку, організованого київським військовим губернатором А. С. Феншем, крамниць і домів київських книготоргівців [3, с. 423]. У результаті обшуків почаївських книжок у торгівців не було виявлено. Водночас у келії Юстина було знайдено його листування зі Спиридоном, розпочате ще 1798 р.

У 1800 р. було видано два синодальні укази, що обмежували друк українських і окремо почаївських видань. Щодо ж самої Лаврської друкарні, митрополит видав розпорядження її – новому – керівникові, «как скоро форты к каким-либо книгам печатию кончатся... тотчас доски прятать, а слова, набранные для форт, разбирать под личным присмотром начальника типографии...» [3, с. 426] – тобто, відразу розсипати набір – практика, що використовувалася і в Радянському Союзі XX ст. (щодо видань дисидентів).

Відомостям, викладеним вище, суперечить той факт, що немає свідчень про жодний збережений примірник почаївського видання з київською фортою. Зокрема їх немає у фондах НБУВ (близько 1400 примірників почаївських кириличних стародруків), кількох провідних бібліотек Польщі та Росії, а також не відображено в жодному з сучасних друкованих попримірникових каталогів кириличних стародруків.

Привертає увагу й такий «приземлений» момент, як грошова вигода. Кожна друкарня, навіть монастирська, є передусім підприємством, яке не може працювати на збиток. Явище конкуренції між друкарнями минулих віків також не є таємницею для дослідників. Отже, в ситуації зіткнення просвітницьких намірів з фінансовим питанням перше переважно поступається другому. Робити фальшиві титули для служебників, тріодей та інших богослужбових книг не було сенсу, адже Печерська лавра друкувала їх сама. Натомість попит на катехітичну, повчальну літературу українською мовою можна було задовольнити книжками зі сфабрикованими титулами. Але якби це насправді мало місце, то тільки як приватна ініціатива Юстина, й не могло бути діяльністю Печерської лаври.

Ігумен Китаївської пустині Кипріян та ієродиякон Юстин обидва визнали на допиті, що поширювали почаївські видання – роздавали, а не продавали за гроші, як випливає з опублікованих В. Чехівським уривків документів. Про додруковування київських форт до почаївських

видань ідеться тільки в матеріалах допиту Юстина. З огляду на брак інших джерел інформації про це та на відсутність примірників почаївських видань із київськими титульними аркушами, а також беручи до уваги можливість того, що або допит вівся під тиском (фізичним або – що швидше – моральним), або – найімовірніше – покази було сфабриковано (що не є незвичайним для російської феміди), Юстин міг посвідчити те, чого не робив у дійсності (або ж його «свідчення» щодо форт були створені й записані без його участі), і все це задля боротьби з поширенням україномовної книги. Одним з інструментів такої боротьби могло стати «устрашение» книготоргівців та будь-кого, хто продавав, поширював чи просто мав удома й міг дати знайомим почаївські книжки. Далі, як пише В. Чехівський [3, с. 427], митрополит Гавриїл – борець проти унії – 1802 р. звертався до Синоду з проханням про заходи для заборони вільного продажу почаївських книг, на що Синод відповів відмовою й порадою натомість «заняться обличением заблуждений, кроющихся в тех книгах».

Правда про «київсько-почаївські» видання стане відомою тільки тоді, коли дослідникам до рук потрапить хоча би один почаївський примірник з київським титулом, оправлений на межі XVIII–XIX ст. із записами, що засвідчували би купівлю його в Києві.

Патріотичні почуття часто спонукають нас надавати великої ідеологічної ваги таким фактам, як, наприклад, листування Юстина зі Спиридоном, – у такій ситуації дуже важко не сприйняти бажане за дійсне, як це, очевидно, відбувається з приводу цієї історії двохсотрічної давнини, яка ставить перед нами більше запитань, аніж дає відповідей.

Між тим, самі почаївські видання активно розходилися по українських землях, у тому числі і з переважно православним населенням, де використовувалися для приватного читання, навчання, а також – зі внесенням необхідних виправлень місцевими священиками – і для богослужінь.

1. *Ісаєвич Я. Д.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Я. Д. Ісаєвич. – Львів, 2002. – 520 с.

2. *Возняк М.* До історії почаївських видань XVIII в.: ударемнена умова почаївської друкарні з львівською ставропигійською з 1796 р. // Записки Наукового товариства імени Шевченка / М. Возняк. – Т. CXXX. – Львів, 1920. – С. 107–119.

3. *Чеховский В.* Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони (1799–1803 гг.) // Труды Киевской Духовной Академии. – 1904. – № 7. – С. 355–431.

Ковальчук Галина Іванівна,
доктор історичних наук, професор
(Україна, м. Київ)

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ДРУКАРНІ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ. (ПАМ'ЯТІ Є. В. РУКАВІЦИНОЇ)

Видавнича діяльність друкарні Києво-Печерської лаври (КПЛ) має загалом солідну історіографію, хоча білі плями в її історії лишаються, і це стосується не лише питання про початок діяльності друкарні [1]. За понад 300 років існування нею було надруковано величезну кількість видань: лише за XVII–XVIII ст., згідно зі зведеним каталогом українських стародруків [2], близько 700 видань, що вже казати про XIX – початок XX ст. Проте ані зведеного списку, ані навіть підрахунку кількості випущених друкарнею за цей час видань досі не зроблено. Безумовно, в різних публікаціях фігурують описи чи згадки окремих видань; в архівах є списки лаврських видань за різний період [3], але зведеної опублікованої інформації чи бібліографії саме лаврських друків пізнішого періоду (не стародруків) нема.

У цьому зв'язку хочемо привернути увагу істориків-книгознавців до напрацювань Євгенії Віталіївни Рукавіциної [4], яка вивчала, але не завершила дослідження видавничої діяльності КПЛ першої половини XIX ст.: 10 років тому вона раптово пішла з життя. Проте лишилися окремі її праці, підготовлені нами до друку вже після смерті дослідниці, а також деякі чернетки, плани, описи видань, зроблені нею.

Необхідно підкреслити, що всі ці дослідження Є. Рукавіциної ґрунтуються на опрацюванні архівних джерел з історії книгодрукування в Києві кириличним і гражданським шрифтами з фондів ЦДІАУ в м. Києві (документи Київської духовної академії, Київської духовної семінарії, консисторії, друкарні КПЛ (фонди 127, 128, 711, 712); з фондів 160, 301, 306, 312 Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ), а також на описі лаврських видань de

visu. Влітку 2006 р. вона передала для публікації в Дніпропетровському історико-археографічному збірнику копії листів митрополита Євгенія (Болховітінова) та начальника друкарні КПЛ о. Веніаміна (Базилевича) з фондів ІР НБУВ [5]. Дослідниця не випадково звернулася до цих листів, ретельно підготувала до друку величезний масив документів (понад сотню сторінок дрібним шрифтом) – це дійсно важливе й неспростовне джерело з історії лаврського друку 1822–1837 рр., яке тепер, після публікації [6], є доступним для ширшого кола дослідників. Це листування переконливо доводить визначальну роль Є. Болховітінова в управлінні друкарнею КПЛ, його прискіпливу увагу та надзвичайну вимогливість до всіх редакційно-видавничих процесів, а також надає конкретну інформацію про окремі видання.

Названі джерела дозволили дослідниці підготувати списки видань друкарні КПЛ за вказаний період, коли митрополитом Київським і Галицьким був Євгеній (Є. О. Болховітінов), окремо кириличним (церковнослов'янським) і гражданським (світським) шрифтами. Ці списки, як додатки, вона включила до тексту бібліографічної монографії про бібліотеку та архів митрополита, над якою працювала багато років і яка була видана через кілька років після її смерті [7]. Редагуючи пізніше книгу Є. В. Рукавіциної і готуючи текст до видання, ми вирішили доповнити, для зручності користування, ці джерела зведеним алфавітним покажчиком назв видань друкарні КПЛ за 1822–1837 рр. (с. 697–706), вказавши лише короткі назви та роки видань.

Отже, за нашими підрахунками, в цьому покажчику, в означений період друкарнею КПЛ було випущено 251 назву видань, а разом з окремими томами видань та перевиданнями разом 371 видання за неповні 16 років. Найбільше перевидавалися Псалтир (6 видань та ще 5 видань «Псалтирь маленькая», 2 вид. «Псалтирь, сокращенная Августином», 2 вид. «Псалтирь следованная» і «Псалтирь маленькая, именуемая Лустка»), Новий Завіт (9 видань), Каноник (7), Требник (6), «Краткія изъявленія о двух пєщєрах в Кієвопєчєрской Лавре обретающихся» (6), «Акафісты с Каноны» (5), «Молєбноє пеніє ко прєсвятой Богородице» (5), «Молитвослов» (5), «Молитвы при Божєствєнной литургіи» (4), Євангеліє (4) тощо. За ці роки друкарня неодноразово видавала твори Василія Великого (4 назви, 5 видань), Іоанна Златоуста (4), Димитрія Ростовського (7 назв, загалом 14 видань), а також самого митрополита Євгенія (7 назв, 8 видань – «Описание Киевопечерской лавры» двічі), Інокентія (Борисова) (12 назв, 13 вид.), Тихона (Соколова) (3 назви,

7 вид.), Феофана (Прокоповича) (3), численні Житія святих, Укази та ін. Оскільки друкарня була при монастирі, зрозуміло, що більшість випущених видань були церковної тематики.

Серед світських видань слід назвати видання букварів, книготоргові каталоги, граматики польської та латинської мови М. Семігіновського та ін. З історичного боку інтерес становлять «Изследования о древней Киевской церкви св. Илии, упоминаемой в Договоре Великого князя Киевского Игоря Святославича с греками 945 года, сохраненном в летописи преподобного Нестора» Є. Остромислєнського, «Историческое сведение о бывшем ставропигиальном Киево-Межигорском монастыре», «Краткое историческое сведение о монастырях Киевской митрополии», «Краткое описание Киево-Златоверхо-Михайловского монастыря» і, безумовно, праці митрополита Євгенія «Описание Киевософийскаго собора и Киевской иерархии: с присовокуплением разных граммат и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия», «Краткое описание Киево-Софийскаго собора и монастыря», «Описание Киевопечерской лавры». Багато цінної інформації відносно історії певних видань наведено безпосередньо в тексті названої монографії Є. В. Рукавіциної, зокрема, наприклад, згадується «Инструкция типографии Киевопечерския лавры» (с. 526).

Нашу увагу в списку привернули й інші видання, зокрема «Обозрение преподавания наук в Имп. университете св. Владимира с 28 августа 1834 по 10 июля 1835 года» М. Максимовича, «Объявы почтовой конторы», «Предписание г. Киевскаго военнаго губернатора градским и земским полициям касательно ограждения духовенства, содействовавшего к открытию мятежников от мстительности помещиков», журнали публічних зібрань конференцій КДА, видання Київського синопсису. Друкарня Лаври випустила також два видання медичної тематики: «Токсикологическая карта, или новейшее обозрение отрав, припадков от них происходящих и способов лечения оных, составлена… Марком Магазинером» та [Рецепт против холеры].

Є. В. Рукавіцина планувала розширити хронологічні межі дослідження історії лаврських видань і підготувати відповідну бібліографію за роки 1801–1850, про що свідчать окремі матеріали, що залишилися в її комп'ютері, але це був лише початковий етап роботи. Проте й названі дві її значні публікації містять важливий для відтворення історії друкарні КПЛ матеріал.

1. *Ковальчук Г. І.* До питання про початок діяльності Києво-Печерської лаври (за документами з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського) / Г. І. Ковальчук // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 17. – Київ : НБУВ, 2013. – С. 55–64.
2. *Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні / Яким Запаско, Ярослав Ісаєвич. – Львів : Вища школа, 1981–1984. – Кн. 1, 2 (ч. 1–2).
3. Книги печатанныя въ типографіи Киевопечерской Лавры. – ІР НБУВ. – Ф. 175. – № 2389; Ведомости о книгах церковной и гражданской печати, отпечатанных в типографии Киево-Печерской лавры. 1610–1876. – ІР НБУВ. – Ф. 33. – № 579–583.
4. *Ковальчук Г. І.* Рукавіцина Євгенія Віталіївна / Г. І. Ковальчук // Українські бібліографи : біографічні відомості, професійна діяльність, бібліографія. – Київ : Нац. парлам. б-ка України, 2011. – Вип. 3. – С. 117–118.
5. Часть оставшихся записок, получаемых 1822 года от Его высокопр. Евгения, митрополита Киевского по 1837 г. начальником типографии Киево-Печерской лавры иеромонахом Вениамином, бывшим до 1855 года, ныне архимандрит Киевовыдубецкого монастыря. – ІР НБУВ, ф. 306, од. зб. 404, 346 арк.
6. *Рукавіцина-Гордзієвська Є. В.* Листування Київського митрополита Євгенія (Болховітінова) з начальником друкарні Києво-Печерської лаври Веніаміном (Базилевичем) / Є. В. Рукавіцина-Гордзієвська // Дніпропетровський історико-археографічний збірник / за ред. О. І. Журби. – Вип. 3. – Дніпропетровськ : «Ліра», 2009. –С. 449–561.
7. *Рукавіцина-Гордзієвська Є. В.* Київський митрополит Євгеній (Є. О. Болховітінов) : Біобібліографія. Бібліотека. Архів / Є. В. Рукавіцина-Гордзієвська ; наук. ред. Г. І. Ковальчук ; Нац. акад. наук України, Нац б-ка України ім. В. І. Вернадського. – Київ : НБУВ, 2010. – С. 648–697.

Курганова Олена Юріївна,
кандидат філологічних наук
(Україна, м. Київ)

РОЛЬ ДЕСКРИПТИВНОЇ ЕПІГРАМИ В БОГОСЛУЖБОВИХ ВИДАННЯХ XVII СТ. ДРУКАРНІ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

Висока майстерність оздоблення кириличних видань XVII ст. неодноразово привертала увагу дослідників історії українського друкарства та мистецтва книги (І. Огієнка, М. Макаренка, О. Новицького, П. Попова, С. Маслова, Я. Запаска, Я. Ісаєвича, Д. Степовика та ін.). Особливу увагу видавці приділяли мистецькому вигляду богослужбових видань. Книги, які використовувалися в богослужінні, за слушним спостереженням Я. Ісаєвича, сприймались як сакральний об'єкт, в якому єдність тексту, зображення та церковного співу мала глибоке символічне значення [1, с. 323]. У художньому оформленні цих видань широко застосовувалися гравюри з іконописними зображеннями, співвідносними зі змістом книги. Зокрема, Євангелія оздоблювалися ликами чотирьох Євангелістів, текст видань Псалтиря та Ірмологіону відкривала гравюра із зображенням царя Давида, Тріодь пісну – гравюра Розп'яття, в Служебниках вміщувалися зображення св. Іоанна Златоуста та св. Василія Великого тощо. Акафістам, канонам та службам окремим святим у різних богослужбових збірках часто передували гравюри, сюжети яких були пов'язані зі змістом відповідного молитовного тексту (гравюра із зображенням собору св. архістратига Михаїла перед текстом акафісту архістратигу Михаїлу, Гавриїлу та іншим безплотним ангельським силам; гравюра з ликом св. влм. Варвари перед текстом служби св. Варварі та ін.). У багатьох випадках такі гравюри супроводжувалися цитатами зі Святого Письма, молитвами, прозовими коментарями або віршами. Останні становлять особливий філологічний інтерес, оскільки написані сучасною виданням книжною староукраїнською мовою. Крім того, ці тексти відіграють вагому роль у структурі видання, що робить їх предметом книгознавчого дослідження.

Віршовані підписи під іконописними зображеннями з кириличних видань XVII ст. дослідники літератури українського бароко зараховують до жанру дескриптивної поезії. В антології української поезії середини XVII ст. [2] у розділі «Дескриптивні вірші» наведено приклади текстів, виявлених у складі богослужбових та богословських кириличних видань. Зокрема, представлено вірші з «Брашна духовного» 1639 р., Трифологіона 1647 р. та Нового Завіту з Псалтирем 1652 р. друкарні Богоявленського монастиря в Кутеїні, вірші з Тріоді пісної 1664 р., Апостола 1666 р. й Октоїха 1686 р. друкарні львівського братства, вірш з Євангелія 1665 р. друкарні Михайла Сльозки, вірш з Акафістів 1682 р. чернігівської друкарні Троїцько-Іллінського монастиря та вірші з Євангелія учительного 1637 р. та Требника 1652 р. друкарні Києво-Печерської Лаври. За нашими спостереженнями, дескриптивні вірші також широко представлені у виданнях проповідей та житійній літературі. Зокрема, поетичні тексти супроводжують ілюстрації у виданнях Патерика Печерського 1661 р. та 1678 р. друкарні Києво-Печерської Лаври.

Розгляд жанрових особливостей дескриптивної поезії, виявленої на сторінках кириличних стародруків, доцільно проводити у співвіднесенні із зображенням, яке вони супроводжували, та жанром видання, у складі якого їх було надруковано. Повномасштабне дослідження дескриптивної поезії як складової кириличного видання XVII ст. можливе лише за умови виявлення усього масиву поезії, що збереглася до нашого часу. Складність завдання полягає в тому, що більшість дескриптивних віршів не зафіксовано в бібліографічних джерелах, не перевидано, а їхні першодруки можливо виявити лише шляхом попримірникового перегляду кириличних видань, розпорошених по бібліотеках України і світу.

У межах даного дослідження ми зосередилися на розгляді жанрово-функціональних ознак дескриптивної поезії, надрукованої в складі богослужбових видань XVII ст. друкарні Києво-Печерської Лаври. Протягом перших десятиліть від часу заснування (20–90-ті роки XVII ст. та початок XVIII ст.) друкарня Києво-Печерської Лаври відігравала роль провідного культурно-освітнього осередку, навколо якого згуртувалася плеяда талановитих літераторів: Памво Беринда, Тарасій Земка, Іван Армашенко, Варлаам Ясинський та ін. Видавнича продукція друкарні Києво-Печерської Лаври вирізнялась високим рівнем текстологічного опрацювання, поліграфії та художнього оформлення. Лаврські богослужбові книги належать до найкраще оформлених видань, а надруковані в їхньому складі дескриптивні поетичні тексти можна вважати найкращими зразками цього жанру української барокової поезії.

У примірниках лаврських богослужбових видань, що зберігаються у фондах відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ, ми зафіксували понад 30 дескриптивних віршів, більшість з яких лише побіжно згадана в каталозі українських стародруків Я. Запаска та Я. Ісаєвича [3, № 546, 682, 713 та ін.], не була перевидана і фактично не введена в науковий обіг.

У структурі досліджуваних видань виділяється два функціональні типи дескриптивної поезії: 1) вірші до знамення Лаври (іконописний сюжет Успіння Богородиці), розміщені на звороті титульного аркуша; 2) вірші під гравюрами із зображенням лику святого або події зі Священної Історії, вміщені в текстовій частині видання.

Дескриптивні вірші під знаменням Лаври, зафіксовані на зворотах титульних аркушів у виданнях Псалтиря 1690 р., Акафістів 1693 р., Апостола 1695 р., Канонів 1697 р. та ін., не пов'язані з текстом видання, а радше виконують функцію посвяти, прославляючи Богородицю як небесну покровительку видання. Варто зазначити, що дескриптивні вірші-посвяти небесному покровителеві характерні не лише для богослужбових видань. Крім них функцію посвяти в українських кириличних виданнях виконували також геральдичні вірші, яких ми не торкаємося в межах даного дослідження.

Більш інтегрованими в структуру видання є дескриптивні вірші до іконографічних зображень, що прославляють образ автора книги (чи особи, якій, за традицією, приписується авторство) або образ святого, якому адресовано молитовний текст. Зокрема, текстову частину Євангелія Учительного 1637 р. розкриває дескриптивний вірш під зображенням св. Каліста, у виданнях Псалтиря 1690 р. і 1692 р. натрапляємо на дескриптивні вірші до гравюр Царя Давида, у Служебнику 1692 р. – віршовані підписи до гравюр з постатями святителів Іоанна Златоуста та Василія Великого. Велику кількість поетичних текстів під іконописним зображенням адресата молитовного тексту ми зафіксували в Акафістах 1677 р. (12 віршів) і 1693 р. (10 віршів) та в Канонах 1697 р. (5 віршів). Це, зокрема, вірші до Ісуса Христа, що супроводжують тексти акафісту Ісусові Найсолодшому, акафісту Чесному Хресту, канону про Розп'яття, Служби повсякденної, молитовного правила та ін.; вірші до Діви Марії, що передують текстам акафістів Богородиці та Успінню, Параклісу, канонам Богородиці; вірші, адресовані ангелам та святим, що трапляються перед акафістами св. Миколаю Чудотворцю, св. Іоанну Предтечі, св. ап. Петру і Павлу, архангелам Михаїлу, Гавриїлу та безплотним ангельським силам, Ангелу-охоронцю та ін.

Символічний зв'язок поетичного тексту з відповідним зображенням у віршах такого типу твориться шляхом: 1) прямої або перифрастичної номінації особи, що зображена на гравюрі («Сє Златоуст, изрядный Цєрквє украситєль» [4, арк. 4 (II рах.) зв.]; «Сє єсть Ієрарх Мірайскаго Града» [5, арк. 187 зв.]; 2) введення образу вірянина, який споглядає зображення («На твой Прєсвятый Образ Царицє взираю» [6, арк. 1 (I рах.) зв.]; «Образ сєй Аггєлскїй зрю изображєнный» [5, арк. 86 зв.]; 3) називання сюжету, зображуваного на гравюрі, або його окремих деталей («…Духа благостыни / Исполнишася Рабы купно и Рабыни» [5, арк. 4 (II рах.) зв.] – до гравюри Сходження Святого Духа). Символічний зв'язок дескриптивної композиції з текстом видання, в свою чергу, формується шляхом: 1) перифрастичної номінації адресата молитовного тексту («Гласом покаянія всѣм проповѣдавый» [7, арк. 93 зв.] – перед текстом акафісту до св. Іоанна Хрестителя); 2) узагальнення богословського змісту події, що оспівується в богослужбовому тексті («Болши над сію Любовъ нєбывает / Ащє за други сам кто умирает / Ктож толикїя Любвє Совєршитєль, / Яко Распятый на Крестѣ Спаситель?» [5, арк. 210 зв.] – перед текстом акафісту Хресту Господньому); 3) висловлення повчання для вірянина, пов'язаного зі змістом богослужбового тексту («Всяк хотяй Тѣло и Кров Христову вкушати / Должєн тѣло и душу от грѣх очищати» [7, арк. 241 зв.] – перед правилом до причастя); 4) формулювання молитовного прохання («Исполни прошеніє по сєрдцу моєму, / И даждь утѣшєніє мнѣ рабу твоєму» [7, арк. 186 зв.]).

У досліджуваних текстах чітко простежуються основні жанрові ознаки барокової епіграми: лаконічність (від двох до восьми рядків) та двокомпонентна структура, до якої входить опис зображення і висновок у вигляді славлення молитовного адресата, молитовного прохання або повчання для вірянина. Широке застосування таких художніх прийомів, як звукові та семантичні повтори («На Мирном знамєніи Судіє сѣдиши / Молю, мирєн суд грѣшному мнѣ да створиши» [5, арк. 296 зв.], співставлення та протиставлення понять («З Райскаго Дрєва плоду вкуси Адам смєрти, / З Крєстнаго Плода ядый нє имать умєрти» [7, арк. 176 зв.], гра слів («Да съ Давидом поймєши мзду многу / Въ Дєсятострунной Псалтыри по Богу / Сохрани дєсять заповѣдєй цѣло, / Съя прѣятна Псалтирь Богу зѣло» [8, арк. 3 (I рах.) зв.] надають високої художньої вартості виявленим текстам. Їх можна вважати взірцями жанру української барокової епіграми [пор. 9, с. 291].

Дескриптивна епіграма, надрукована на сторінках богослужбових видань XVII ст. друкарні Києво-Печерської Лаври, є невід'ємною

частиною складного художнього цілого, що утворюється шляхом взаємодії іконописного зображення, поетичного образу та канонічного богослужбового тексту. У структурі видання дескриптивна епіграма відіграє роль декоративного літературно-художнього елементу, що вербально доповнює та увиразнює пластичний образ. Не впливаючи на зміст тексту богослужбової книги, дескриптивна епіграма впливає на його рецепцію: виділяє образ автора чи адресата, створює емоційний фон для сприйняття молитви, встановлює символічний зв'язок між молитовним текстом та зображенням.

1. *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / Ярослав Ісаєвич. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 520 с.
2. Українська поезія. Середина XVII ст. / упор. В. І. Крекотень, М. М. Сулима. – Київ : Наукова думка, 1992. – 679 с.
3. *Запаско Я. П.* Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих в Україні / Яким Запаско, Ярослав Ісаєвич. – Львів : Вища школа, 1981–1984.
4. Служебник. – Київ : Друкарня Києво-Печерської лаври, 1692. – [12], 120 арк.
5. Акафісти– Київ : друкарня Києво-Печерської Лаври, 1677. – [4], 324, [22] арк.
6. Канони. – Київ : друкарня Києво-Печерської Лаври, 1697. – 20, [10], 214 арк.
7. Акафісти. – Київ : друкарня Києво-Печерської Лаври, 1693. – [2], 272, [1] арк.
8. Псалтир. – Київ : друкарня Києво-Печерської Лаври, 1690. – [3], 258, [3] арк.
9. *Чижевський Д. І.* Історія української літератури / Дмитро Іванович Чижевський. – Київ : Видавничий центр «Академія», 2003. – 568 с.

Лабынцев Юрий Андреевич,
доктор филологических наук, профессор,
академик Государственной академии славянской культуры
(Россия, г. Москва)

ВСЛЕД ЗА ДАВНЕЙ КИЕВСКОЙ ТРАДИЦИЕЙ: ЛИСТОВЫЕ ИЗДАНИЯ ТИПОГРАФИИ Е. И. ФЕСЕНКО[1]

Уже в самом начале формирования письменной эпохи в истории человеческой культуры стали появляться неэпистолярные информационные формы, рассчитанные на широкое распространение. Самыми массовыми из них постепенно становились всевозможные листовые материалы, рукописные, а затем печатные. Их роль в различных коммуникационных процессах всегда была огромной. В религиозной сфере, особенно применительно к основной части того или иного религиозного сообщества, они всегда выполняли одну из важнейших вероисповедно-просветительских функций. Так было и во всем славянском мире, в том числе у православных восточных славян.

До наших дней почти чудом сохранилось несколько экземпляров подобных изданий типографии Киево-Печерской лавры, увидевших свет в первой трети XVII в., то есть всего лишь через десять лет после ее основания. А. П. Запаско и Я. Д. Исаевич вслед за своими предшественниками называли их «листки з ксилографічними зображеннями» [1, с. 44]. Традиция выпуска таких изданий была успешно продолжена и в последующих веках, в том числе другими украинскими типографиями. В конце XIX – начале XX ст. самой заметной среди них в этом деле оказалась типография и хромолитография Евфима Ивановича Фесенко (1850–1926), располагавшаяся в Одессе, на Ришельевской улице, 47 (49). Иногда Е. И. Фесенко называют «одесским Сытиным» в честь знаменитого издателя, начавшего свою профессиональную деятельность с выпуска

[1] Текст подготовлен при финансовой поддержке Российского гуманитарного научного фонда (проект № 15-04-00238-15 «Всему православному миру: поэтическое наследие Хрисанфа Саковича (исследование и публикации)»).

многочисленных разнообразных народных изданий, часто именуемых лубочными. Во многом это сравнение верно, правда, религиозный ориентир у Е. И. Фесенко был куда более твердым и всегда опирался на отчетливо декларировавшуюся им конфессионально-просветительскую идейную основу [2]. К сожалению, широкий интерес к личности Е. И. Фесенко и его богатейшей и разносторонней профессиональной деятельности актуализировался лишь в последнее время [3, с. 131–147]. Несомненной удачей при этом стала публикация доведенных самим Е. И. Фесенко до 1893 г. рукописных воспоминаний [4] и каталог 74-х только украиноязычных его изданий [5]. Бесспорно, предстоит еще очень большой и кропотливый труд по поиску и библиографированию огромного числа фесенковских изданий, а также по выявлению документальных материалов о нем и о его наследии в архивных собраниях многих стран. Именно там, порой совершенно случайно, они попадались нам и раскрывали многие неизвестные особенности его насыщенной жизни, например, обстоятельства деловых поездок в разные западноевропейские города – Париж, Вену, Мюнхен и другие [6].

Одно из самых сложных направлений таких поисков – нахождение листовых материалов Е. И. Фесенко. Он издал их очень много, и самые краткие сведения о них есть в десятках каталогов его фирмы, ныне встречающихся достаточно редко [7]. Все эти издания можно подразделить на иконные изображения и собственно текстовые листки, порой снабженные иллюстрациями, в основном небольшими. Число иконных изображений, преимущественно цветных, дошедших до нас, притом в значительном числе экземпляров, – огромно. Эти изображения хранятся, как показывают наши наблюдения, преимущественно в домах православных верующих ряда стран, в основном России, Украины, Беларуси, Молдовы, Польши, Литвы, Словакии и других стран. В отличие от иконных изображений, фесенковские печатные листки почти не сохранились, и каждая их находка является настоящим исследовательским событием.

1. *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам’ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. – Кн. перша (1574–1700) / Я. Запаско, Я. Ісаєвич. – Львів : Вид. при Львівському держ. ун-ті, 1981. – 136 с.
2. [*Фесенко Е. И.*] Именные образки для крещаемых младенцев / [Е. И. Фесенко]. – Одесса : Тип. Е. И. Фесенко, [1914]. – 16 с.
3. *Закіпна Г. В.* Перший український друкар Одеси / Г. В. Закіпна // Дом князя Гагарина. – Вып. 3, ч. 1. – Одесса : ЗАТ «Пласке», 2004. – 264 с.

4. Семейный альбом одесского издателя Е. И. Фесенко. – Одесса : КП ОГТ, 2007. – 314 с.
5. Славетний друкар Одеси : каталог українських видань одеського видавця Є. І. Фесенка / укл. Г. Закіпна, Т. Максим'юк. – Одеса : КП «Одеська міська друкарня», 2005. – 48 с.
6. Российский государственный исторический архив. – Ф. 1073. – Оп. 1. – Ед. хр. 92.
7. Каталог изображений св. икон, картин, книг, листков и прочих религиозно-просветительских изданий для нужд церквей, школ и народа на 1913 год Евфима Ивановича Фесенко. – Одесса : Тип. Е. И. Фесенко, 1913. – 32 с.

Німенко Наталія Анатоліївна
(Україна, м. Суми)

ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КНИГИ XVI–XVIII СТ. У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ М. О. МАКАРЕНКА

Життя сучасної людини проходить у шаленому темпі, спокушаючи безмежними можливостями отримання різноманітної інформації. Проте, так було не завжди. Століттями чи не єдиним джерелом знань залишалися книжки. Їх створення полягало у поєднанні багатьох чинників і відповідало як характеру епохи, так і мистецьким та естетичним уподобанням сучасників.

Одним з тих, хто не лише захоплювався, а й досліджував старовинне мистецтво створення українських книжок XVI–XVIII ст., був видатний учений-енциклопедист, археолог, мистецтвознавець, пам'яткоохоронець і організатор музейної справи Микола Омелянович Макаренко (1877–1938). Маючи, окрім інших, художню освіту, М. О. Макаренко залишив по собі численні малюнки, ескізи, креслення, які відображали й ілюстрували різні напрями діяльності вченого та періоди його життя. Більшість його наукових робіт з археології та мистецтвознавства містили авторські замальовки [1]. Ескізи та малюнки вченого прикрашали й твори його колег [2]. Низка статей М. О. Макаренка присвячена дослідженню українського орнаменту [3] або характеристиці інших видань за цією проблематикою [4].

Тож не дивно, що вчений захоплювався й старовинними книжками, відносив їх до творів мистецтва, в яких текстовий матеріал вдало поєднувався з ілюстративним, причому останній був не лише окрасою видання, а й змістовно та естетично доповнював текст. Результати досліджень, власні міркування і висновки М.О. Макаренко виклав у роботах «Мистецтво книжки» [5] і «Орнаментація української книжки XVI–XVIII ст.» [6].

Створення українських книжок XVI–XVIII ст., за твердженням М. О. Макаренка, мало певні особливості. По-перше, «в книзі бачили

остільки велике і поважне явище, що не розуміли її голу без одежі» – заставок, вузлів, заголовних літер. По-друге, книга була розрахована на широке коло читачів, отже мова повинна бути найвиразнішою, а форма – красивою. Саме від автора залежали «душа […] і певне фізичне обличчя твору». Проте лише поєднання зусиль автора і видавця сприяло тому, щоб книга з'явилася на світ «в здоровому і красивому вигляді, в гарній фізичній формі, а не в неможливих, непотрібних ганчірках» [5, с. 95].

Робота над створенням друкованого твору мала певні етапи. На першому – вирішувалися питання вибору формату книги, її «берегів», розміщення тексту, основного шрифту, а також заставок, заголовних літер, вузлів. На другому – до справи долучалися художники (їхню роль за відповідної фахової підготовки міг виконувати автор або видавець), які створювали фронтиспис і окремі деталі видання. Ця робота покликана була задовольнити естетичні смаки читача.

Титульний листок, як правило, прикрашала декоративна рамка, в середині якої розміщувався релігійний або алегоричний сюжет, підібраний з такою увагою, що складалося враження, ніби «вся книга друкувалася для цього листка». Зворотний бік прикрашав герб особи, якій присвячувалася книга або яка сприяла появі книги, оповитий рамкою з гірлянд.

Кожні глава, розділ або стаття починалася заставкою з рослинним орнаментом (переважно виноградна лоза або гілки уявних дерев), який фантазійно обплітав малюнок. Творчість художника була свідченням «щирого любовного відношення до книжки як до самого дорогого, що є у людини» [5, с. 97]. Після заставки йшла велика літера, яка починала слово. Вона, як правило, була червоного кольору на тлі чорної заставки. В окремих випадках обидві складові були червоними. Закінчувалася глава (розділ) кінцівкою або вузлом рослинного чи геометричного орнаменту. Особливості створення заставок, кінцівок і великих літер українськими майстрами були запозичені, на думку М. О. Макаренка, у німецьких і венеційських майстрів.

Розглядаючи малюнки, що прикрашали друковані твори, вчений звернув увагу на те, що вони залежали від типу видання і мали біблійні, історичні, алегоричні, символічні або портретні сюжети. Переважна ж більшість мала релігійний характер і «мандрувала» від видання до видання, від друкарні – до друкарні. Так, мотиви італійських, німецьких і візантійських видань знайшли відображення у Часослові лаврської друкарні (1617), а згодом перейшли на сторінки книжок львівської друкарні. На відміну від релігійних сюжетів, історичні вводилися у видання лише як доповнення до тексту.

Алегоричні та символічні композиції також були переважно запозиченими з європейських видань і відбивали певні риси характеру героїв книги. Проте художники використовували лише загальні композиційні шаблони, надаючи своїм героям особливих рис: персони були вдягнені в сучасний авторам одяг, за їхніми спинами зображалися традиційні українські пейзажі, будівлі, елементи побуту, які поєднувалися з фантазійними фрагментами.

Порівнюючи перші видання українських і московських друкарень, М. О. Макаренко дійшов висновку, що композиційно вони «користувалися одним джерелом» – європейським досвідом. Проте згодом чітко простежуються відмінності: «В очах людей зелених ланів та широких степів, чудової природи і яскравого сонця інакше відбивалося все навколо існуюче, ніж в очах людини півночі» [5, с. 99]. Українські художники вільніше ставилися не тільки до сюжету, а й до самої композиції. На відміну від московських, вони все частіше використовували декоративні герби, алегоричні сюжети, побутові й історичні сцени, навіть портрети. У подальшому розвиток видавничої справи в Україні продемонстрував «нову сторінку культурного життя, яскраво виявлену Українським народом» – зростала чисельність друкарень і, відповідно, видань, а українських майстрів запрошували до Московської держави для «переносу всього того культурного, що малось на півдні і чого не вистачало на півночі» [5, с. 100].

Проте, на думку М. О. Макаренка, починаючи з 40-х років XIX ст. відбувається культурний занепад друкарської справи. Видання перетворюються на «зброшурований папір, безнадійно зіпсований літерами». Сучасники забули велику роль книги, а разом із цим зникло і мистецтво книги: «Ні які механічні засоби не зможуть викликати в нашому організмові тих відчувань, які відповідали б ручній праці наших творців» [5, с. 100].

На жаль, слова видатного вченого повною мірою відображають і сьогоднішній стан речей. Книга в руках дорослого читача – скоріш виняток із правил. Проте усе частіше з'являються дитячі книжки, у створенні яких проглядаються давні українські традиції. Інколи варто озирнутися. І, можливо, незабаром книжки знову стануть острівцями безмежного спокою і натхнення, будуть дарувати незабутні емоції від дотику до особливого мистецтва.

1. *Макаренко М.* Маріюпільський могильник / Микола Макаренко. – К. : Вид-во ВУАН, 1933. – 152 с.
2. *Абрамов И.* Что говорят забытые могилы / Иван Абрамов. – СПб. : Типография Б. М. Вольфа, 1912. – 175 с.
3. *Макаренко М.* Етюди з обсягу трипільської культури / Микола Макаренко // Трипільська культура на Україні. – Вип. 1. – К. : Друкарня УАН, 1926. – С. 165-186.
4. *Макаренко М. Беляшевський М.* Про Український орнамент / Микола Макаренко // Записки Українського наукового товариства в Києві. – К., 1909. – Кн. 3 : Реф. в : Старые годы. – 1909. – Май–июнь. – С. 333.
5. *Макаренко М.* Мистецтво книжки / Микола Макаренко // Бібліологічні вісті. – 1924. – Січень–березень. – С. 94–100.
6. *Макаренко М.* Орнаментація української книжки XVI–XVIII ст. / Микола Макаренко // Труди наукового інституту книгознавства : [окремий відбиток]. – К., 1926. – Т. 1. – С. 1–70.

Рудакова Юлія Костянтинівна,
кандидат історичних наук
(Україна, м. Київ)

ЛАТИНОШРИФТНІ ВИДАННЯ ДРУКАРНІ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ XVII–XVIII ст.

Друкарня Києво-Печерської Лаври – один з найпотужніших осередків книгодрукування в Україні в XVII–XVIII ст. Основним шрифтом лаврського друку був кириличний. Ним друкували, насамперед, богослужбові видання та твори українських церковних письменників, меншою мірою проповіді, повчальні та панегіричні твори, букварі, календарі тощо.

Латинським шрифтом у XVII–XVIII ст. було видано близько 7% усієї продукції друкарні (усі підрахунки здійснено за виданням: Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні : у 2-х т., 3-х кн. – Львів : Вища школа, 1981–1984). Хронологія цих видань досить нерівномірна. Перший комплект латинських шрифтів лаврська друкарня купила в 1633 р. й упродовж 1633–1648 рр. випустила 18 видань. Наступні комплекти латинських і польських шрифтів було придбано близько 1670 р., і протягом 1670–1715 рр. вийшли друком 17 видань. Після пожежі в Лаврі в 1718 р. та заборони друкувати нові книжки, впровадженої російським урядом у 1720–1722 рр., до кінця XVIII ст. у лаврській друкарні фіксуються 12 видань латинським шрифтом або паралельно кириличним/гражданським і латинським шрифтами: п'ять у 1732–1744 рр., по одному в 1760, 1765 та 1779 рр., чотири в 1789–1796 рр. Безперечно, не всі лаврські друки, особливо малотиражні, дійшли до нашого часу та дістали відображення в бібліографічних покажчиках. Однак сучасні каталоги в цілому об'єктивно відображають співвідношення лаврських видань кириличним і латинським шрифтом.

Загалом упродовж XVII–XVIII ст. у друкарні Києво-Печерської Лаври вийшло друком щонайменше 47 видань латинським шрифтом.

Шість з них відомі лише за згадками в архівних документах, спеціальній літературі, за репродукціями. Понад чверть видань зафіксовані у фондах однієї книгозбірні, переважно за межами України.

Близько половини творів за тематикою можна віднести до панегіричних (вірші, проповіді, промови, філософські тези тощо). У переважній більшості лаврські видання цього жанру адресувалися представникам найвищої світської та духовної влади: гетьманам (іноді членам їхніх родин), російським імператорам або імператрицям, київським митрополитам, а також представникам титулованої знаті. Вони видавалися малими тиражами й у переважній більшості погано збереглися. Інші лаврські видання латинським шрифтом – це богословські та полемічні трактати, збірки віршів і агіографічних оповідей, граматики тощо.

Переважають твори, надруковані польською мовою, – 20, латинською – 13, кількома мовами – 14. Особливо превалюють польськомовні твори в першому періоді (1633–1648): 13, порівняно з трьома виданнями латинською мовою та двома – латинською та польською мовами. У другому періоді (1670–1715) за мовною ознакою видання розподіляються більш рівномірно: 7 польськомовних, 6 латиномовних і 4 видання польською та латинською мовами. Для третього періоду (1732–1796), особливо другої половини XVIII ст., характерні кількамовні видання. В цей час було надруковано 4 твори латинською мовою, 1 – латинською та старослов'янською, 3 – російською та латинською (не враховуючи одне видання, в якому лише заголовок – паралельно російською та латинською), 2 – російською та польською, 1 – російською, латинською та польською, 1 – російською, латинською, польською та грецькою мовами.

Художнє оформлення лаврських видань латинським шрифтом досить подібне й у цілому характерне для продукції друкарні. Багато видань мають титульні аркуші в рамках з виливних прикрас, текст – у рамках, складених з ліній або виливних прикрас. Окремі видання, на зразок кириличних, мають форти. Видання оздоблені гравійованими ініціалами, гравійованими заставками та кінцівками, а також заставками та кінцівками, скомпонованими з виливних прикрас. Більшість видань, особливо панегіричного змісту, прикрашені однією чи декількома гравюрами: гербами, геральдично-символічними композиціями, символічно-алегоричними ілюстраціями, іконографічними зображеннями тощо. Серед лаврських латиношрифтних видань відомі декілька аркушевих філософських тез і панегіричних віршів з символічно-геральдичними композиціями, гравійовані на тканині, зокрема шовку. Серед граверів, які працювали над зазначеними виданнями, а також створювали багато-

функціональні зображення, що потім використовувалися для оздоблення київських друків, найбільш відомі Інокентій Щирський, Олександр Тарасевич, Григорій Левицький та ін.

У відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ перший період латиношрифтних лаврських стародруків представлений чотирма виданнями. Це твори про печерських святих Сильвестра Косова «Патерикон» («Paterikon albo Żywoty SS. oyców pieczarskich», 1635, 3 примірники) та Афанасія Кальнофойського «Тератургіма» («Teratourgema lubo Cuda które były tak w samym Świętocudotwornym Monastyru Pieczarskim Kiiowskim, iako y w obudwu świętych pieczarach», 1638, 5 примірників), твір про чудотворну ікону Куп'ятицької Богородиці ігумена Куп'ятицького монастиря Іларіона Денисовича («Parergon cudów świętych obraza Przeczystey Bogarodzice w Monastyru Kupiatickim», 1638, 5 примірників), а також виданий під псевдонімом полемічний твір «Літос», автором якого вважається київський митрополит Петро Могила («Litos abo kamien z procy prawdy cerkwie świętey prawosławney ruskiey», 1644, 1 примірник).

Повніше представлений другий період лаврських друків латинським шрифтом, а саме вісьмома виданнями. Це збірки віршів Лазаря Барановича «Житія святих» («Żywoty swiętych ten Apollo pieie», 1670, 2 примірники; окремо рахується видання цієї ж збірки під зміненою назвою «Apollo chrzescianski opiewa zywoty swiętych», 1670, 1 примірник) і «Аполлонова Лютня» («Lutnia Apollinowa», 1671, 4 примірники), полемічний трактат Іоаникія Галятовського «Месія правдивий» («Messiasz Prawdziwy Jezus Chrystus Syn Bozy», 1672, 3 примірники, 1 фрагмент), а також чотири панегірики: Стефана Яворського, присвячений київському митрополиту Варлааму Ясинському («Arctos caeli Rossiaci», 1690, 2 примірники), Івана Орновського на пошану козацько-старшинської родини Захажевських («Bogaty w parentelę, sławę, y honory wirydarz», 1705, 2 примірники), Андрія Хмарного на честь київського митрополита Йоасафа Кроковського («Domus sapientiae … Ioasapho Krokowski», 1708, 1 примірник), Феофана Прокоповича, присвячений московському царю Петру I («Panegyricus de celeberrima et paene inaudita victoria», 1709, 2 примірники). З-поміж панегіриків вирізняється твір Івана Орновського «Багатий Сад», адже його присвячено уславленню родини харківського полковника, він щонайменше удвічі більший за обсягом, ніж інші твори цього жанру, видані в лаврській друкарні за неповні два століття. Щонайменше один примірник цього твору було надруковано на папері формату 2° великого розміру, текст на кожній сторінці обрамлено широкими золоченими тисненими рамками.

За третій період у фонді відділу зберігається шість видань. Це богословський трактат Самуїла Мислявського «Догмати православныя віры кафолическия и апостолския церкве восточныя», виданий паралельно кириличним і латинським шрифтом (1760, 1 примірник), граматики латинської (1760, 2 примірники) та польської (М. А. Семигиновського, 1791, 3 примірники) мов і багатомовні панегіричні твори: панегірик Михайла Козачинського на пошану російської імператриці Єлизавети Петрівни (1744, паралельно церковнослов'янською, латинською та польською мовами, 6 примірників, 1 фрагмент) і два збірники віршів студентів Києво-Могилянської академії на честь київського митрополита Ієрофея Малицького (обидва 1796, 81 і 16 примірників). Один з цих збірників «Ода и другія стіхотворенія…» містить 6 віршів російською, 1 латинською, 2 польською та 1 грецькою мовами. Другий збірник «Торжество казенныхъ питомцевъ, Кіевской Академіи…» формують 3 вірші російською та 2 польською мовами.

Латиношрифтні видання друкарні Києво-Печерської лаври XVII–XVIII ст. потребують подальшого дослідження. Вони розпорошені по різних книгосховищах України та поза її межами, а деякі відомі нині лише за згадками в літературі. Пошуки у фондах книгозбірень могли б доповнити інформацію про лаврські видання, зафіксовані в бібліографічних покажчиках, а також, цілком імовірно, розширити репертуар українських стародруків завдяки виявленню нових, не відомих у бібліографії видань.

Соколов Віктор Юрійович,
кандидат історичних наук, доцент
(Україна, м. Київ)

ВИДАННЯ КАЛЕНДАРІВ ДРУКАРНІ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ XVIII СТ.

Видання календарів на теренах України почалося в XVII ст. Зміст перших календарів відображав середньовічні погляди на світ, природні та небесні явища, що також можна прослідкувати і на матеріалах більшості їхніх видань у першій половині XVIII ст. Друкування календарів, з комерційної точки зору, було вигідним, оскільки вони виходили друком значним тиражем і швидко розкуповувалися. Нерідко їхнє видання викликало багато суперечок і супроводжувалося виникненням судових справ між друкарями. Право на привілей видання календарів було почесним, але видавців більше приваблювала, звісно, грошова сторона цієї справи. Проте, незважаючи на монопольні права певної друкарні, інші друкарні неофіційно також залюбки перевидавали різноманітні календарі. Окрім основного свого призначення, календарі серед населення були популярні також завдяки тому, що подавали відомості з різних природничих наук, з медицини, ветеринарії, господарства, історії, політики тощо. Всього у XVIII ст. на території України було надруковано понад 100 видань календарів [3, с. 114].

На Лівобережній Україні, до якої адміністративно відносився і Київ, більшу частину XVIII ст., внаслідок царських указів і постанов Сенату 1720-х років, світську книгу майже ніхто не друкував. Тільки наприкінці століття, з розвитком гражданського книгодрукування, почали більш активніше видавати твори художньої літератури, підручники, наукові праці, календарі тощо. Видання календарів у Російській імперії протягом XVIII ст. привертало пильну увагу влади та урядових установ, які час від часу видавали постанови, що забороняли або обмежували друкування «месяцесловов и прогностиков». Значний досвід у виданні календарів на Лівобережній Україні мала друкарня Києво-Печерської

лаври (КПЛ), темпи розвитку видання книг якої почали зростати наприкінці XVII – на початку XVIII ст., коли тематика видань стала більш різноманітною. Проте новому підйому не довелося здійснитися. У 1718 р. під час пожежі згоріла друкарня КПЛ, її бібліотека та інші приміщення. До цього лиха на початку 1720-х років царський уряд заборонив КПЛ друкування світських книжок, що значно погіршило тематичний репертуар її видань. Незважаючи на це, друкарня іноді видавала, окрім старих церковних видань, деякі світські книги. Зокрема, в період 1730–1750-х років вона видавала календарі за зразками своїх видань другого-третього десятиліть XVIII ст. Певна частина календарів мали доповнення до основного змісту у вигляді окремих невеликих статей, що подавали відомості з історії української церкви, держави, природничих наук, господарства тощо. Деякі видання містили відомості з астрономії, медицини, ветеринарії та інших наук, які за змістом були ще під певним впливом середньовічного світогляду та, звичайно, не суперечили встановленим православним канонам та догматам Біблії. До того ж, основна частина календарів КПЛ була надрукована у першій половині XVIII ст., коли позиції церкви були в суспільстві ще досить міцні. У другій половині XVIII ст. видання календарів значно скоротилося і відновилося лише наприкінці століття, коли видавати календарі почала громадянська друкарня Києво-Могилянської академії, що була заснована при друкарні КПЛ у 1787 р. Проте в нових історичних умовах дана друкарня при КПЛ, як і сама Києво-Могилянська академія, вже не мала того важливого просвітницького значення, яке мала друкарня Лаври на початку XVIII ст. [5, с. 95].

Як вже зазначалося, більшість видань календарів КПЛ було надруковано в першій половині XVIII ст. Перший «Календарь или месяцеслов христіанский… на лето 1714» був опублікований у 1713 р., обсягом 16 стор., його титул було прикрашено заставкою та рамкою. Календар пропонував певні відомості з історії та природничих наук, зокрема такі статті, як: «О затменіях сего году 1714», «О здравии и болезнях», «О кровопускании жилном и рожечном и як лекарство приймати» [1]. За зразком даного видання до середини XVIII ст. друкарня КПЛ видавала календарі також під назвою «Календарь или месяцослов…» або «Календарь на … год», більшість з яких мали відомості з політики, історії, астрології, медицини, господарства тощо. У 1713–1755 рр. в друкарні КПЛ було надруковано понад 20 видань календарів, які часто були прикрашені гравюрами із зображенням храмів КПЛ, різноманітних

символічних образів та інших художніх прикрас. Деякі з календарів були надруковані під назвою «Мінологіон… сі єсть месяцеслов».

На основі аналізу видання календарів друкарнею КПЛ можна виділити три періоди розвитку їхнього книгодрукування, які збігаються з основними етапами діяльності цієї друкарні.

Перший період – становлення та розвиток видання календарів до початку репресивних указів 1720-х років щодо видавничої діяльності Лаври, що характеризується багатством поліграфічного виконання друків, пошуками нових шляхів книгодрукування, прагненням до розширення тематичного репертуару, відображенням у виданнях нових тенденцій у розвитку суспільного життя (зокрема, в більшості календарів пропонувалися повідомлення з різних галузей знань та з господарства).

Другий період – 1720-ті – друга половина 1780-х років, коли царським урядом було заборонено друкування світських видань на Лівобережній Україні, зокрема друкарнею КПЛ. Суттєвого розвитку видання календарів даного періоду за змістом та за формою не отримало. Видань, які відображали б нові тенденції чи досягнення науки, або зміни в господарському, соціально-культурному житті суспільства, майже не було. Лише окремі видання календарів подавали відомості з природничих наук, зокрема з астрономії, як, наприклад, в «Календаре, или месяцеслове на … 1727, указующий течение луны в зодиаках с градусами, месячная рождения, полный месяц, четверти с прогностиками. Такожде затмения солнечная и прочая прогностики, с табели восхода и захода солнца приложеним», що був надрукований 1726 р. [6, с. 112]. Проте, всупереч указам та постановам, за якими Петербурзька Академія наук мала монопольне право на видання календарів на території Російської імперії, друкарні КПЛ іноді вдавалося їх публікувати. З другої половини XVIII ст. в Росії все більше розвивалася науково-популярна періодика. Календарі поступово перетворювалися на довідково-розважальні видання. Зазначені тенденції можна також прослідкувати на виданнях календарів, що друкувалися на території України в останню третину XVIII ст.

Третій період розвитку видання календарів друкарнею КПЛ починається з відміни цензури Синоду над виданнями Лаври і підпорядкування друкарні під управу митрополії, а також із заснуванням при друкарні Лаври філії з гражданським шрифтом для задоволення навчальних та наукових потреб Києво-Могилянської академії (1787). Для видань календарів даного періоду характерні суттєві якісні зміни, що знайшли відображення як у формі, так і в змісті друків. У створенні календарів

почали брати участь вчені-викладачі та студенти Києво-Могилянської академії. Перше видання календаря друкарнею Академії було своєрідним передруком статей з «Московского любопытного месяцеслова на 1776 год» з невеликими скороченнями та додатками. Наступні видання були підготовлені вже в «стінах» Києво-Могилянської академії, друкарня якої від 1796 р. почала щорічно видавати «Киевские месяцесловы на лето от рождества Христова … ». У їхній підготовці брав участь видатний математик, учений-енциклопедист Іриней Фальковський (1762–1823), який з 1788 р. почав читати в Академії лекції з різних математичних наук. В Академії І. Фальковський відкрив фізико-математичний кабінет, в якому малися земні й небесні глобуси, сфери М. Коперника, повітряний насос, електрична машина, телескоп, астролябія, барометр тощо. При Київському Михайлівському Золотоверхому монастирі вчений відкрив невелику обсерваторію. У своїх лекціях з астрономії І. Фальковський віддавав перевагу кеплерівській теорії руху планет, описував видимий рух Сонця та залежні від нього явища, а також рух Місяця і пов'язані з ним затемнення; наводив відомості про комети та змінні зорі; розглядав питання, що стосувалися розмірів Землі та ін. Короткі відомості про свої спостереження І. Фальковський друкував у «Киевских месяцесловах», чотири видання яких було надруковано наприкінці століття. До нашого часу дійшла низка рукописних праць І. Фальковського та книг, які він переписував. В одному з його рукописних збірників знаходимо матеріали «Киевского месяцеслова» на 1799 і 1800 рр., «Составление корня солнечных движений на 1801 год» (обчислювання зроблені викладачами і студентами Київської академії, де під кожним місяцем підписані імена двох укладачів) та ін. [2, с. 95]. Календарі, підготовлені під керівництвом І. Фальковського («Киевские месяцесловы … », обсягом до 50 стор.) були прикрашені гарними віньєтками і кінцівками. Окрім основного змісту, вони подавали відомості з історії церкви, з історії держави княжої доби, з архітектури, з астрономії, фізики та ін. [7, с. 34].

Розвиток видання календарів в останню третину XVIII ст. був прискорений епохою Просвітництва, яка спонукала видавців відповідно до вимог часу популяризувати наукові знання і доводити їх до широких верств населення не тільки у формі навчальних та наукових праць, але й у вигляді науково-популярних, довідкових, енциклопедичних видань, зокрема різноманітних календарів («прогностиков», «месяцесловов» тощо). У виданнях календарів друкарні КПЛ, так само як і у більшості видань календарів інших друкарень того часу, повідомлення з

природничих наук (зокрема з астрономії), з медицини, ветеринарії, господарства та інших мали рекомендаційно-практичний та довідковий характер. Проте календарі КПЛ не мали таких порівняно ґрунтовних статей науково-популярного характеру, як «дунчевські календарі» або календарі друкарні Піллерів у Львові. Більшість видань календарів, як правило, обмежувалася поданням прогностиків. Якщо до останньої третини XVIII ст. у виданнях календарів повідомлення обмежувалися здебільшого колом питань з астрології, медицини, ветеринарії або господарства при певному домінуванні релігійних поглядів, то вже наприкінці XVIII ст. все більше публікувалося відомостей з астрономії, фізики, географії та ін. Календарі, тираж яких сягав іноді кількох тисяч примірників, розповсюджували не тільки у великих містах, але й по містечках і селах. Їх продавали не лише через книжкові крамниці, а й на ярмарках. Як правило, вони не були розраховані на тривале користування, тому в книжкових зібраннях та в бібліотеках вони залишалися рідко. Однак, перебуваючи постійно «на руках», їх часто переглядали, перечитували, з них робили певні виписки. Таким чином, календарі «брали активну участь» у поширенні наукових знань і збудженні інтересу до науки, в першу чергу, серед освічених селян, козаків, міщан, нижчого духівництва. Звісно, календарі були в користуванні і серед високоосвічених верств населення (шляхти, викладачів, студентства, вищого духівництва, чиновників, учених та ін.), проте вони не мали такого впливу на дані прошарки населення, які мали можливість користуватися більш серйозними науковими працями.

Видання календарів друкарні КПЛ до 1780-х років мало переважно традиційні форми подачі та змісту матеріалу, що були характерні для парадигми середньовічної науки. Укладачі та автори статей в календарях віддавали перевагу старим – більш релігійним, аніж науковим уявленням. Часто повідомлення у статтях обмежувалися астрологічними прогнозами, які продовжували друкувати майже до кінця століття, оскільки астрологія викликала значну зацікавленість читачів. Відомості з природничих наук, зокрема з астрономії, мали практичний та довідковий характер. Проте вони в специфічній формі відображали знання про астрономічні та природні явища. Звісно, календарі не несли першими нові відкриття, але значною мірою сприяли поширенню природничонаукових знань і популяризації досягнень науки.

Отже, на прикладі видань календарів можна простежити загальні риси особливостей розвитку книгодрукування, книжкової справи, змін світогляду та соціально-культурного життя суспільства в цілому.

1. Відділ стародруків та рідкісних видань НБУ ім. В. І. Вернадського, шифр: Гр. 3416, Гр. 5327.
2. *Булашев Г. О.* Преосвещенный Ириней Фальковский, епископ Чигиринський / Г. О. Булашев. – К., 1883. – 286 с.
3. *Запаско Я.* Пам'ятки книжкового мистецтва : каталог стародруків, виданих на Україні. – Книга друга. Частина друга (1765–1800) / Я. Запаско, Я. Ісаєвич. – Львів : Вища школа, 1984. – 127 с.
4. История механики в России / под ред. А. Н. Боголюбова, И. З. Штокало – К. : Наук. думка, 1987. – 390 с.
5. *Пекарский П. П.* Наука и литература в России при Петре Великом / П. П. Пекарский. – Т. 2. – СПб. : Тип. Общ. польза, 1862. – 578 с.
6. *Петров С. О.* Гражданське книгодрукування на Україні (XVIII – середина XIX ст.) / С. О. Петров // Книга і друкарство на Україні / за ред. П. М. Попова. – К.: Наук. думка, 1964. – С. 108–127.
7. *Собко Н.* Русские и славянские календари и месяцесловы за 100 лет (1725–1825) / Н. Собко. – Берлин, 1880. – 92 с.

Фрис Віра Ярославівна,
кандидат історичних наук, доцент
(Україна, м. Львів)

КНИГОЗНАВЧІ СТУДІЇ ЯРОСЛАВА ІСАЄВИЧА

За всієї багатогранності зацікавлень і досліджень, які академік Ярослав Ісаєвич провадив (частину з них він вважав за потрібне робити зокрема і з патріотичних міркувань), маю всі підстави твердити, що його серце належало українській книзі, якою, судячи з усього, захопився ще в кінці 50-х – на початку 1960-х років минулого століття.

Досліджень книг, видрукуваних на українських теренах, не бракувало, але від початків моїх зацікавлень, а згодом і праці над стародруками (ними я займалася спочатку за службовими обов'язками в музеї Івана Федорова) і до більш пізніх часів у сумнівних випадках чи просто сумнівах, що виникали стосовно друкарства в Україні загалом чи якогось епізоду, що стосувався видання конкретного стародруку, для розв'язання суперечки, неодмінно хтось та казав: «А що каже з цього приводу Ісаєвич?», і ми починали шукати у публікаціях Ярослава Дмитровича. Це був незаперечний авторитет, який орієнтувався практично в усіх питаннях історії українського друкарства та його нюансах. І не лише в історії друкарства, але й розвитку книги, книгописання на українських теренах від найдавніших часів.

Починав Я. Ісаєвич з фундаментальних досліджень збереженого джерельного матеріалу в архівах України, Польщі, Росії, результатом чого стала низка публікацій. І чи не першою була брошура «Першодрукар Іван Федоров на Україні» (Київ, 1964, 35 с.) Згодом його було запрошено у колектив авторів у збірник «Книга і друкарство на Україні» (Київ, 1965, 316 с.).

Наступне видання – «Львівські видання XVI–XVIII ст. Каталог» (Львів, 1970. 50с.) – стало результатом не лише роботи в архівах, але й у бібліотеках з колекціями стародруків. Це видання особливо цінне тим, що інформація в ньому базується, значною мірою на архівних

матеріалах, які значно розширюють звичне на той час для каталогів стародруків коло інформації, зокрема подаються дані з архівних документів про тиражі видань, друкарів та ін. Продовжуючи тему каталогів, не можемо не згадати дійсно епохальний каталог у трьох томах, укладений разом з Якимом Запаском, – «Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 1 (1574–1700)» (Львів, 1981, 136 с.); «Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 2 ч.1 (1701–1764)» (Львів, 1984, 132 с.); «Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 1 (1765–1800)» (Львів, 1984, 128 с.). І, як відгомін «каталожної» праці, «Каталог кириличних стародруків Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України», випуск перший, укладений разом з Вірою Фрис.

Повертаючись до публікацій архівних документів, не можемо не згадати такий збірник документів, як «Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.)» (Київ, 1975, 344 с.), у якому бачимо Ярослава Ісаєвича у складі упорядників, автором передмови, приміток, укладачем списків друкарень та працівників. У цьому збірнику уміщено унікальні документи, що висвітлюють найдавніші моменти в історії українського друкарства, і які лягли в основу багатьох досліджень. Визначним етапом у власне книгознавчих студіях української друкованої книги була «Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні» (Львів, 1975, 152 с.; 2-е видання у 1983, 156с.). Вона стала основою для організації музею Івана Федоровича у Львові, а згодом і незамінним матеріалом для укладання текстів екскурсій.

До 1977 р. Ярослав Ісаєвич працював над докторською дисертацією на тему, відкореговану в Москві в дусі «дружби братніх народів» і яка носила такий титул: «История книгопечатания на Украине и его роль в межславянских культурных связях».

Працюючи над нею, вченому довелося балансувати між офіційною (московською) теорією та наявним фактичним матеріалом, аби і дослідження реальні подати, і не вийти за межі офіційної ідеології. Аналогічно доводилося викладати матеріал і в наступній праці яка стала й подальшим кроком в дослідженні друкарства в Україні, – це книга «Преемники первопечатника» (Москва, 1981, 192 с.), у якій Ярослав Ісаєвич досліджує розвиток друкарства в Україні та діяльність основних осередків. Це вагома праця з послідовним викладом історії друкарства після смерті Івана Федоровича, написана на основі багатого архівного матеріалу.

Наступною стала праця «Видання Івана Федорова» (Львів, 1983, 208 с.) з детальним описом видань першодрукаря, а за декілька років побачила світ і «Літературна спадщина Івана Федорова» (Львів, 1989, 192 с.), у якій автор детально аналізує післямови видань Івана Федоровича як самостійні твори видавця.

Як додаткове видання, надруковане на хвилі зацікавлення перебуванням Івана Федоровича в Україні, вийшов путівник «Місцями Івана Федорова на Україні. Путівник» (Львів, 1982, 124 с.). Співавторами Ярослава Ісаєвича тут виступили Марія Видашенко та Орест Мацюк.

Про українське книговидання Ярослав Ісаєвич вміщує інформацію й у розділах, які він писав до п'ятитомного видання «Історії української культури» (Київ).

І як підсумок досліджень, осмислення фактажу та реконструкцій побачило світ «Українське книговидання. Витоки. Розвиток. Проблеми» (Львів, 2002, 516 с.).

Досліджував Ярослав Ісаєвич і наповненість давніх бібліотек, зокрема братських. Окрім того, вийшла низка статей у різноманітних збірниках. Проблеми друкарства порушувалися і в таких монографіях, як «Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст.» (Київ, 1966, 248 с.), «Юрій Дрогобич» (Київ, 1972, 124 с.), «Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI–XVIII ст.» (Київ, 1972, 144 с.) та ін. А ще рецензії на каталоги, статті та монографії, у яких оприлюднювалися дослідження з історії книги в Україні.

Черниш Наталія Іванівна,
кандидат філологічних наук, доцент
(Україна, м. Львів)

«ЛЕКСИКОН СЛОВЕНОРОСЬКИЙ» П. БЕРИНДИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОЇ СПРАВИ

Першим в Європі великим друкованим азбуковником став випущений у 1627 р. в друкарні Києво-Печерської Лаври «Лексикон словеноросский» Памви Беринди. Безперечно, поява словника типу «Лексикону» (повна назва – «Лексіконь словенороськiй і имен тьлкованiє») була зумовлена потребами культурного й релігійного життя України. Перекладання Святого Письма українською мовою, що відбувалося з середини XVI ст. (зокрема Пересопницьке Євангеліє, Крехівський Апостол та ін.), наприкінці сторіччя припиняється. У полеміці з католицькою церквою, яка посилювала свій вплив на українських землях, вкрай необхідною була «своя» книжна мова православної церкви. Нею і стала церковнослов'янська, що мала давні традиції. На той період існувало багато рукописів та друків цією мовою, хоча деякі слова та форми її були занадто важкими для читача. У братських школах церковнослов'янською мовою викладали деякі дисципліни, її вивчали як окремий предмет. До появи «Лексикону» функції перекладного (частково й тлумачного) словника виконував «Лексис» Лаврентія Зизанія (1596 р.), проте в нього було вміщено лише 1061 слово, що, безперечно, не задовольняло тогочасних мовних потреб.

Сам П. Беринда пояснював причини, які спонукали його до праці над словником, у присвяті Дмитрові та Данилові Федоровичам Балабанам, вміщеній перед текстом «Лексикону». Він зазначав, що навіть освічені люди не розуміють церковнослов'янську мову повною мірою, а певні політичні й церковні кола взагалі нехтують нею. П. Беринда підкреслював виняткове значення церковнослов'янської мови для поширення грамотності, називав її «великою», адже саме вона використовувалась у церковних літургіях, перекладених з грецької.

«Лексикон» став результатом майже тридцятирічної наполегливої, копіткої праці П. Беринди – видатного діяча української культури XVII ст. Він залишився в історії не лише як талановитий лексикограф, а й як поет, перекладач, редактор, друкар і гравер, людина дійсно енциклопедичної освіченості. Працюючи в друкарні Федора та Гедеона Балабанів у Стрятині, а згодом – у друкарнях Львівського братства та Києво-Печерської Лаври, він здійснював нагляд за процесом, брав участь у виправленні, редагуванні та перекладі текстів. Саме під час роботи в стрятинській друкарні П. Беринда й розпочав укладання свого словника. Є думка, що «Лексикон» первісно мав завершувати нове видання Біблії, яке задумав Федір Балабан, але оскільки проект Балабана не був здійснений, П. Беринда переробив словник для практичних потреб. Однак аналіз посилань в «Лексиконі» свідчить, що укладач не обмежувався лексикою текстів Біблії, а використав значний обсяг іншої тогочасної літератури (як наукової, так і довідкової). Це дає підстави стверджувати: «Лексикон» з самого початку створювався як окреме, самостійне завершене видання, а не як додаток до якогось іншого видання [1, с. V–VII].

У посвяті автор наводить окремі факти біографічного характеру, зокрема відомості про роботу над словником. Передує посвяті вірш Т. Земки – типовий зразок українського панегірика XVII ст. За посвятою вміщено власне текст словника у 6982 статті. Вони поділені на дві частини – перекладний словник та словник іншомовних слів, загальних назв і власних імен, які вживалися в тогочасній літературі. Хоча сам автор досить чітко виокремив дві частини, у змісті першої ми бачимо деякі слова іншомовного походження, а в другій трапляється й церковнослов'янська лексика. Загалом дві частини «Лексикону» мають елементи тлумачного, етимологічного й енциклопедичного словника. Остання риса дає підстави вважати словник П. Беринди першим українським енциклопедичним виданням (певна річ, з деякими застереженнями). Завершує словник післямова, яка наводить цікаві факти і є важливою для вивчення історії та джерел праці. В ній П. Беринда вказує, що Федір Балабан, який задумав надрукувати нове, виправлене видання Біблії, спонукав його «реченїа и имена славенскаа избирати». Також автор «Лексикону» у післямові скаржився, що його «тру(д)» був «ω(т) могущих(ъ)… презираємъ», що він мав «многω разорителей и хулниковъ», а «помощникωвъ… и зидателей… велми мало» «труд»… «сильно зневажений»… «багато розкрадачів та критиків»… «помічників та покровителів дуже мало».

Опрацьовуючи матеріал до «Лексикону», П. Беринда широко користувався виданими раніше лексикографічними працями (азбуковниками,

передусім «Лексиком» Л. Зизанія, що в повному обсязі увійшов до словника), рукописними та друкованими текстами творів інших авторів (наприклад, «Біблією Х. Плантена, звідки запозичені окремі тлумачення в другій частині словника, глосами Ф. Скорини, творами Максима Грека» та ін.).

Загалом структура словникової статті в «Лексиконі» П. Беринди така: реєстрове слово → тлумачення → переклад одним або кількома відповідниками. Автор подає також приклади використання слів у різних діалектах української мови. Іноді замість перекладу бачимо лише пояснення значення слова, переважно енциклопедичного характеру (наприклад: *птенецъ: дитА каждого тпаха, голопупА, потА(т)ко)*. Зрозуміло, наведені П. Беріндою тлумачення, як і етимологічні довідки в другій частині словника, віддзеркалюють рівень тогочасної науки, на них певною мірою позначився й вплив теології.

У першій частині «Лексикону» подані здебільшого пояснення церковнослов'янських та староруських слів, однак трапляються тут і українські слова (наприклад: *«колиба», «рожа», «менший»*). Наявність їх свідчить про те, що у XVII ст. не завжди чітко можна було відокремити церковнослов'янську та живу українську мову, які впливали одна на одну. Суттєвим досягненням «Лексикону», порівняно з попередніми словниками, є те, що при реєстрових словах подано вказівки (де треба) на число, спосіб дієслова, час, а також на переносне вживання слова. В окремих випадках П. Беринда посилається на інше реєстрове слово і вживає з цією метою своєрідне посилання – «зри» (тобто «див.», як у сучасних енциклопедіях). Наявність у перекладній частині великої кількості пояснень і тлумачень реєстрових слів дає важливий матеріал для дослідження історичної морфології української мови.

У «Лексиконі» наведено й посилання на джерела, що стосуються реєстрових слів. При власних іменах автор зазначає, якого місяця і числа святкують день носія того чи іншого імені.

Реєстрові слова у «Лексиконі» розташовані в алфавітному порядку відповідно до цифрових значень літер кириличного письма. Кожна сторінка вміщує дві колонки з реєстровими словами та їхні тлумачення або переклади. Колонки пронумеровано, над ними надруковано своєрідний колонтитул – дві-три перших літери реєстрового слова. Над правою колонкою вказано також початок першого слова наступної сторінки. Традиції «Лексикону», зокрема нумерація колонок, а не сторінок, форма колонтитула, були підтримані укладачами енциклопедичних видань значно пізніше, у XX ст., наприклад, в Українській Загальній енциклопедії [2, с. 174].

Практично кожен примірник «Лексикону» дещо відрізняється від інших. Вважають, що словник друкували кілька разів і, продовжуючи роботу над виданням, П. Беринда вносив у текст певні зміни (переважно додавав тлумачення до тих слів, які їх спочатку не мали).

«Лексикон» П. Беринди неодноразово переробляли й широко використовували укладачі азбуковників XVII ст. Книга доволі скоро стала рідкісною. Саме тому в друкарні Кутеїнського монастиря (поблизу м. Орші) 1653 р. побачило світ друге видання «Лексикону», що майже повністю зберігало авторський текст. Однак у цій книзі пропущено посвяту, вірш Т. Земки, післямову автора, відсутні також ксилографічні гравюри.

Значення «Лексикону» П. Беринди – однієї з найкращих українських лексикографічних праць, що мають й деякі риси енциклопедій, важко переоцінити. Звичайно, українська лексика видання відтворює лише частину словникового багатства української мови початку XVII ст., а окремі енциклопедичні риси (зокрема тлумачення наукового змісту, численні етимологічні довідки, відсилання до інших реєстрових слів, зручні засоби пошуку – колонтитули та ін.) виражені тут недостатньо чітко та системно, однак саме «Лексикон» П. Беринди засвідчив високий рівень розвитку української лексикографії, поліграфічної техніки, сприяв розширенню культурних контактів України та, з певними застереженнями, може вважатися першою енциклопедією.

1. Лексикон словенороський Памва Беринди / підгот. і вступ. ст. В. В. Німчука. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 272 с.
2. *Черниш Н. І.* «Лексикон словенороський» П. Беринди: книгознавчий аспект дослідження / Н. І. Черниш // Поліграфія і видавнича справа / Українська академія друкарства. – Вип. 32. – Львів, 1997. – С. 171–175.

Шаповал Андрій Іванович,
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
(Україна, м. Київ)

ДО ІСТОРІЇ ВИДАННЯ ПРАЦІ В. М. ПЕРЕТЦА «СЛОВО О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ. ПАМ'ЯТКА ФЕОДАЛЬНОЇ УКРАЇНИ-РУСІ XII ВІКУ»

90 років тому в Києві побачила світ фундаментальна монографія видатного вченого-філолога й літературознавця, академіка Всеукраїнської та Російської академій наук В. М. Перетца – «Слово о полку Ігоревім. Пам'ятка феодальної України-Русі XII віку», яка ознаменувала собою етап у дослідженні цієї відомої пам'ятки літератури. Вона підсумувала більш ніж столітні досягнення у вивченні «Слова о полку Ігоревім» і, за визначенням фахівців, стала справжньою енциклопедією для майбутніх дослідників пам'ятки [1; 2]. Монографія узагальнила й дослідження самого В. М. Перетца про «Слово о полку Ігоревім». У її основу були покладені лекції, прочитані вченим у Київському, Ленінградському та Самарському університетах, та його багаторічні досліди над історією стилю давньоруських пам'яток писемності.

Роботу над книгою В. М. Перетц завершив у 1924 р., але постала проблема з її публікацією. Сподівання, що монографію як ювілейне видання надрукує Російська академія наук до 200-ліття свого заснування, виявилися марними. Тривалий час учений не міг знайти видавця для своєї праці. То ж, коли пропозиція надійшла від Всеукраїнської академії наук (далі – ВУАН), він із вдячністю на неї погодився, вже не розглядаючи інші варіанти, зокрема й можливої публікації в Росії. 27 вересня 1925 р. В. М. Перетц інформував неодмінного секретаря й академіка ВУАН А. Ю. Кримського, що привіз до Києва рукопис своєї книги про «Слово о полку Ігоревім», і просив додати до плану видань Історично-філологічного відділу ВУАН та «підтримати оцю справу і дати можливість моїй праці побачити світ» [3, с. 164].

На той час В. М. Перетц мешкав у Ленінграді, і було непростою справою видавати у Києві за його відсутності таку велику і структурно складну книгу, до якої входили історико-літературознавчий нарис (власне дослідження «Слова о полку Ігоревім» як пам'ятки літератури кінця XII ст.), текст пам'ятки і коментарі до нього. Під час друку монографії виникали численні питання як наукового, так і технічного характеру, що вимагали негайного вирішення. З'ясовувати думку автора було можливим лише за допомогою листів та бандеролей з верстою між Києвом і Ленінградом.

В Інституті архівознавства та Інституті рукопису НБУВ відклалося листування між В. М. Перетцом та українськими вченими і співробітниками ВУАН, причетними до публікації монографії, що розкриває їхню копітку, напружену, а часом і жертовну працю над книгою під час її друку. У цій роботі ми ставимо за мету на основі епістолярію висвітлити історію видання монографії В. М. Перетца, віддавши належну шану тим, хто здійснив цей маленький подвиг.

У 1921 р. у ВУАН була створена Редакційно-видавнича комісія під керівництвом неодмінного секретаря ВУАН А. Ю. Кримського. До її складу у 1925–1927 рр. входили завідувач Видавництва ВУАН М. З. Левченко, секретар та його помічник С. Г. Воронін, секретар, науковий кореспондент і коректор-філолог П. Г. Іванець, кореспондент К. М. Гайдамака та кур'єр-паківник. Окрім них, участь у виданні книги В. М. Перетца взяли секретар Історично-філологічного відділу ВУАН академік С. О. Єфремов і відомий літературознавець та бібліограф С. І. Маслов.

Саме С. І. Маслов відіграв виняткову роль у виданні монографії В. М. Перетца. Він був учнем Володимира Миколайовича, брав активну участь у роботі славнозвісного Семінарію російської філології, що протягом 1907–1914 рр. діяв у Київському університеті під керівництвом В. М. Перетца. Творчі й дружні стосунки між ученими не перервалися й після від'їзду В. М. Перетца з Києва у 1914 р. Про велику й сумлінну роботу С. І. Маслова над книгою «Слово о полку Ігоревім. Пам'ятка феодальної України-Русі XII віку» свідчить його листування з В. М. Перетцом, що зберігається в особовому фонді вченого в Інституті рукопису НБУВ [4; 5].

Працюючи над виданням монографії, С. І. Маслов не шкодував ані власного часу, скрупульозно вичитуючи кожен аркуш видання, ані коштів, регулярно надсилаючи В. М. Перетцу коректуру і верстку книги та листи з фаховим аналізом прочитаного й пропозиціями щодо покращення видання. З іншого боку, він доводив побажання В. М. Перетца

до співробітників Редакційно-видавничої комісії, координуючи таким чином всю роботу з публікації книги. С. І. Маслов, за визнанням В. М. Перетца, практично заступив його як автора книги. «Ваша роль в издании моего “Слова” – роль автора», – наголошував В. М. Перетц у листі Сергію Івановичу від 11 листопада 1925 р. [6].

В. М. Перетц написав монографію російською мовою, але після прийняття пропозиції ВУАН видати її у Києві учений підтримав рішення друкувати книгу тільки українською. Турбуючись про якість перекладу, В. М. Перетц писав С. І. Маслову: «Мне очень хочется, чтобы книга вышла на хорошем языке» [7]. Зробити переклад було доручено П. Г. Іванцю, якого А. Ю. Кримський характеризував як «кращого з київських перекладачів» [8]. Та оскільки переклад літературознавчої праці й особливо коментарів у ній вимагав ґрунтовних філологічних знань, «потрібні поради в сумнівних місцях» [9] П. Г. Іванцю надавали академіки А. Ю. Кримський і С. О. Єфремов. Завдяки такій потужній допомозі монографію вдалося швидко перекласти, а сподівання В. М. Перетца, що його «Слово» «выйдет в парадном одеянии», і «галичане – не очень будут ворчать на непривычные обороты речи» [10], повністю виправдалися.

За організацію роботи Видавництва ВУАН відповідав М. З. Левченко, про якого С. І. Маслов писав, що він енергійний співробітник і любить свою справу [11]. За розпорядженням М. З. Левченка, у друкарні до роботи над книгою В. М. Перетца замість одного було залучено три складачі, що значно прискорило її набір. Щоб прикрасити книгу, для друку заголовних букв у «Слові о полку Ігоревім» використовувалася червона фарба, а для набору слов’янського тексту спеціально було відлито кілька відсутніх літер і значків шрифту, що наблизило відтворення тексту до оригіналу. Звітуючи В. М. Перетцу, С. І. Маслов констатував, що М. З. Левченко дуже уважно ставиться до роботи і всі вказівки виконує в точності [12].

Проте одне побажання автора монографії очільник Видавництва ВУАН все ж таки не виконав, залишивши на обкладинці книги відомості про те, що вона є виданням Історико-філологічного відділу Української академії наук за номером 33 (В. М. Перетц пропонував ці дані перенести на титульну сторінку).

Монографія В. М. Перетца «Слово о полку Ігоревім. Пам’ятка феодальної України-Русі XII віку» вийшла друком наприкінці квітня 1926 р. Висловлюючи щиру подяку за її публікацію у листі С. О. Єфремову, вчений зазначив: «Щодо “Слова” – то я поки буду живий – пам’ятатиму, що мені зробила Українська Академія» [13].

Не забудемо й ми про славне досягнення українських учених.

1. *Ильинский Г. А.* Несколько конъектур к «Слову о полку Игореве»: По поводу труда акад. В. Н. Перетца / Г. А. Ильинский // Slavia. – 1929. – Roč. 8. – Seš. 3. – S. 649–659.
2. *Дмитриев Л. А.* Книга академика В. Н. Перетца «Слово о полку Ігоревім. Пам'ятка феодальної України-Русі XII віку». (К 50-летию издания) / Л. А. Дмитриев // Труды Отдела древнерусской литературы. – Л. : Наука. Ленингр. отд-ние, 1976. – Т. XXXI. – С. 344–350.
3. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.) : у 2 т. / редкол. : Л. В. Матвєєва (гол. ред.) та ін. ; НАН України, Інститут сходознавства ім. А. Кримського. – Т. 2 : 1918–1941. – К. , 2005. – 358 с.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ). – Ф. 33. – Спр. 4914–4946. – 63 арк.
5. ІР НБУВ. – Ф. 33. – Спр. 6087–6191. – 166 арк.
6. ІР НБУВ. – Ф. 33. – Спр. 6088. – Арк. 2 зв.
7. ІР НБУВ. – Ф. 33. – Спр. 6087. – Арк. 1 зв.
8. ІР НБУВ. – Ф. 33. – Спр. 6094. – Арк. 1.
9. ІР НБУВ. – Ф. 33. – Спр. 8044. – Арк. 459.
10. Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІА НБУВ). – Ф. 257. – Оп. 5. – Спр. 75. – Арк. 9–9 зв.
11. ІР НБУВ. – Ф. 33. – Спр. 4927. – Арк. 1 зв.
12. ІР НБУВ. – Ф. 33. – Спр. 4923. – Арк. 4.
13. ІА НБУВ. – Ф. 257. – Оп. 5. – Спр. 75. – Арк. 7 зв.

Щавинская Лариса Леонидовна,
кандидат филологических наук, доцент
(Россия, г. Москва)

ДВА НАСТЕННЫХ ЛИСТА ТИПОГРАФИИ Е. И. ФЕСЕНКО С ПРОИЗВЕДЕНИЯМИ ХРИСАНФА САКОВИЧА[1]

Листовые настенные изображения религиозного содержания – огромная и в общей своей мировой совокупности пока еще не слишком хорошо изученная особая область человеческого культурного делания, существующая со времен глубокой древности. В Европе, в частности у славянских народов, эти изображения стали достаточно массовыми уже в эпоху позднего Средневековья, когда их начали тиражировать различными способами, в том числе с использованием ксилографии. С изобретением литографии, а затем и хромолитографии, с повсеместным возрастанием грамотности основной массы населения характер настенных листов начинает постепенно меняться: все большее их число становится цветным, и значительно увеличивается текстовая часть содержания.

Во второй половине XIX в. такая издательская продукция по всему европейскому континенту, в том числе на территории Российской империи, становится необычайно прибыльной [1, с. 103–116]. По словам одного из главных ее творцов, знаменитого И. Д. Сытина, «печатали мы […] в семи красках хромолитографии на плотной бумаге», а «общий тираж лубочной картины» составляли «цифры астрономические: сотни миллионов, а может быть, и весь миллиард наберется» [2, с. 43–44]. Тот же И. Д. Сытин специально отмечал, что «более всего, однако, покупались картины на Украине, где хозяйки наперебой друг перед дружкой спешили убрать свою хату» накануне Пасхи [2, с. 44].

Одесский издатель Е. И. Фесенко, выходец из черниговских крестьян, как преуспевающий предприниматель во многом повторил путь

[1] Текст подготовлен при финансовой поддержке Российского гуманитарного научного фонда (проект № 15-04-00238-15 «Всему православному миру: поэтическое наследие Хрисанфа Саковича (исследование и публикации)»).

И. Д. Сытина. В частности, его хромолитографированные картины, бывшие преимущественно иконными изображениями [3], уже в 1890-е годы буквально наводнили территорию всей империи, о чем мы узнаем из различных архивных документов того времени [4]. Его хромолитографированные иконные изображения малого формата включались и в состав отдельных книг религиозной тематики, прежде всего в массовые народные издания. Так было, например, в начале XX в. в издательской практике православной Гродненской епархии, когда по инициативе настоятеля местного кафедрального собора и председателя епархиального училищного совета протоиерея Иоанна Корчинского, уроженца Киевщины, была установлена связь с фирмой Е. И. Фесенко.

Во время наших многочисленных экспедиционных исследований в ряде восточноевропейских стран в тех или иных собраниях, по большей части в домах православного населения, неоднократно приходилось видеть те или иные фесенковские хромолитографированные изображения, а вот наборные текстовые листы его фирмы встречались лишь как исключение. Впрочем, такое положение касается подобной продукции абсолютно всех типографий. Не случайно, к примеру, настенный печатный лист конца XIX в. с текстом молитвы преподобному Сергию Радонежскому, выпущенный в неизвестной типографии, оказался на особом счету в одном из российских музеев-заповедников [5].

К числу особых редкостей, сохранившихся до наших дней, следует отнести и экземпляры двух некогда массовых настенных печатных листов одесской типографии Е. И. Фесенко с паралитургическими сочинениями замечательного религиозного стихотворца священника Хрисанфа Саковича (1833–1897), в монашестве Христофора, уроженца Волыни. Первый из этих двух листов – «Песнь-молитва Христу Спасителю», взятая, по видимому, из издания «Духовные песнопения священника Хрисанфа Саковича» (Почаев, 1900), имеет номер 55. Старшим цензором Санкт-Петербургского духовного цензурного комитета архимандритом Антонием лист был разрешен к печати 13 июля 1901 г. Размер его печатной части – 36 см в высоту и 28 см в ширину. Лист заключен в собранную из составных элементов печатную рамку, имеет ряд составных наборных украшений, включая текстовой разделитель и концовку, а также небольшое черно-белое изображение в верхней части Иисуса Христа на престоле. Текст набран в две колонки крупным, хорошо читающимся шрифтом:

«Спаситель мой, Спаситель мой!
К тебе стремлюсь я всей душой.
К тебе моленье возношу,
Тебя усердно я прошу:
Прими молитвенный мой глас,
Молю Тебя, Спаситель мой,
Глаза души моей открой,
Чтоб Крест Твой мог я созерцать,
Твои страданья воспевать…
… … … …
Во глубине моей души
Сам крест Твой дивный напиши:
За эту милость, Всецарю,
Тебя я возблагодарю!
И буду петь Твой Крест во век,
Благий мой Богочеловек!!»

Второй фесенковский настенный печатный лист с «Песнью заступнице мира, Пречистой Богоматери» имеет то же цензурное разрешение, почти аналогичное типографское оформление и размер. В правом его нижнем углу указан номер 56 и так же, как и на первом листе обозначено место печати: «Типография Е.И. Фесенко, в Одессе». В верхней части листа вслед за заглавием помещено небольшое изображение стоящей Богоматери с младенцем Иисусом («Благодатное небо») и далее помещен набранный крупным шрифтом в две колонки текст необычайно популярного по сей день среди православных всего мира, в том числе и в Украине, песнопения Хрисанфа Саковича:

«Заступнице усердная,
Марие милосердная!
О, Мати Бога Вышняго,
Христа – Царя Всевышняго!
… … …
Всех нас, Царице, просвещай,
Всех, Богородице, спасай:
Ты всем Божественный покров
Твоим детям от злых врагов!».

1. *Горшков Ю. А*. Русский лубок: от мануфактуры к фабрике / Ю. А. Горшков // Книга: Исследования и материалы. – Сб. 47. – М. : Всесоюзная книжная палата, 1983. – С. 103–116.
2. [*Сытин И. Д*.] Жизнь для книги / [И. Д. Сытин]. – М.: Госполитиздат, 1962. – 280 с.
3. [*Фесенко Е. И*.] Альбом изображений святых икон. – Одесса: Хромолитография Е. И. Фесенко, [1890-е гг.]. – Ок. 300 л.
4. Российская национальная библиотека. Отдел рукописей. – Ф. 1185. – Оп. 1. – Ед. хр. 12.
5. Рыбинский государственный историко-архитектурный и художественный музей-заповедник. – Ед. хр. ДД-2339.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

Глобалізація / європеїзація і розвиток національних слов'янських культур

Матеріали Міжнародної наукової конференції
до Дня слов'янської писемності та культури
(Київ, 24 травня 2016 р.)

Редактори
Г. Ю. Калініч, Н. М. Зубкова, Т. В. Герасімова, Н. П. Бондар

Видання підготували
М. А. Філіпович, В. В. Горєва

Комп'ютерна верстка і оригінал-макет
О. С. Боляк

Художнє оформлення
О. М. Гальченко

Підп. до друку 17.05.2016. Формат 60x84/16
Друк офс. Ум. друк. арк. 24,4
Наклад 150 прим. Зам. № 7.

Надруковано у НВЦ Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського
03039, Київ, просп. 40-річчя Жовтня, 3

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1390 від 11.06.2003 р.